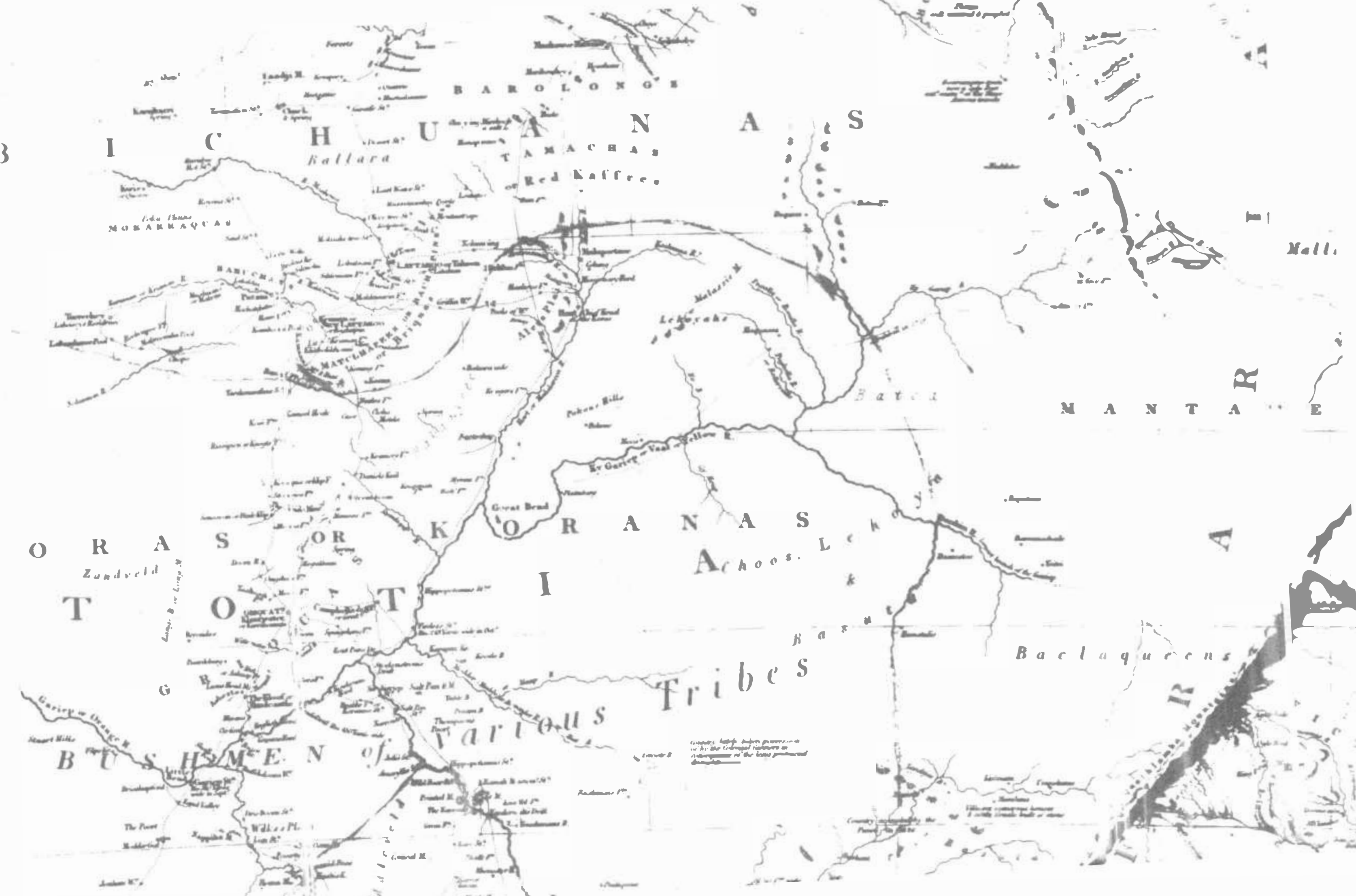
B A R O L O N G S
T A M A C H A S
Red Kaffres
Kallara
M O K A R R A Q U A S
M A N T A
Great Bend
O R A N A S
Zandveld
Various Tribes
B U S H M E N of
Gariep or Orange R.
Gariep or Vaal or Yellow R.

STUDIA ORIGINALIA 5
UNISA 1987

Ander Publikasies deur die Skrywer

Die Geskiedenis van die Vissery aan die Kaap tot aan die middel van die agtiende eeu (Argiefjaarboek, 5, I, 1942)

Die Britse Owerheid en die Groot Trek

Waarom die Groot Trek geslaag het (Unisa, Mededelings, B.12, 1960)

Johannes Frederik Kirsten oor die toestand van die Kaapkolonie in 1795 (Unisa, Hiddingh-Currie-Publikasies, 4)

Vyfhonderd jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis (redakteur en skrywer). Ook in Engels: *Five Hundred years: A History of South Africa*

Leiers na die Noorde: Studies oor die Groot Trek

Die Groot Trek in beeld. Ook in Engels: *A Pictorial History of the Great Trek*

South African History and Historians: A Bibliography (mede-redakteur) (Unisa, Documenta 21, 1979)

Die Hangende Berg (historiese roman)

Die Oorsprong van die Groot Trek

deur C.F.J. Muller

BUITENGEWONE PROFESSOR IN GESKIEDENIS
UNIVERSITEIT VAN SUID-AFRIKA

UNIVERSITEIT VAN SUID-AFRIKA
PRETORIA

© 1987 Universiteit van Suid-Afrika
Alle regte voorbehou

Eerste uitgawe, 1974, Tafelberg-Uitgewers
Tweede hersiene uitgawe, 1987
Tweede druk, 1988

ISBN 0 86981 519 9

Uitgegee deur die
Universiteit van Suid-Afrika
Muckleneuk, Pretoria

Gedruk deur
Perskor-Boekdrukkery
Johannesburg

Inhoud

Lys van foto-illustrasies en kaarte 1

Vernaamste afkortings in voetnote 3

Voorwoord 5

Die Groot Trek: Sewentig jaar kernvertolking, 1901-1970 8

Inleiding 11

I Perspektiewe 18
Belangrikheid van die Groot Trek 18
Die Groot Trek in ons geskiedskrywing 26
Standpunte en leemtes 39

II Vroeë migrasies in Suidelike Afrika 49
Aantrekkingskrag en isolasie van Suidelike Afrika 49
Sy vroegste inwoners 54
Bantoemigrasies suidwaarts 54
Blanke Trekboere beweeg noordooswaarts 58
Griekwa-, Koranna- en Basterbewegings noordwaarts 64
Die Britse Setlaars 66
Opkoms en uitbreiding van die Zoeloeryk 68
Die *Difaqane* as massaverhuising 74
Die *Difaqane* as revolusie 77

III Swart immigrante na die Kaapkolonie 84
Vroegste grenskontakte tussen Blanke en Bantoe 84
Aard en omvang van die swart immigrasie 91
Verloop van die swart immigrasie:
Tot 1828 96
Vanaf 1828 105
Rol van die swart immigrant in die Blanke grensboergemeenskap 115
Rol van die swart immigrant in die grensdorpe 124
Mobiliteit van die swart immigrant 130

IV Op die vooraand van die Groot Trek 136
Heterogene gemeenskappe in wording in Suidelike Afrika 136
Die politieke toestand in die Kaapkolonie 143
Ekonomiese en maatskaplike toestande in die Kaapkolonie 146
Kulturele en intellektuele toestande 156
Die grensdorp 162

V Oorsake van die Groot Trek 170
Bepaling van die Britse beleid: vier faktore 170
Hul uitwerking op die Kolonie 180
Reaksies van die Afrikaner-grensboere soos getref op stoflike gebied:
Gebrek aan Grond 184
Gebrek aan kapitaal 186
Gebrek aan arbeid 189
Onsekerheid van bestaan 191

VI Oorsake van die Groot Trek 197
Reaksies van die Afrikaner-grensboere soos getref op geestelike gebied:
Kleurgelykstelling 197
Gebrek aan selfregering 208
Konklusie 219

VII Blanke verkenning van Suidelike Afrika 223
Vroeë noordwaartse verkenning 223
Latere verkenning
Na die Transoranje 228
Na die Ooskus 232
Na Suidwes-Afrika 235
Na Betsjoeanaland en aangrensende streke 235
Verkenning op die vooraand van die Groot Trek 238
Kartografiese kennis 240
Afrikaner-grensboerverkenning na die Vaalrivier en Natal 246

VIII Die trekgedagte onder die Afrikaner-grensboere 256
Ontstaan en aard 256
Betwyfeling van algemeen gangbare opvattings 261
Verkenningstogte na die noordweste en die noorde 271
Die Uys-kommissie na Natal 272
Piet Uys se idees en strewe 275
Die ander lede van sy kommissie 277
Doelstelling van die kommissie 281

Die reis na en ondersoek in Natal 286
Die terugreis 299
Die laaste fase van verkenning en die trekgedagte 303
Die gestalte van die trekgedagte 307

IX Ontvlamming van die trekgedagte 312
Die sentrale sektor van die Oosgrens en sy draers van die trekgedagte 312
'n Grensboerleier word Voortrekkerleier:
Die jong Louis Tregardt en sy familie 320
Tregardt as boer en grensboerleier 330
Tregardt verlaat die Kolonie 339
Tregardt trek verder 352
Tregardt as Voortrekkerleier 365
Ander draers van die trekgedagte en hul propagering daarvan 368

X Besluit 378

Bylae 1: Chronologie van die oorsprong van die Groot Trek, 1816–1836 386

Bylae 2: Vroeë briefwisseling deur Louis Tregardt, 1822–1834 393

Literatuur- en Bronnelys 406

Register 465

Lys van foto-illustrasies en kaarte

Plaat 1 'n Olifantjag: die prys van ivoor
J. W. D. Moodie, *Ten years in S. Africa,* II, 1835, foto deur S.A.B., Kaapstad

Plaat 2 Kwena-slagoffers van die *Difaqane* langs die Maricorivier
Waterverfskildery deur C. D. Bell – Gereproduseer met verlof van U.W.

Plaat 3 Veiligheid in die takke van 'n wildevyeboom in die huidige Wes-Transvaal
A. Steedman, *Wanderings and Adventures in the interior of S. Africa,* II, 1835, foto deur S.A.B., Kaapstad

Plaat 4 Die Matebele-opperhoof ontvang dr. Smith en eerw. Moffat
Waterverfskildery deur C. D. Bell – Gereproduseer met verlof van U.W.

Plaat 5 Fingo's op pad na die Kolonie
J. E. Alexander, *An Expedition of Discovery into the interior of Africa,* II, 1837, foto deur biblioteek van U.K. uit Parlementsbiblioteek, Kaapstad

Plaat 6 Fingodorp, Fort Beaufort
Olieverfskildery deur T. Baines, 1848 – Oorspronklike in Africana-Museum, Johannesburg

Plaat 7 Terug na Kafferland met nuwe rykdomme
Olieverfskildery deur T. Baines – Oorspronklike in Africana-Museum, Johannesburg

Plaat 8 'n Oosgrensboerelaer te Quaggavlakte, distrik Uitenhage, 1835
J. E. Alexander, *An Expedition of Discovery into the interior of Africa,* II, 1837, foto deur biblioteek van U.K. uit Parlementsbiblioteek, Kaapstad

Plaat 9 Verwesterse Hottentotte op trek
Kaapse Staatsargief, Fotoversameling M 1070

Plaat 10 Voortrekkermense:
(a) Philip Rudolph Botha, grootvader van genl. Louis Botha en 'n kranige vroeë ontdekker
Foto in Voortrekkermuseum, Pietermaritzburg
(b) Johanna Badenhorst, oudste dogter van Hans (Dons) de Lange, die bekende verkenner
Foto in Voortrekkermuseum
(c) Karel Tregardt, oudste seun van Louis Tregardt
Kaapse Staatsargief, Fotoversameling E 334

(d) Zacharya Geertruida Erasmus, tweede vrou van Karel Tregardt
Kaapse Staatsargief, Fotoversameling E 334

Plaat 11 Veldwagmeester Carolus Johannes Tregardt, vader van Louis Tregardt, skrywe 'n netjiese brief op die Oosgrens in laasgenoemde se vierde jaar
Kaapse Staatsargief, G.R. 12/1

Plaat 12 Elf jaar na hul huwelik onderteken Louis Tregardt en sy vrou 'n tot nog toe onbekende testament voor notaris J. J. le Sueur op 26 September 1821
Kaapse Staatsargief, N 32/2: Notariële Akte no. 21

Plaat 13 Die Sentrale sektor van die Kaapse Oosgrens op die vooraand van die Groot Trek
Geteken deur die Departement Aardrykskunde, Unisa

Kaart van Port Natal in 1835
Kaapse Staatsargief, Kaart 1/1414

Kaart van 1836 wat die groter stand van kennis aangaande die Ooskusgebiede teenoor die binneland van Suid-Afrika aantoon
Foto deur Africana-Museum, Johannesburg, van los kaart deur J. Arrowsmith, Londen, 15 Feb. 1836.

Vernaamste afkortings in voetnote

Acc. – Accessions
A.H.S. – African Historical Studies
A.N.N. – Africana Notes and News
Arg.-jrb. – Argief-jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis
Bell en Morrell, *S. Docs.* – K. N. Bell en W. P. Morrell, *Select Documents on British Colonial Policy, 1830–1860*
C.H.B.E. – The Cambridge History of the British Empire
C. of G.H. Gov. Gazette – The Cape of Good Hope Government Gazette
Civ. Com. – Civil Commissioner
C.M.M. – The Cape Monthly Magazine
C.O. – Colonial Office
Em. Docs. – G. M. Theal, *Documents bearing upon the Emigration of the Dutch Farmers from the Eastern Districts of the Cape Colony* (Kaapse Openbare Biblioteek)
Eybers, *Sel. Const. Docs.* – G. W. Eybers, *Select Constitutional Documents*
Franken, *P. R.* – J. L. M. Franken, *Piet Retief se Lewe in die Kolonie*
Govt. Com. – Government Commissioner
G.T.J. – The Graham's Town Journal
H. Ann. – Hertzog-Annale van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns
Hist. St. – Historiese Studies
I.B. – Britse Imperiale Blouboeke
J.A.H. – Journal of African History
K.A. – Kaapse Staatsargief
K.K.A. – Nederduits-Gereformeerde Kerkargief, Kaapstad
L.G. – Lieutenant Governor
Macm., *B.B.B.* – W. M. Macmillan, *Bantu, Boer and Briton*
Macm., *C.C.Q.* – W. M. Macmillan, *The Cape Colour Question*
Muller, *Britse Owerheid* – C. F. J. Muller, *Die Britse Owerheid en die Groot Trek*
N.S.A. – Natalse Staatsargief, Pietermaritzburg
N.Z.A.T. – Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift
Omer-Cooper – J. D. Omer-Cooper, *The Zulu Aftermath*
Ongep. verh. – Ongepubliseerde verhandeling
P.R.O. – Public Record Office, Londen
P.U. – Potchefstroomse Universiteit vir C.H.O.
Q.B.S.A.L. – Quarterly Bulletin of the South African Library
R.C.C. – G. M. Theal, *Records of the Cape Colony*

S.A.B. – Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad
S.A.B.W. – Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek
S.A.H.J. – Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal
S.E.S.A. – Standard Encyclopaedia of Southern Africa
Theal, *Bel. Hist. Dokt.* – G. M. Theal, *Belangrijke Historische Dokumenten over Zuid-Afrika*
Thom, *G.M.* – H. B. Thom, *Gert Maritz*
T.S.A. – Transvaalse Staatsargief
T.W.K. – Tydskrif vir Wetenskap en Kuns van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns
U.K. – Universiteit van Kaapstad
U.N. – Universiteit van Natal
Unisa – Universiteit van Suid-Afrika
U.P. – Universiteit van Pretoria
U.O.V.S. – Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein
U.W. – Universiteit van die Witwatersrand, Johannesburg
V.-Arg. – H. S. Pretorius en D. W. Krüger, *Voortrekker-Argiefstukke*
verh. – verhandeling
Vm. – G. S. Preller, *Voortrekkermense*
V.R.V. – Uitgawe van die Van Riebeeck-Vereniging, Kaapstad
V.S.A. – Vrystaatse Staatsargief
O.H.S.A., I – *The Oxford History of South Africa*, I, M. Wilson en L. Thompson

Voorwoord vir Eerste Uitgawe

Hoe het dit presies gebeur dat die trekgedagte juis in die vroeë jare dertig van die 19de eeu in Suid-Afrika ontstaan en vlamgevat het? Dit is die antwoord op hierdie vraag wat hier aangedurf word. Daar word nagespoor hoe die Groot Trek in ons hele verlede wortel en in besonder hoe dit spesifiek by gebeure in die agtiende en vroeë negentiende eeu inskakel. Die *oorsprong* van die Groot Trek moet nagevors en ontleed word. Hierdie eerste faset van die groter probleem wat voortvloei in die hele ontplooiing van die Groot Trek voer ek tot die ontbranding van die trekgedagte in die vroeë ontkieming van die trekdaad.

Ofskoon die ontplooiing van die Groot Trek in sy mobiele fase nie in hierdie werk afgerond word nie, word dit, ter wille van 'n behoorlike perspektivering van die hele beweging, tog in wyere raamwerk aangebied. Vandaar die opset van die „Inleiding" en die betreklik uitgebreide eerste hoofstuk. Die „Besluit" is egter weer gerig op die meer beperkte probleem.

Tussen die Scylla en Charybdis van die historikus het ek probeer deurseil. Aan die een kant het ek probeer weghou van die opstapeling van nietige feitebesonderhede wat historiese betekenis wegroof; en aan die ander kant het ek die breëkwas-uitskets van groot strominge sonder stewige fundering op die tienduisend historiese feite – wat weer oppervlakkige veralgemenings meebring – probeer vermy.

Aan talle voorgangers (van wie sommige die pen meer as 'n honderd jaar gelede vir goed neergelê het) is ek feite en idees verskuldig. Van sommige is ek bewus; van baie onbewus. Om die tydgees te probeer herlewe, het ek my gedrenk in die primêre bronne. So wyd moontlik is dit gedoen, in Suid-Afrika en oorsee, waar ook al spore van dié verlede teruggevind kon word. „Volledige" voetnootverwysings is nie moontlik nie. Genoegsame aanduidings word egter gegee van die bronne wat benut is. Sommige kontensieuse punte word verder belig; en waar ek van my voorgangers se bevindings in twyfel moet trek, verantwoord ek my stellinge met meer stawende getuienis.

Uit die rykdom van beeldende dokumente het ek 'n aantal historiese figure en tonele met my teks in verband gebring wat hopelik sal help om my skriftelike verduideliking op te helder. Om met die woord alleen die verlede te laat herleef, is bitter moeilik. Gelukkig het heelwat kontemporêre kunstenaars en hul opvolgers pen en kwas opgeneem om treffende of spanningsvolle tonele wat die belangstelling destyds gewek het, uit te beeld. Omdat heel weinig Afrikaner-kunstenaars in die 19de eeu na vore gekom het, is dié voorstellings merendeels die sienings van Britse offisiere, beamptes, wetenskaplikes, jagters, sendelinge, ontdekkers en reisigers. Toe die kamera uiteindelik na Suid-

Afrika gekom het, kon ongelukkig slegs enkele bejaarde Voortrekkers en hul familielede nog afgeneem word.

As ek aan voorgangers idees verskuldig is, is ek ook aan tydgenote dank verskuldig. Besprekings met persone wat interessante mense in hul interessante tyd laat herleef het, was vir my dikwels van groot waarde. In die eensame, stille verkeer met historiese figure, waardeer 'n mens 'n lewendiger, mondelinge reaksie soveel meer. Talle tydgenote het my ook op onbaatsugtige wyse bygestaan as gidse deur doolhowe van gedrukte en ongedrukte bronne.

Op 'n Europese en Noord-Amerikaanse reis wat ek gedurende die eerste helfte van 1970 met steun van die Universiteit van Suid-Afrika, die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing en die Carnegie Corporation van New York onderneem het, was ek bevoorreg om by baie universiteite en navorsingsinstansies met persone gedagtes te wissel oor nuwe strominge en navorsingsresultate rakende my problemekompleks.

Vir bystand van allerlei aard oor sowat dertig jaar aan my verleen, is ek aan soveel persone en liggame, sowel in Suid-Afrika as oorsee, dank verskuldig dat ek hier moet volstaan met 'n algemene dankbetuiging, in besonder aan hulpvaardige beamptes in argiewe, biblioteke en museums vermeld in my bronnelys. Tog wil ek enkele instansies en persone uitsonder. Vóór my bovermelde oorsese reis is ruim geleenthede vir aanvullende oorsese navorsing deur 'n *Nuffield Dominion Travelling Fellowship in the Humanities*, deur die *Nuffield Foundation* toegeken, moontlik gemaak. Die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing het 'n gedeelte van my uitgawes in verband met verdere navorsing gedek. Vir alle menings hier uitgespreek moet ek egter alleen verantwoordelik gehou word.

Graag betuig ek my waardering aan mnr. J. C. Visagie, M.A., voorheen van die Kaapse Staatsargief en nou aan die Universiteit van Stellenbosch, wat my aandag gereeld gevestig het op vername stukke te Kaapstad. Dr. G. D. J. Duvenage van die Universiteit van Wes-Kaapland het my van waardevolle inligting voorsien; terwyl mnr. J. de Villiers, M.A., so vriendelik was om my op betekenisvolle bronne in die Kaapse Staatsargief te wys. In my poging om die skatkamer van bronne in die Kaapse Staatsargief vanaf Pretoria te ontsluit, het ek waardevolle bystand ontvang van dr. J. H. Esterhuyse, Direkteur van Argiewe, van verskeie hoofde van die Kaapse Staatsargief, en in besonder mnr. A. J. C. Smith, M.A., wat uit sy pad gegaan het om my te help.

Dan betuig ek dank aan dr. B. J. T. Leverton, hoof van die Natalse Staatsargief, vir gereelde bystand te Pietermaritzburg; aan dr. J. A. Heese, voorheen van die Ned. Geref. Kerkargief te Kaapstad, veral vir waardevolle genealogiese inligting; en aan komdt. ds. H. C. Hopkins van Wynberg wat altyd bereid was om my op verskillende maniere te help. Vir vriendelike bystand op Stellenbosch verleen, bedank ek graag proff. P. J. van der Merwe en D. J. Kotzé; en vir jarelange belangstellende bystand, veral oor die vroeë Vrystaatse geskiedenis, betuig ek my erkentlikheid aan proff. J. J. Oberholster

en M. C. E. van Schoor. Van verskeie kollegas aan die Universiteit van Suid-Afrika het ek waardevolle hulp ontvang: proff. J. A. Louw en D. Ziervogel wat elk 'n hoofstuk gelees en probleme bespreek het; mnr. B. J. Liebenberg, M.A., Drs. Hist., wat verskeie hoofstukke gelees het en altyd bereid was om bronne vir my na te spoor; mnr. K. W. Smith, M.A., vir samesprekings oor Graaff-Reinet; proff. M. Boucher en I. S. J. Venter vir die nalees van hoofstukke; mnr. M. S. Appelgryn, M.A., vir die nalees van dele van die manuskrip; prof. P. Smit vir onontbeerlike kartografiese hulp en aardrykskundige advies; en prof. T. van Wijk (tans Rektor van die Universiteit van Suid-Afrika) vir sy deeglike en kritiese ontleding van vroeë gedeeltes van my manuskrip.

'n Besondere woord van dank wil ek rig aan prof. H. B. Thom, voormalige Rektor van die Universiteit van Stellenbosch en nog vroeër Professor in Geskiedenis aldaar: dit was hy wat jare gelede my aandag op die belangrikheid van die Groot Trek gevestig het. Hy het 'n hele aantal hoofstukke gelees en waardevolle wenke gegee. Vir die finalisering van my werk is ek egter uitsluitlik verantwoordelik. Eindelik 'n blyke van groot waardering aan my vrou vir, benewens allerlei bystand, geduld in tye van eensaamheid in die twintigste eeu terwyl ek in die gees só lank in die negentiende vertoef het.

C.F.J. Muller
Pretoria, 1973

Voorwoord vir Tweede Uitgawe

Set- en ander foute is gekorrigeer. Enkele verstellings en aanvullings is gemaak. My dank gaan aan die talle persone wat my gehelp het, en ek spreek my waardering uit aan die Universiteit van Suid-Afrika vir sy huisvesting van hierdie uitgawe.

C.F.J. Muller
Pretoria, 1987

Die Groot Trek: Sewentig Jaar Kernvertolking, 1901-1970

The Voortrekkers went forth, and the deeds to which we shall soon refer have been the powerful means of opening up to civilisation most of that vast territory which will yet form one of the greatest confederation of states in the southern hemisphere.
A. Wilmot, *The History of South Africa,* Londen en Kaapstad, 1901, p. 101.

... the great disaster of South African history.
W. M. MacMillan, *The Cape Colour Question,* Londen, 1927, p. 247.

The Great Trek was a journey . . . The Great Trek . . . was great because it was, it still is, the central event in the history of European man in southern Africa. The results that have flowed from it can be traced far north to the equator and beyond.
E. A. Walker, *The Great Trek,* Londen, 1934, 1ste uitgawe, pp. 3 en 8.
ber 1936.

. . . the Great Trek was fundamentally a desperate protest against equality between black and white. . . . They withdrew into the wilderness to work out their own salvation. They established States and institutions in which their philosophy was embodied. They achieved self-determination, and established a new civilization, based on the colour bar.
L. Fouché, „Causes and consequences of the Great Trek", *The Star,* 12 Desember 1936.

But, when due allowance has been made for all the bluders and misunderstandings that may be attributed to a foreign Government, the fact still remains that any kind of compromise that might have led to the avoidance of some such movement as the Great Trek on the part of the frontier community would have been extremely difficult, if not impossible. . . . The very 'soul' of the frontier community was threatened, and to save that 'soul' it was prepared as a Trekker community to go out into the wilderness . . .
I. D. MacCrone, „The Great Trek and its Centenary Celebration in the light of group psychology", in *Race Relations,* deel V, no. 4, November 1938, p. 82.

Hij zong geen strydlied; dat doen de heerschzugtigen en de veroweraars. Hij zong psalmen en psalmen zijn gebeden en kreten in den nood, en bidden, dat doen de verdrevenen en de zoekers naar een menschelijk lot.
Wat zoekt een verdrevene uit zijn vaderland tenzij een vaderland? En dat vaderland rolde nevens hem: die lieve, zware, sterke ossewagen.

C. Verschaeve in „Die Voortrekker" in *Voortrekkerspad,* Brugge, 1938, p. 24.

The revolution in the relations between Europeans and non-Europeans, which was effected during the 1820's and 30's, precipitated a crisis in South Africa. In its most important and most distinctive aspect the Great Trek was nothing else than the rebellion of the Boers against the ideas of the philanthropists.
J. S. Marais, *The Cape Coloured People 1652–1937,* Londen ens., 1939, p. 160.

As roepingsdaad was die Groot Trek nie 'n negatiewe versetdaad teen die Britse bewind nie, maar 'n positiewe staatkundige bevrydingsdaad ter verwesenliking van die afsonderlike volkskap ter vervulling van die afsonderlike goddelike volksroeping.
P. J. Meyer, *Die Afrikaner,* Bloemfontein ens., 1940, p. 88.

Tactically the Great Trek represented a decision to give up the frontal attack and undertake an outflanking movement . . . The Great Trek indissolubly linked the future of all South Africa with the Boer race.
C. W. de Kiewiet, *A History of South Africa,* Oxford, 1941, pp. 53 en 56.

As erfenis het die Voortrekkers ons 'n groter Suid-Afrika nagelaat . . . Hul oneindig groter prestasie was dat hulle aan die nageslag nie slegs grondgebied nagelaat het nie, maar grondgebied wat tegelyk draer en verdere kweekplaas was van 'n volksiel.
D. F. Malan, Feesrede op 16 Des. 1949 by die Voortrekkermonument, gepubliseer in *Glo in u Volk,* S. W. Pienaar (red.), Kaapstad, 1964, pp. 132-4.

The Great Trek is part of a continuous process of conquest going on simultaneously throughout Southern Africa, and directed to a single end, the subjugation of its inhabitants.
N. Majeke, *The Rôle of the Missionaries in Conquest,* Johannesburg, 1952, p. 77.

This flight from the life and death land-war between England and the Xhosas was known as the "Great Trek".
"Mnguni", *History of South Africa,* Kaapstad, 1952, p. 81.

Ons weet ons is nog maar fondamentlêers net soos die helde van Bloedrivier was . . . ons weet dat diegene wat geskiedenis maak soos hulle, en soos ons nou, geskiedenis maak van 'n jong volk wat nog in die lente van sy lewe staan . . .
H. F. Verwoerd, Geloftedagrede by Bloedrivier, 16 Des. 1958, gepubliseer in *Verwoerd aan die Woord,* A. N. Pelzer (red.), Johannesburg, 1963, p. 193.

. . . the Great Trek, one of the most spectacular and defiant gestures, (is) at the same time one of the most disastrously short-sighted acts in the whole troubled history of South Africa.
H. W. Jones, *Africa in Perspective*, Londen, 1960, p. 78.

The Great Trek was the Boer frontiersman's Declaration of Independence.
L. H. Gann en P. Duignan, *White Settlers in Tropical Africa,* Penguin Books, Harmondsworth, 1962, p. 31.

Seldom has any historical movement been so successful – and more than successful since in the end the Frontier Resurgent has swept back and overrun the bastions of the Cape itself.
W. M. MacMillan, *Bantu, Boer and Briton,* Oxford, 1963, 2de uitgawe, p. 21.

Die Voortrekkers was emigrante uit hul geboorteland, die Kaapkolonie. In teenstelling met feitlik alle ander blanke emigrante uit Suid-Afrika voor en na hulle, het hulle egter nie verlore gegaan vir die moederkolonie nie, maar dit in werklikheid aansienlik vergroot en versterk . . . die Groot Trek (moet) ook gesien word as die vroegste bewindsoorname, op eie inisiatief deur blankes in die Suid-Afrikaanse geskiedenis . . . In hierdie lig gesien, is die Groot Trek . . . die enigste geslaagde rebellie in die geskiedenis van Suid-Afrika.
C. F. J. Muller, in *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis,* C. F. J. Muller (red.), Pretoria en Kaapstad, 1968, pp. 126 en 156.

The Great Trek was a sudden, dramatic leap forward, which turned the flank of the southern Nguni chiefdoms, conquered the two most powerful kingdoms in southern Africa, and brought the frontiers of white settlement to the Tugela river and towards the Limpopo. Above all the Voortrekkers were determined to become 'a free and independent people' in 'a free and independent State'.
M. Wilson en L.M. Thompson (reds.) *The Oxford History of South Africa to 1870,* I, Oxford, 1969, p. 406.

The Great Trek created more problems than it solved. . . . Out of the dilemma emerged a compromise solution which, although good enough in the short term, was to lead to untold difficulties.
D. Judd, *The Victorian Empire,* Londen, 1970, pp. 59–60.

Inleiding

„I have thrown my scruples to the winds and joined in a search for uniformities on a grand scale."
R. Emerson, *From Empire to Nation: the rise to self-assertion of Asian and African Peoples,* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962, Preface, p. vii.

„Faced by the mountainous heap of the minutiae of knowledge and awed by the watchful severity of his colleagues, the modern historian too often takes refuge in learned articles or narrowly specialized dissertations, small fortresses that are easy to defend from attack. His work can be of the highest value; but it is not an end in itself. I believe that the supreme duty of the historian is to write history, that is to say, the attempt to record in one sweeping sequence the greater events and movements that have swayed the destinies of man."
S. Runciman, *A History of the Crusades,* I, Harmondsworth, 1965, Preface, p. xiii.

Dat die geskiedskrywer steeds doelbewus daarna moet strewe om so objektief as moontlik teenoor sy onderwerp te staan, glo ek. Dat hy egter die onderwerp slegs in die lig wat sy eie hede hom gun en die lig wat sy voorgangers gehad het, benader, glo ek is vanselfsprekend. En dat die keuse van sy onderwerp 'n simpatieke meelewing met die onderwerp meebring, glo ek ook. Nadat ek 'n dertig jaar getrag het om deur kennismaking met die oorspronklike bronne, geskryf deur en oor die Voortrekkers en hul tyd, die figure en strominge uit die tyd as mense en produkte van die menslike gees beter te leer ken, het my simpatie weliswaar nie afgeneem nie, maar het my besef van menslike swakhede beslis toegeneem. Dit geld vir persone wat die trekgedagte en die stuwing van die Trek self probeer bevorder het sowel as vir diegene wat dit probeer teengaan het: in innige wisselwerking het etlike honderde hooffigure gepoog om engere en wyere oogmerke te verwesenlik of om andere te verhinder om hul besondere oogmerke te bereik.[1] Daar word menslike swakhede van allerlei aard waargeneem: jaloesie, onversigtigheid, oorversigtigheid, wreedheid, verraad; daar word velerlei deugde opgemerk:

1. Vgl. G. Kitson Clark: „. . . the most important task of historical revision is to rescue real men and women who have been shrunk by historians into the bloodless units of a generalization, or have become the ugly depersonalized caricatures of partisan legend or modern prejudice. It is a task well worth doing, since from the contemplation of the stereotypes which have been drawn by historians and by politicians is engendered much of the hatred of the world. The appeal must always be to contemporary documents . . ." (*The making of Victorian England,* Londen, 1966, pp. 13–14.)

selfopoffering, knappe beplanning, taaie volharding, idealisme, dapperheid. Daar word groot skade gely, groot teleurstellings ondervind en jammerlike mislukkings ervaar; daar word groot oorwinnings behaal, skitterende vergesigte gesien, staatkundige prestasies en nasionale tradisies nagelaat.

In hierdie studie staan die Voortrekkers en hul skepping, die Groot Trek, in die middelpunt. Op hul strewe word die hoofaandag toegespits. In soverre dit lig werp op die nuwe situasie in Suid-Afrika wat deur die Voortrekkers geskep is, word die Britse beleid daarteenoor ontleed. So ook word die doen en late van die versplinterde inboorlingstamme buite die Kaapkolonie met wie die grensboere voor die Groot Trek in aanraking gekom het, asook die bedrywighede van inboorlingstamme en ryke met wie die Voortrekkers later onderhandelinge aangeknoop en in botsing gekom het, slegs kortliks nagegaan.

Ek is bewus daarvan dat ek simpatiek staan teenoor die Voortrekkers en hulle onderneming, die Groot Trek. O.a. het ek sterk onder die indruk gekom van die hoeveelheid *geskiedenis* wat hul versnelde Blanke kolonisasieproses aan ons gegee het. Sonder die Voortrekkers, en moontlik met Trekboere alleen, sou 'n gelykmatiger evolusieproses gevolg het en sou ons geskiedenis armer gewees het aan die skouspelagtiger ontwikkelingsgang wat die Groot Trek by uitstek daaraan verleen het. 'n Evolusionêre ontwikkelingsgang kan bes moontlik verkieslik wees (soos in hierdie besondere geval vir heelwat skrywers) bo 'n meer revolusionêre verloop. In die hedendaagse gees van die anti-kolonialisme word baie morele kragte teen elke Blanke kolonisasieproses gemonster; bloed is vergiet om die Suid-Afrikaanse staatkundige verdeling van die Groot Trek te bevestig en 'n ongeëwenaarde Blanke bloedbad was nodig om die staatkundige hereniging te bewerkstellig; daarby het die versewedubbeling van rassegrense a.g.v. die Groot Trek die Suid-Afrikaanse rasseverhoudings grootliks gekompliseer.

Tog moet ons aan die positiewe elemente in die Groot Trek reg laat geskied. Inderdaad was die Voortrekkers konstruktiewe skeppers. In 'n tyd toe die Britse owerheid geweier het om sy staatsadministrasie in Suid-Afrika uit te brei, het hulle hul primitiewe grensboergemeenskappe in primitiewe republieke omgeskep wat draers was van hulle vorm van die Wes-Europese beskawing. Sodoende het hulle die grondstruktuur gelê waarop die ontdekking van minerale in Suidelike Afrika nie alleen verhaas is nie, maar die minerale tewens spoediger benut kon word. Die Voortrekkerbeleid van rassedifferensiasie en territoriale segregasie is as ideologiese oplossing van rasseprobleme sedertdien bevestig as die aanvaarde beleid van die Republiek van Suid-Afrika. Eeue lank was Suid-Afrika hoofsaaklik bekend as steunpunt vir die skeepvaart. Daarna het hy ook as 'n skatkamer van minerale roem verwerf. By die eeuwending het Boere as guerrillavegters teen die Britse wêreldryk hul Suid-Afrikaanse republieke op die wêreldhorison geplaas. Die Republiek van Suid-Afrika van 1961 is wel basies op die Britse parlementêre stelsel geskoei,

maar ideologies is dit die verwesenliking van 'n republikeinse ideaal wat onder die Voortrekkers ontkiem het.

Teen die jare dertig van die negentiende eeu was die tyd lank reeds ryp om Blanke ondernemingsgees en Blanke geestesprodukte met 'n onvergelykbaar vinniger pas in Suidelike Afrika op te stoot. Dat die grens van oorwegend Blanke beheer vandag nog so hoog in Suid-Sentraal-Afrika lê, is daaraan toe te skryf dat die Groot Trek op die bepaalde tyd plaasgevind het. Vanuit die standpunt van die Blanke beskawing gesien, kon dit nie bra langer uitgestel word nie. Dat die Limpopo deur die Voortrekkers slegs op 'n swak front bereik is, toon egter die powere getalsterkte van die Kaapse grensboere, die swak trefkrag van die trekgedagte, en dus die swak dryfkrag van die Voortrek. Inderdaad het uit die oostelike distrikte, waaruit verreweg die meeste Voortrekkers gegaan het, tot 1840 nie meer as 20% van die Blankes getrek nie; en uit die hele Kolonie slegs sowat 9%. Uit die digter bevolkte westelike distrikte het baie min Blankes getrek; die oostelike grenswyke was daarenteen relatief dun bevolk. Sowat 6 000 Blankes, tot 1840 versprei oor die drie noordelike provinsies van die huidige Republiek van Suid-Afrika, kon nie 'n besondere dryfkrag aan die Voortrek gee nie.

Dit bring ons by die vraag of die Voortrekkers 'n basiese beheer uitgeoefen het oor die omstandighede waaronder hulle verkeer het, dan of hulle grotendeels deur die omstandighede beheer is.

Die konsepsie van die trekgedagte en die omskepping daarvan in die trekdaad bewys dat die vroegste inisiatief by die Voortrekkers berus het. Terselfdertyd was die onttrekking van die Kaapse grensboere uit Britse gesag 'n erkenning dat hulle nie kans gesien het om langer suksesvol op toestande in die Kaapkolonie te reageer nie. Die bepaalde tydstip waarop hulle getrek het, is ook grotendeels bepaal deur die druk van ongunstige faktore in die Kaapse grensdistrikte. Deur die afgeleë, uitgestrekte binnelande van Suid-Afrika in te trek, het die Voortrekkers as permanente Blanke bewoners van Afrika op geniale wyse die besondere geografiese gesteldheid van hulle vasteland aangegryp. Die krag wat opgesluit gelê het in die groot oop ruimtes van Suidelike Afrika, het hulle vir hulleself in hul swakheid teenoor die Britse owerheid toegeëien.

In hulle besetting van dié oop ruimtes het hulle weer gewelddadig gebots met twee van die sterkste militêre magte in Suidelike Afrika: Moselikatse se Matebeles en Dingane se Zoeloes. Veral laasgenoemde was sterk genoeg om die ganse lot van die Voortrek op 'n baie kritieke fase in die weegskaal te hou. Dit was hul erfgoedere van die Wes-Europese beskawing wat die Voortrekkers die krisis laat oorleef het: vuurwapens, ossewaens en perde, beter organisasie, en 'n Calvinistiese Godsvertroue dat hulle deur 'n Hoër Hand gelei word om 'n roeping in Afrika te volbring. Daarbenewens kon ontluikende Afrikanernasionalisme later ook grensboerreserwes uit die Kaapkolonie trek.

Dit was egter juis die oorwinning oor Dingane en die daaropvolgende Trek-

kerbeheer oor inwonende en omwonende inboorlinge wat heelwat daartoe bygedra het om dieselfde gesag as dié waaruit hulle weggetrek het, weer in Natal oor hulle gevestig te sien. Potensieel was die Britse owerheid oppermagtig: wanneer hy sou besluit om daadwerklik op te tree teenoor toestande wat deur die Groot Trek geskep is, sou hy sy wil kon deurvoer. Indien dit tot 'n langdurige aksie sou lei, sou slegs die oorweging of die besteding van die nodige fondse ter volharding in die aksie steeds geregverdig bly, op die lange duur die Britse pragmatisme kon laat afsien van die direkte deurvoering van sy aanvanklike beleid. Binne hierdie raamwerk kon die Voortrekkers in die binnelande van Suid-Afrika beweeg. Deur weer weg te trek van die aantreklike subtropiese Natal met sy direkte en mees suidelike poort na die buitewêreld, het die Trekkers aan die een kant hulle selfstandigheidsaansprake gehandhaaf, maar aan die ander kant moes hulle daarmee weer erken dat hulle nie in een van hulle vernaamste doelstellings kon slaag nie. Die pad na Natal is deur die meerderheid van die Trekkers bewandel; dit sou spoedig blyk dat die pad na die see deur die tropiese ooskusvlakte noord van Natal sowel gevaarlik as ongesond vir mens en ondersteunende dier sou wees. Na die binnelandse Trekkergebiede het die potensieel oppermagtige Britse regering die Trekkers nie konsekwent gevolg nie: hy wou nòg die geld daarvoor bestee nòg het hy daarvoor lus gehad. Wat sou die Boere dan verhoed – so het die invloedryke sir James Stephen dit gestel – om maar net weer hoër op in Afrika in te dring en net nog verdere stamme te veronreg en te verdryf? Die Britse owerheid het volstaan met die anneksasie van Natal; daarmee kon doeltreffende beheer oor Port Natal en ook ander bereikbare hawens op daardie kus uitgeoefen word. Betreklik goed afgesluit van die buitewêreld, sou die Trekkers in 'n mate vanuit die suide en ooste beheer kon word deur bv. die toevoer van wapens en ammunisie en ander noodsaaklike voorrade te reël. Onafhanklike maar tog nog half afhanklike „phantom republics" wat in die binneland geduld word, sou as handige, goedkoop buffers dien vir die Britse kuskolonies teen onbeskaafde en lastige stamme van Suidelike Afrika – so het die Britse owerheid dit gesien. Die spookrepublieke wat so gebore is, sou egter die grondslag lê van die Afrikaner se republikeinse tradisies met alles wat dit vir die toekoms van die hele Suid-Afrika ingehou het. Die verdwyning van die Trekkerrepublieke teen 1902 sou die verwesenliking van 'n ontluikende breër republikeinse strewe sestig jaar later in 'n groter eenheid meebring.

Omstandighede het wel in groot mate die Trekkers beheer: aan die ander kant het daadkrag en geïnspireerde volharding om hoogtes uit te worstel weer in 'n groot mate die Trekkers gestaal tot 'n sonderlinge prestasie, t.w. om binne 'n enkele geslag duisende Brits-koloniale grensboere in selfstandige republikeine om te skep. Dat die onafhanklike staatjies aanvanklik primitief en baie onervare was, en die inwoners onderling erg verdeeld was, dat die staatsgesag relatief swak uitgeoefen is – dit kon alles nie die feit verbloem dat vir die heel eerste keer in ons geskiedenis daar Blanke Afrikaners

was wat oorsese beheer suksesvol afgewerp het nie. En hulle het daarin geslaag om eie en Brits-erkende state in die lewe te roep waarin hulle sake volgens hulle tradisionele insigte, by uitstek ten opsigte van die Nie-Blankes, kon inrig. In hierdie sin, soms aarselend en onbeholpe, het die Voortrekkers tog basies uitgestyg bo omstandighede wat hulle voorvaders nie kon oorwin nie. Die raamwerk waarin hulle kon beweeg, is egter vasgelê deur geografiese omstandighede, die Britse regering en die inboorlinge.

Ek sien die hele Groot Trek as 'n ontwikkelende verskynsel: vanaf 1834, toe die finale fase van meer doelgerigte verkennings van die Suid-Afrikaanse binnelande begin het, tot 1854, toe te Bloemfontein met die laaste van die twee Konvensies erkenning aan die Oranje-Vrystaatse Republiek deur Brittanje verleen is. Tydens die twee dekades verander dit merkbaar van karakter. Van sy vroegste beplanning en ontplooiing onderskei ons 'n mobiele fase (tot ongeveer 1838), gevolg deur 'n oorwegend vestigende fase (tot 1842), wat reeds die republikeinse tydperk inlui, waarop 'n fase van verset teen die Britse owerheid (1842–1848) waargeneem word, en ten laaste 'n fase van staatkundige erkenning deur die Britse owerheid (tot 1854).

Die eerste fases, van die verkenningstogte deur Blankes, tot die histories besonder betekenisvolle slag van Bloedrivier, is in baie opsigte die interessantste: die wesentlike kenmerke van die Groot Trek kan ten beste in sy oorsprong en ontplooiingsjare waargeneem word. Trouens, die begin van 'n beweging is gewoonlik een van sy belangwekkendste fases. Oorsaaklike faktore oor die lang en die kort termyn is in werking, die beweging kry momentum deur die propagering van 'n idee, teenpropaganda bekamp die idee; daar is 'n opwerking na 'n krisispunt waar sekere deurslaggewende faktore onderskei kan word, en dan kom die beweging onder sy eie momentum onder weg. Daarna volg maklik 'n tydelike verslapping van spanning. In die eerste, mobiele fase bou spanning van die begin af deurlopend op, intens dramatiese gebeure vind plaas, en dit sluit af met een van die grootste veldslae tussen Blank en Nie-Blank in Suid-Afrika wat tegelyk tot 'n nasionale Geloftedag van die Afrikaner lei. Dit is die vrugbare teelaarde waarin 'n gedagte ontkiem het, wat hier ondersoek word. Slegs tot sy ontvlamming, laat in 1836, word die ontwikkeling van die trekgedagte nagespoor. Hier is 'n ontleding van die oorsprong van die Groot Trek wat uit sy eie aard sy probleem postuleer: presies hoe het dié sleutelbeweging ontstaan? Hoe diep wortel hy in die Suid-Afrikaanse verlede?

Met Trevelyan kan ek sê „the mystery of time past continually enthralls me . . . The curtain of cloud that hides the scenes of the past is broken here and there, and we have magic glimpses into that lost world, which is as actual as our own, though placed on another step of the moving staircase of time."[2] As professionele swerwer in die tyd vanuit 'n onrustige basis in die laaste

2. G. M. Trevelyan, „*Stray thoughts on history*", in W. Burnett (red.), *This is my Philosophy*, Londen, 1958, p. 95.

dekades van die twintigste eeu, is ek maar te bewus van my onvermoë om die newels van die tyd effektief te deurdring. In chronologiese tydsverband is die vroeë negentiende eeu naby ons. Eintlik lê dit wesentlik in 'n ander wêreld, 'n wêreld wat deur 'n steeds wyer gapende tydskeiding in vinnige tempo verder van ons verwyder word. In dié tydskeur word gevind o.a. die Laat-Industriële, die Tegnologiese, die Wetenskaplike en die Marxistiese Revolusies,[3] asook, boweal, die magtige Wêreldrevolusie wat die lewe die afgelope dekades op alle terreine, en orals in Afrika, transformeer. Om meer as 'n floue weergawe te gee van soms verrassende insaeflitse in waarhede in die ander, skynbaar verlore, wêreld van die Voortrekkers, is uiters moeilik.[4] Indien 'n behoorlike vertolking van historiese gebeure sy inspirasie vind en voortvloei uit roetine-opsporing en verwerking van bronne, is die probleem dié om die gloed van hierdie inspirasie te temper met die eentonigheid van perspirasie. Ek verwerp Acton se uitspraak: „The dust of archives blots out ideas,[5]" maar erken die gevaar dat energie, gewy aan die opsporing van diep verborge argiefmateriaal, ten koste van oorspronkliker denke gebruik kan word. Die betekenisvolste historiese denke moet egter steeds aan die hand van die intiem-

3. Daar is 'n treffende parallelle migrasieverskynsel in China presies 'n eeu na die Groot Trek wat o.a. omrede sekere verskille en ooreenkomste met die Groot Trek vermelding verdien. Gedurende Oktober 1934 – Oktober 1936 het Mao Tse-Toeng met 100 000 volgelinge oor geweldige afstande en te midde van enorme probleme met heroïese daadkrag teen skynbaar onmoontlike opposisie 'n reis van naby die kus na 'n geïsoleerde binnelandse posisie afgelê. Dié grootskaalse migrasie word, soos die Groot Trek, gekenmerk deur 'n onttrekking of ontwyking van 'n konfrontasie met 'n te sterk vyand of vermeende vyand. Albei verhuisings het die grondslae gelê vir oorwinnings van besondere ideologieë. Daar is ook 'n belangrike verskil tussen die sogenaamde „Groot Mars" deur China en die Groot Trek deur Suid-Afrika. Eersgenoemde was skynbaar 'n eenmalige verhuising van aanvanklik nie minder dan 100 000 weerbare manne nie; laasgenoemde het bestaan uit 'n hele reeks opeenvolgende klein trekkies van hele gemeenskappe in migrasie. Die Chinese „Groot Mars" was uitsluitlik 'n militêre beweging. Omdat die weerbare manne in die Suid-Afrikaanse Groot Trek 'n relatiewe klein minderheid uitgemaak het, is die militêre karakter daarvan nie so opvallend nie. Albei trekgroepe het hulle in 'n tydelik geïsoleerde posisie gevestig van waar hulle ideologie geleidelik gekonsolideer en versprei is.

   As gevolg van die skynbaar oneindige ketting van oorsaaklike skakeling in die geskiedenis, vind ons vandag dat die gevolge van die Groot Trek deur die gevolge van die „Groot Mars" agterhaal word. Die Blanke Suide se basiese lewenspatroon word nl. deur Swart Oos-Afrika, gerugsteun deur Rooi China se ideologiese, tegniese en militêre invloed, al hoe meer bedreig. Vgl. S. Schram, *Mao Tse-tung*, Harmondsworth, 1966, pp. 177–189 en 204.
4. 'n Vooraanstaande, penvaardige Amerikaanse geskiedskrywer, A. M. Schlesinger jr., wat aan die hand van binnekringse waarneming sy eie tyd met groot selfvertroue beskryf, beken tog: „But the reconstruction of past events is exceedingly difficult, if not impossible . . ." (*A thousand days: John F. Kennedy in the White House*, Londen, 1966, Foreword, p. x.)
5. H. Butterfield, *Man on his Past: the Study of the History of Historical Scholarship*, Cambridge, 1969, p. 91.

ste kontakte met die historiese gebeurtenisse plaasvind; en dit noodsaak intensiewe en herhaaldelike raadpleging van die primêre, en veral die argivale spore van daardie gebeurtenisse. Soos blyk uit die bronnelys, lê hierdie spore dwarsdeur die Westerse lande. Hulle kan darem nouliks vergelyk word met die ryk neerslag in die argiewe van Kaapstad.

Die atmosfeer van die Voortrekkertyd kan ten beste uit dokumente van dié tyd aangevoel word. Nieteenstaande groot gapings, het verrassende neerslae bewaar gebly, wat met geduld en toewyding, en in korrelasie met mekaar, aangewend kan word om hierdie aksievolle oorgangsjare te laat herleef.

Daar is min vername strominge in ons geskiedenis waarvan nie een of ander faset deur die Voortrekkertydperk strengel nie. Om al die strominge stelselmatig na te spoor en behoorlik in perspektief te stel, is 'n onmoontlike taak. Soos blyk uit die literatuurlys, het ek probeer om so wyd moontlik resente studies oor relevante historiese temas te raadpleeg. Ons noem enkele: binnelandse toestande in die vroeë negentiende-eeuse Groot-Brittanje; owerheidsbeleidsrigtings teenoor Nie-Blankes, ook buite Suid-Afrika; kerk- en sendinggeskiedenis; grensverskynsels in ander wêrelddele; rebellies en revolusionêre oorgangsverskynsels; en Bantoestamgeskiedenisse.

Die perspektivering van dié historiese verskynsel in plek en tyd noodsaak 'n hervertolking van wat talle historici reeds oor die Groot Trek geskryf het. Soos die *Difaqane* (of *Mfecane*) soms as die heroïese periode van die Bantoe gesien word,[6] so is ook die Groot Trek tereg as die heldetydperk van die Afrikaner uitgebeeld. Maar dit is kenmerkend van baie historici in talle lande wat in tye van opwelling van nasionale gevoel lewe, dat eie leiers en volke dan met 'n besondere piëtisme bejeën word. So ontstaan mites t.o.v. nasionale helde en heldedade, wat op sigself histories waardevol is. Later, met die ontwikkeling van 'n meer objektiewe geskiedskrywing, word dikwels onbewus van die piëtistiese reste in die wetenskaplike geskiedskrywing ingedra.[7] Die tyd is nou ryp om aan die hand van 'n wetenskaplike herontleding van die bronne, die Groot Trek meer krities in die wêreldgeskiedenis te plaas en ook 'n beter verantwoorde plek daarvoor in te ruim.

6. Omer-Cooper het reeds oor Swart Suidelike Afrika geskryf: „The memory and traditions of the Mfecane have played and continue to play an important part in the lives of many Bantu peoples. For some it represents their heroic period and it is in terms of the leaders and events of those days that they define their units and sense of identity . . . In more recent times the traditions of the Mfecane have retained their fascination . . . This development can be seen in the tendency of such groups as the Ngoni and the Ndebele to look back on the Mfecane as a golden age, ruined by white colonization." (*The Zulu Aftermath,* Londen, 1969, pp. 180-181.)
7. Vir die Amerikaanse geskiedskrywing vgl. J. Higham (red.), *The Reconstruction of American History,* New York ens., 1962; en A. S. Eisenstadt (red.), *American History: Recent Interpretations,* 2 dele, New York, 1962; en vir Oosterse geskiedskrywers vgl. W. G. Beasley en E. G. Pulleyblank (reds.), *Historians of China and Japan,* Oxford Univ. Press, Londen, 1961.

I Perspektiewe

„The historian cannot be free from either moral or political judgments any more than the scientist can be, but he can do his best to form both in the light of history, flickering and feeble though it may be . . . For all societies the past has been a living past, something which has been used day after day, life after life, never endingly . . . true history – the attempt to see things as they were, irrespective of what conflict this might create with what the wise ones of one's own society make of the past . . . The business of the historian is to make sense of the past."
J. H. Plumb, *The Death of the Past,* Londen, 1969, pp. 16–17, 11, 13–14 en 133.

„Since history is not an objective reality, but only an imaginative reconstruction of vanished events, the pattern that appears useful and agreeable to one generation is never entirely so to the next . . . If well enough satisfied with the present we are likely to pay our ancestors the doubtful compliment of approaching them with a studied and pedantic indifference; but when the times are out of joint we are disposed to blame them for it, or else we dress them up, as models suitable for us to imitate, in shining virtues which in fact they never possessed, which they would perhaps not have recognized as virtues at all."
C. L. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers,* Yale University Press, New Haven ens., 1962, pp. 88 en 89.

In soverre as wat die geskiedskrywer een historiese verskynsel uit 'n reeks gebeurtenisse kan isoleer, is die Groot Trek vandag die belangrikste enkele verskynsel in die Suid-Afrikaanse geskiedenis. Die betekenis van die Groot Trek is egter nie konstant nie. Geen historiese verskynsel behou 'n volkome konstante waarde nie: allermins so 'n gevolgryke verskynsel. Sedert 1938 het die beeld van die Groot Trek reeds 'n treffende metamorfose ondergaan. In die meer resente Swart-sentriese, of minder Blank-sentriese, hervertolkings van ons geskiedenis, krimp sy betekenis vanselfsprekend vinnig.[1] In die toekoms sou dit

1. Uit L. M. Thompson se onchronologiese fragmentering van die Groot Trek in Hoofstuk VIII van Wilson en Thompson se *Oxford History of South Africa,* I, Oxford, 1969, waar die Republiek Natalia afgehandel word voordat die Groot Trek eintlik 'n aanvang neem in Hoofstuk IX, blyk die betekenisvermindering van die Trekkeronderneming in 'n poging om meer reg te laat geskied aan Nie-Blanke daadkrag. In dieselfde jaar oordeel J. D. Omer-Cooper weer oor die Bantoe-bevolkingsverskuiwings wat die Groot Trek voorafgegaan het soos volg, in verhouding tot die Groot Trek: „These migrations . . . are really aspects of a single process which, in scale alone, must be regarded as one of the great formative events of African history. It far exceeds other comparable movements such as the sixteenth-century migrations of the Zimba and Jagas and it positively dwarfs the Boer Great Trek." (p. 4.)

kon gebeur dat die Groot Trek teen die nuwe agtergrond wat die opvolgende jare daaraan gaan voorsien, van songrootte tot stergrootte kan krimp.

'n Paar jaar na die aanvang van die Groot Trek is ingesien dat die meer as 180-jarige Kolonie 'n belangrike nuwe fase van sy bestaan binnegegaan het. Die Trekboerbeweging, wat toe meer as 'n eeu aan die gang was en boere reeds ver oor die Oranjerivier gevoer het, was 'n alombekende verskynsel. Die „Voortrekker", wat ook noord getrek het, is aanvanklik in sekere kringe verwar met die Trekboer; gevolglik het die volle betekenis van die nuwe beweging nie dadelik tot hulle deurgedring nie. Die vroegste name wat aan die nuwe beweging gegee is, illustreer die besondere kontemporêre terminologie.

Die woord „trek" (identies in Hollands en in Engels, waarin dit juis op hierdie stadium ingeburger is[2]) word onder meer in die vorms „trekboere" en „weggetrokkenes" aangetref. Die besondere bybetekenis wat aan die woord „trek" geheg is, nl. om met ossewa, vee en besittings te verhuis, te emigreer, uit te wyk of die Kolonie te verlaat, was in Suid-Afrika teen die eerste dekades van die negentiende eeu reeds stewig gevestig. Laasgenoemde ekwivalente word in hierdie jare ook algemeen gebruik, en in verskillende vorms, wanneer na die Voortrekkers verwys word: emigrante- (boere), verhuisers (ook selfverhuising), uitgewekenes en weggetrokkenes.[3] Terwyl daar nog onsekerheid was oor die lot van die beweging, en daar steeds die moontlikheid bestaan het dat die wegtrekkende grensboere, soos sommige trekboere, na die Kolonie sou kon terugkeer, is slegs dié name gebesig. Later, toe dit in beter perspektief as 'n vername, unieke beweging gesien is, is die eenvoudiger begrip verhuising of emigrasie skynbaar nie meer so bevredigend beskou as die dubbele begrip voorste of eerste trekkers nie. Daarmee word nie te kenne gegee dat die hele betekenis van die „voortrek" reeds besef is nie. Die eerste persone wat voor getrek het, was letterlik voor op die trekpad in plek en/of tyd.[4] So word die vroegste intrekkers in die Republiek Natalia vanaf 1840 reeds as „voortrek-

2. Veral deur Thomas Pringle se geskrifte, soos sy *Narrative of a Residence in South Africa,* Londen, 1840, p. 8. Vandag word die woord „trek" sonder aanhalingstekens deur Amerikaanse historici in verband met gebeure in die Amerikaanse Weste gebruik. Vgl. R. A. Billington, *The Westward Movement in the United States,* Princeton, 1959, p. 44. O. C. Coy se *The Great Trek* verskyn in Kalifornië in 1931, drie jaar vóór die eerste uitgawe van Walker se *The Great Trek.*

   In 1837 word 'n Engelse vorm ook aangetref: „The Old Story in this Colony no sooner completely settled than track to another place . . ." (L.G. 396: J. M. Oliver aan C. L. Stretch, 6 Maart 1837, p. 212.)

3. Sien die kolomme van *De Zuid-Afrikaan* en *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift,* albei gedurende 1836–1838. Eerw. E. Smit, bekende dagboekskrywer uit die tyd, gee skynbaar voorkeur aan „reisigers" wat „verreis", „voortreis", „vertrek" en „ry" (G. S. Preller-uitgawe, *Voortrekkermense,* II, Kaapstad, 1920, pp. 117, 134, 138, 210, 215 en 217).

4. Brief ontvang van Port Natal, gedateer 10 April 1839, in *De Meditator,* 14 Mei 1839.

kers" beskryf.[5] Meer as 'n dekade later word die woord „voortrekker" ook in die Oranje-Vrystaat in die betekenis van die eerstes onder hierdie bepaalde groep pioniers gebruik.[6] Algaande, gedurende die laat negentiende eeu, is die hedendaagse tegnies-historiese betekenis van deelnemers aan die Groot Trek finaal aan die woord Voortrekkers geheg.[7] Aldus het die twintigste-eeuse geskiedskrywer sy terminologie hier bekom.

Die beweging van die Voortrekkers word in Julie 1837 skynbaar vir die eerste keer met die benaming „groot" vereer.[8] In *De Meditator* van 20 Maart 1838 verskyn 'n berig wat verwys na „such an extensive and general Emigration of a hardy and industrious Peasantry . . ." Kaptein W. C. Harris, die veelsydige jagter-kunstenaar, het in Julie 1838 in sy kort historiese studie „Sketch of the Emigration of the Border Colonists" die Trek as „so extraordinary an expatriation" beskryf. Hy onderskei tussen die betreklik gewone „Partial emigrations" en dié van „a body of between *five and six thousand* souls, who have with one accord abandoned the land of their nativity . . ."[9] Eers 'n jaar na die Bloemfontein-Konvensie, wat 'n Brits-erkende staatkundige selfstandigheid eindelik ook aan die Transoranje-Trekkers besorg het, is die verskynsel deur 'n geskiedskrywer soos eerw. W. C. Holden blykbaar vir die eerste keer met die adjektief „groot" in sy moderne vorm vereer.[10] Die beweging wat twintig jaar tevore begin ontplooi het, was toe reeds in beter perspektief gestel.

Die latere, veel betekenisvoller, konsekwensies van die Groot Trek het eers met die twee Anglo-Boere-oorloë, diep in die negentiende eeu, tot die historiese bewussyn gekom. Die nog latere gevolge, van nog groter draagwydte, het met die unifikasie van Suid-Afrika en die verskillende vorms van die Afrikaner se nasionale reaksies, die aandag getrek. Die gevolge teen die jare sestig van hierdie eeu troon nog hoër uit, onder meer met republiekwording en internasionale afkeuring van ons rassebeleid. Hoe verder die Groot Trek deur die verloop van jare in die verlede teruggeskuiwe word, des te sterker hel hy oor nuwere tye waaroor sy skaduwee steeds voller val en in sterker aksente

5. *Not. Natalse Volksraad,* pp. 33, 39, 43, 53, 70, 76, 121, 152 en 174.

6. C. P. J. Prinsloo beskryf homself in 'n memorie om grond as „altoos een van de voortrekkers van de immigrante boeren zynde geweest" (2 Julie 1855, in *Not. Vrystaatse Volksraad,* p. 341).

Nog 'n dekade later rig W. J. Pretorius 'n ongedateerde memorie aan die Vrystaatse Volksraad by die sitting van 7 Mei 1866: „ . . . ik een van de oude Voortrekkers ben die in 1837 de Kaap Kolonie heb verlaten . . ." (Uit 'n afskrif aan my voorsien deur die Argivaris, Vrystaatse Staatsargief, Bloemfontein, in brief gedateer 7 Desember 1960. Vgl. ook 'n vroeër skrywe van dieselfde Argivaris, gedateer 26 Oktober 1960, waaruit blyk dat die memorie nie in Pretorius se eie handskrif opgestel is nie.)

7. Vgl. A. P. de Lima se *A História de Louis Trichardt,* L. Marques, 1964, p. 15. In die twintigste eeu het „voortrekker" ook nog 'n wyere populêre betekenis bygekry: dié van Afrikanerpionier in die algemeen. Vgl. bv. Bana Maie, *Voortrekkerslewe in Donker Afrika* (die toenmalige Brits-Oos-Afrika), Pretoria, 1928.

8. „An old Colonist" verwys in *The Graham's Town Journal* van 13 Julie 1837 na „the

betekenis daaraan verleen. Dat dit 'n keerpunt was, word steeds duideliker.

Die Groot Trek is vandag sowat 'n halfeeu kort om chronologies suiwer in die sentrum van die Blanke Suid-Afrikaanse vestigingsgeskiedenis te wees: dit is egter nog steeds verseker van sy sentrale plek wat Walker in 1934 daaraan toegeken het. Dat die Witman vandag met 'n beleid van segregasie en differensiasie in 'n selfstandige republiek in volle beheer is in die suide van 'n politiekbewuste Swart en Bruin Afrika, moet hoofsaaklik aan die Groot Trek toegeskryf word. Watter verdere gevolge vir die Witman beskore mag wees, is nie ter sake nie: die verwesenliking van die laaste vername doelstellings van dié beweging is vandag duidelik herkenbaar.[11]

Met die Groot Trek het die geskiedenis van Suid-Afrika in baie opsigte 'n nuwe wending geneem. Alhoewel dit altyd gewaag is om te probeer vasstel watter verloop ons geskiedenis sou gehad het indien die Groot Trek nie plaasgevind het nie, omdat onpeilbare faktore te voorskyn kon gekom het, kan sekere afleidings tog gemaak word.

Daarsonder sou 'n Brits-beheerde kolonisasie vir eers baie stadig in Suid-Afrika opwaarts voortbeweeg het. Deurdat Afrikaanssprekende grensboere die Groot Emigrasie op hierdie tydstip onderneem het, het private Afrikanerinisiatief in die laat jare dertig van die negentiende eeu vir die eerste keer relatief geslaagde leiding geneem. Britse beheer sou miskien 'n kleurbeleid van gelykstelling en integrasie van alle rasse meegebring het; Afrikaner-grensboer en later Voortrekkerbeheer, het 'n teenoorgestelde beleid, dié van territoriale segregasie en kleurdifferensiasie, verseker. Britse beheer sou 'n beleid van sentralisasie van Britse bestuursinstellings, met Engels moontlik as enigste amptelike taal en stemreg slegs volgens beskawings- en eiendomskwalifikasies, ingehou het; en uiteindelik sou verantwoordelike bestuur en nog later dominiale status op so 'n grondslag gevolg het. Voortrekkerbeheer het heeltemal weggebreek van die monargistiese staatstelsel en vir Suid-Afrika 'n nuwe republikeinse staatstelsel geskep. Net soos die Franse Hugenote in die Neder-

great emigration which has taken place" (Van Jaarsveld, *Lewende Verlede*, Johannesburg, 1962, p. 191).

9. Sien sy *Narrative of an Expedition into Southern Africa . . .*", Bombaai, 1838, p. 344. Reeds sowat 'n jaar vroeër is in Kaapstad 'n byna soortgelyke teks in sy *Sketch of the Emigration of the Border Colonists, extracted from the unpublished Journal of a Visit to the Chief Moselekatse* in pamfletvorm gepubliseer.

10. *History of the Colony of Natal*, Londen, 1855, p. 346. Die presiese woorde lui: „The great 'trek' of these Dutch Farmers took place between 1836 and 1840." 'n Stelselmatige behandeling van die hele onderwerp in wyere verband is deur prof. F. A. van Jaarsveld in sy *Lewende Verlede* op pp. 173–200 gegee. Ek het tevore reeds in verband met my *Die Britse Owerheid en die Groot Trek*, Pretoria en Kaapstad, 1969, 'n ongepubliseerde studie van dieselfde tema gemaak. 'n Vroeë, onbeholpe poging is aangewend deur dr. K. Th. Wenzelburger in sy *Die Geschichte der Buren*, Neuremberg, 1902, p. 68.

11. C. F. J. Muller, „Die Groot Trek in perspektief" in *Standpunte*, Nuwe Reeks, 52ste jg., XVII, 4, April 1964, p. 4.

landse koloniale gemeenskap opgegaan het, net so sou die Afrikaner bes moontlik veel stadiger, maar net so seker, in 'n Angel-Saksiese koloniale gemeenskap opgegaan het. Met die onttrekking van 'n belangrike deel van die Afrikaner-grensboere uit die Brits-wordende Kaapkolonie, is die ou Hollands-Afrikaanse kultuur in primitiewe vorm deur die voortbestaan van 'n staatkundige vrye en selfstandige Afrikanernasie in die binnelande van Suid-Afrika verseker.[12] En toe dit later in dieselfde eeu deur Brittanje bedreig word, is 'n nasionale ontwaking van die Afrikaner nie net in die republieke nie, maar ook in die Kaapse bakermat te voorskyn geroep.

Die Groot Trek het nog verdere en grotere veranderings in Suidelike Afrika ingelui. Die militêre krag van die Matebele- en die Zoeloeryk, soos hulle in die vroeë negentiende eeu geken is, is finaal verbreek: ander stamme het die geleentheid gekry om 'n belangriker rol te speel. Terwyl die Matebele oor die Limpopo uitgewyk het, is die Zoeloes feitlik in die noordoostelike uithoek van Suid-Afrika vasgepen. Wat die Bantoe betref, het die Groot Trek dus 'n groter verskeidenheid van die reeds wydverspreide stamme in Suid-Afrika verseker. Deurdat swakker stamme die natuurlike bondgenote van die Voortrekkers geword het, is hulle as aparte entiteite beskerm.

Insgelyks het die Groot Trek 'n aparte voortbestaan van die Blankes in Suid-Afrika in twee strydende groepe meegebring. Blanke bloed word, in pogings om die Trek te handhaaf, op klein skaal tydens 1842 tot 1848 vergiet in Trekkerverset teen die Britse owerheid. Gedurende 1881 vind groter bloedgieting plaas ter wille van die herwinning van die Transvaalse onafhanklikheid; en met 'n ware *Suid-Afrikaanse* oorlog heel teen die end van die eeu geskied verreweg die grootste Blanke slagting in ons geskiedenis. Ter wille van die hereniging van die Suid-Afrika wat deur die Groot Trek opgebreek is, geskied die bloedbad; maar tegelyk blaas dit die Afrikaans-Engelse teenstelling baie sterker aan. In so 'n mate woed die Afrikaner se nasionale vuur nou in reaksie voort dat die uitkristallisering van die republikeinse ideaal ses dekades later verwesenlik word in een republiek wat oor die hele Suid-Afrika tot net suid van Delagoabaai strek.

Ons wil ons tesis verder voer. Die Groot Trek is nie net 'n gebeurtenis van groot belang in die geskiedenis van Suid-Afrika nie: dit is onbetwisbaar verder ook 'n betekenisvolle gebeurtenis in die lang geskiedenis van sy groot vasteland, Afrika. In die geskiedenis van Afrika is die Groot Trek 'n unieke verskynsel in soverre dit die eerste grootskaalse noordwaartse beweging van Blanke Europeane in historiese tye uitmaak.

Vandag is Suid-Afrika geografies en in baie ander opsigte 'n belangrike deel van Afrika. Met die stigting van 'n Blankedom in Suid-Afrika in die middel van die sewentiende eeu kon die Kolonie twee eeue daarna nog net sowel 'n eiland in die Suidelike Halfrond gewees het, 'n eiland wat oorwegend

12. A. J. H. van der Walt en andere, verwerk deur D. W. Krüger, *Geskiedenis van Suid-Afrika*, Kaapstad ens., 1965, p. 188.

skeepsverbindinge met 'n vasteland van Swartmense na sy noorde onderhou het.

Die Groot Trek, wat meer as vyftien dekades gelede ontplooi het, het in baie opsigte daartoe bygedra dat die Republiek van Suid-Afrika vandag as 'n Wit Reus met sy rug teen die suidelike oseane staan, in verset nie slegs teen die meeste van die tot dusver talle swakker Swart state van Afrika nie, maar ook teen talle ander moondhede wat hom wil beweeg om van sy kleurbeleid af te sien.

Dit is juis omdat die idee van skeiding en differensiasie tussen Blank en Swart deur middel van die Groot Trek as tradisie gevestig is in die historiese ontwikkeling van Suid-Afrika, dat hierdie stryd vanaf die jare sestig van die twintigste eeu – toe Swart Afrika eensklaps volkome ontwaak het – sy grootste krisispunt bereik het. Die Groot Trek het verhoed dat die dun Blanke kolonisasiestroom in die mensemassa van swart Afrika heeltemal verbruin, vergeel en verblas, soos in baie ander kolonies deur Europeane beset. As 'n relatief geslaagde opstand teen die Britse beleid van rassegelykstelling en -integrasie in die Kaapkolonie, is die plasing van die Witman in 'n magsposisie midde in 'n Nie-Blanke meerderheid prinsipieel bevestig in Blanke republieke. Toe die republieke verdwyn het, het hul kleurbeleid reeds genoegsame invloed uitgeoefen om dit as tradisionele beleid in Suid-Afrika aanvaar te kry. Onder politieke, administratiewe en tegniese leiding van die Blanke minderheid, en met behulp van Nie-Blanke arbeid, is die besonder ryk minerale- en ander aansienlike hulpbronne van Suid-Afrika tot so 'n welvaartspeil ontwikkel dat die Republiek van Suid-Afrika selfs lande soos Egipte, Marokko en Algerië, met eerbiedwaardig-oue kultuurbodems, ver verbygestrewe het. Die ontstaan van die Groot Trek in die jare dertig van die negentiende eeu het die ontdekking van sy besonder ryk minerale neerslae en die ontwikkeling van sy nie onbelangrike ander hulpbronne verhaas.

Die Blanke oopstelling van die binnelande was onvermydelik, maar die feit dat dit juis geskied het op hierdie besondere wyse op hierdie besondere tyd, deur middel van Afrikaanssprekende emigrante-boere wat die meeste van die oorgeblewe gesonde ruimtes van Suidelike Afrika vir die stigting van hul republieke gekies het, het vandag 'n diep en dringende betekenis. Aan die Blanke in Suidelike Afrika het dit 'n voorsprong in die negentiende-eeuse uitbreiding besorg. Hoewel nie 'n groot voorsprong nie, kan die tot dusver suksesvolle twintigste-eeuse verset van die Republiek van Suid-Afrika hoofsaaklik aan dié voorsprong toegeskryf word. Of die voortbestaan van Blanke beheer as 'n reddende seën of as 'n noodlottige euwel beskou word, affekteer hoegenaamd nie die basiese gewig van die feit dat die Blanke republikein in Suid-Afrika sy voorsprong, verwerf in die negentiende eeu, nog behou het nie. So betekenisvol is dié feit dat dit in die jare sestig van die twintigste eeu tot 'n feit van wêreldbelang uitgetroon het. In sy eie negentiende eeu was die Groot Trek op sigself glad nie 'n gebeurtenis waaraan wêreldbetekenis geheg

is nie[13] – buite Britse koloniale kringe het dit min aandag getrek en op die Britse koloniale beleid het dit oënskynlik weinig invloed uitgeoefen. In sy twintigste-eeuse betekenis het die Groot Trek baie beslis 'n plek in wêreldverband verower.

Die belangrikheid van die Groot Trek kan met nog enkele voorbeelde toegelig word.

Ons het reeds aangetoon hoedat dit 'n nuwe tyd in ons geskiedenis ingelui het. 'n Verdere betekenisvolle aspek van die Groot Trek is die feit dat dit terselfdertyd 'n vername driekwarteeu in ons geskiedenis afgesluit het. In die laaste kwart van die agtiende eeu het nuwe faktore verskyn wat minstens deurloop tot die middel van die negentiende eeu. Van buite sowel as binne die Kaapkolonie het hierdie faktore gekom om in innige wisselwerking by te dra tot die voorbereiding van 'n belangrike oorgang na 'n nuwe tyd. Die Bantoegrens in die ooste van die Kaapkolonie het nou prominent verskyn; as die eerste van die talle Bantoegrense wat deur die Groot Trek sewevoudig vermeerder sou word, lui dit die negentiende eeu in. Onder die Kaapse „Patriotte" het dit in die laaste kwart van die agtiende eeu begin woel en gis om 'n groter aandeel in die regering van die Kaapkolonie te bekom. Teen die laat negentiende eeu was dié strewe in 'n groot mate bereik. Die relatief onbekende Kaapse kapitalis het as koopman teen die laat agtiende eeu reeds wêreldkontakte gemaak. Die stadige groei van private ondernemingsgees onder die monopoliestelsel van die Nederlandse Oos-Indiese Kompanjie het nou verbrei tot entrepreneurskap met breë horisonne: skimme van die negentiende-eeuse mynmagnaat en industriekonings begin uit die newels van die toekoms te voorskyn te kom.

Toe die Groot Trek die nuwe tyd afgesluit het, was die gebied van Blanke kolonisasie in Suid-Afrika gebalkaniseer in vier state: twee Britse kuskolonies en twee selfstandige republieke waarvan elkeen met Bantoegrensprobleme opgesaal was. In die proses van politieke en konstitusionele groei het die Groot Trek eweneens 'n vername rol gespeel. Gedurende die tydperk 1834–1854 is 'n hele paar nuwe beleidsrigtings in verband met Bantoeprobleme opgestel en beproef. As 'n sterk versnelde Blanke kolonisasieproses deur Afrikaner-grensboere, het die Groot Trek vir kapitaalkragtige entrepreneurs nuwe eksploitasiemoontlikhede in Afrika vanuit die gesonde suidelike hooglande en sy strategiese kushawens geopen.[14]

Ons het hierbo reeds daarop gewys dat die Groot Trek die eerste geslaagde afwerping van oorsese beheer was deur die aktiewe Voortrekkerseksie van die Afrikaners, die belangrikste deel van die permanente Blanke inwoners van Suid-Afrika. Daar is verder aangetoon hoe dit tot die oprigting van nuwe Blanke staatkundige eenhede gelei het. Toe die twee Boererepublieke, na 'n bestaan van 'n halfeeu deur 'n lang en bitter oorlog hul onafhanklikheid ver-

13. Daar was slegs sporadiese verwysings in die Nederlandse en Amerikaanse pers.

14. Muller, *Die Britse Owerheid en die Groot Trek*, p. 1.

loor het, het 'n diepgevoelde Afrikanergrief nog 'n halfeeu voortgeleef. Soos Slagtersnek in die vroeë negentiende eeu in 'n sekere sin die opstand teen strenger Britse beheer oor die grensstreke was, so was die Rebellie in die vroeë twintigste eeu 'n opstand teen nouer inskakeling by die Britse Ryk. Van stembus tot stembus het die Afrikaners nou daarna gestreef om die beslissing van die Anglo-Boere-oorlog uit te wis om sodoende wat met die Groot Trek bereik was, te herwin. Dit het in 1961 werklikheid geword.

Die Engelssprekende Suid-Afrikaners het die verwesenliking van 'n Afrikaner-ideaal wat uit die periode direk na die Voortrekkerrepublieke teruggevoer kan word, nie gedeel nie: inteendeel, dit was jare lank 'n bron van onmin tussen die twee Blanke groepe. Wrywing tussen hulle gaan natuurlik veel verder terug na 'n reeks sewentiende-eeuse oorloë, maar die Groot Trek het veel daartoe bygedra om die gevoel te vererger. Die Groot Trek was by uitstek 'n Afrikanerreaksie: slegs 'n handjievol Engelssprekendes het hulle daarby aangesluit. Terwyl dit vir die Afrikaanssprekende grensboere 'n natuurlike reaksie was om weg te trek, was die Engelssprekendes, wat ook ontevrede was, nie vir hierdie soort radikale reaksie te vinde nie. Deur hierdie weg te bewandel, het die eerste Blanke Afrikaners in baie opsigte vervreemd geraak van die tweede golf Blankes: Engelssprekende Suid-Afrikaners wat veral vanaf die twintigerjare van die negentiende eeu aangekom het. Gedurende en ná die Groot Trek sou die diplomatieke en militêre botsings veel daartoe bydra om die kloof verder te verbreed. Met die koms van 'n verdere golf van Engelssprekendes tydens die minerale-ontdekkings, is die tradisie van Afrikaans- en Engelssprekende teenstelling in Suid-Afrika tot die huidige dag voortgesit.[15]

Aansluitend by die afwerping van staatkundige beheer deur die Afrikanerboere was daar 'n verswakking van die geestelike gesag van die Kaapse Kerk, veroorsaak deur die feit dat geen Kaapse predikant sy weg oopgesien het om die Voortrekkers te vergesel nie, of later 'n beroep na die trekveld te aanvaar nie. Die Kaapse Kerk het die Trek afgekeur en probeer om sy lidmate te oorreed om hul daarvan te weerhou. Diegene wat wel getrek het, is sydelings onder sensuur geplaas. Die Kerk se motivering was volgens destydse norme stewig gegrond. Gehoorsaamheid aan die wettige owerheid is voorgehou as die Christelike plig van die lidmaat en daarby is die vrees uitgespreek dat die Trekkers, ontdaan van die kerklike sakramente en bediening, kon verwilder in die groot heidense ruimtes van Afrika. Net soos dié van die wêreldlike owerheid, was die kerklike owerheid se optrede tevergeefs. Die tydelike verlies van kerklike beheer sou later egter bydra tot die kerklike verdeling in die Republieke.[16]

15. Muller, „Die Groot Trek in perspektief", pp. 6–8.

16. Die oorsprong van die Gereformeerde Kerk lê natuurlik reeds in die Kaapkolonie voor die begin van die Groot Trek. Vgl. B. Spoelstra, *Die „Doppers" in Suid-Afrika 1760–1899*, Kaapstad, 1963, en H. D. Longland, *Die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Colesberg, 1825–1875* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 30ste jg., I, 1967).

Ook ten opsigte van die Kaapse Kerk se beleid teenoor die kleur en ras van sy lidmaat sou die kerk op die lange duur swig – en weer as gevolg van gebeure tydens en kort na die Groot Trek. Met die aanvang van die Groot Trek het die kerk nog sterk daarop gestaan dat daar geen diskriminasie mog plaasvind tussen lidmate bloot op grond van kleur en ras nie. Die sakramente is nog gelykmatig bedien aan Wit, Bruin en Swart tydens dieselfde diens in dieselfde gebou. In so 'n mate het die Trekkers se standpunt, wat in die noorde toegepas is, geseëvier dat al drie Hollandse Kerke tot diep in ons eeu hierdie nuwe standpunt onderskryf. En dit geskied nieteenstaande die feit dat bykans alle Christelike Kerke in die wêreld vandag rasseskeiding in die kerk afkeur. In ooreenstemming met die opvatting van die Trekkers het al drie Hollandse Kerke aparte kerke vir Blanke, Bruin en Swart lank as gesonde Christelike praktyk beskou, en sal sommige teoloë dit selfs op Bybelse gronde regverdig.

Gesien die intrinsieke belangrikheid van die Groot Trek as historiese verskynsel in sy eie reg, sowel as die menigvuldige betekenisvolle strominge in ons geskiedenis waarby die Groot Trek direk of indirek betrokke is, kan begryp word dat dit heelwat belangstelling by geskiedskrywers opgewek het. Sowat 150 jaar lank het die aandag bykans onafgebroke voortgeduur. Gedurende die ontplooiingsjare van die Groot Trek het redakteurs, Kaapse amptenare, sendelinge, ontdekkingsreisigers en jagters die pen opgeneem. Hulle het meer in die gees van belanghebbende deelnemers, of minstens geïnteresseerde waarnemers, geskryf as in die gees van geskiedskrywers. Sienings van die Groot Trek in voller historiese perspektief kon ook nouliks destyds reeds verwag word: daarvoor was die gebeure nog veels te resent. Daarbenewens moet onthou word dat dit nog die tydperk van voorwetenskaplike geskiedskrywing was en dat die meeste bronne vir die destydse geskiedskrywer moeilik toeganklik was.

Die heel eerste stelselmatige geskiedverhaal is die veelsydige Britse offisier, kapt. W. C. Harris, se *Sketch of the Emigration of the Border Colonists,* wat in 1837 as pamflet in Kaapstad gepubliseer is. Dié grootwildjagter en kunstenaar het die Groot Emigrasie hierin as 'n unieke gebeurtenis in die koloniale geskiedenis bestempel. Van 1838 tot 1852 is vyf verdere uitgebreide verhale van die Groot Trek deur kapt. Harris uitgegee in sy werk, later getiteld *The Wild Sports of Southern Africa.* Die volgende twee geskrifte is albei uit die pen van Nederlanders. *De Uitgewekenen in Port Natal* (Amsterdam, 1841) word deur die koopman G. G. Ohrig gepubliseer, terwyl *De Kaapsche Landverhuizers of Neerlands Afstammelingen in Zuid-Afrika* (Leiden, 1847) van die hand van professor G. Lauts verskyn. Die motief agter albei werkies was om in Nederland belangstelling in die Voortrekkers op te wek sodat daar daadwerklike steun aan die Boere verleen kon word.

By ander kontemporêre en naby-kontemporêre sienings wil ons nie hier stil-

staan nie,[17] met een uitsondering: H. Cloete se *Five Lectures on the Emigration of the Dutch Farmers*, wat in 1856 in Kaapstad verskyn het. Cloete probeer hierin om die Trek beter in perspektief te stel deur die verloop van sake te ontleed nadat die onmiddellike uitkoms daarvan reeds deur die Konvensies toegelig is. As verligte, amptelike waarnemer het hy insae in heelwat belangrike stukke gehad, maar steeds skryf hy ook uit 'n beperkte kontemporêre waarnemingskring.[18]

'n Mooi voorbeeld van hoe die hewige stryd tussen die Boere-republieke en die Britse regering in die laaste kwart van die negentiende eeu die Boeregeskiedskrywers beïnvloed het, kan in Weilbach en Du Plessis se *Geschiedenis van de Emigranten-Boeren en van den Vryheids-Oorlog* (Kaapstad, 1882) gevind word. In hulle voorwoord skrywe hulle in 1881 dat hulle trag om „een verhaal te geven van hetgeen zij reeds van den beginne af en altijd door hebben moeten verduren van Engeland en van de Engelschen". Op dieselfde wyse gee talle Engelsskrywendes in dieselfde jare aandag aan die Voortrekkers as die stigters van die Boererepublieke waarmee die Britse owerheid nou te doen het.[19]

Van die voorwetenskaplike geskiedskrywers wat nog aandag verdien, is George McCall Theal, wat in 1887 sy *History of the Boers* die lig laat sien, een van die allervernaamste. Met die skryf en hersien van sy groot elfdelige *History of South Africa* het hy die geskiedenis van die Groot Emigrasie hervertolk. Theal skilder nou in besonderhede op 'n groot doek die hele geskiedenis van die Groot Trek in samehang met die geskiedenis van Suid-Afrika, wat egter slegs tot 1884 strek. Dit gaan vir Theal om 'n beskrywing, so akkuraat as moontlik (waarin hy onder omstandighede redelik goed slaag) en 'n sistematisering van die vasstaande feite. Tot probleemstelling en ontleding gaan hy nie dikwels oor nie. Theal sien die Groot Trek as „an event unique in the modern history of European dependencies";[20] hy staan simpatiek teenoor Voortrekker en Britse kolonis sonder om blind te wees vir die swakhede van die Voortrekker.

17. Vgl. F. A. van Jaarsveld se *Die Tydgenootlike Beoordeling van die Groot Trek 1836–1842* (Mededelings van Unisa, C.36, Pretoria, 1962) en *Die Beeld van die Groot Trek in die Suid-Afrikaanse Geskiedskrywing 1843–1899* (Mededelings van Unisa, C.42, Pretoria, 1963); en ook Muller, *Die Britse Owerheid en die Groot Trek*, pp. 2–3.
18. Van Cloete se bewerings is onkrities deur latere historici aanvaar. 'n Ernstig foutiewe bewering is bv. dat eerw. Owen die Retief-Dingane-traktaat sou opgestel en as getuie geteken het (vgl. *Five Lectures*, Kaapstad, 1856, p. 85). Kyk ook na die foutiewe chronologie aangaande die verklaring van Stockenstrom en die aanvang van die Potgieter-trek (p. 75).
19. Vgl. bv. H. Rider Haggard, *The Last Boer War*, Londen, 1899: „Again and again we have blundered in our treatment of the Dutch . . . with kinder and fairer management they would never have trekked from the Cape sixty years ago" (pp. xxiv–xxv). Kyk ook A. Conan Doyle, *The War in South Africa, its cause and conduct*, New York, 1902, p. 8.
20. *History of South Africa from 1795 to 1872*, II, 5de uitgawe, Londen, 1926, p. 265.

Die resultaat is 'n basiese naslaanwerk wat baie jare benut is en selfs vandag nog betekenis het.[21]

Die vurige Afrikaanse taalstryder, joernalis en oudstryder Gustav Preller het ongeveer die eerste vier dekades van hierdie eeu 'n reeks biografiese en ander detailstudies oor die Groot Trek gepubliseer. Vir hom was die Groot Trek naas die Anglo-Boere-oorlog die hoofmoment in die geskiedenis van die Afrikaanse volk en hy wou dit laat herleef. Preller het die Groot Trek gesien as 'n stryd van die Afrikaner om 'n eie woonplek en vryheid te bekom, en die Anglo-Boere-oorlog, waarin hyself geveg het, as 'n stryd om dit te behou. In sy meevoerende styl het hy geskryf om die Afrikaner te besiel met sy siening van die Groot Trek (sy „heldetydperk van die Afrikanerdom")[22] as nasionale en volksbeweging. Sy vertolking is dat die Groot Trek 'n beweging was waarin 'n groot aantal mense heeltemal spontaan tot 'n algemene handeling oorgegaan het. Die Afrikaanse volk moes lesse uit sy beeld van die Groot Trek leer. Preller se persoonlike strewe en tydsomstandighede het meegebring dat hy ernstige gevaar geloop het om deur sy eie beskouings gelei te word en om ander motiewe en feite uit die oog te verloor as hulle nie met sy eie opvattings ooreenstem nie. Naas die besondere subjektiwiteit van Preller se geskiedskrywing, is hy ook soms onnoukeurig en verwerk hy sy boustowwe dikwels nie goed nie. Die omvang en aard van sy publikasies, ook van vername bronnepublikasies, wek egter 'n belangstelling in die Voortrekkertydperk op. Sowel sy inspirasie as sy mistastings leef lank na sy dood in 1943 voort.[23]

Nóg 'n ongeskoolde geskiedskrywer, sir George Cory, volg in Theal se spore. Van 1919 tot in die jare dertig van hierdie eeu skilder hy op nog 'n groter doek as Theal, hoofsaaklik in dieselfde gees, maar rustiger en met behulp van meer bronne. Hy gee sy siening van die Groot Trek in *The Rise of South Africa.* In sy ontleding van die ontplooiing van die Groot Trek maak Cory 'n aanvegbare uitlating: „. . . Beyond that of getting as far as possible from British influence, there was no general plan or concerted action. Each party started on its travels without reference to any other and none had any but the vaguest notion of their ultimate destination."[24] Sy rykdom van bronne stel vir Cory 'n te groot probleem om feite van mindere be-

21. Dit is in 1964 deur C. Struik in Kaapstad herdruk. Vgl. verder Muller, „Die Groot Trek" in Van Jaarsveld en andere, *Die Hervertolking van ons Geskiedenis* (Simposium, Mededelings van Unisa, B.19, Pretoria, 1963, p. 52).
22. J. S. du Plessis, *Dr. Gustav Preller as Historikus van die Groot Trek* (ongepub. M.A.-verhandeling, Unisa, 1946), p. 41.
23. Muller, „Die Groot Trek", in *Die Hervertolking van ons Geskiedenis,* pp. 52–54; Muller, „Andries Pretorius se grondverkopings in Graaff-Reinet, 1837 tot 1838. 'n Hersiening van Dr. G. S. Preller se gevolgtrekkings" (in *Historia,* 16de jg., no. 1, Maart 1971, pp. 2–8).
24. Deel IV, Londen 1926, p. 1. Cory se hele werk is in 1965 deur Struik in Kaapstad heruitgegee.

lang weg te laat: hy slaag nie altyd daarin om duidelike lyne te trek nie. Feitefoute van Theal en Preller korrigeer hy. Hoewel hy mistas met sy betwyfeling van die egtheid van die Retief-Dingane-traktaat, doen hy dit in 'n moedige gees van eerlike kritiek.[25]

Die heel eerste volskaalse beskrywing van die Groot Trek in sy eie reg en in een boek het presies honderd jaar nadat die Uys-kommissie op sy verkenningstog uitgegaan het, in Londen uit die pen van prof. E. A. Walker verskyn. Hierdie eerste wetenskaplike benadering van die Groot Trek deur 'n fyngeskoolde en produktiewe skrywer het die werk reeds vyf uitgawes laat beleef: in internasionale historiese kringe word dit nog as die standaardstudie oor die onderwerp beskou. As bekleder van die leerstoel in Geskiedenis aan die Universiteit van Kaapstad het hy toegang geniet tot meer en beter geordende bronne as enige van sy voorgangers, wie se werke en bronnepublikasies hy ook tot sy beskikking gehad het. Walker het daarna gestrewe om in 'n aantreklike literêre styl 'n breë oorsig te gee oor die Groot Trek, volgens die patroon van die reeks *The Pioneer Histories* (onder redaksie van V. T. Harlow en J. A. Williamson) waarin sy werk verskyn. Vandaar dat hy hom hoofsaaklik verlaat op gedrukte bronne.

Die Groot Trek sien Walker as 'n reis, 'n uitreis, waarop geen terugreis sal volg nie; en dit is „inspired by a very definite spirit and intention, and it had lasting and widespread results".[26] Dit word gestel in perspektief van ander massaverhuisings (soos in die Noord-Amerikaanse Weste) en dan vind hy dit nòg uniek nòg, sover dit getalle aangaan, groot. In een opsig vind hy dit „merely an advance upon one sector of the European front, and a small sector at that."[27] In 'n ander opsig vind hy dit groot „because it was, it still is, the central event in the history of European man in southern Africa. The results that have flowed from it can be traced far north to the equator and beyond".[28] Walker sien twee Trekke. Die eerste Trek begin in 1835 en eindig gedurende die jare 1840–1843. Die anneksasie van Natal en die eerste Britse optrede in Transoranje lui die tweede Trek in, wat teen 1848 afsluit. Walker se Groot Trek eindig dus na dertien jaar.

Walker se selferkende beperkte siening van die Groot Trek as die verhaal van 'n reis bring mee dat hy dit nòg bekyk as die voorgeskiedenis van die Boere-republieke nòg as 'n probleem waarvoor Britse staatsmanne te staan gekom het. Dit is 'n byna noodlottig beperkende raamwerk waarin hy verkies om te beweeg. Die probleem waarmee die Britse regering gekonfronteer is, is

25. Sien o.a. Cory, Preller en Blommaert, *Die Retief-Dingaan-ooreenkoms* (Annale van die Univ. van Stellenbosch, Serie B, no. 1, Mei 1924).

26. *The Great Trek*, Londen, 1934, p. 3. Die vyfde uitgawe het in 1965 verskyn, maar verskil, wat sy teks betref, nie basies van die eerste nie. In 1939 is 'n Duitse vertaling in Leipzig gepubliseer.

27. *Ibid.*, p. 6.

28. *Ibid.*, p. 8.

baie beslis een van die belangrikste fasette van die hele Groot Trek-verskynsel, en die wyse waarop die Britse regering dit aangepak het, het die verloop van die Groot Trek beslissend beïnvloed. Ook ander vername fasette, soos sekere ekonomiese aspekte, word nie behoorlik ontwikkel nie. Inderdaad bring sy seleksie van gedrukte bronne onmiddellik sekere beperkings in sy werk. Sekere onakkuraathede word aangetref.[29] Walker bereik 'n literêre effek met sy ontlenings aan die Franse reisiger Delegorgue se frase *„lekker leeven"*. Waar Delegorgue dit gebruik om 'n kort, genotvolle ontspanningstydjie onder 'n groep Trekkers aan te dui, veralgemeen Walker dit sonder meer tot 'n grensboer-lewenswyse. Dit is histories ongeregverdig en getuig van 'n gebrekkige historiese ontleding wanneer hy skryf: „The Trekkers had left the Colony in search of the free land and labour and security that together made up the *lekker lewe* which had been slipping away from them in their old homes, and of the political independence which they believed would alone preserve that life."[30]

Watter kritiek ook al teen *The Great Trek* ingebring kan word, is Walker se werk nog steeds die enigste wetenskaplike, volskaalse ontleding van die Groot Emigrasie deur 'n bekwame professionele historikus.[31]

Die tweede volskaalse behandeling van die Groot Trek, en wel deur dr. M. Nathan, het drie jaar later die lig gesien, ook in Londen. *The Voortrekkers of South Africa* is deur 'n vaardige penvoerder geskrywe en sy stelselmatige oorsig van die hooffeite is blykbaar as 'n geleentheidspublikasie bedoel vir die Eeufeesviering in 1938. Dit is ook grotendeels gebaseer op gedrukte bronne en sekondêre werke; maar as regsgeleerde en goed georiënteerde skrywer is sy kritiese ontleding van getuienis treffend en verfrissend. Soos Theal and Cory blameer Nathan die Britse regering en sy amptenare vir die verloop van sake tydens die Groot Trek. Die Trekkers word nie as supermense gesien nie. „The achievement of the Voortrekkers lay," so verklaar hy, „not so much in nation-building or in constitution-making – though in this respect their performance was respectable – as in the opening-up of Southern Africa to inhabitation by civilised peoples."[32] Nathan kon egter nie Walker se werk ewenaar nie.

Gedurende die volgende drie dekades is soveel werk oor die Groot Trek gedoen dat ons slegs aan die mees betekenisvolle studies van omvattende opset en wetenskaplike gehalte aandag kan gee. Nuwe roerende kontemporêre

29. Walker sê bv. dat een uit vyftig van die Blankes in die Kaapkolonie getrek het (*ibid.*, p. 8). 'n Skatting dat slegs 2% van die Blankes getrek het, is duidelik heelwat te laag. Trouens, op p. 16 verklaar hy dat die Blankes in die Kaapkolonie in 1834 ongeveer 65 000 getel het. As slegs 2% daarvan getrek het, was die Voortrekkers slegs 1 300 sterk. Dit weerspreek hy self (p. 6).

30. *Ibid.*, pp. 374–5. Sien A. Delegorgue, *Voyage dans l'Afrique Australe* . . . , I, Parys, 1847, p. 209.

31. Vgl. Muller, „Die Groot Trek" in *Die Hervertolking van ons Geskiedenis*, pp. 55–57.

32. *The Voortrekkers of South Africa*, Londen, 1937, p. 394. Vir Nathan se eie mening

gebeurtenisse wat weer eens na die Groot Trek teruggevoer kon word, het steeds verder uiteenlopende benaderings en gevolgtrekkings meegebring.

Die herdenking van die Groot Trek met die Eeufeesvierings in 1936 en 1938, asook die inwyding van die Voortrekkermonument in 1949, het die Afrikaner-sentriese siening van die Groot Trek voordelig sowel as nadelig beïnvloed. Voordelig, omdat daar nou aan 'n ryke verskeidenheid fasette, groot en klein, aandag gewy is. Nadelig, omdat die emosioneel gelaaide atmosfeer waarin aan die nagedagtenis van dapper helde hulde gebring is, geensins bevorderlik was vir 'n nuwe wetenskaplike perspektivering nie.[33]

Met sy *Die Lewe van Gert Maritz* (Kaapstad, 1947, 2de uitgawe, Kaapstad, 1965) het prof. H. B. Thom 'n nuwe standaard gestel vir sowel biografieë van Voortrekkerfigure as Voortrekkerstudies in die algemeen. Bestaande lewensbeskrywings van Piet Retief, Andries Pretorius en Hendrik Potgieter word ver oortref. 'n Buitengewoon deeglike kritiese bronne-ontleding volg op 'n byna uitputtende bronnenavorsing. Die resultaat is dat die besondere rol van die Voortrekkerleier Maritz beter bekend gestel is as ander belangriker leiers. Maritz herlewe as 'n mens met voortreflike eienskappe en met swakhede. Terselfdertyd word vroeë konstitusionele ontwikkelings by die Voortrekkers hervertolk. Die lewensbeskrywing van die begaafde, vroeg gestorwe leier is vanuit 'n wetenskaplike Afrikanerstandpunt geskrywe.

In *Die Weg na die See* sien prof. D. W. Krüger die Groot Trek wesenlik as „'n daad van nasieskap, 'n lentespruit na 'n lang winter, die eerste groot uiting van 'n reeds lang sluimerende en onbewuste gevoel". Hy beklemtoon verder: „Die alles omvattende faktor wat die hele beweging innerlik gebind, nasionale betekenis en karakter gegee het, was die drang om onder eie wette 'n eie Staat te stig, in watter vorm aan die Trekkers gewaarborg sou word sekuriteit aan lewe en aan eiendom en daardie burgerlike vryheid en nasionale onafhanklikheid wat hulle in die Kaapkolonie ontbeer het".[34] Dit is 'n benadering wat prikkelende vrae oor die oorsake van die Groot Trek na vore bring.

Die Britse beleid ten opsigte van die Voortrekkers en die Groot Trek in die algemeen is in 1949 deur my in *Die Britse Owerheid en die Groot Trek* in die vorm van twee belangrike probleme ontleed. Die oorsake van die Groot Trek word nou gedetailleerd in dié raamwerk geplaas. Op groter doek word vier faktore agter die Britse optrede teenoor die Groot Trek van mekaar onderskei: daar word tot die slotsom gekom dat „die finansiële faktor op sigself meer gewig gedra het as die kommersiële faktor, die faktor imperialisme

oor die werk kyk sy *Not Heaven Itself, An Autobiography*, Durban, 1944: „it contains some of my best work . . . It was a genuine attempt at historical research. The material was often difficult to find" (p. 241). Nathan se intensiewe studie oor Van Rensburg en Tregardt is ook in Afrikaans gepubliseer as *Die Epos van Trichardt en Van Rensburg*, Pretoria, 1938.

33. Sien verder Muller, „Die Groot Trek" in *Die Hervertolking van ons Geskiedenis*, p. 58. Soos blyk uit die volgende gedeeltes, het ek meermale hierdie studie benut.
34. In Argief-jaarboek vir S.A. Geskiedenis, 1ste jg., I, 1938, pp. 49 en 51.

en ryksbeveiliging, en die filantropiese faktor tesame". Stoflike oorwegings word in hierdie studie met geestelike of ideële in noue verband gebring; die Britse beleid word nie veroordeel nie, maar verklaar.[35]

Stoflike aspekte word ook deur prof. A. N. Pelzer ontleed in sy *Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek*, I, *Wordingsjare*. Die ekonomiese en maatskaplike ontwikkeling van die Oor-Vaalse Emigrantegemeenskappe is deur hom as worstel- en wordingsjare uitgebeeld: „Met 'n toewyding eie alleen aan hulle wat deur 'n geslagtelange ontbering gesterk is met 'n gees van sterwe of wen, het die Transvaalse boer, voortgestu deur dieselfde instinktiewe drang tot selfstandigheid wat die Groot Trek moontlik gemaak het, die een hindernis na die ander oorwen, uiteindelik homself oorwen en teen die einde van die 50-er jare, 'n by pioniersomstandighede aangepaste staatsvorm daargestel." Die ekonomies-maatskaplike siening van 'n Transvaalse grensboergemeenskap, wat, as 'n verhuisde Kaapse grensboergemeenskap na aanpassing soek, is 'n realistiese, vrugbare benadering.[36]

In sy behandeling van die eenheidstrewe tussen Trekkers wat deur hulle verhuising verdeeld geraak het, vestig prof. F. A. van Jaarsveld die aandag op antropo-geografiese invloede. Die Trek word deur hom gesien as 'n daad van vrywillige segregasie wat gelei het tot „die verdeling van Suid-Afrika in 'n republikeinse Noorde en koloniale Suide" en hy wys daarop dat ingewikkelde probleme vir albei dele daaruit voortspruit. Van Jaarsveld sien „die eenheidstrewe tussen die republikeinse Afrikaners wat oorspronklik 'n geheel was met die uittog", as „die mees fundamentele en sentrale probleem in die geskiedenis van die republikeinse Noorde tot 1864 . . ." Hieruit vloei voort sy opvatting, 'n ongewone, dat die Groot Trek eintlik eers in die vroeë jare sestig afgesluit is.[37]

Aan verskillende ander belangrike aspekte van die Groot Trek het verskeie Afrikaansskrywendes aandag gegee.

Die rol wat die Amerikaanse sendelinge gedurende die ontplooiingsjare

35. Die eerste uitgawe is in Kaapstad gepubliseer, 'n tweede hersiene uitgawe in Johannesburg in 1963 en 'n vierde in Pretoria en Kaapstad in 1977. Die aanhaling is op p. 299 van laasgenoemde.

36. Die werk het in 1950 in Kaapstad verskyn; die aanhaling is op p. 7.

37. *Die Eenheidstrewe van die Republikeinse Afrikaners*, I, *Pioniershartstogte (1836–1864)*, Johannesburg, 1951. Die aanhalings is op p. 11. Walker besig die benamings „the Colonial South" en „the Trekker North" (*The Great Trek*, 1934, pp. 12 en 13), maar i.v.m. die tydperk ná 1880.

38. *Die Eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Matabeles* (in Arg.-jrb. vir S.A. Geskiedenis, 13de jg., I, 1950) en *Die Eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Zoeloes, 1835–1838* (in Arg.-jrb. vir S.A. Geskiedenis, 21ste jg., I, 1958).

39. Oor ander sendinggenootskappe se rol in Suid-Afrika gedurende die Groot Trek-tydperk is daar nog geen *sulke* omvattende studies gelewer nie. Kyk E. Strassberger, *The Rhenish Mission Society in South Africa 1830–1950*, Kaapstad, 1969. Vgl. Muller, *Britse Owerheid*, 1969, p. 7.

van die Groot Trek gespeel het, word deur prof. D. J. Kotzé in twee gedetailleerde studies ontleed.[38] Dit het so gebeur dat Amerikaanse sendelinge hulle slegs kort tevore binne en digteby albei die groot militêre ryke, dié van die Matebele en die Zoeloe, gevestig het. As vreemdelinge uit 'n ander vasteland met min of meer soortgelyke verskynsels, was hulle dus in 'n besonder gunstige posisie om waardevolle waarnemings te maak en beskrywinge na te laat oor die gewoonlik gewelddadige ontmoetings tussen die Voortrekkers en die volgelinge van Moselikatse en Dingane. En nie alleen was hulle siening van belang nie, maar as brengers van die Christelike Blanke beskawing was hul rol in Suid-Afrika gedurende dié jare van heelwat betekenis.[39]

Die vroeë konstitusionele ontwikkeling onder die Voortrekkers is 'n opvallend belangrike aspek wat heel moeilike probleme oplewer. Hierop werp prof. J. S. du Plessis welkome lig.[40] Byna dieselfde kan gesê word van Afrikanernasionalisme as oorsaak en gevolg van die Groot Trek. In die breë kan twee gedagterigtings hier onderskei word: die een dat nasionalisme reeds 'n baie belangrike rol in die oorsake-kompleks van die beweging gespeel het; en die ander dat Afrikaner-nasionalisme eintlik eerder 'n vername uitvloeisel van die Groot Trek was as wat dit beslissend tot die ontplooiing van die Trek meegewerk het. Die eerste opvatting word veral deur dr. C. Beyers[41] en dr. M. C. E. van Schoor[42] gehuldig en die tweede veral deur prof. F. A. van Jaarsveld[43] en skrywer van hierdie werk.[44]

Omdat die Groot Trek die weg help voorberei het vir die ontstaan van drie Hollandse Kerke in Suid-Afrika, kan verstaan word dat Afrikaner-kerkhistorici vandag nog wyd uiteenlopende menings daaroor huldig. Die houding van die Kaapse Kerk t.o.v. die Groot Trek is bv. 'n punt van dispuut en dit kan nie vermy word in die skryf van enige algemene kerkgeskiedenisse van Suid-Afrika nie.[45]

Afrikaner-geskiedskrywers het dus nog geen ten volle ontwikkelde geheelbeeld van die Groot Trek geskep nie. Aan baie fasette is aandag gewy, maar dit

40. *Die Ontstaan en Ontwikkeling van die Amp van die Staatspresident in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858–1902* (in Arg.-jrb. vir S.A. Geskiedenis, 18de jg., I, 1955). Vgl. ook C. F. Nieuwoudt se *Die Ontstaan en Ontwikkeling van die Uitvoerende Gesag in die Zuid-Afrikaansche Republiek*, Kaapstad, 1964.
41. „*Die Groot Trek met betrekking tot ons Nasiegroei*" (in Arg.-jrb. vir S.A. Geskiedenis, 4de jg., I, 1941, pp. 1–16).
42. *Die Nasionale en Politieke Bewuswording van die Afrikaner in Migrasie en sy Ontluiking in Transgariep tot 1854* (in Arg.-jrb. vir S.A. Geskiedenis, 26ste jg., II, 1963).
43. *Die Ontwaking van die Afrikaanse Nasionale Bewussyn 1868–1881*, Johannesburg, 1957.
44. *Waarom die Groot Trek geslaag het* (Mededelings van Unisa, B.12, Pretoria, 1960). Die standpunt is ook reeds gehuldig in Muller, *Britse Owerheid*, 1ste uitgawe, 1949, pp. 78–79.
45. Sien o.a. S. P. Engelbrecht se *Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*, Kaapstad ens., 3de druk, 1953 en *ibid.*, dr. G. D. Scholtz se *Geskiedenis van*

is nie in besonderhede geïntegreerd ontleed nie. In heel breë raamwerk kan die stippellyne van 'n Afrikanerbeeld onderskei word, maar heelwat aspekte is nog nie indringend ondersoek nie. 'n Gedetailleerde sintese moet nog gedoen word.

Onder die Engelsskrywendes moet prof. W. M. MacMillan se *The Cape Colour Question* (1ste uitgawe, Londen, 1927, en 2de uitgawe, Kaapstad, 1968) en *Bantu, Boer and Briton* (1ste uitgawe, Londen, 1929, en 2de, hersiene uitgawe, Oxford, 1963) deegliker aandag geniet. Deurdat MacMillan die destydse nuutgeopende dokumente van dr. John Philip gebruik het, het hy deur die oë van dr. Philip na die Groot Trek gekyk. Noodwendig het dit 'n bykans volkome teenoorgestelde siening meegebring as wat Afrikaansskrywendes gehuldig het. MacMillan sien die Groot Trek-jare as 'n sleuteltydperk toe 'n verkeerde uitdraaipad gevolg is: met die Groot Trek is een van die groot foute in die Suid-Afrikaanse geskiedenis begaan deurdat 'n rampspoedige rassebeleid ingevoer is. MacMillan baseer sy geskiedskrywing te onkrities op die kontemporêre siening van Philip. Kategoriese stellings moet dus verwag word soos dat die Groot Emigrasie „the great disaster of South African history" is en „Seldom has any historical movement been so successful – and more than successful since in the end the Frontier Resurgent has swept back and overrun the bastions of the Cape itself." Die beskawingswerk van die Voortrekkers is in sy oë prematuur en oppervlakkig gedoen; en die vroeë ontwikkeling van die Transvaalse Trekkergemeenskappe is „a sorry story of petty internal dissensions and of state bankruptcy". In die staatkundige sfeer sien MacMillan die Trek tereg as die vernietiger van Suid-Afrikaanse eenheid.[46]

In meerdere of mindere mate het MacMillan se siening van die Groot Trek ook prof. C. W. de Kiewiet beïnvloed. Eers het laasgenoemde die Britse beleid teenoor die Groot Trek ná 1848 skitterend ontleed[47] en toe in *A History of South Africa, Social and Economic* (Oxford, 1941, en daarna herhaalde kere onveranderd herdruk) 'n beter geperspektiveerde en wetenskaplik fyner gebalanseerde vertolking as MacMillan daarvan gegee. De Kiewiet skryf die Groot Trek „had become the focus of a powerful patriotic sentiment . . . the Voortrekker leaders came to be considered the founders of modern South Africa . . ."[48] Hy sien die Trek anders. In sekere sin is dit maar net 'n grootskeepse versnelling van die agtiende-eeuse uitbreidingsbeweging. Toe die grensboere opgemerk het dat hulle die Oosgrens-Bantoe nie maklik deur 'n

die Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk, Pretoria, 1957; G. D. Scholtz se *Die Geskiedenis van die Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika, 1842–1885*, Kaapstad ens., 1956, en *ibid., Antwoord aan prof. dr. S. P. Engelbrecht*, Johannesburg, 1957. 'n Meer onlangse akademiese werk oor die Gereformeerdes is dr. B. Spoelstra se *Die „Doppers" in Suid-Afrika 1760–1899*, Kaapstad, 1963.

46. Sien Muller „Die Groot Trek" in *Die Hervertolking van ons Geskiedenis*, pp. 62–64.
47. *British Colonial Policy and the South African Republics, 1848–1872*, Londen, 1929.
48. *A History of South Africa*, p. 52.

frontaanval kon oormeester nie, het hulle 'n flankaanval probeer wat hulle buitekant Britse beheer gevoer het en die inboorlinge gevaarliker sou tref. Dit veronderstel 'n fyn berekende, planmatige taktiese sin by die leiers van die Trek.[49] Die Trek sien hy as „a natural movement with an instinctive strategy of its own". Hy onderskei twee spoorslae: grondhonger en „a deep sense of grievance".[50] Met skerp lyne teken De Kiewiet die betekenis van die Groot Trek: „It burst the bonds which the Dutch and British Governments had endeavoured to place on territorial expansion . . . It made for ever impossible the segregation of the white and black races in separate areas of settlement. It immensely complicated the problems of controlling their relationships . . . The Great Trek indissolubly linked the future of all South Africa with the Boer race . . . A large and determined part of the population moved beyond range of the modifying influences of the thought and swiftly changing mental climate of the mother colony . . . Deep into the nineteenth century they took the non-literary and non-industrial habits of the eighteenth century. Thus were fixed those attitudes and habits of mind which later returned from exile profoundly to influence all South Africa".[51]

De Kiewiet het MacMillan se subjektiewe siening op so 'n wyse geobjektiveer dat dit in Engelsskrywende kringe hier en oorsee Theal, Cory en Nathan se opvattings bykans uitgewis het. Ook op die Afrikaner-historiografie oefen De Kiewiet invloed uit. Sy omvattende siening en breë perspektief, en stilisties hoogstaande werk, bied 'n aantreklike verruiming van 'n beperkte Afrikaansskrywende benadering wat nog oor geen hoogs ontwikkelde totaalbeeld beskik nie. Tog bring De Kiewiet se werk mee dat die gewone historiese sienings in Engels en in Afrikaans aangebied mekaar nou minder as tevore vind.[52]

Dit is basies die MacMillan–De Kiewiet-siening wat prof. J. S. Galbraith in *Reluctant Empire* verder hersien. Hy vind dat dr. Philip se rol in die Suid-Afrikaanse geskiedenis oordryf is en meen die vertolking van die Britse beleid „in terms of the clash of 'economics' and 'humanitarianism' is an oversimplification". Die faktore agter die beslissings van die imperiale administrateurs is te ingewikkeld om maklik in afgebakende kategorieë te plaas. Galbraith bied geen oorspronklike hervertolking van die Trek nie; geen ontleding van die Trek as geheelverskynsel word eens beoog nie.[53]

49. Vgl. ook L. M. Thompson: „The Great Trek was a sudden, dramatic leap forward, which turned the flank of the southern Nguni chiefdoms . . ." (in Wilson en Thompson, reds., *Oxford History, I*, p. 406). Kyk ook p. 10.
50. *Ibid.*, pp. 53–54.
51. *Ibid.*, p. 56.
52. Sien verder Muller „Die Groot Trek" in *Die Hervertolking van ons Geskiedenis*, pp. 64–66.
53. *Reluctant Empire, British Policy on the South African Frontier 1834–1854*, Berkeley ens., 1963, p. vii.
Terwyl ek verskil met prof. W. M. MacMillan se verdediging van dr. Philip teen

Benewens die behandelde Engelsskrywendes het nog ander Engelsskrywers aan temas rakende die Groot Trek aandag gegee. Belangstelling is by uitstek toegespits op die Voortrekkers en rasseverhoudings, die Voortrekkertydperk in die geskiedenis van Natal en lewensbeskrywings van belangrike Bantoe-leiers van die Trekkertyd. Die Groot Emigrasie word gesien as 'n sleutelperiode in die ontwikkeling van rasseverhoudings in Suid-Afrika. Van Agar-Hamilton[54] en MacCrone[55] se vroeë studies loop die lyn deur na Patterson[56] en Northcote[57] se resente werke. Gesaghebbende studies oor vername fasette van die Natalse Trekkergeskiedenis word deur Smith[58] en Hattersley[59] gelewer. Baie welkome biografieë van Moselikatse[60] en Dingane[61] help om aan die Bantoe-standpunt beter reg te laat geskied.

Die Bantoe-geskiedskrywing self het nog nie veel oor die Groot Trek opgelewer nie. Westerse wetenskaplike geskiedskrywing word nie in die Bantoe-kultuur aangetref nie. Aangesien die Bantoe voor sy aanraking met die Blanke nie 'n geskrewe taal ontwikkel het nie, het hy nie self skriftelike bronne geskep en bewaar nie. Sy geskiedskrywing was dus afhanklik van sy mondelinge oorlewerings, waarvan daar heelwat, en van verskillende soorte, bewaar gebly het. Dit was sendelinge wat die Bantoetale op skrif begin stel het, en dit is derhalwe verstaanbaar dat die eerste Bantoe-geskiedskrywers sterk onder sendinginvloed sou optree en gewoonlik uit 'n Christelike, humanitêre standpunt sou skryf. S. M. Molema is een van die eerste van dié skrywers wat

Galbraith, kan ek met MacMillan saamstem dat sekere van Galbraith se veralgemenings aanvegbaar is (kyk die resensie deur MacMillan in *Race*, deel VI, no. I, Julie 1964, pp. 78–79). „Simplicity is the most deceitful mistress that ever betrayed man" kies Galbraith as leuse (*Reluctant Empire*, p. xiii). Dan beweer hy die probleme waarmee die Britse beamptes te kampe gekry het „were inherently insoluble. Every governor between 1834 and 1854 left the Cape frontiers in a more inflamed condition than he had found them; . . ." (p. 30). Die goewerneurs se mislukking was „predetermined" (p. 61). „D'Urban . . . was predestined to fail" (p. 98). Galbraith sê kategories goewerneur Napier was „not a 'humanitarian' " (p. 145). „Against the Boer cavalry," lui sy voortvarende verklaring, „the most redoubtable native tribes were almost helpless" (p. 181). Nieteenstaande sekere oorvereenvoudigings, gee die vakhistorikus uit die Amerikaanse Weste 'n prikkelende siening wat heelwat nuwe opvattings sistematiseer.

54. J. A. I. Agar-Hamilton, *The Native Policy of the Voortrekkers, 1836–1858*, Kaapstad, jaartal onvermeld.
55. I. D. MacCrone, *Race Attitudes in South Africa, Historical, Experimental and Psychological Studies*, Oxford, 1937.
56. S. Patterson, *The Last Trek*, Londen, 1957.
57. C. Northcote, *Robert Moffat: Pioneer in Africa, 1817–1870*, Londen, 1961.
58. E. W. Smith, *The Life and Times of Daniel Lindley (1801–1880)*, Londen, 1949.
59. A. F. Hattersley, *The British Settlement of Natal: A Study in Imperial Migration.* Cambridge, 1950.
60. P. Becker, *Path of Blood: The Rise and Conquests of Mzilikazi, Founder of the Matabele Tribe of Southern Africa*, Londen, 1962.
61. *Ibid., Rule of Fear. The Life and Times of Dingane King of the Zulu*, Londen, 1964. Kyk verder Becker se *Hill of Destiny: The Life and Times of Moshesh*, Londen, 1969, en E. A. Ritter se *Shaka Zulu*, Londen, 1955.

later weer sy pen optel.[62] Naas hom is daar die Zoeloe-skrywende E. M. M. Fuze oor die Trekkers en die Zoeloes[63] en J. H. Soga, die seun van 'n Skotse moeder en self met 'n Skotse vrou getroud, met sy *The South-Eastern Bantu.*[64]

In soverre meer resente Bantoe-geskiedskrywing ondubbelsinnig as sodanig herkenbaar is, bied dit 'n deur en deur anti-Blanke en anti-Christelike hervertolking van die Groot Trek. Dié geskiedskrywing spruit voort uit die ontwaking van 'n Swart nasionale bewussyn, aangevuur deur die voorbeeld van die selfstandigwording van ander Nie-Blankes in Asië en Afrika, en staan klaarblyklik onder Marxistiese invloed. Die Blankes word vandag as die vyande van Nie-Blanke vryheid gesien: vir lig en inspirasie op aksie t.o.v. die huidige toestand word met 'n Marxistiese uitgangspunt na die verlede gegaan.[65] „For a people engaged in a liberatory struggle," verklaar N. Majeke, „it is necessary to rewrite its history of the past . . ." Die Voortrekkers sien hy as aggressiewe, agterlike, feodale invallers wat met sendelinge se steun ongeregverdigde voordele behaal uit twiste tussen stamme. Hy oordeel dat die liberale MacMillan die geskiedenis vervals het.[66] 'n Verdere Nie-Blank-sentriese werk wat ook in die Van Riebeeck-herdenkingsjaar onder die skuilnaam „Mnguni" verskyn het, sien die Kaapse grensboere, nie as heldhaftige pioniers nie, maar swakkelinge wat uit vrees vir die Xhosa na die Sesde Oosgrensoorlog noordwaarts padgee. „This flight from the life and death land-war between England and the Xhosas," skryf hy, „was known as the 'Great Trek'."[67] Hy veroordeel die dade van die Blanke en regverdig die dade van die Nie-Blanke. Vir hom is die Groot Trek maar net nog 'n episode in „a history of 300 years of struggle between oppressors and oppressed". Hy wil 'n studie laat maak van „these forces of liberation and reaction" en daarom moet nagegaan word hoe albei ontstaan het. As die verlede geken word, meen hy,

62. *The Bantu Past and Present,* Edinburg, 1920, en *Chief Moroka: His Life, his Times, his Country, and his People,* Kaapstad, 1951.

63. *Abantu Abamnyama Lapa Bavela Ngakona* (Die Swartmense, van waar hulle kom), Pietermaritzburg, jaartal onvermeld. Vir inligting, advies en vertaling van Zoeloegeskrifte betuig ek my dank aan prof. D. Ziervogel, Departement van Bantoetale, Universiteit van Suid-Afrika.

64. Johannesburg, 1930.

65. F. A. van Jaarsveld, *Ou en Nuwe Weë in die Suid-Afrikaanse Geskiedskrywing* (Mededelings van Unisa, A.16, Pretoria, 1961, pp. 48-49).

66. *The Rôle of the Missionaries in Conquest,* Johannesburg, 1952, Introduction (aanhaling), pp. 77, 83, 87, 92 en 94. K. S. Hunt verklaar dat die naam Nosipho Majeke 'n skuilnaam is van iemand wat vanuit 'n Marxistiese standpunt argumenteer. Kyk *The Governorships of Sir G. Lowry Cole in Mauritius (1823–1828) and the Cape of Good Hope (1828–1833)* . . . (ongep. Ph.D.-proefskrif, Univ. van Londen, 1970, p. 163, noot 2).

67. *Three Hundred Years: a History of South Africa,* Lansdowne, Kaapstad, jaar onvermeld, p. 81. C. Saunders identifiseer „Mnguni" as Hosea Jaffe (geb. in Kaapstad in 1921). Vgl. *Kronos,* vol. 11, 1986, p. 75.

is dit reeds 'n voorwaartse stap „in knowing the road to liberation".[68] Hier is 'n aktivis wat die bestaande orde wil omverwerp wat deur Blanke daadkrag geskep is en gehandhaaf word.

Daar is aanduidings dat ons hier nie met 'n tipiese Bantoe-siening te doen het nie, maar wel met 'n oorsese, gekultiveerde hervertolking van die Groot Trek. Die voorstelling dat alle Blankes sou saamgespan het om die grond van die Bantoe te vat, en die Bantoe deur die toedoen van sendeling-imperialiste in 'n Boere-feodalisme en in 'n Britse kapitalisme gedwing sou wees, waaruit 'n Bantoe-sosialisme hulle sou moet verlos, skyn duidelik op 'n Marxistiese invloed te dui. Of hierdie Nie-Blank-sentriese hervertolking van die Groot Trek werklik deur Nie-Blankes geskryf is of nie, neem nie die feit weg dat dit 'n belangrike nuwe interpretasie van die Groot Trek verteenwoordig waarmee in die toekoms terdeë rekening gehou moet word nie. Na alle waarskynlikheid het ons hier voorlopers van Russiese Marxistiese werke oor Suidelike Afrika. Prof. I. I. Potekhin, 'n vorige direkteur van die Moskouse Afrika-Instituut, het beklemtoon dat Russiese historici die waarheid in terme van die Marxistiese en Leninistiese leerstellings sal vind: die tyd van die Westerse vervalsers en verdraaiers van die waarheid is verby.

In Potekhin se *Formirovanie Natsionatnoi Obshchnosti Uzhno-Afrikanskikh Bantu* (Die Totstandkoming van die Nasionale Gemeenskap (of „Eenheid") van die Suid-Afrikaanse Bantoe), gepubliseer te Moskou in 1955, behandel hy die Zoeloe-geskiedenis en die Groot Trek-tydperk kortliks aan die hand van beskikbare Engelstalige gedrukte literatuur en bronne. Die Marxistiese raamwerk is voorop. So word Engelse agente as aanblasers van die paleismoord op Shaka gesien: ter wille van Britse koloniale uitbreiding moes die sterk sentrale gesag van die Zoeloestaat „gelikwideer" word. Deur Potekhin se opvolgers word nou ernstige aandag aan rassebotsings gedurende die Groot Trek in die vooruitsig gestel.[69]

68. *Op. cit.*, Introduction.

69. Potekhin se *Formirovanie* het die lig gesien as 'n publikasie van die Instituut van Etnografie, Nuwe Serie, deel **XXIX**, wat ressorteer onder die Russiese Akademie van Wetenskappe. Vgl. veral p. 54. Graag bedank ek mev. E. Foxcroft, hoof van die Departement Russies aan die Universiteit van Suid-Afrika, vir die vertaling van gedeeltes van hierdie boek. Kyk verder Muller, „Die Groot Trek" in *Die Hervertolking van ons Geskiedenis*, pp. 69 en 71 (veral noot 70).

70. Muller, „Die Groot Trek", p. 49.

71. Wilson en Thompson se *Oxford History of South Africa*, I, is 'n voorloper van 'n reeks algemene sinteses wat as korrektief wil dien op die vorige te eensydige Blank-sentriese sienings van die *Difaqane-* en die Groot Trek-tydperke. Dit is 'n onderdeel van 'n interdissiplinêre benadering van die verlede van Afrika wat tans deur 'n aktiewe skool Afrikaniste, by uitstek in die V.S.A., Kanada, Groot-Brittanje, Frankryk en Wes-Duitsland, beoefen word. Tot dusver is die herinterpretasie eensydig toegespits op die migrasies en ondernemings van die Nie-Blanke, en word baie min oor die Voortrekkers gedoen. Dié historici se groot probleem is natuurlik 'n chroniese gebrek aan betroubare skriftelike bronne, waar min van hulle bowendien die Suid-Afrikaanse

Uit hierdie bondige oorsig van die werk wat oor die Groot Trek gedoen is, blyk die opvallendste leemtes in ons geskiedskrywing. Daar is slegs een omvattende professionele geheelbeeld van die Groot Trek, en dié is reeds in 1934 gekonsipieer. Benewens die baie beperkende raamwerk waarin Walker skryf, het daar sedertdien heelwat verdere gebreke by hom aan die lig gekom. Ander skrywers het òf algemene oorsigte gegee sonder diepgaande bronnestudie òf net op enkele fasette van persone uit die Groot Trek-tydperk gekonsentreer.

Dan het verder geblyk dat daar vandag drie duidelik uiteenlopende interpretasies van die Groot Trek is. Vir die Afrikaner-geskiedskrywer is dit die heroïese, eerste ware republikeinse tydperk waarin deur 'n tydige reeks heldedade die Afrikanervolk die behoud van sy identiteit, asook van sy Nie-Blanke beleid, verseker is. Vir hedendaagse Engelsskrywende geskiedkundiges is dit 'n rampspoedige tyd toe verdeeldheid en kortsigtigheid geseëvier het en nuwe probleme geskep is omdat daar 'n ontvlugting, en nie 'n oplossing nie, van ou probleme was. Alhoewel geen ontwikkelde skool van Bantoe-geskiedskrywers nog erken kon word nie, skyn vae aanduidings daarop te dui dat, veral onder Marxistiese invloed, die Groot Trek as 'n veroweringstydperk gesien mag word, waarin magtiger Blanke veroweraars daarin geslaag het om in groot dele van Suid-Afrika onderling verdeelde Nie-Blankes se grond, vee en arbeid te verower.[70]

Aan 'n nuwe grootskaalse werk oor die Groot Trek is daar vandag 'n besondere behoefte. Uit wydverspreide nuwe bronne moet met behulp van uitputtende navorsing op wye doek en in breë perspektiewe, 'n nuwe beeld van die Groot Trek geskep word. Die beeld moet pas by nuwe lig wat teen die vroeë jare sewentig van die twintigste eeu op die betekenis van die Groot Trek gewerp word; in die afgelope twee dekades het veel gebeur wat penne na radikale hervertolkings gevoer het. Dit is 'n uitdaging vir die historikus: enige hervertolking van die Groot Trek vandag is problematies omdat die beweging wesentlik die huidige orde in Suid-Afrika ingelui het, en daar gevoel word dat die magsposisie van die Blanke met die voortbestaan van die huidige orde saamhang. Vandaar dat baie skrywers geneig is om hul eie emosies na die Groot Trek-tydperk terug te projekteer. Daar is reeds 'n Swart-sentriese vertolking van die Groot Trek wat die tradisionele Blank-sentriese interpretasie wil verdring.[71] Om die Nie-Blanke (insluitende die Kleurling) se rol beter tot

argiewe deeglik kan deurwerk. Daarby ondervind hulle ernstige probleme i.v.m. die kontroleerbaarheid van gegewens wat hulle wil haal uit ander dissiplines, veral weens 'n eie gebrek aan taalkundige en ander gespesialiseerde kennis. In afdelings I (i) en I (ii) van my Literatuur- en Bronnelys word, naas enkele algemene sinteses deur J. D. Fage en R. A. Oliver, A. Atmore, J. D. Omer-Cooper en R. Corniven, ook 'n aantal gespesialiseerde tydskrifartikels, bv. uit die *Journal of African History* en die *African Historical Studies,* deur jonger skrywers soos M. Legassick, G. J. Liesegang, W. F. Lye, P. B. Sanders en S. Marks vermeld. 'n Planmatige bundeling van soortgelyke korter studies het reeds begin verskyn onder redaksie van L. M. Thompson in *African Societies in Southern Africa: Historical Studies,* Londen, 1969.

sy reg te laat kom, doen onlangse skrywers afbreuk aan Trekker-inisiatief. Een van die grootste gebreke is dat die direkte oorsaaklike verband tussen die ingewikkelde bevolkingsmigrasies in die vroeë negentiende eeu misgekyk word. Kardinale skakels wat historiese betekenis moet smee, hang los. Daar word wel 'n oorsaaklike verband gelê tussen die versnelde migrasie van die Afrikaner-trekboer en die fenomenale opkoms van Nguni-mag in die hedendaagse Zoeloeland. Dit is egter 'n aanvegbare hipotese, terwyl 'n bewysbare verband tussen Bantoe-migrasies en die Groot Trek geïgnoreer word. Uit betroubare primêre bronne is dit duidelik dat die *Difaqane* sedert ongeveer 1823 baie duisende Nie-Blankes onverbiddelik suidwaarts oor die Kaaps-koloniale grense gedruk het. In die grensboergemeenskap is die reeds fyn balans daardeur ernstig verstoor. Inderdaad dra dit by tot die veroorsaking van die Groot Trek. Weens die chroniese gebrek aan arbeiders in die grensboergemeenskap tree talle van hierdie Nie-Blanke emigrante in diens van grensboere wat Voortrekkers word, en so dra *hulle* weer by tot die opening van die noordelike binneland onder beheer van Blanke Trekkers.

By Afrikaner-historici word die Trek soms geregverdig as 'n roeping om die Christelike beskawing te versprei. Engelsskrywendes sien dit dikwels as 'n vorm van aggressie wat daarop bereken was om die vitale elemente van die Bantoe-bestaan – sy grond, vee en arbeid – aan te tas. Oor die algemeen genome, sien Afrikaner-historici te weinig negatiefs en destruktiefs in die Trek, terwyl Engelsskrywendes te weinig positiefs en konstruktiefs daarin sien. Ook 'n Bantoe-vertolking moet in ag geneem word om die geheelbeeld te voltooi. Die talle bronne wat deur sendelinge en amptenare nagelaat is en wat die Bantoehouding openbaar, moet meer krities gehanteer word. Blankes het dikwels hulle eie vertolking aan die Bantoe-standpunt gegee, terwyl laasgenoemde allermins as sinoniem met dié van 'n Christelike Westerse standpunt beskou kan word. In geval van Bantoe-Blanke-botsings kan vrugbare herVertolkings aangebied word.

Daar is 'n besonder groot hoeveelheid ongepubliseerde dokumentemateriaal beskikbaar wat betreklik min aandag geniet het. Omdat die materiaal so verspreid is in Suid-Afrika, in vier provinsiale staatsargiewe, kerkargiewe, kantore van aktes en van die landmeters-generaal, in sendingargiewe, meesterskantore, dokumente-versamelings van biblioteke en private kolleksies, en oorsee in baie lande in soortgelyke versamelings – is slegs sekere klasse boustowwe, en soms deur toevallige seleksie, deur geskiedskrywers benut. Geen skrywer het al die vernaamste Voortrekkerbronne probeer koördineer en daarna gestreef om hul gegewens in 'n geheelbeeld te integreer nie. Juis só 'n prosedure is essensieel, want enige grondige hervertolking van die Groot Trek moet in die eerste instansie aan die hand van bronne gedoen word. Waar ons bestaande historiese literatuur in die meeste gevalle nie stewig op enigsins uitputtende bronnenavorsing berus nie, is dit des nodiger om die pylers waarop ons nuwe beeld van die Groot Trek moet rus, in die dieptes af te laat op die betekenisvolste feite

van die verlede. Hoe deegliker dit gedoen word, hoe aanneemliker en standhoudender behoort die hervertolkingsproses te wees.

Uit die oorspronklike bronne kan goed bekende, swak bekende of onbekende figure uit die Groot Trek-periode helderder na vore kom. Die identifikasie van persone, eers in die Kaapkolonie en later weer op trek, is 'n voorarbeid alvorens hul presiese aandeel in die verloop van die Trek bepaal kan word.[72] „It is men who make history," verklaar prof. H. Butterfield, „who really do things. All interpretations of history must be construed in the light of this fact."[73]

Vanselfsprekend skryf die historikus in die lig wat sy eie tyd op die tema werp, asook in die lig wat sy voorgangers geniet het. Tog kan 'n te bewuste vertolking vanuit die mees opvallende hedendaagse resultate van die Groot Trek weer te beperkend op hervertolking inwerk. Teen 1973 is die langtermyn-resultate van die Trek allermins uitgekristalliseer. 'n Meer universele siening van die Trek is om dit te vertolk as 'n rebellie wat uiterlik die vorm van 'n bevolkingsverhuising aangeneem het. Om die Groot Trek in beter perspektief te plaas, moet bevolkingsverhuisings en grootskaalse emigrasiebewegings, benewens rebellies en revolusies, in ander plekke en ander tye vergelykenderwys bestudeer word.

Die Groot Trek is 'n gekompliseerde gebeurtenis wat, ontleed in sy elemente, by 'n hele paar wêreldstrominge inskakel.

Dit is 'n emigrasie van grensboere. Soos ook elders in die vroeë negentiende-eeuse wêreld, waar Noord-Amerikaners op 'n groot vasteland weswaarts beweeg en verspreide Blankes in die geweldig uitgestrekte Stille Oseaangebied hulle in baie rigtings begewe, verhuis Blanke grenskoloniste na nuwe grensstreke waarin, of in die omgewing waarvan, Nie-Blanke inboorlinge woon wat, volgens Westerse standaarde, op 'n laer beskawingstrap verkeer. Die Groot Trek is een van die laaste vinnige versnellings van 'n enorme Blanke ekspansieproses oor bykans al die oorgeblewe gebiede van die wêreld wat hulle nog daartoe geleen het. Na sowat drie eeue sou die uitbreidingsproses haas begin doodloop. Dieselfde tyd ook as wat die Franse Noord-Afrika koloniseer, beweeg Afrikanerboere noordwaarts. Op die Franse het die Afrikaners 'n voorsprong gehad. Die gebied waarin die Afrikaners beweeg het, was dankbaarder en die oorspronklike inwoners op 'n laer beskawingspeil. As ervare grensboere uit die suide, was die Trekkers beter by die eise van die grenslewe aangepas.[74] Hulle was, as draers van die Wes-Europese beskawing, primitief; as Afrika-bewoners, effektief, altans teenoor die inboor-

72. Muller, „Die Groot Trek" in *Die Hervertolking van ons Geskiedenis*, p. 74.
73. *History and Human Relations*, Londen, 1951, p. 67.
74. Die Franse besetting van Algerië word, met verwysing na betreklik onlangse literatuur, deur R. Gallissot in sy artikel „Abd el-Kader et la nationalité algérienne . . . (1830–1839)" behandel in *Revue Historique*, deel CCXXXIII, 89de jg., April–Junie 1965, pp. 339–368. P. Duncan tref 'n kort vergelyking tussen Algerië en Suid-Afrika as die

lingstamme met wie hulle in botsing gekom het. Gegrief oor die beleid van hul imperiale owerheid, wou hulle hul griewe uit die weg ruim deur na die oop en halfoop ruimtes van Suid-Afrika te verhuis.

Alhoewel slegs 'n beskeie onderdeel daarvan, was die Groot Trek ook ingeskakel by die demokratiese strewe wat in die V.S.A. en in Europa in die laat agtiende eeu ontstaan het. Van sowat 1760 tot omstreeks 1791 is daar pogings in verskeie lande om 'n demokratiese revolusie teen die aristokratiese privilege van hul regeerders te organiseer. Op enkele belangrike uitsonderings na, misluk al die pogings. Van die vernaamste suksesse is die revolusies in die V.S.A. (1775–1783) en in Frankryk (1789–1791). Vir Afrikaners is 'n betekenisvolle mislukking dié van die revolusionêre strewe van die Nederlandse Patriotte teen 1787.[75] Ná 1791 slaag 'n hele aantal van die latere demokratiese revolusies. Met Franse hulp neem die Patriotte bv. in 1795 leiding om 'n Bataafse Republiek in Nederland te stig. Die reaksionêre bewegings wat ná 1815 in die negentiende eeu volg, slaag nie daarin om die langtermyn-voortgang van die revolusionêre beweging te stuit nie.[76]

'n Demokratiese strewe onder die Afrikaners kan sedert 1778 duidelik in Suid-Afrika onderskei word.[77] Dit is nie 'n strewe na 'n demokratiese stelsel wat stemreg vir alle inwoners van Suid-Afrika beoog nie; maar berus op die aksioma van Blanke heerskappy deur 'n monopolie van Blanke stemreg. Soos die Nederlandse Patriotte, wat deur hulle nagevolg word, is sekere Afrikaners in die westelike Kaapkolonie se demokratiese strewe sterk gekant teen die politieke mag (en privileges op ander gebiede wat uit die politieke mag voortvloei) van die betreklik beperkte Kaapse regerende kringe; en soos die Patriotte in Nederland, misluk hulle nou ook in hul strewe. In navolging van die Bataafse Republiek van die Nederlandse Patriotte (deur die Franse leër aan bewind gestel) vind daar in die grensdistrikte Graaff-Reinet en Swellendam opstande plaas. Hierdie opstande, die eerste van 'n reeks grensboeropstande, stort in duie voor die oormag van die nuwe Britse veroweraars van die Kaap. Daarna volg verdere sporadiese, plaaslik beperkte, grensuitbarstings:

vernaamste gebiede van Europese vestiging in Afrika: „Algeria is a country quite astonishingly like South Africa" („Is *Apartheid* an Insoluble Problem?", in *Race*, deel VI, no. 4, April 1965, p. 263). Tydens die dertigerjare is in die *South African Commercial Advertiser* interessante berigte oor die Franse besetting van Algerië gepubliseer. Vgl. *The Moderator* van 21 Feb. 1837: „The French have been defeated in Africa."

75. Vgl. dr. P. Geyl, *De Patriottenbeweging 1780–1787*, Amsterdam, 1947, en *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel VIII, *De Revolutie Tegemoet 1748–1795*, Utrecht ens., 1955. Vir 'n aantal werke oor die Amerikaanse en Franse Revolusies kyk my Literatuurlys onder I (ii).

76. Sien o.a. R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760–1800: the Challenge, the Struggle*, 2 dele, Princeton, 1959–1964; J. Godechot, *Les Révolutions (1770–1799)*, Parys, 1963; C. H. E. de Wit, *De Strijd tussen Aristocratie en Democratie in Nederland 1780–1848*, Heerlen, 1965.

77. Die eerste fase daarvan word deur dr. C. Beyers in *Die Kaapse Patriotte gedurende*

die Van Jaarsveld- en die Van Rensburg-rebellie (1799 en 1801 respektiewelik) en die Slagtersnek-rebellie (1815).[78]

Die element van vreedsame verhuising uit die Kaapkolonie is voorop met die ontvlamming van die trekgedagte en die vroeë ontplooiing van die Groot Trek. Tog is die element van verset slegs in hierdie stadium nooit diep verskuil nie. Die passiewe reaksie wat die fisieke landverlating openbaar, is slegs 'n skynbare vrywillige onttrekking aan 'n moontlike gewapende botsing en slaan gou oor in verset omdat hul Britse onderdaanskap afgewerp word en 'n eie republikeinse onderdaanskap opgeneem word, in die skepping van 'n nuwe staat. Na 'n paar demokratiese eksperimente kom die Republiek Natalia tot stand in landstreke in noue kontak met, en grensend aan, Britse gebied. Terwyl die Britse owerheid reeds voor die Groot Trek 'n ietwat trae amptelike belangstelling in dié streke getoon het, prikkel verskeie sterk oorwegings nou 'n nuwe aandag daaraan. Die Groot Trek ontwikkel gevolglik 'n onversoenbare dualisme wat nog eers in fyn balans tussen vreedsaamheid en passiwiteit aan die een kant en verset of geweld aan die ander kant weifel. Veral met goewerneur Napier se meer realistiese beleid gaan die Britse aanvanklike aarseling tot aksie oor en domineer die rebellerende, gewelddadige element. Na 'n lang evolusie slaag die rebellie uiteindelik deur die erkenning dat die rebelle nie meer Britse onderdane is nie.[79] In sekere opsig sluit dit op die Hoëveld die suksesvolle deurvoering af van die Afrikaner se demokratiese revolusie wat in die laaste kwart van die agtiende eeu in en om die Kaapse Skiereiland begin het.

As prof. R. Palmer se definisie van 'n revolusie, „Revolution is said . . . to be essentially a conflict of disagreement on fundamental interests and principles not reconcilable without struggle",[80] aanvaar word, kan in die Groot Trek revolusionêre elemente herken word. Die Groot Trek is egter geen klassieke revolusie waarin die revolusionêre stadia, wat prof. C Brinton in vier belangrike Revolusies onderskei, maklik teruggevind kan word nie.[81] Prikkelen-

die laaste kwart van die agtiende eeu en die voortlewing van hul denkbeelde, Pretoria, 1967 (tweede hersiene, vermeerderde uitgawe), behandel.

78. Vgl. o.a. J. S. Marais, *Maynier and the First Boer Republic,* Kaapstad, 1944; C. R. Kotzé, *Owerheidsbeleid teenoor die Afrikaners 1806–1820* (ongepub. D.Phil.-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch, 1958); en dokumente uitgegee deur H. C. V. Leibbrandt in sy *The Rebellion of 1815, generally known as Slachters Nek,* Kaapstad, 1902. Enige direkte verbandlegging tussen die verskillende rebellies is moeilik: heelwat navorsing moet nog hieroor gedoen word. Dr. J. A. Heese het pas 'n nuwe studie, *Slagtersnek en sy Mense,* gepubliseer.
79. Muller, „Die Groot Trek", pp. 77–78.
80. „Generalizations about Revolution: A case study" in L. Gottschalk, *Generalization in the writing of History,* Chicago, 1963, p. 68.
81. *The Anatomy of Revolution* (Vintage Books), New York, 1952, waarin hy die Engelse Puriteinse Revolusie in die sewentiende eeu, die Amerikaanse en Franse Revolusies in die agtiende eeu, en die Russiese Revolusie in die twintigste eeu vergelykenderwyse ontleed.

de suggesties word tog in sy vergelykende studie aangetref wat op die interessante eerste fase van die Groot Trek toegepas kan word. Soos Brinton vasstel dat dit die voorstanders van die revolusionêre beweging is wat meen „these glorious first steps in revolution are taken almost spontaneously by a united nation rising . . . to check its oppressors", en dit die teenstanders daarvan is wat meen „these first steps are the fruition of a series of interlocking plots initiated by small but determined groups of malcontents",[82] so tref ons dit ook gedurende die vroeë ontplooiing van die Groot Trek aan. In die breë is daar dan ook twee botsende skole van skrywers oor 'n revolusie. Die eerste verklaar die sukses daarvan as 'n spontane massa-optrede teen 'n ondraaglike tirannie; en die tweede skryf die mislukking van hul saak toe aan die gewetenlose taktiek van 'n minderheid van geslepe manne.[83] So ontstaan mites wat lank voortleef. In die Voortrekker-sentriese geskiedskrywing was dit Preller wat die siening van 'n spontane Afrikaner-volksreaksie 'n honderd jaar na die Groot Trek nog aan die lewe probeer hou het. In die anti-Voortrekker-geskiedskrywing is dit MacMillan wat dr. Philip se algeheel veroordelende siening van die Groot Trek as 'n uiterste ramp in die twintigste eeu nog nuwe lewe probeer gee het.

Met Brinton sien ons 'n element van waarheid in albei uiterstes. Die sukses van revolusies word gedeeltelik bepaal deur „an active, able, and far from infinitesimal minority working on a large majority group with grievances enough to be stirred up effectively when the right time came".[84] Revolusies groei uit saad gesaai deur manne wat veranderinge verlang, en dié manne doen die propagering op bekwame wyse maar tog ook onder gunstige omstandighede.[85] So 'n tendens kan ook in die Groot Trek gevind word. Grensboerleiers wat Oosgrenstoestande ondraaglik vind, kom met die trekgedagte te voorskyn. Van 'n gunstige griewe-klimaat maak hulle gebruik om dit by 'n voldoende aantal ander grensboere so tuis te bring dat ook hulle moet glo dat toestande so ondraaglik is dat 'n landverlating en die stigting van 'n eie staat die beste oplossing is.

In die eerste fase van sy revolusies vind Brinton verder dat die owerhede in beheer duidelik nie in staat is om geweld doeltreffend te gebruik nie. Dit bevorder die vroeë suksesvolle ontplooiing van revolusionêre verset. Dit kan aan baie faktore toegeskryf word: onvoldoende magsmiddele, 'n onoordeelkundige aanwending van voldoende magte, of onbekwame, verdeelde, pessimistiese leierskap.[86] Of daar gedurende die beginfase van die Groot Trek voldoende troepe in die Kaapkolonie aanwesig was om sowel die Xhosas as die Trekkers in die uitgestrekte grensdistrikte gewelddadig te beheer, is twyfel-

82. *Ibid.*, p. 83.
83. *Ibid.*, p. 86.
84. *Ibid.*, pp. 86–89 (aanhalings op p. 89).
85. *Ibid.*, pp. 89–90.
86. *Ibid.*, pp. 90–94.

agtig. Aanvanklik is die Voortrekkers as vreedsame trekboere aangesien, en toe hulle revolusionêre staatkundige aspirasies later uitgeken is, het hopeloos verdeelde Britse owerhede dit verstandig geag om geen geweld te gebruik nie. Die vreedsame onttrekking is met 'n vreedsame gelatenheid bejeën: sover moontlik is sommige opvallende griewe uit die weg geruim en teenpropaganda geloods waarvan die grondtoon dikwels was dat die noodwendige noodlot wat op die Trekkers wag, die dwaasheid van die trekgedagte sou bewys.

Naas die siening van die Groot Trek as die geslaagde staatsdemokratiese revolusie van die Afrikaner, moet die Groot Trek as die kerklike revolusie van die Afrikaner nie misgekyk word nie. Dit is geen godsdienshervorming en beslis geen kruistog nie. Hoewel hul godsdiens ook in 'n sekere sin Oud-Testamenties gekleurd was soos dié van die Mormone in Noord-Amerika, is daar geen so 'n radikale breuk (so tipies van die Noord-Amerikaanse grens) met aanvaarde Wes-Europese teologiese patrone en kerklike organisasies nie.[87] Die kerklik-revolusionêre aard van die Groot Trek is nie so uitgesproke nie. Die Afrikaner-grensboer was inherent konserwatief: hy het nie geredelik, soos die pionier in die Noord-Amerikaanse Weste, lekepredikers aanvaar nie; tog was daar 'n tradisie van verset op verskillende tye teen sy Hollandse predikant as amptenaar en werktuig van 'n onsimpatieke Kompanjie. Soms is die gesindheid na sy vroeë negentiende-eeuse Skotse predikant op die Kaapse Oosgrens oorgedra. Deurdat hulle Kaapse predikante aanhou beroep het, het die Trekkers hul jare lank daarvoor beywer om die band met hul Kerk in die moederkolonie te bewaar. Uit hoofde van steun wat die Kaapse Kerk aan die Britse regering in sy beleid teenoor die Voortrekkers verleen het (dat dit die grensboere se eerste plig as Christene was om aan die Christelike owerheid wat God oor hulle gestel het, gehoorsaam te wees en met lydsaamheid op beter tye te wag), moes die Trekkers noodwendig ook teen hul Kerk in verset kom. As selfstandige Bybellesers het sommige grensboere hulle soms daaraan gewaag om individuele vertolkings van Bybeltekste te ontwikkel en sodanige vertolking teenoor dié van hul predikante, ringe of sinode in te span. Hierdie leke-uitsprake het regverdiging van die trekdaad op Christelike gronde geraak. Die terrein van die Voortrekkerbotsing met hul Kerk is egter wyer: dit gaan ook oor die morele regverdiging vir die opname van Gekleurdes as volle en gelykwaardige lidmate van die Kaapse Kerk.[88]

Hoe langer die Voortrekkers gewag het op 'n Kaapse predikant, hoe groter het die breuk tussen hulle en hul Kerk ontwikkel. Reeds sydelings onder sensuur geplaas, moes hulle soms vir predikante terugval op swakkerige

87. Vgl. A. R. Vidler, *The Church in an Age of Revolution, 1789 to the present day*, Penguin Books, Harmondsworth, 1965, p. 235: „ . . . for a long time afterwards (na die Amerikaanse Revolusie) American history could fitly be described as revolutionary and, if revolution spells the opposite of stability, America's *religious* history was conspicuously so."

88. Kyk Hoofstukke VI en VIII.

alternatiewe wat vir 'n groot aantal Trekkers onaanneemlik was. Ten eerste was daar dié in baie opsigte ongeskikte oud-sendeling van die Londense Genootskap, eerw. Erasmus Smit. Die volgende wat baie ernstig en deur meer as een Trekkergroep oorweeg is, was die Engelse Wesleyaanse sendeling eerw. James Archbell. Van eerw. Daniel Lindley, Noord-Amerikaanse Presbiteriaan, se dienste is tydelik met groot sukses gebruik gemaak. Nog later het eerw. Jakob Ludwig Döhne, 'n Duitse Lutheraan van die Berlynse Sendinggenootskap, verdere verskeidenheid gebring. Die skakeling met sendelinge van soveel uiteenlopende denominasies gedurende hul jarelange breuk met hul tradisionele kerkverband sou die weg vir latere kerklike verbrokkeling in die Afrikaanse Kerke help voorberei.

Ook in hul kerklike revolusie het die Voortrekkers 'n besliste oorwinning behaal, en dit reeds tydens die ontplooiing van die Groot Trek. In Julie 1838 het 'n Kaapse predikant in sy gemeentelike brief die dood van Retief en geselskap en die daaropvolgende Groot Moorde as die afkeuring van die Opperwese van die hele trekplan beskryf.[89] Teen Desember van dieselfde jaar het die Voortrekkers deur die aflê van 'n plegtige gelofte en die behaal van 'n groot militêre oorwinning, aan destydse Afrikaners en aan latere Afrikaners bewys dat hulle inderdaad, soos Israel in die Ou Testament, in hul groot onderneming wel onder Goddelike leiding en bewaring verkeer.

Die Groot Trek het unieke revolusionêre eienskappe vertoon, want dit het ook elemente van 'n konserwatiewe teenrevolusie bevat. Onder filantropiese invloed is, volgens die gevoel van die Afrikaner-grensboer in die Kaapkolonie, 'n revolusionêre kleurbeleid ingevoer. Dat dit tesame met 'n administratiewe besparingsveldtog toegepas is, het by baie grensboere ernstige griewe opgewek. Deur die Britse Kolonie te verlaat, kon hulle weer hul tradisionele kleurbeleid in hul eie staat instel.

Dit is nodig dat enige grondige herinterpretasie van die Groot Trek in sy gedetailleerde ondersoek en ontleding indringend moet wees en tegelyk so breed opgeset as moontlik om die verband tussen al sy kompleksiteite in beter balans uit te beeld. 'n Te enge Afrikaner-sentriese siening sal dan verruim om 'n meer betekenisvolle plek aan die Nie-Blanke in die Groot Trek te gun; onkunde, onreëlmatighede en geweld in die Trekkers se optrede teenoor Nie-Blankes sal dan krities benader word. Die Engelsskrywendes se siening van die Voortrekker moet in ag neem dat laasgenoemde nie, soos elders in grensstreke van die Europese koloniale wêreld geskied het, moordpartye teen Nie-Blankes onderneem het nie. Engelsskrywendes sal 'n begrypende studie van aanpassing van 'n grensboergemeenskap-in-beweging na meer noordelike streke vrugbaarder vind as 'n morele veroordeling van hulle indringing tussen Nie-Blankes. Die Groot Trek het grootskaalse boerdery-kolonisasie aan die buitekoloniale grensgebiede voorsien. Aangesien daar reeds Blanke jag-

89. *Derde Brief van eenen Leeraar in Zuid-Afrika aan zyne Gemeente*, Kaapstad, 1838, pp. 9–10.

ters-, handelaars- en sendeling- en Trekboer-grensgebiede bestaan het, was dit 'n logiese, inderdaad onvermydelike, Blanke ekonomiese afronding in Suidelike Afrika. 'n Vername aspek van die Groot Trek is die siening dat dit in die vorm van 'n buitengewoon groot reeks snel opeenvolgende golwe plaasgevind het, wat teen so 'n hoë spoed beweeg het dat dit onder Britse beheer uitgerol het.[90] Dit neem die Afrikaner tot in die tropiese suidoos-kusstreke; maar verarm hom op stoflike gebied. Die Groot Trek verteenwoordig die hoogwatermerk van verlandeliking in Suid-Afrika en tegelyk die laagwatermerk van verstedeliking. Hoe dit gebeur het dat die beweging, uit ernstige griewe gebore, 'n trekgedagte laat vorm aanneem het, dit laat ontbrand het, die gedagte geslaagd gepropageer is, deur gevaarpunte voortbeweeg het, totdat dit met eie momentum self voortgegaan het – dit moet nog behoorlik en in detail ontleed word. Die vierjaar-tydperk van die vertrek van die Uys-kommissie in September 1834 tot die slag van Bloedrivier in Desember 1838 is ryker aan dramatiese spanning en aksie met skouspelagtigheid en historiese betekenis as waarskynlik enige ander vierjaar-periode (miskien met uitsondering van die oorgangstydperk van die negentiende na die twintigste eeu). Hierdie vierjaar-tydperk is stewig gewortel in ons geskiedenis: die naspoor van sy oorsprong moet verligtend werk.

Dat die Trekkers skaars daarin kon slaag om Noord-Transvaal in getalsterkte te bereik, benadruk die punt dat slegs betreklik klein getalle grensboere Voortrekkers geword het. Die verklaring is dat weens die uiters beperkende agtiende-eeuse Kompanjiesbeleid t.o.v. immigrasie en kolonisasie, besonder min blanke koloniste hulle in die Kolonie gevestig het. Die griewe wat die grensboere beweeg het om te trek, was nie sterk genoeg om meer as 'n klein minderheid van hulle daartoe te laat oorgaan nie. Terdeë moet daarmee rekening gehou word dat daar 'n sterk boere-konserwatisme was (by uitstek waarneembaar onder die „Doppers", maar ook by andere wat 'n soortgelyke geestesingesteldheid openbaar het)[91] en dit het weerstand gebied teen die radikale oplossing wat die trekgedagte ingehou het. Dit word duidelik waargeneem nieteenstaande die fisiese en psigologiese mobielwording wat die Afrikaner-grensboer as trekker deurgemaak het en hom dus meer simpatiek teenoor die trekgedagte ingestel het. In die propagering van die trekgedagte is dit nog nie as probleem gestel nie. Daar is geprobeer om te verklaar waarom die Groot Trek geslaag het, maar die verdere belangrike probleem waarom die Groot Trek nie volkome suksesvol was nie, is nog nie behoorlik ontleed nie.[92]

Die Afrikaner-historikus moet nie beklemtoon dat die Voortrekker-indringing na die noorde en die noordooste ter wille van die voortbestaan van sy volk geregverdig is nie; en ook nie deur 'n besondere roeping om die Christelike Westerse beskawing daarheen uit te brei nie. Dat heelwat Voortrekkers

90. Muller, „Die Groot Trek", pp. 74–75.
91. Spoelstra, *Die „Doppers" in Suid-Afrika, 1760–1899.*
92. Muller, *Waarom die Groot Trek geslaag het.*

dit geglo het, beteken nie dat dit vandag as 'n aksioma van Afrikaner-geskiedskrywing aanvaar moet word nie. Dit gee in elk geval nie 'n morele regverdiging aan die Voortrekkers om in hulle botsings met swart „barbare" hulle magsposisie te gebruik om die inboorlinge terug te druk nie. Die primitiewe aard van die grensboer-beskawing wat na die noorde gedra is, moet erken word. Ook moet die talle swakhede van die Trekkergemeenskappe nie misgekyk word nie. Slegs wanneer 'n soberder en realistieser beeld van die Voortrekkers geskilder word, sal die Voortrekker en sy beweging, die Groot Trek, werklik tot sy reg kom as 'n verskynsel van universele betekenis. 'n Geïntegreerde geheelbeeld word vereis wat in die internasionale geskiedskrywing 'n aanvaarbare plek kan inneem.[93] Die geskiedenis van lande en volkere is onafskeidbaar aan mekaar geskakel: derhalwe is dit wenslik dat daar tot so 'n objektiewe sintese as moontlik van die groot geheel gekom moet word. Omdat sekere feite nog nie korrek of met sekerheid vasgestel is nie, baie subsidiêre probleme ook nog onopgelos, en die onderwerp daarby met emosie gelaai is, is die aandurf van so 'n probleem geensins 'n maklike taak nie.

Die wyere probleemstelling lui: Hoe het dit presies gebeur dat duisende Afrikanerboere wat teen die einde van 1834 nog as Britse onderdane in die Kaapkolonie gewoon het, reeds teen die einde van 1838 daartoe oorgegaan het om deur 'n eie, republikeinse Natalse volksraad in 'n eie staat regeer te word? Weliswaar het hulle nog in versterkte laers veral van die Tugelavallei tot langs die riviermondings om Port Natal gestaan en was die fleur van hul kommando's teen die einde van 1838 nog in Zoeloeland; maar 'n ongeëwenaarde militêre oorwinning, in die mees kritieke fase van hul Zoeloe-oorlog, was behaal, wat veel meer as 'n blote militêre oorwinning was. 'n Nuwe nasionale gedenkdag van die Afrikaner het ontstaan, wat deur sy plegtige gelofte splinternuwe nasionaal-religieuse tradisies, eie aan Suid-Afrika, geskep het. Wesentlik het die verloop van die Groot Trek teen Desember 1838 'n reeds aanwesige saamhorigheidsgevoel onder Afrikaners in 'n republikeinse nasionalisme laat ontwikkel. Hoe hierdie geweldige oorgang van 1834 en hoofsaaklik tot 1838 en kort daarna plaasgevind het, is die probleem in die studie oor die ontplooiing van die Groot Trek. Die eerste faset hiervan is die basiese probleem van die oorsprong van die Groot Trek: wat die Groot Trek direk en indirek veroorsaak het, hoe die trekgedagte ontstaan het, en hoe dit geleidelik in die gemoedere van die Afrikaner-grensboere posgevat het. Die gewigtige trekbesluit van Louis Tregardt, gevolg deur dié van Piet Retief, met sy wye implikasies, rond dit af.

93. Muller, „Die Groot Trek", pp. 75–76.

II Vroeë Migrasies in Suidelike Afrika

„History records three great migrations: the Barbarians who swept over Europe and captured Rome; the Mongols under Genghis Khan; and the Atlantic Migration to the New World."
E. C. Guillet, *The Great Migration,* Toronto, 2de uitgawe, 1963, p. vii.

„The greatest movement in African history is undoubtedly the long and mainly unrecorded process of expansion and colonization which brought the Bantu from their original home . . . to occupy most of the continent south of the Sahara."
J. D. Omer-Cooper, *The Zulu Aftermath,* Londen, 1969, p. 2.

„L'Afrique, vous le savez, est le théâtre des plus fréquentes révolutions. Chaque année voit périr des milliers d'individus et disparaître des tribus entières."
Rolland, Pellissier, Arbousset, Casalis en Daumas, in *Journal des Missions Évangéliques,* 1838, p. 21.

In die eindelose verskeidenheid van sy geskiedenis het die mens soms fisies opmerklik *staties* gelewe. Soms het die mens weer fisies met opvallend versnelde pas groepsgewys *beweeg.* In die tydperke toe die mensdom nog nie die skryfkuns beoefen het nie, of hy hom in sy snelle bewegings nie die tyd daarvoor gegun het nie, moet die geskiedskrywer hom des te meer inspan om 'n mate van historiese sekerheid oor die mobiele mens te verkry. In die groot kontinent Afrika, en in besonder in Suidelike Afrika, tref ons sulke verskynsels meermale aan. Voor die koms van blanke Europeane (en die baie waarskynlike besoeke van geel of bruin Asiate) moet ons op heel gebrekkige bronne staatmaak om slegs 'n vae, dowwe beeld van die mens-in-beweging op te bou.

Wat wel duidelik is, is dat daar in Suidelike Afrika bewegings plaasgevind het van aanmerklike belang nie slegs vir sy kontinent nie, maar ook vir die wêreld. Oor duisende jare het o.a. Boesmans, Hottentotte en Bantoes heelwat bewegings uitgevoer, veral in 'n betekenisvolle suidwaartse rigting. Digte newels bedek hierdie migrasies. Van die belangrikste vrae kan nie bevredigend beantwoord word nie. Wanneer het die bewegings presies plaasgevind? Om welke redes? Hoe groot was hul omvang en spoed? In welke verband het hulle tot mekaar gestaan?

Met die koms van die Europese seevaarders vanaf die laat vyftiende eeu en veral sedert die Blankes se eerste emigrasie uit Europa teen die middel van die sewentiende eeu, kry die geskiedskrywer uit hul skriftelike bronne 'n veel helderder beeld. Na die Europeaan talle terugslae toegedien is deur Arabiese en Mongoolse migrasies gevolg deur die jammerlike mislukking van sy

eie kruistogte na sy Heilige Land, bars die Europese emigrasie nou transoseanies los. Die stroom is dun maar onkeerbaar. Sy skepe voer hom oor die wêreldroetes en sy kanonne en ander vuurwapens stel hom in staat om die nodige steunpunte aan land in te rig en te handhaaf. Waar hy later transkontinentaal begin beweeg, gebruik hy oordeelkundig die besonder mobiele perd en bestendige perdewa en ossewa.[1]

Dit was die seevarende, getalarme Nederlanders wat gekom het na 'n afgeleë suidelike mariene en handelsteunpunt aan die suidwestelike punt van Afrika. 'n Nuwe kolonie ontwikkel spoedig op die strategiese punt in 'n vreemde, onaantreklike „Uithoek". Dat die Kaapkolonie in 'n landarme halfrond lê, verhoog sy betekenis vir die Europese koloniale mededingers van die Nederlanders, maar plaas hom tegelyk in verre suidelike isolasie. Die handjievol Europeane is deel van die Europese stroom wat vyf eeue lank onweerstaanbaar oor die hele aardbol gevloei het. In Suid-Afrika was dit egter net 'n ligte kabbeling teen die miljoene Nie-Blanke migrante van 'n onbekende kontinent. Vanaf die vestiging van Blankes in die Kaapse Skiereiland was daar 'n interaksie tussen verskeie rasse en kulture. Omdat die suidpunt van Afrika tegelyk die mees westelike steunpunt van 'n oosterse ryk was, het die Europeaan ook die Asiaat (benewens swart slawe) daarheen gebring. Uit die Kaapse Skiereiland vloei daar wel 'n besonder stadige, maar buitengewoon belangrike, Blanke uitbreidingsbeweging. 'n Tipies Europees-koloniale grenssituasie ontstaan. Belangebotsings lei tot militêre botsings tussen Blanke immigrant en Nie-Blanke inboorling. Tussen die verskeidenheid van rasse kom, soos orals in die Europese koloniale wêreld, bloedvermenging voor. Die tegnologies en organisatories veel sterker Europese beskawing druk onverbiddelik sy stempel af op alle Nie-Blanke groepe. Suidelike Afrika in sy besondere aard en met sy menseverskeidenheid druk tog weer sy teenstempel af.[2]

Vroeg in die negentiende eeu vind een van die grootste en belangrikste be-

1. Die afsluiting van Europese kolonialisme het talle skrywers aangespoor om die oorsprong daarvan te hervertolk. Uit honderde studies meld ons slegs enkele betekenisvolles: H. Trevor-Roper se *The Rise of Christian Europe* (1966); C. M. Cipolla se *European Culture and Overseas Expansion* (1970), 'n uitbreiding op sy *Guns, Sails and Empires* (1965); J. H. Parry se *The Age of Reconnaissance* (1964) en *Europe and a Wider World 1415–1715* (1966); C. E. Nowell se *The Great Discoveries and the first Colonial Empires* (1954); A. S. Atiya se *Crusade, Commerce and Culture* (1966); J. R. Levenson (red.) se *European Expansion and the Counter-Example of Asia, 1300–1600* (1967); en L. S. Stavrianos (red.) se *The Epic of Modern Man* (1966). Vir verdere literatuur kyk Afdeling I (ii), Algemene Literatuur, agter in my werk.
2. Vergelyk die merkwaardige Engelsskrywende historikus C. R. Boxer se *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800* (1965), wat gevolg is deur *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825* (1969). Gebaseer op meer as 'n honderd ander eie studies, plaas dit Suidelike Afrika opnuut in die perspektief van die vroeë eeue. Dr. A. J. Böeseken het in Suid-Afrika, na deeglike detailstudies soos *Die Nederlandse Kommissarisse en die 18de eeuse samelewing* (1944) en *Simon van der Stel en sy kinders* (1964), ook 'n breëre studie begin, gebaseer op oorspronklike bronne.

volkingsverskuiwings in Afrika plaas, grotendeels onder die Zoeloe-leier Shaka se dinamiese leierskap en gerugsteun deur gunstige omstandighede. Selfs sonder gedetailleerde feitlike gegewens, kan die breë verloop van die uiters gekompliseerde Bantoemigrasies redelik bevredigend uitgestippel word. Oor die motiewe van die leiers, die presiese chronologiese volgorde van hul optrede, die presiese getalle wat in die opeenvolgende migrasies betrokke was, die interaksie tussen die verskillende groepe, en baie ander vername aspekte, is daar groot gapings in ons kennis. Gebrekkige feitekennis impliseer 'n gebrekkige begrip van sy intrinsieke historiese betekenis. Die Bantoemigrasies se historiese verband tot die blanke Groot Trek, wat net daarna plaasgevind het, is een van die belangrikste probleme in die laat agtiende- en vroeë negentiende-eeuse geskiedenis van Suidelike Afrika. Omdat albei groot migrasies dringend op verdere grondige ondersoek wag, is 'n hervertolking van die interaksie tussen die twee besonder vrugbaar.

Inderdaad is sowel die Bantoemigrasies as die Groot Trek in verband te bring met 'n uiters interessante fase van die breë Europese koloniale uitbreiding. Dit was naamlik die voorlaaste stadium van Westerse Imperialisme. „Steam-power transformed both industry and commerce" – so skryf K. N. Bell en W. P. Morrell – „and, as the area embraced by civilization expanded in space, it was contracted with almost equal speed in time. One result was that the contact between advanced and primitive races became much closer and more varied. Along the swiftly lengthening frontier between the white and the coloured peoples began to cluster a multitude of problems which more static ages had escaped, and it became a pressing question whether the exploitation of new resources was to mean the degradation or extermination of primitive mankind."[3] Dit was die fase in die Europese uitbreiding toe daar te veel kanse was, en te veel remmende geestelike en stoflike invloede, om die enorme geleenthede wat die vroeë negentiende eeu aan die Europeaan gebied het, behoorlik te benut. In Suidelike Afrika het die Trekboer, die Voortrekker en die owerheid van Groot-Brittanje, wat as die Imperiale moondheid by uitnemendheid daar 'n breë soewereiniteit uitgeoefen het, o.a. met dié probleme te kampe gehad.[4]

Die vasteland Afrika is uniek onder die vastelande in soverre hy feitlik net so ver suidwaarts as noordwaarts van die ewenaar strek. Sy breë noordelike

3. *Select Documents on British Colonial Policy 1830–1860*, Oxford, 1928, p. xiv.
4. Twee werke wat die Britse beleid t.o.v. Suid-Afrika in dié verband ontleed, is J. S. Galbraith se *Reluctant Empire* (1963) en C. F. J. Muller se *Die Britse Owerheid en die Groot Trek* (3de ed., 1969).

Oor die Westerse Imperialisme in sy latere fases vgl. o.a. F. Mauro, *L'Expansion Européenne (1600–1870)* (1967); W. Woodruff, *Impact of Western Man* (1966); W. Drascher, *Schuld der Weiszen?* (1960); en L. L. Snyder (red.), *The Imperialism Reader* (1962). Vir verdere besonderhede en 'n verskeidenheid verdere studies, kyk Afdeling I (ii), Algemene Literatuur.

gedeelte het setels van die oudste beskawings gehuisves of daaraan gegrens. Agter sy Atlantiese, Mediterreense en Rooiseekuste strek van die grootste en onbewoonbaarste woestyne van die wêreld, asook die groot, onbegaanbare Soedanese moerasse; maar toe emigrante eers suidwaarts deurgedring het, kon hulle ver suid van die ewenaar beweeg voordat hulle eers in die verre suide deur westelike woestyne en halfwoestyne voorgekeer is, en, uiteindelik, deur die suidelike oseane, wat wild om die aardbol spoel, op 'n koele 35° suiderbreedte aan hulle finaal paal en perk gestel word.

Vir die doeleindes van hierdie studie word Suidelike Afrika beskou as strekkende van die mond van die Kunenerivier op die weskus, oor die sentrale hooglande, na die mond van die Zambezi op die Mosambiekse ooskusvlakte. Heelwat emigrante het in voorhistoriese en in historiese tye suidwaarts beweeg na hierdie aantreklike streek, wat dikwels deur swakker, onontwikkelde, betreklik weerlose stamme bewoon was. Of die emigrasie hoofsaaklik deur sentrifugale of deur sentripetale motiewe veroorsaak is, val moeilik te bepaal. Dit skyn egter asof die besonder aantreklike oostelike dele soms as 'n lokval gedien het om stamme suidwaarts te lei, sonder 'n goeie geleentheid om weer terug te draai. En wanneer die druk van sterker stamme te groot word, was die halfwoestyne en woestyne in die weste en noordweste 'n reddende uitvlug, soos ook die bergagtige gebiede in die noorde en noordooste.

Oor die algemeen was Suidelike Afrika 'n aantreklike vestigingsgebied. Nieteenstaande die warm tropiese son van Afrika, was sy sentrale hooglande aangenaam matig. Daarby het sy fenomenale wildrykheid 'n oorvloedige vleisvoorraad gewaarborg. Ook was dit relatief vry van gevaarlike siektes wat die lewe nader aan die ewenaar geteister het. Mens en dier is daar die geleentheid gebied om te floreer. Die oostelike kusstreke en sy aangrensende hooglande met sy hoër reënval kon 'n digte bevolking dra. Uit sy woude kon hout gehaal word. In sy laer liggende noordeliker streke het malaria en ander inheemse siektes die mens egter aangetas; en die tsetsevlieg, o.a., sy beeste.

Een van die vernaamste tekortkominge van Suidelike Afrika is sy gebrek aan 'n standhoudende watertoevoer. Dit is 'n gevolg van die wisselvalligheid van sy reënval, die vinnige afloop van stortbuie en die skerp val van sy riviere oor hoë platorande. Talle emigrasies van mens en dier word hierdeur veroorsaak: van droër veld met swakker weiding na groener veld met beter weiding. Sowel pastorale as jagterstamme verhuis periodiek na streke waar beter reëns geval het. Groot troppe wildsbokke en donker swerms sprinkane verhuis egter ook; wat verdere emigrasies van mens en dier kan meebring. Die migrasies van die inheemse Afrikabewoners het te voet geskied of met behulp van ry- en pakosse; en slegs oorland, want nòg die riviere nòg die kuswaters leen hulle maklik tot die aanleer van watervaart.[5]

5. P. Serton, Hoofstuk I, „*The Geographical Environment*", in *C.H.B.E.*, VIII, Cambridge, 1963. 'n Nuwere studie is geskryf deur prof. J. H. Moolman, in P. de V. Pienaar (red.), *Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner*, Kaapstad, 1968, pp. 1–14.

Op die oppervlakte van sy bodem word aangetref 'n verskeidenheid en rykdom van metale bruikbaar vir verwerking in wapens, werktuie en versiersels. Die bogrond van die oostelike en suidelike streke (met 'n gedeelte van die sentrale streke), wat 'n redelike reënval geniet, is gewoonlik in staat om 'n bevredigende oes uit gewasse te lewer.

Suidelike Afrika was so geïsoleerd dat sy aantreklikhede nie maklik bekend geraak het nie. Die naaste groot landmassas in die suidelike halfrond is ver weg. Geen kundige seevaarders was daar om sulke afstande gereeld te oorbrug nie. Die kundige seevaarders in die Middellandse See en aangrensende waters, die Egiptenare, die Fenisiërs, die Kartagers, die Grieke, die Romeine, en die Arabiere, moet heelwat belemmerings teengekom het indien hulle pogings sou aangewend het om om die verre Afrikaanse suidpunt te seil. Die 15 000 myl lange kuslyn met min natuurlike hawens moet hul moed gebreek het: dit moet gelyk het of daar net nie 'n end was aan die immer suidwaarts strekkende kus nie. Die barre woestynstrande van die Sahara moet sielkundig remmend gewerk het op seevaarders wat 'n maklike of veilige roete suidwaarts begeer het. Aan albei kante van Afrika sou die strawwe en aanhoudende tropiese hitte die seevaarders afgemat en hul voedsel laat bederf het. Die ongesonde klimaat van die tropiese kuste het Europeane dikwels aangetas. Malaria was veral 'n ernstige bedreiging. Daar is dan ook geen besliste, algemeen aanvaarde bewys dat enige noordelike seevaarders in die antieke oudheid daarin geslaag het om die kuste van Suidelike Afrika te bereik nie.[6]

6. M. Cary en E. H. Warmington, Hoofstuk 5, „The Circumnavigation of Africa", in *The Ancient Explorers"*, Penguin Books, Harmondsworth, 1963.

Meer resente skrywers het nadere aandag gegee aan die moontlikheid dat Fenisiërs voor die Christelike jaartelling van oos na wes om Suid-Afrika sou gevaar het. Herodotus se bekende teks waarin beweer word dat die Egiptiese koning Necho tussen 600 en 595 v.Chr. so 'n geslaagde tog oor drie jaar sou gereël het, word deur R. I. Rotberg in sy *A Political History of Tropical Africa*, Oxford, 1965, op pp. 16–18 bespreek.

In verskeie tydskrifartikels word die moontlikheid ontleed of 'n Fenisiese teks wat op die kus van Brasilië sowat 'n eeu gelede gevind sou gewees het (en waarvan die oorspronklike sedertdien verdwyn het), eg is. Indien eg, sou dit beteken dat 'n Fenisiese vloot van tien skepe sowat vyftig jaar na die reis deur Herodotus beskryf, om Suid-Afrika gevaar het (vgl. o.a. C. H. Gordon, „The Authenticity of the Phoenician text from Parahyba", in *Orientalia*, deel 37, fasc. 1, 1968, pp. 75–80; en 'n verdere artikel deur Gordon „The Canaanite text from Brazil", in *Orientalia*, deel 37, fasc. 4, pp. 425–436 en 461–463. Kyk ook F. M. Cross, jr., „The Phoenician inscription from Brazil: a nineteenth-century Forgery", in *ibid.*, pp. 437–460).

Aan prof. J. J. Glück, Departement Semitistiek, Unisa, is ek hulp en dank verskuldig.

Sommige geleerdes meen dat tekeninge wat op talle rotswande in verspreide grotte aangetref word, op die koms dui van vreemde besoekers uit die noorde. Vgl. J. en I. Rudner, *The Hunter and his Art*, Kaapstad, 1970, en A. R. Willcox, *Rock Paintings of the Drakensberg*, Londen, 1965.

Terwyl aanvaar word dat Oosterlinge Madagaskar in vroeë tye bereik het, is daar nie eenstemmigheid onder geleerdes oor die rol van vroeë immigrante of besoekers in Suidelike Afrika nie.

Uit die gesteentes van Suidelike Afrika is die oudheidkundiges vandag hard besig om uit te haal „some of the earliest evidence of man's antiquity that we have anywhere in the world."[7] Argeoloë glo dat die jagters en veldkosversamelaars, die Boesmans, oorblyfsels is van hierdie oerbewoners van Suidelike Afrika. Hierdie klein boogskutters het nòg die landbou nòg die veeteelt beoefen. Geen behoorlike huisies is deur hulle opgerig nie, maar slegs windskutte, wanneer hulle nie in grotte skuiling gesoek het nie. Hulle het in klein groepies gewoon en hul uiters karige besittings is altyd deur hierdie ewige swerwers meegeneem. Die Boesmans het klipinstrumente vervaardig en hul graveer- en skilderkuns teen rotswande beoefen.

Alhoewel die presiese verwantskap tussen die Hottentotte en die Boesmans nog nooit vasgestel is nie, is dit duidelik dat hulle fisies en taalkundig heelwat in gemeen het. As nomadiese herders en organisatories is die Hottentotte hoërstaande. Die teorie wat in wye kringe aanvaar is, is dat die Hottentotte sou ontstaan het uit 'n vermenging van die oorspronklike Boesmanbevolking met 'n vroeë emigrasie van Hamiete. Laasgenoemde sou dan beeste en skape in Suider-Afrika ingebring het. Resente en baie meer gekompliseerde hipoteses, wat berus op heelwat interdissiplinêre navorsing, is sedertdien na vore gebring. Daar kan verwag word dat uit die newels van ons voorgeskiedenis nog veel meer hipoteses te voorskyn sal kom met die voortgang van ons argeologiese werk. Die ryk Suid-Afrikaanse bodem lê nog grotendeels braak. „The origins of both the Bushman and Hottentot physical types," meen Clark, „are closely bound up with the Later Stone Age cultures of South Africa"[8]

Die Bantoemigrasies suidwaarts het later plaasgevind en het veel talryker en kultureel verder ontwikkelde stamme van 'n nuwe ras na Suidelike Afrika gebring. Van die vroeë migrasies was die reeks Bantoemigrasies verreweg die belangrikste. Daar word algemeen aanvaar dat die merendeel van die Bantoestamme uit die omgewing van die groot mere in Oos-Afrika, of uit Wes-Afrika, suidwaarts beweeg het. Oor wanneer en waarom hulle Suidelike Afrika ingedring het, is daar minder sekerheid. Skynbaar het die Bantoe in verskillende golwe beweeg wat taamlik lank na mekaar suidwaarts gerol het. As die eerste emigrerende stamme deur bure gedwing is om te verhuis, is dit waarskynlik dat die bure ander Bantoestamme was: sedertdien woon daar steeds

7. J. D. Clark, *The Prehistory of Southern Africa*, Penguin Books, Harmondsworth, 1959, p. xxv. R. R. Inskeep gee 'n opsomming van ons oudheidkundige kennis in die laat sestigerjare in W. en T., *Oxford History of S.A.*, I, Hoofstuk I.

8. *Op. cit.*, p. 21. Vir 'n ouere gedetailleerde studie van die Boesmans en die Hottentotte kyk I. Schapera, *The Khoisan Peoples of South Africa . . .*, Londen, 1930. 'n Resente sintese word gegee deur prof. M. Wilson, Hoofstuk II, „The Hunters and Herders", in W. en T., *O.H.S.A.*, I, Oxford, 1969. M. D. W. Jeffreys in sy *Some Semitic influences in Hottentot Culture*, Johannesburg, 1968, bou die hipotese op dat die Hottentotte 'n produk is van bloedvermenging tussen Semiete op die ooskus van Afrika met Nie-Blankes wat daar aangetref is.

Bantoes by die groot mere en in dele van Wes-Afrika. Bes moontlik het die behoefte aan ruimer en beter weivelde vir hul groeiende kuddes, waaraan hulle soveel waarde geheg het, hulle genoop om te emigreer. Op ontvangs van die gunstige rapporte van die eerste trekkers is hul voetspore gevolg. Daar is 'n resente hipotese, gebaseer op nuwere opgrawings, wat daarop dui dat Bantoes die bouers was van die Zimbabwebouvalle en ander ruïnes in dieselfde streek. Indien dit so aanvaar word, kon voorvaders van die moderne Shona reeds in die agtste of negende eeu die bouers gewees het van 'n betreklik hoogstaande kultuur tussen die Zambezi en die Limpopo.[9] Uit Portugese geskrifte kan met sekerheid vasgestel word dat daar in die laat vyftiende eeu 'n magtige Bantoeryk, dié van Monomotapa, in die omgewing van Zimbabwe was, wat omstreeks die einde van die sewentiende eeu ontbind het.[10] Volgens die mees konserwatiewe beskouing het die voorhoede van die Bantoemigrasie nie later nie as die sestiende eeu die Limpopo oorgesteek, en bes moontlik veel vroeër. Van daar het hulle betreklik stadig oor die ooskusvlakte en uit Noord-Transvaal suidwaarts beweeg. Die speerpunt van die suidoostelike Nguni-groep, die Xhosa, het eers na die helfte van die agtiende eeu die Visrivier bereik. Juis toe het die blanke Trekboer uit die suidweste ook daar aangekom. Die Sotho het op die sentrale plato die Vaalrivier oorgesteek, maar voordat hulle die Oranje bereik het, was Bastergroepe en Blanke Trekboere reeds daar.[11] Meer resente beskouings wil die Bantoe-immigrante veel vroeër na Suid-Afrika bring. Prof. M. Wilson meen dat dit waarskynlik is dat die vroeë ystersmelterye deur voorouers van die Sotho gehanteer is. Oudheidkundiges het die datum van die smeltery te Melville-koppies in die elfde eeu gestel en dié te Phalaborwa reeds in die agste eeu. Ngunisprekers was in die Transkei in die sestiende eeu en prof. Wilson meen dat hulle waarskynlik in die voetheuwels van die Drakensberge was van die jaar 1300. Dat dit wel Bantoe

9. B. M. Fagan, *Southern Africa during the Iron Age*, Londen, 1965, pp. 100–119; L. H. Gann, *A History of Southern Rhodesia; early days to 1934*, Londen, 1965, p. 2 vlg.; Clark, *op. cit.*, p. 289 vlg; R. Oliver (red.), *The Dawn of African History*, Londen, 1969, p. 53 vlg.

10. E. Axelson, *Portugese in South-East Africa 1600–1700*, Johannesburg, 1960; A. J. Wills, *An Introduction to the History of Central Africa*, Oxford, 1964, p. 20 vlg. en p. 32 vlg.; R. Oliver en J. D. Fage, *A Short History of Africa*, Penguin Books, Harmondsworth, 1962, pp. 131–133.

Oor die vroeë migrasies en ontwikkelings van die Bantoe bestaan daar 'n baie uitgebreide literatuur, gebaseer op allerlei soorte bronne. Heelwat resente studies het in die *Journal of African History* verskyn, waarvan sommige belangrikes herdruk is deur J. D. Fage en R. A. Oliver (reds.), *Papers in African Prehistory*, Cambridge, 1970. Vgl. ook R. O. Collins (red.), *Problems in African History*, Englewood Cliffs, N.J., 1968, en R. Cornevin, *Histoire de L'Afrique*, II, Parys, 1966.

11. I. Schapera, Hoofstuk II, „The Native Inhabitants", in *C.H.B.E.*, VIII, p. 33 vlg. Vgl. verder I. Schapera (red.), *The Bantu-speaking Tribes of South Africa* . . ., Kaapstad, 1950 en G. A. Gardner, *Mapungubwe*, II, Pretoria, 1963, p. 80 vlg.

was wat op hierdie heel vroeë eeue in Suid-Afrika aanwesig was, berus egter nog steeds op hipoteses.[12]

In die gesonde gebied van Suider-Afrika het die oorspronklike Bantoestamme vinnig in getalle toegeneem. Bantoegroepe het hulself gedurig onderverdeel. „It was a constantly recurring feature in Bantu history," skryf prof. I. Schapera, „for part of a tribe, led by an ambitious or discontented relative of the ruling Chief, to secede and become independent."[13] Uitgestrekte gebiede is so betrek en beset. Die ouer inwoners, die Boesmans en die Hottentotte, is dikwels gedood, verdryf en dikwels is vroue en kinders in die Bantoestamme opgeneem. Aangetrek deur gunstige berigte en suidwaarts gedryf deur stamoorloë in suidoostelike Afrika, het stamme soos die Venda hulle in Soutpansberg gevestig en die Sotho daar onderwerp.[14] Daar word vermoed dat die rooftogte van die Zimba-hordes, wat in die sestiende eeu die streek tussen die Zambezi en Mombasa verwoes het, meegebring het dat die voorouers van die latere Mpondo en Swazi o.a. die benede-Limpopo oorgesteek en hulle vroeg in die sewentiende eeu in Natal gevestig het. Die meer ondernemende Xhosa en Thembu het later uit Natal suidweswaarts beweeg. Daar is die betreklik talryke Hottentotte nie net verower nie, maar 'n vermenging het met hulle plaasgevind; vandaar die Hottentotsklanke in die Xhosataal.[15]

Nie alleen in getalle nie, maar ook in stamorganisasie het die Bantoe die ouer inwoners van Suider-Afrika ver oortref. Teen die einde van die agtiende eeu was die Bantoe waarskynlik in meer as 'n duisend verskillende selfstandige stamme verdeel. Elke stam was onder sy eie hoof en het sy eie grondgebied bewoon. Daar was groot stamme van meer as 20 000 lede en ook stamme wat baie kleiner was. Die stam het bestaan uit huisgesinne, wat op hul beurt uit 'n man met een of meer vroue en hul kinders bestaan het. Wat voedsel betref, was elke huisgesin selfonderhoudend. Die mans en seuns het die vee versorg en beveilig, terwyl die vroue en meisies graansoorte en groentes gekweek het (in teenstelling met die ouer inwoners, wat aan die landbou geen aandag gegee het nie). Jagtogte was baie gewild onder die mans. Nie slegs is dit benut as geleenthede om moed te vertoon nie, maar ook as die ver-

12. M. Wilson, *The Thousand Years before Van Riebeeck,* Johannesburg, 1970, p. 7 en W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 38.
13. *C.H.B.E.*, VIII, p. 36.
14. Venda-tradisie word aangebied deur N. J. van Warmelo (red.), in *Contributions towards Venda History, Religion and Tribal Ritual,* Union of S.A., Ethnological Publications, deel 3, Pretoria, 1960, p. 5 vlg. Vir die Pedi vgl. H. O. Mönnig, *The Pedi,* Pretoria, 1967.
15. Interessante gegewens oor kontakte tussen die Hottentotte en die Xhosas is te vind in kol. R. Gordon se Dagboek, 1777–1778 (V.C. 288, deel I, in die K.A.) en in die *Journaal* gehou op vaandrig A. F. Beutler se tog van 1752 (Godée Molsbergen), *Reizen in Zuid-Afrika,* III, Den Haag, 1922, p. 265 vlg.). Prof. J. A. Louw was so vriendelik om my aandag hierop te vestig. Kyk verder J. H. Soga, *The South-Eastern Bantu,* Johannesburg. 1930, pp. 30, 81 vgl. en 299 vlg.

naamste bron van vleisvoorsiening. Allerlei kledingstukke, van noodsaaklike artikels tot blote dekorasies, was ook produkte van die jag. Vee is baie hoog gewaardeer en is dus spaarsaam geslag. Vee het die grondstowwe voorsien vir bedrywe soos leerwerk en beensnywerk. Dit was ook die vernaamste ruilmiddel en tewens offermiddel aan die geeste van die voorvaders. Direk en indirek kon die besitter van baie beeste prestige daaruit put; hy kon meer vrouens trou en op grond van meer gasvryheid groter gewildheid verwerf. Spesialissmede het metale soos yster en koper tot gereedskap en wapens verwerk.

Die gebied deur die stam bewoon, is deur die gerespekteerde hoof en sy raadslede geadministreer. Elke getroude man was geregtig daarop om vir hom en sy gesin gratis 'n woongebied met voldoende grond vir die bewerking en latere oordrag aan sy erfgenaam te ontvang. In die Bantoestam se fyn ontwikkelde regstelsel was die verkoop of verhuur van grond onbekend. Tot weiveld, wildeplante en wilde diere het alle stamlede toegang gehad. Tussen huisgesinne was daar geen noemenswaardige handelsverkeer nie, maar verwantskap deur geboorte of deur huwelik het meegehelp om groter sosiale solidariteit tussen huisgesinne te bewerkstellig.

Op militêre gebied was die Bantoe deeglik georganiseerd: seuns en mans is in regimente ingedeel. Die Zoeloes het op die toppunt van hul mag regimente van ongetroudes in aparte krale digby die hoof se kraal gevestig, sodat soldate altyd tot sy beskikking was. Daar was 'n premie op dapperheid in oorlog: dit was die trap waarlangs manne van lae stand, of nuwelinge, hoër in aansien in die stamgeledere kon klim. Die hoof was die lewenslange leier op baie gebiede in die lewe van die Bantoestam, en hy is gewoonlik deur die oudste seun van sy vernaamste vrou opgevolg. Nie slegs was hy die militêre leier nie, maar hy is ook met aansienlike wetgewende, regterlike en administratiewe gesag beklee. Na buite teenoor ander stamme het hy sy stam verteenwoordig. Namens sy stam het hy godsdienstige seremonies verrig, en hier was hy die skakel tussen die stam en sy gode, waaronder die oorlede voorvaders 'n belangrike rol gespeel het.[16]

Met die suidwaartse beweging van die Bantoestamme het daar baie belangrike immigrante in Suider-Afrika verskyn. Ofskoon hulle geen skrif ontwikkel het nie, die perd en die wiel nie geken het nie en nie van bote gebruik gemaak het nie, was hulle fisies en kultureel sterker as enige van die ouer inwoners in dié gebied. Somtyds het hulle groot, gevestigde gemeenskappe opgebou, met 'n ingewikkelde maatskaplike en ekonomiese organisasie. Die Bantoe het die weerstand van die Boesman en die Hottentot nie alleen deur sy eie beter organisasie en groter talrykheid verbreek nie, maar ook met behulp van verdere reserwes van sy rasgenote wat nog in die noorde gewoon het.

16. *C.H.B.E.*, VIII, pp. 39-49. Kyk ook W. en T., *O.H.S.A.*, I, Hoofstukke III en IV. Daar bestaan 'n uitgebreide literatuur oor die Bantoe, vanaf Theal en Stow, wat vandag wegswaai van die Blank-sentriese benadering van die ouer skrywers. Vgl. bv. L. Thompson (red.), *African Societies in Southern Africa,* Londen ens., 1969.

Uit hierdie reserwes kon versterkings geput word; ook kon die noordelike gebied weer met nuwe krag uit die suide binnegeval en stamme daar verower en ingelyf word.

Minstens net sulke belangrike immigrante as die Bantoe wat suidwaarts, en veral suidweswaarts, beweeg het, was die Blanke Trekboere wat noordwaarts, en veral noordooswaarts, vanaf die Kaapse Skiereiland die Suid-Afrikaanse binnelande ingetrek het. Hul getalle was kleiner as dié van Wes-Europeane in feitlik alle ander negentiende-eeuse koloniale gebiede. Na die sewentiende eeu was dit nie meer 'n owerheidsbeplande migrasie nie. Die Kompanjies-owerhede was teen die end van die sewentiende eeu reeds tevrede dat hul verversingskolonie in en om die Skiereiland basies in sy skeepsbehoeftes aan landbouprodukte kon voorsien. Om meer en beter produkte van die veeteelt te kon lewer, het die owerhede veeboere toegelaat om die relatief onbewoonde binneland te gebruik. Na aanvanklike verbete weerstand in die Bolandse bergstreke, is baie Hottentotte deur die pokke uitgewis, of het hulle weens vroeëre Blanke druk reeds weggetrek. Ruim leningsplase wat die boere self kon uitkies, is op betaling van rekognisiegelde aan hulle toegestaan. Die inisiatief het uitsluitlik berus by die nuwe boere, wat oorwegend veeboere geword het. Hulle het die grense uitgebrei omdat hulle oortuig was dat hulle 'n beter bestaan daar kon vind. Of hulle hul na die dorre noorde en noordooste, of na die vrugbaarder en meer bosryke ooste, begewe het, die grensboere het hul uitnemend by omstandighede in die afgeleë streke aangepas. Hulpmiddels van die Westerse beskawing was van groot waarde in hul relatief primitiewe lewenswyse. In hul nimmereindigende soektog na beter weiveld en meer water het hulle hul eenvoudige huisraad en ander besittings op hul ossewaens gelaai, hul gesinne laat opklim, met geweer in die hand hul perde bestyg, hul skape en beeste deur hul Hottentot- of Boesmanbediendes, of enkele slawe, laat aanja, en steeds verder die binnelande ingetrek.

Ofskoon die Trekboere gedurende die eerste helfte van die agtiende eeu heelwat probleme ondervind het om deur die bergreekse aan die platorand te dring, het hulle hul tog mettertyd stadigaan in die droë Karoo tussen die Bokkeveld en die Roggeveldberge gevestig. Langs die noordelike en oostelike kusvlaktes het die Trekboer reeds snel uitgebrei en het sy voorhoedes teen 1750 in albei rigtings ewe ver van die Skiereiland gelê. Sy een grens was die mond van die Olifantsrivier en sy ander die Groot-Brakriviermond. In die tweede helfte van die agtiende eeu het die veeboer sy trekpas aansienlik versnel. Na omstreeks 1760 is plase by die Nuweveldberge uitgeneem; tien jaar later het hulle die Sneeuberge bereik; en teen hierdie jaar is die Kamdeboo ook reeds binnegetrek, sowel uit die suidweste as uit die weste. Die meeste plase in die oostelike Klein-Karoo is nou tussen die Langeberge en die Swartberge uitgeneem. Teen 1765 is plase reeds oorkant die Gamtoosrivier verleen. Die intrek in hierdie streke, waar die vind van 'n bestaan gewissel het van skaap-

boerdery in die dorre Karoovlakte tot houtkappery in die digte Knysna- en Tsitsikammabosse, het groot aanpassing van die trekkers geverg. Familielede wat hul dikwels in dieselfde deel van 'n wyk of 'n distrik gevestig het, het later aan dieselfde soort boerdery gewoond geraak en sou nie somaar maklik na 'n heeltemal ander soort streek verhuis nie. Sowel familiebande as die stoflike basis van hul bestaan het dié Afrikaners dus in relatiewe klein groepe, met 'n sterk plaaslike lojaliteit, saamgesnoer.

Oor die besonder snelle verspreiding van die Trekboere oor so 'n uitgestrekte en vir die Kompanjie betreklik waardelose landstreek, het die owerhede hul nou begin bekommer. Na 'n ondersoek is die oosgrens van die distrik Swellendam aan die Gamtoosrivier vasgestel. Aan boere sou egter plase na die noordooste toegeken mag word en wel tot aan Bruintjieshoogte, wat hier ook die binnelandse grens sou uitmaak. Die noordgrens is nie nou vasgestel nie. In 'n poging om swerwende boere oorkant die Gamtoos te dwing om terug te keer, is hulle deur die owerheid gedreig met verbeurdverklaring van al hul besittings indien hulle nie gehoor gee nie. In die afgeleë streke het die swak Kompanjiesowerheid egter oor min daadwerklike mag beskik. Bowendien is kort daarna weer plase oorkant die Gamtoos verleen. Dit was by uitstek die pragtige streek agter die Bruintjieshoogte – goed geskik vir sowel landbou as veeteelt, met volop wild – wat die grensboere nou aangetrek het.

Teen 1775 is besluit om die grense van die oostelike distrikte weer eens uit te brei: Swellendam tot aan die Boesmansrivier en Stellenbosch selfs tot by die Visrivier. Vyf jaar later is die Visrivier langs sy hele benedeloop as koloniale grens verklaar en so is die bekende, omstrede (maar minder aantreklike) Suurveld tot die Kolonie toegevoeg. In die noordoostelike binnelande het die Tarka- en die Baviaansrivier die Kolonie begrens. Slegs twee dorpe is in hierdie geweldig uitgestrekte oostelike en noordoostelike uitlopers van die Kolonie aangelê: Swellendam, ver na die weste, en Graaff-Reinet, noord van die Kamdeboo, en laasgenoemde eers in 1786.

Voorheen was baie van die oos- en noordoosgrensboere nog veel verder, inderdaad honderde myle, van hul naaste burgerlike, kerklike of militêre sentrum. In 'n verbete stryd om in hul basiese lewensbehoeftes te voorsien, het die gesofistikeerde patroon van die Europese beskawing heelwat aanpassings ondergaan. Hulle het in die reël slegs daarna gestrewe om te kan lees, skrywe en reken en genoeg godsdienskennis op te doen om as lidmate van hul Kerk aangeneem te kan word. Hul produkte, soos vee, velle, huide, horings en ivoor kon hulle nie dikwels self bemark nie; en hulle kon ook nie gereeld hul eie inkope soos wapens, ammunisie, klere, gare, naalde, tee en suiker by die afgeleë grensdorpe doen nie. Slegs met aansienlike opoffering kon hulle kerklike geleenthede en militêre oefeninge bywoon. Al hoe meer het hulle in isolasie verkeer en selfversorgend geword. Die sosiale eenheid was die groot gesin, gewoonlik onder leiding van 'n senior manlike lid, in assosiasie met 'n aantal jonger gesinne wat in noue familieverwantskap met eersgenoemde ge-

staan het. Dié grenseenheid word afgerond deur 'n vlottende aantal bywoners, af en toe 'n rondswerwende skoolmeester met Nie-Blanke bediendes van verskillende kleure, en soms 'n paar slawe. Terwyl die mans as krygers en jagters en die organiseerders van die boerdery 'n dominerende rol op die grens gespeel het, het die Afrikanervrou 'n aktiewe aandeel in die pionierslewe gehad en gewoonlik belangrike beslissings gedeel.

Die Hottentotte in die Kolonie was teen hierdie tyd vir die Afrikaner-grensboere geen ernstige bedreiging meer nie. Inteendeel, dikwels aangetrek deur alkoholiese drank en tabak, het baie van hulle by boere in diens getree. Al meer het hulle blykbaar die natuurlike bondgenote van die Blanke grensboere geword, maar hoe meer hulle in die Blanke gemeenskap ingeskakel is, des te makliker het nuwe belangebotsings ontstaan. Terwyl die ontstamde Hottentot as arbeider in die blanke gemeenskap benodig was, het baie Blankes hul begin verset teen te groot veranderinge in hul konserwatiewe gemeenskap, wat dalk deur die aspirasies van die meer ambisieuse Gekleurdes veroorsaak kon word.

Toe die grensboere teen 1770 die rand van die sentrale binnelandse plato in die noorde bereik, het hulle die verbete en langdurige verset van die Boesmans ondervind. Laasgenoemde, wat 'n moeilike jagtersbestaan gedurende tye van droogte daar gemaak het, het dan veral die grensboere se vee geroof. Buitendien het die Boesmans die grensboere as die berowers van hul beste jagvelde beskou. Die grensboere het hulle juis op waterryke gebiede toegespits, wat weer vir die Boesmans die gesogste wildryke streke was waar hulle hul voedsel moes vind. Die Boesmans het die grensboere probeer terugdwing deur hul Hottentotveewagters dood te martel en soms hele kuddes vee te vermink of te dood as weerwraakmaatreëls. Voor die jare sewentig van die agtiende eeu het die boere sporadiese roofaanvalle deur die Boesmans ondervind; daarna het die Boesmans op hierdie verafgeleë noordgrens hewige weerstand begin bied. Noodgedwonge het die gewone klein Boesmanbendes soms in buitengewoon sterk groepe begin saamtrek. Die grensboere is in die jare tagtig selfs uit die Nuweveld teruggedryf en daarna het die streek 'n ruk onbewoond deur Blankes bly lê. Ook aan die Sneeuberge, in die Koup en aan die Swartberge is die boere geteister. Gedurende die res van die agtiende eeu het die noordgrensboere 'n bloedige guerrilla-oorlog met die Boesmans gevoer. Die ylverspreide Trekboere het self kommando's op die been gebring en meedoënlose verdelgingsoorloë georganiseer. Slegs geleidelik is verder na die noordooste vordering gemaak, sodat daar nie voor die begin van die negentiende eeu met die eintlike Blanke nedersetting begin kon word nie.

Xhosastamme het intussen hoofsaaklik suid van die Stormberge, gewoonlik in bergagtige en beboste streke, vanaf die Suurveld op die kusvlakte tot die Baviaansrivier en die Tarka, stadig weswaarts beweeg en so in die direkte lyn van die ooswaartse Blanke uitbreiding gekom. Baie jare tevore het die Afrikanerboere reeds met die Xhosas kennis gemaak. 'n Deur die Kompanjie

verbode handelsverkeer is uit die verre weste deur boere onderneem om veral Xhosabeeste, velle en ivoor in ruil te verkry, hoofsaaklik vir krale en metaalinstrumente. Die boere het ook olifante in Xhosaland gaan skiet. Onverantwoordelike elemente, wat altyd in afgeleë grensboergemeenskappe gevind word, het Xhosaregte aangetas. Aan so 'n verkeer was heelwat risiko's verbonde: van die boere is gedood en van hul besittings afgeneem, maar die winsmotief was sterk genoeg om, nieteenstaande alle afskrikkings, hulle die handel te laat voortsit.

Met die verloop van die agtiende eeu het die oop gebied wat die Afrikanertrekboer en die Xhosaboer van mekaar geskei het, steeds vinniger gekrimp. 'n Kwarteeu voor die einde van die eeu het die twee vernaamste Suid-Afrikaanse immigrantegroepe reeds in 'n gemeenskaplike grensgebied en net daarbuite gewoon. Hoewel hulle deur 'n gewoonlik voordelige handelsverkeer dikwels tot mekaar aangetrokke was, het die onderlinge kontak tog onvermydelike botsings meegebring. Inderdaad het ons te doen met twee heeltemal verskillende rassegroepe met totaal verskillende beskawingsagtergronde wat as rigsnoer uiteenlopende regstelsels en gewoontes gehad het. Albei was in die eerste instansie veeboere en daarna landbouers, en het as sodanig albei op die beste weiveld en die vrugbaarste grond, veral langs die Visrivier (waar dit juis nie volop was nie), aanspraak gemaak. Die jong Xhosa was spoedig in sterk versoeking om die, vir hom so waardevolle, beeste oorkant die grens te buit. Weerwraakekspedisies kon weer maklik die verkeerde kraal aanval. Misverstande het maklik voorgekom. Wanneer die Blanke onder die indruk verkeer het dat hy Xhosagrond gekoop het, het die Xhosahoof dit glad nie as 'n permanente vervreemdingstransaksie beskou nie; trouens, hy het nie die reg gehad om stamgrond te vervreemd nie. Ooreenkomste wat deur Blanke gesagvoerders met een hoof gesluit is, en bedoel is om bindend oor alle grensstamme te wees, het in werklikheid glad nie ander hoofde betrek nie. Aan albei kante van die wildryke grensstreek is op die reg aanspraak gemaak om vry te jag soos in vorige tye. Die jagtog het ook as uitdaging en ontspanning gedien en dit het 'n essensiële deel van die lewenswyse van die jong mans aan albei kante van die grens geword. Albei het van die produkte van die jag afhanklik geword, want albei was veeboere wat hul waardevolle vee uitspaar. Terwyl die Trekboer veral wildsvleis voorop gestel het, was die Xhosa weer veral begerig om velle uit die jag te bekom. Vir die gevolglike vinniger vermindering van die wildvoorraad het hulle mekaar geblameer. Dit is dan ook geen wonder nie dat spoedig 'n reeks grensbotsings, en ook periodiek volskaalse grensoorloë, plaasgevind het, wat sowat 'n honderd jaar aangehou het.[17]

Aanvanklik het die twee botsende immigrante goed teen mekaar opgeweeg. Die Trekboer het oor 'n groot voorsprong met sy vuurwapens, sy perd en sy

17. Na L. Fouché en A. J. H. van der Walt se pionierstudies oor die Trekboer, verskyn P. J. van der Merwe se veel uitvoeriger *Die Noordwaartse Beweging van die Boere voor die Groot Trek (1770–1842)*, Den Haag, 1937, en *Die Trekboer in die Geskiedenis*

ossewa beskik. Sy verbindinge was beter en sy organisasie voortrefliker. Aan die ander kant was die assegaaiwerpende Xhosa-krygers veel talryker, doeltreffend in regimente onder hul kapteins ingedeel, en gewoond om hul militêre organisasie voortdurend te gebruik. Nadat die Xhosa-krygers (soos die Asteke tevore in die Nuwe Wêreld) herstel het van hul eerste skrik om deur Witmense te perd met vuurwapens op 'n afstand gedood te word, het hulle gedugte teenstanders geword. Hulle het die grensboer dikwels in en om sy ruwe woning, of in sy wa, verras; en in hul eie bergagtige, beboste Xhosaland nog makliker. Sonder aansienlike hulp uit die westelike distrikte, ook van die kant van Hottentotte met vuurwapens gewapen, en verder selfs by tye van die kant van ander inboorlingstamme (wat vyandig gesind was teenoor die oorlogvoerende Xhosas) kon die klein aantal verspreide Afrikanergrensboere hulself nouliks handhaaf.

Die karige getalsterkte van die Afrikaner-grensboere was 'n dodelike swakheid. Toe die Kompanjie vroeg in die agtiende eeu nie meer immigrasie na die Kaap aangemoedig het nie, was daar geen voedende nuwe Europese stroom wat, soos in Noord-Amerika, met onkeerbare dryfkrag die transkoloniale vestigingsgebied oorstroom het nie. Sonder noemenswaardige nuwe bloed uit Europa, het nuwe idees en metodes (soos bv. dié wat uit die Europese Industriële Revolusie gespruit het) ook nie nuwe ondernemingsgees verleen aan die noordoostelike uitpunting wat die grensboer reeds op sy koers na die Oranjerivier gevorm het nie. Dáár het hy die minste weerstand van die Nie-Blanke ondervind; dáár, weg van die Xhosagrens, kon hy sy karige getalle beter benut in 'n sneller grensuitbreiding. Die mate van bloedvermenging met Nie-Blankes wat teen die end van die agtiende eeu plaasgevind het, het die grensboer nie genoop om die tempo van vermenging verder te versnel, en so die getalle van sy kerngemeenskap te versterk nie. Inteendeel, sy weer-

van die Kaapkolonie, Kaapstad, 1938, gevolg deur die gespesialiseerde *Die Kafferoorlog van 1793,* Kaapstad, 1940.

Die geskiedenis van die Gekleurdes wat in die Kaapkolonie ontstaan het, word oorsigtelik (aan die hand van maklik bekombare bronne) behandel deur J. S. Marais in sy *The Cape Coloured People, 1652–1937,* Londen, 1939. Dieselfde skrywer se *Maynier and the First Boer Republic,* Kaapstad, 1944 (wat op deeglike argivale navorsing berus), weerlê in sommige opsigte P. J. van der Merwe se *Die Kafferoorlog van 1793,* asook C. Beyers se werk, wat later hersien is as *Die Kaapse Patriotte gedurende die laaste kwart van die Agtiende Eeu en die voortlewing van hul denkbeelde,* Pretoria, 1967.

Vgl. verder M. J. Swart, „Die invloed van die Isolasiefaktor op die vorming van die Afrikaner tot 1850", in *Hertzog-Annale,* jrg. V, Desember 1958, pp. 73–105 en verskillende plaaslike geskiedenisse soos A. P. Smit, *Ligbaken aan die Swartkops: Nederduitse Gereformeerde Kerk Uitenhage 1817–1967,* Port Elizabeth [1967]; en H. C. Hopkins, *Die Ned. Geref. Kerk Cradock 1818–1968* [Cradock, 1968].

'n Belangrike dokumenteversameling is deur D. Moodie in Kaapstad reeds in 1838 uitgegee as *The Record; or a series of official papers relative to the condition and treatment of the Native Tribes of South Africa.*

stand het versterk. Algaande het hy selfs die kleurtoets strenger begin toepas. Gekleurdes met ligter velle is nou makliker as Nie-Blankes beskou en so uit die reeds getalswakke grensgemeenskap geweer. Wrywing oor die kleurskeidslyn het die grensgemeenskap juis in krisistye verswak. Gekleurde ruiters met vuurwapens (wat gewerf is om die Blanke koloniale gemeenskap te help beskerm) het soms aan die kant van Xhosas begin veg. Op hierdie wyse het belangrike militêre inligting, soos die swakker vuurkrag van die vuurwapen in reënweer, begin uitlek. In die vroeë dekades van die negentiende eeu het van die Xhosa self die perd, wat soveel vinniger as sy ry-os was, begin bestyg, en die gevreesde vuurwapen se toorkuns begin aanleer.

Teen die einde van die agtiende eeu het die Afrikanerboere heelwat teenstand ondervind. Dat die Kompanjie nie troepe beskikbaar wou stel vir grensverdediging nie, was een; dat hulle nie altyd deur die owerheid van voldoende wapens en ammunisie voorsien is nie, was 'n tweede; dat burgers uit die weste nie altyd in voldoende getalle op kommando opgedaag het om hul by te staan nie, was 'n derde. Dan was daar nog die verdere belemmering dat onder die grensboere onverantwoordelike, eiegeregtige persone teenwoordig was wat deur hul optrede teenoor die Xhosa die bestaande misverstande en probleme verder vergroot het. Enkele Afrikaner-grensboere het selfs met Nie-Blanke vroue onder of digby die Xhosas gaan woon en hulle op bedenklike wyse in die Xhosa-staatkunde ingemeng. Dit het verdere grenskomplikasies meegebring.

Uit die skerp onderskeid tussen *Christen* en *heiden*, wat toevallig saamgeval het met rasse-onderskeidings, het die Afrikaner-grensboer 'n rassetrots ontwikkel. Sommige van die grensboere het hulself op Oud-Testamentiese grondslag as uitverkorenes beskou en, teenoor die heidene rondom hulle, dus meerderwaardig gevoel. Teen die einde van die agtiende eeu was die koloniale Oosgrens nog 'n betreklik absolute grens. Soos min Blankes die grens 'n tyd lank oorgesteek het, so het ook slegs enkele Xhosas die grens oorgegaan om as vaste veewagters onder die grensboere te kom werk.[18]

In die vroeë negentiende eeu het die veel sterker Britse owerheid 'n geruime tyd die Kompanjiesregulasies wat teen grensoorsteking deur die onderskeie groepe gerig was, probeer handhaaf. Nietemin het die instroming van Bantoes in die Kolonie toegeneem. Britse troepe is nou ingeroep om die Oosgrens te help verdedig en uiteindelik is duisende stads- en dorpsbewoners, asook boere, uit Brittanje as setlaars na die Suurveld gebring, onder meer om die gevaarlik onrustige suidflank van die grens te help verdedig. Totdat die Groot Trek begin het, het egter nog drie verdere Oosgrensoorloë gevolg,

18. Benewens Van der Merwe en Marais se werke in noot 17 vermeld, kyk ook J. H. Soga, *The Ama-Xosa: Life and Customs,* Lovedale, 1931; J. de Villiers, *Hottentot-Regimente aan die Kaap, 1781–1806,* ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1969; en P. E. Roux, *Die Verdedigingstelsel aan die Kaap onder die Hollands-Oosindiese Kompanjie (1652–1795),* Stellenbosch, 1925.

teen dieselfde agtiende-eeuse pas van gemiddeld een oorlog elke dekade. Die grensverdediging is terselfdertyd verder verstewig deur die stigting van nuwe distrikte. 'n Bietjie meer burgerlike, kerklike en militêre geriewe is só aan die Trekboere besorg. Die noordgrens is intussen ook met die uitbreiding van die distriksgrense van Graaff-Reinet tot aan die Oranjerivier uitgestoot, soos ook die distrik Somerset sy grense na die Oranje, die Stormbergspruit, die Klaas Smitsrivier en die Swart-Keirivier in die noordooste uitgeskuif het.

Op hierdie wyse het die migrasies van die Afrikaner-trekboer meegebring dat tydens die derde dekade van die negentiende eeu 'n breë brug na die oewers van die Oranjerivier aangelê was. Dat die Britse gesag die Trekboer-bewoning daarheen gevolg het, het nie beteken dat die Britse owerheid bereid was om dit nog dieper die binneland in te doen nie. Toe baie Trekboere die brug na die Transoranje in hul seisoensmigrasies gevolg het en later selfs in groot getalle daar bly woon het, het die Britse owerheid hom verset teen verdere grensuitbreiding. In sy pogings om die boere uit die Transoranje terug te kry, het die Britse regering gefaal, maar hy het tot die aanvang van die Groot Trek konsekwent geweier om enige streek noord van die Oranje te annekseer. Teen die jare dertig van die negentiende eeu het die Afrikanerboer dus reeds diep in die suidelike Transoranje met sy veetroppe gewoon – 'n goeie vyfhonderd myl noordoos van die Skiereiland van waar die eerste veeboere begin trek het.

Die derde migrasie in Suid-Afrika – dié van die Griekwas en Korannas uit die omgewing van die Kaapse Skiereiland en sy noordelike toegange – is 'n klein maar merkwaardige en betekenisvolle migrasie. Dit was 'n migrasie van Hottentotte wat, nadat hulle onder langdurige Europese invloed gekom het, verkies het om hulle aan die Hollandse Kolonie te onttrek. Blykbaar was hulle nie gewillig om hulle onder Blanke leierskap te plaas nie. Versterk deur Westerse kennis en vaardighede en by uitnemendheid deur vuurwapens, kon hulle op hul lang reis na die noorde en die noordooste die Boesmans, en selfs sommige Bantoestamme, oorwin of hulself teenoor hulle handhaaf. Hulle het hul stewig noord van die Oranjerivier gevestig. Daar het sendelinge, veral van die Londense Sendinggenootskap, in hulle 'n kern van beskawingskrag gesien en het hulle van hul beste kersteningspogings op hulle toegespits. Toe die Trekboere en later die Voortrekkers die Transoranje bereik het, het hulle die Griekwas, Korannas en Basters daar 'n faktor gevind waarmee hulle deeglik moes rekening hou.

Laat ons hulle byna sprokiesagtige omswerwinge en wedervaringe in hooftrekke naspeur. Kort na die stigting van die Blanke nedersetting aan die Kaap het 'n Hottentotstam, aan die Hollanders bekend as die Kora of Gorachoukwa, nie ver van die Skiereiland gewoon nie. Verder noord is aangetref 'n ander stam, die Grigriekwa, of Chariguriekwa, wat teen 1661 langs die laer-Olifantsrivier gevestig was. Teen die agtiende eeu het laasgenoemde Hotten-

totstam reeds Boesman- en Blanke bloed in sy geledere opgeneem en onder die Blanke boere ook as Basters bekend geraak. Invloedrykes onder hulle het Hollands gepraat en vaardig met vuurwapens geword. Sowel die Kora (wat later as Korannas bekend geword het) as die Grigriekwa (wat later as Griekwas bekend geraak het) was baie ontevrede oor wat hulle beskou het as die onregverdige aansprake deur Blankes op hul arbeid, hul grond en hul vee. Die gedagte het ook skynbaar onder hulle posgevat om in die noordelike en die noordoostelike binnelande as selfstandige stamme hulself sonder inmenging van buite te regeer. Albei het ervaring van Boesman-oorlogvoering gehad en het vertrou dat hulle hulself suksesvol sou kon handhaaf. Die Korannas het in die vroeë agtiende eeu geleidelik noordooswaarts beweeg en het teen die einde van dié eeu die Oranjerivier oorgesteek en hulle gevestig by die samevloeiing van die Vaal- en die Hartsrivier. Die Griekwas onder Adam Kok het weer teen ongeveer die middel van die agtiende eeu noordwaarts beweeg na die Kamiesberg in Klein-Namakwaland, van waar hulle na Pella op die laer-Oranjerivier verskuiwe het en toe ooswaarts na die middelloop van die rivier.[19]

Albei stamme het na 'n tydperk in die onrustige Oranjeriviergebied, noord van die Oranje en ook noordwes van die Vaalrivier gegaan. Met hul beter organisasie en hul perde en vuurwapens kon hulle die weerstand van die meeste stamme in hul nuwe omgewing breek. Teen hul Boesmanbure kon hulle hulself maklik handhaaf. Uit die suide het hulle somtyds heelwat versterking van verskillende tipes uit verskillende oorde ontvang, sodat hul getalle aangegroei het. Hoofde soos Adam Kok, Andries Waterboer en Barend Barends is met hul primitiewe staatjies eers deur die Londense sendelinge en later ook deur die Britse regering erken. As pioniers van die Westerse beskawing is veral in die Griekwas 'n pasifikasiefaktor op die Kaapse noordgrens gesien. Terwyl die sendelinge hulle op die Christelike beskawingspad probeer hou het en probeer help het om hulself ordelik te organiseer, het die Britse regering die sendeling Melvill gedurende 1822–1826 as sy agent te Griekwastad aangestel en in 1834 'n verdrag met Andries Waterboer gesluit. Ooreenkomstig dié verdrag moes die Griekwahoof teen 'n jaarlikse betaling van geld en ook wapenvoorsiening as Britse bondgenoot die vrede in die noorde handhaaf. Ondersteun deur 'n Britse subsidie, moes die staatjie as buffer dien om die uitgestrekte, onrustige noordgrens sonder Britse troepe te help bevei-

19. Vgl. J. A. Engelbrecht, *The Korana,* Kaapstad, 1936; G. Stow, *The Native Races of South Africa,* Faksimilee-herd., Kaapstad, 1964, Hoofstukke XV–XX; P. L. Scholtz, *Die historiese ontwikkeling van die Onder-Olifantsrivier (1660–1902): 'n geskiedenis van die Distrik Vanrhynsdorp* (in Arg.-jaarboek vir S.A. Gesk., 29ste jg., II, 1966).

Die ekspedisie onder dr. A. Smith het in die vroeë jare dertig van die 19de eeu belangrike mondelinge inligting van die Griekwas en Korannas gekry. Kyk die „Index" van P. R. Kirby (red.), *The Diary of Dr. Andrew Smith . . . 1834–1836,* 2 dele, V.R.V. nos. 30 en 31, Kaapstad, 1939–1940.

lig.[20] Hul penvoerder, Hendrick Hendrickze, wat met die Britse owerhede gekorrespondeer het, het bv. op 13 Januarie 1838 uit Philippolis aan die Kaapse luitenant-goewerneur oor „de Griequanazie" geskryf.[21]

Reeds voor die begin van die Groot Trek het hierdie staatjies egter op verskeie gebiede tekens van swakheid getoon wat meegebring het dat hulle by baie instansies vertroue ingeboet het. Nieteenstaande die sendelinge se beskermingspogings, het die Griekwas, Korannas en Basters die swakkere Boesmans van daar verdryf. Aan die ander kant het hulle waaghalsige roofekspedisies teen die magtige Matebele aangedurf, wat gewoonlik jammerlik misluk het; en omdat hulle soos Blankes geveg het, het dit die Matebele-opperhoof (met wie die sendelinge en die Britse regering juis besonder begerig was om vreedsaam mee te verkeer) baie agterdogtig teenoor die Kaapkolonie in die suide gemaak. So het die onstabiele staatjies verder verswak. Vir die Trekboere en die Voortrekkers in die Transoranje kon hulle, wanneer albei onder Matebele-druk verkeer, wel as bondgenote dien, maar hulle onderlinge twiste en onberekenbaarheid het van hulle nie stewige bondgenote gemaak nie. Die Londense sendelinge het ook nie sulke alliansies aangemoedig nie. Buitendien het belangebotsings met die Trekboere, onder meer oor weiveld, water en jagveld, nie blywende bondgenootskappe tussen die Griekwas, Korannas en Basters aan die een kant, en die Voortrekkers aan die ander kant, verseker nie. Rassewrywing wat die groepe uit die Kaapkolonie laat emigreer het, het voortgeduur.[22]

Die Korannas sou ook verswak en as magsfaktor daar verdwyn. Om hulle weer eens aan Blanke boere – wat hulle grond begeer het en dit op verskillende maniere kon bekom – te onttrek sou die Griekwas later weer op 'n lang reis gaan en hierdie keer na die suidooste, die hedendaagse Griekwaland-Oos.[23]

Die vierde bevolkingstroom, die Britse Setlaars van 1820, is ook 'n merkwaardige migrasie, maar in 'n ander opsig. Dit is 'n verhuising van Engelse, Skotte en Iere, hoofsaaklik uit stede en dorpe, wat deur 'n staatsonder-

20. Marais, *Cape Coloured People, 1652–1937;* W. M. MacMillan, *The Cape Colour Question;* P. J. van der Merwe, *Die Noordwaartse Beweging van die Boere.* Kyk ook W. F. Lye, *The Birth of the Griqua Nation,* ongep. referaat, 1970; en W. Thompson, *The Griquas,* Kaapstad, 1854.
21. L.G. 496: pp. 14 vlg. (K.A.).
22. Kyk memorie van A. Kok en Raad aan D'Urban, „Philipton", 13 Okt. 1834, in G.H. 19/4 in K.A. en die korrespondensie in die Luit.-goewr. se argief (L.G. 496 en verder) in K.A. Benewens Marais en MacMillan se bovermelde werke, vgl. ook W. Dower, *The Early Annals of Kokstad and Griqualand East,* Port Elizabeth, 1902, en S. J. Halford, *The Griquas of Griqualand,* Kaapstad ens., jaartal onvermeld.

    Beeldende dokumente van Griekwas en Griekwatonele uit die vaardige pen van die jong Charles D. Bell verskyn in R. F. Kennedy, *Catalogue of Pictures in the Africana Museum,* I, Johannesburg, 1966, onder Bell.
23. Kyk Dower, *op. cit.,* en Halford, *op. cit.*

steunde onderneming (tot dusver ongeëwenaard in die geskiedenis van Britse emigrasie na die Kaapkolonie) bykans direk per skip na Albanie, die suiderflank van die Kaapse Oosgrens, uitgevoer is. Op hierdie wyse is sowat 4 000 emigrante daar gevestig, terwyl nog ongeveer 'n duisend ander op eie inisiatief na die Kaapkolonie gekom het. Dit het 'n verdubbeling meegebring van die Britse inwoners in die Kaapkolonie en 'n buitengewone saamtrekking van Blankes op 'n kwesbare deel van die Kaapse Xhosagrens. Die hoofmotief was hier dan ook grensverdediging. Weens swak beplanning en onvoorsiene teenspoede het 'n groot aantal van die Setlaars wat nie 'n bestaan op hul klein plasies in daardie swak landboustreek, die Suurveld, kon maak nie, hulle elders in die Kolonie versprei. Hulle het hul veral in die dorpe gevestig.[24]

Hulle mobiliteit van die jare twintig het baie van die Setlaars bygebly. Deur hul ondernemingsgees sou die handelaars- en jagtersgrens spoedig met meer dryfkrag na Kafferland en anderkant na Natal en Delagoabaai, asook in die verre binnelande van Suider-Afrika, uitgebrei word. Nog later sou van hierdie emigrante hul daadkrag oor bykans die hele Voortrekkergebied uitbrei, en ook oorkant die Visrivier die Xhosagrens noordooswaarts aanskuiwe.

Die bedrywige mannekrag in die onderbevolkte Kaapkolonie is baie aansienlik in getalsterkte aangevul. Die Britse Setlaars het trouens ver bo hul blote getalsterkte 'n rol op en oorkant die Suid-Afrikaanse grense gespeel. Met hul sakekontakte in Groot-Brittanje kon hulle die seevaart na Suidoos-Afrika veral aktief beoefen. Hul predikante kon 'n belangrike geestelike, intellektuele en kulturele bydrae maak. In die afgeleë, ylverspreide binnelande het Setlaar en Afrikaner mekaar dikwels doeltreffend aangevul. Ofskoon daar tussen die eerste geslagte min ondertrouery was, kon die leiers en andere redelik goed met mekaar kommunikeer. Hollandse woorde wat die veldlewe beskryf het, is gou in die Setlaarstaal ingeburger; meer Engelse woorde as wat tevore, veral deur amptelike kanale, ingekom het, is in Hollands opgeneem.[25] Nieteenstaande 'n eeue-oue nasionale antagonisme wat uit Europese en koloniale botsings

24. Na Cory se uitvoerige *The Rise of South Africa,* het I. E. Edwards se *The 1820 Settlers in South Africa,* Londen, 1934, verskyn, gevolg deur H. E. Hockly se *The Story of the British Settlers of 1820 in South Africa,* Kaapstad ens., 1948. Verdere populêre werke, streekgeskiedenisse en familiegeskiedenisse volg (vgl. Afdeling I (ii) in die Literatuur). Lewendige persoonlike verhale word gegee deur G. Butler (red.), *When Boys were men,* Kaapstad, 1969.

25. Miskien is die woord „trek" die beste voorbeeld van 'n leenwoord in die Setlaarstaal uit die grensmilieu. Dit het vermoedelik deur Pringle se werke die wyere Engelsskrywende wêreld ingegaan. Vgl. verder T. Pringle, *Narrative of a Residence in S. Africa,* Kaapstad, 1966, p. 32: „poort", „zeekoe-gats"; p. 24: „outspanned", „roers", „sopie", „brandewyn". Kyk voorts Smith, *Diary,* II, p. 220: „rims" („riems"); p. 236: „kuikenduif" („kuikendief"); p. 239: „rooyebok', „skane" („scheen" van die wawiel), „bastard gemsbok" („bastergemsbok"); p. 261: „ring-kops"; p. 309: „trek tow rim",

gespruit het, het hul belange onder druk van dieselfde moeilike grenslewe in die jare twintig en dertig op merkwaardige wyse saamgeval.

Met die Trekkers sou hulle nie meegaan nie, maar hulle sou wel 'n intense belangstelling in hul lotgevalle openbaar en 'n direkte belang in die latere verloop van die Groot Trek ontwikkel.

Die laaste drie migrasies het uit Blanke en in 'n mindere mate uit Hottentot-inisiatief gespruit en is almal deur die Westerse beskawing voortgestu. Nou kom ons by 'n reeks massiewe volksverskuiwings wat deur Bantoe-daadkrag en vernuf teweeggebring is. Die oorsprong hiervan moet gesoek word by uitstek by die swart Napoleon van Suidelike Afrika, Shaka. Sy magtige ryk, ingerig op die pragtige, beboste Natalse kusstreek, getuig van sy uitnemende militêre talente om die stewige fondamente deur sy voorganger Dingiswayo gelê, behoorlik te gebruik. Alle Bantoebure moes swig vir sy gedissiplineerde krygers met breë steekassegaaie in horingformasie, wat nie hul assegaaie uit die hand laat glip het nie, maar onweerstaanbare stormlope daarmee uitgevoer het. Diegene wat nie gedood of in die Zoeloeryk ingelyf is nie, het uitgewyk – na die noorde, na die weste en na die suide. Die uitrollende Bantoegolwe het nuwe, en ingewikkelde, volksbewegings aan die gang gesit wat op hul beurt vars en gekompliseerde verskuiwings meegebring het. Toe een van Shaka se aanvoerders, Moselikatse, self ambisieus begin word het en met sy volgelinge oor die Drakensberge padgegee het, om sy eie ryk te bou, het hy in die noordweste en in die weste tot in die Kalahari verdere ontwrigting gebring en 'n hele reeks addisionele migrasies veroorsaak.

Die geweldig omvangryke Bantoemigrasies moes noodwendig 'n besonder diepgaande invloed op Suidelike Afrika uitoefen. Die eerste, goedbekende uitwerking was die ontvolking van baie uitgestrekte dele van Suidelike Afrika, wat dit vir Blanke emigrante sowel makliker as moeiliker sou maak om hulle daar te vestig. Dit was makliker, omdat daar meer onbewoonde grond beskikbaar was; moeiliker, omdat die nuwe Zoeloe- en Matebele-militêre des-

„sambucs". „Triti" is weer 'n verdwene Engelse leenwoord onder Hollandsskrywendes in Albanie (vgl. L.G. 535: no. 836, ongedateerde, maar vermoedelik laat in 1840 geskrewe brief van Afrikaner-grensboere in die veldkornetskappe van Van Aardt en Lombaard, aan die Luit.-goewerneur, p. 152). Ingeboekte arbeiders („apprentices") word baie algemeen deur Piet Retief „aprintisen" genoem (vgl. Franken, *Piet Retief*, pp. 333 en 349–350). Veldkornet W. W. Brits kla aan die Luitenant-goewerneur uit Middelveld op 30 Mei 1837 oor die losbandigheid van „de Hottentoten en Apprenticiën" (L.G. 525: no. 179, p. 185). Kyk ook 'n versoekskrif van inwoners van Op Sneeuberg aan Stockenstrom gerig in 1837 (L.G. 526: no. 205, p. 80). Retief gebruik die woord „Frontieren" (Franken, *P.R.*, p. 388). Inwoners van die veldkornetskap Rhenosterberg skryf aan Cole in 1829 oor Hottentotte en ander „Indiegenes dezer Colonie" (C.O. 2715: Memorie deur 47 inwoners, 5 Feb. 1829). Veldkornet C. V. Buchner skryf aan die sekr. van die Luit.-goewerneur in 1838 „de boer labereerd onder sodanige vrees" (L.G. 499: gedateer Quaggasvlakten, 2 Junie 1838, pp. 196–197). Heelwat verdere navorsing kan hier gedoen word.

potismes wat elemente van baie stamme hergroepeer het, meer doeltreffende weerstand sou bied.

'n Minder bekende uitwerking op die Kaapkolonie was dat die ingewikkelde, aanhoudende inboorlingvolksverskuiwings vanaf die vroeë jare twintig tot die begin van die Groot Trek (en ook daarna) verbrokkelde inboorlingelemente in die koloniale grensdistrikte laat instroom het. Vir die ontstaan van die Groot Trek is dié migrasie van groot belang. Behalwe 'n klein aantal Korannas en Boesmans, was hierdie emigrante almal Bantoes, en hulle was miskien minstens net so talryk as al die Voortrekkers tesame in die Republiek Natalia. In die reeds onrustige grensstreke het hulle 'n baie ontwrigtende invloed uitgeoefen, wat 'n wesentlike bydrae tot die veroorsaking van die Groot Trek gemaak het. Sowel as oorsaak en as gevolg het die Bantoe-bevolkingsverskuiwing dus in verband tot die Groot Trek gestaan (vgl. Hoofstuk III).

Omdat ons kennis van die oorsprong van die Zoeloeryk so beperk is, het skrywers geprobeer om in verskillende hipoteses 'n verklaring te soek vir die ontstaan van so 'n betekenisvolle verskynsel in die geskiedenis van Suidoostelike Afrika. Om 'n hipotese te vind wat algemeen aanvaarbaar is, is egter uiters moeilik. Vir eers is die betroubare bronne te karig;[26] en ten tweede beïnvloed hedendaagse ideologiese strydpunte bewus of onbewus die geskiedskrywer.[27]

Prof. L. M. Thompson, wat 'n stelselmatige, kritiese ontleding maak van die vernaamste hipoteses en geeneen bevredigend vind nie, gee tog twee wat hy as belangrik beskou. Die eerste is deur prof. Monica Wilson aan die hand gedoen „that Dingiswayo, and later Shaka, extended control over many chiefdoms because they wished to monopolize the trade of northern Nguni country" (d.w.s. met die Portugese te Delagoabaai).[28] Die tweede hipotese is deur

26. Uit Kaapse, Natalse en Portugese bronne weet ons nie veel van wat in Zoeloeland in die laat agtiende eeu gebeur het nie, en wat gelei het tot vroeë negentiende-eeuse gebeure nie. Vgl. bv. J. Bird (red.), *The Annals of Natal,* I, Kaapstad, jaartal onvermeld; J. C. Chase (red.), *The Natal Papers,* 2 dele, Grahamstad, 1843, Faks.-herdr., Kaapstad, 1968; J. Stuart en D. McK. Malcolm (reds.), *The Diary of Henry Francis Fynn,* Pietermaritzburg, 1950; A. Lobato, *História do Presídio de Lourenço Marques, 1782–1799,* 2 dele, Lissabon, 1949 en 1960; F. Santana (red.), *Documentação avulsa Moçambicana do Arquivo Histórico Ultramarino,* I, Lissabon, 1964, en volgende dele.
27. Terwyl ouer skrywers soos Theal, Stow en Ellenberger se werk vandag in wye kringe as aanvegbaar beskou word, word tog noodgedwonge op hul studies voortgebou (vgl. W. F. Lye, „The Difaqane", in *J.A.H.,* VIII, 1, 1967, pp. 109–111). Verreweg die meeste skriftelike bronne, selfs dié van sendelinge wat jare lank met groot simpatie jeens die Nie-Blankes onder hulle gewerk het, word vandag dikwels hiperkrities as te Blank-sentries beskou. Weliswaar wek dit die welkome prikkel om interdissiplinêr te beweeg, maar dan ontbreek die nodige ruim kennis van die verskillende dissiplines dikwels in so 'n mate dat relatief willekeurige ideologiese vertolkings botvier. So 'n hiperkritiese benadering van die beskikbare Blank-sentriese bronne laat die pendule te ver swaai na 'n te onkritiese hantering van karige en onbetroubare Swart-sentriese bronne. Ons wag nog op 'n beter balans. Kyk verder Hoofstuk I hierbo.
28. W. en T., *O.H.S.A.,* I, pp. 339–340 (aanhaling op p. 340). Hierdie hipotese word deur A. Smith verder uitgebou in Thompson (red.), *African Societies in S.A.,* pp. 171–190.

prof. M. Gluckman gestel toe hy geskryf het „that change among the northern Nguni was sparked off by 'pressure of population' ". Die basis van sy hipotese is dat, terwyl die Nguni se bevolkingsgroei bestendig gebly het, die Kaapse Trekboere teen die laat agtiende eeu verdere weswaartse uitbreiding deur die Nguni afgesny het. Dit sou dan vir Dingiswayo en Shaka gedwing het „to adopt tougher methods of warfare and to embark on state-making".[29]

Die kernfeite is egter helder. Binne 'n paar dekades ontstaan tussen die Kaapse en die Portugese blanke nedersettings 'n magtige Suidoostelike Nguni-ryk onder twee begaafde leiers. Die daadkrag van albei het 'n belangrike rol gespeel. Ons weet egter nie genoeg van die presiese omstandighede wat hulle in staat gestel het om 'n Nguni-ryk op te bou nie: vandaar die hipoteses.

Teen die end van die agtiende eeu het Dingiswayo tussen die laer lope van die Mfolozi- en die Mhlatuzi-rivier die Mthethwa met 'n sterk hand begin regeer.[30] Sy ingebore geniale organisasievermoë het waarskynlik sy oorsprong gehad in halfvergete militêre oorlewerings uit vroeëre tye om die Mthethwa-krygers in 'n doeltreffende mag saam te smee.[31] Die besnydenisskole is vervang deur stelselmatige militêre opleiding. Alle mans is volgens ouderdom in regimente onder offisiere ingedeel. Elke regiment het sy eie naam gekry, met sy eie oorlogskrete en eie drag. Krygsoefeninge is uitgevoer om sy nuwe leër te oefen om gedissiplineerd te verdedig en, by uitstek, aan te val. Toe Dingiswayo dan daartoe oorgaan om sy bure aan te val, kon hy maklik hul ongeoefende soldate oorrompel en onderwerp. Diegene wat bereid was om Dingiswayo as opperhoof te erken, is onder sy vinnig groeiende heerskappy ingelyf; en met die inlywing van nuwe onderdane kon hy sy regimente steeds verder uitbrei, sodat hy later die streek tot by die Tugelarivier in die suide onderwerp het.

Dit is omtrent hierdie tyd dat Shaka, die buite-egtelike seun van Senzangakhona, hoof van die klein Zoeloestam, wat in Dingiswayo se ryk ingelyf is, in die Mthethwa-leër begin aandag trek het. As onverskrokke hanteerder van die swaar, kort, breë steekassegaai, het Shaka al meer op die voorgrond getree in Dingiswayo se verowerings in suidelike Zoeloeland. Toe Senzangakhona teen ongeveer 1816 sterf, het Shaka hom met geweld as hoof van die Zoeloestam opgevolg. Onder die nuwe hoof se persoonlike toesig, is die Zoeloeregimente volgens sy nuutste insigte afgerig. 'n Soldaat in Shaka se leër moes sy teenstander met die steekspies dood, of self sterf. As Dingiswayo se beroemdste generaal het Shaka die uitbreiding van die Mthethwaryk met 'n

29. *Ibid.*, pp. 340–341. Vgl. ook Oliver en Fage, *A Short History of Africa*, 1962, p. 163; en Omer-Cooper, *The Zulu Aftermath*, Hoofstukke I en II.
30. Vgl. die kaart agter in Bryant se *Olden Times in Zululand and Natal*, Londen, 1929.
31. Hoewel die nuutste beskouing Blanke militêre invloed wil uitskakel, moet dit tog as 'n moontlike bydraende faktor ernstiger oorweeg word. Daar was immers aan twee kante kontakte met Blankes.

allesoorweldigende oorlogsugtigheid en in versnelde tempo voortgesit. Toe Dingiswayo kort daarna gedood word, was Shaka sy natuurlike opvolger. Met soveel meer regimente tot sy beskikking, het Shaka die dissipline in sy leër nog verder opgeknap, sodat hy later met 'n onweerstaanbare militêre masjien van sowat 50 000 man in baie rigtings stamme uitgewis het. Baie meer onverbiddelik as Dingiswayo, het Shaka die lewens van slegs die meisies en seuns in die verowerde stamme gespaar. Die oorblyfsels van talle stamme – en selfs stamme onder knap militêre leiers – moes in alle rigtings wegvlug. So het een Bantoegolf na die ander weggerol van die Zoeloe-steekassegaai en die ystere dissipline van sy tienduisende krygers in sorgvuldig opgestelde formasies.[32]

'n Uiters ingewikkelde reeks bevolkingsmigrasies het gevolg. Bantoe-emigrante het in feitlik alle oorde in Suid-Sentraal-Afrika – van Albanie op die suidkus, in die noorde by die Njassameer, en in die westelike woestyn, die Kalahari, hul verskyning gemaak. As gevolg van die geweldige krag van Zoeloe-imperialisme het 'n totaal nuwe bevolkingspatroon in die derde en die vierde dekade van die negentiende eeu in die meeste dele van Suider-Afrika ontstaan. 'n Groot aantal stamme het as sodanig verdwyn; die oorblyfsels van baie ander het hulle na lang omswerwinge in nuwe kombinasies in verre streke gevestig; gedesintegreerde fragmente het die hande van nuwe opkomende militêre leiers kom sterk. Dit was die bloeityd van die militêre despoot.

Verreweg die grootste was Shaka self, wat in 'n enkele dekade ontplooi het as een van die beroemdste militêre leiers van Afrika. Hy was ook 'n staatsbouer van formaat. Die stammetjies is verenig in 'n ryk bestaande uit mense van wydverspreide, uiteenlopende stamme. Binne tien jaar het Shaka 'n eenheidsgevoel onder die stamme gevestig wat na 'n anderhalf eeu nog voortlewe.[33] Shaka was so suksesvol dat die Zoeloestammetjie waartoe hy behoort het, later die naam aan sy hele ryk verskaf het. Deur Zwide se Ndwandwe in 1819 beslissend te verslaan, het Shaka sy ryk se grense aanmerklik uitgebrei. Met 'n ystere dissipline het hy die energie van sy volgelinge op die bereiking van sy militêre ambisies laat konsentreer. In die vroeë jare twintig het hy sy krygsoperasies voortgesit en die onafhanklike stamme tussen die Tugela, die Mzimkhulu, en tussen die see en die Drakensberge verwoes. Deur ontvolkte buffersones wou hy sy ryk beskerm. Diegene wat nie gedood is of

32. Daar is 'n baie uitgebreide literatuur en talle bronne wat lig werp op die opkoms van die Zoeloeryk. Vgl. o.a. Bird, *Annals of Natal*, I; N. Isaacs, *Travels and Adventures in Eastern Africa*, soos deur L. Herman en P. R. Kirby in een deel uitgegee, Kaapstad, 1970; A. F. Gardiner, *Narrative of a Journey to the Zoolu Country in South Africa*, Londen, 1836; A. T. Bryant se *Olden Times in Zululand and Natal* en sy *A History of the Zulu and neighbouring tribes*, Kaapstad, 1964 (wat uit die K. Campbell-Biblioteek se ryk skat van Zoeloe-bronne gepubliseer is); die reeds vermelde dagboek van Fynn; en E. A. Ritter, *Shaka Zulu*, Londen, 1955.

33. Omer-Cooper, *The Zulu Aftermath*, p. 172.

gevlug het nie, is in sy ryk ingelyf.[34] Ver na die suidweste het vlugtelinge die Kaapse Oosgrens bereik, waar hulle as Mfengu (bedelaars) of Fingo's bekend geword het.[35]

Noordwaarts het twee verslane Ndwandwe-leiers vanaf ongeveer 1821 self verdere verwoesting gesaai. Shoshangane of Manukosi (soos hy aan die Voortrekkers bekend was) het tussen Delagoabaai en die Benede-Zambezi sy Gazakoninkryk gestig. Nie alleen het hy die Tsonga onderwerp nie, maar ook van Delagoabaai noordwaarts swak Portugese nedersettings oorrompel. Zwangendaba, die tweede leier, het aanvanklik in dieselfde gebied beweeg, maar het in 1835 die Zambezi oorgesteek om langs die Njassa- en die Tanganjika-meer sy Ngoni-ryk te stig.[36]

Matiwane se Ngwane is betreklik vroeg reeds uit hul woonplek tussen die Bo-Pongolo- en die Buffelsrivier deur sterker vyande weswaarts verdryf, waar hulle op hul beurt die Hlubi onder Mpangazita oor die Drakensberge verdryf het. Toe Shaka in 1822 Matiwane na die Hoëveld verjaag, het hy sy sprokiesagtige swerftog in alle erns begin. Dit sou hom laat slaags raak met talle impies en stamme (en selfs met Blanke troepe oorkant die Kaapse Oosgrens laat bots), alvorens hy deur Dingane met sy terugkeer na Zoeloeland gedood sou word. Sy volgelinge het hy egter orals op sy weg, dood en lewend, agtergelaat.[37]

Moselikatse (of Mziligazi), 'n relatief onbelangrike Khumalo-hoof wat teen ongeveer 1822 deur Shaka op 'n veldtog uitgestuur is, is vir die oorsprong van die Groot Trek van die allergrootste belang. Omdat Moselikatse van die geroofde vee vir homself gehou het, moes hy 'n jaar later met 'n paar honderd krygers vir Shaka wegvlug. Dit was die begin van sy groot eksodus, skitterend aangevoer. Eers is hy na Oos-Transvaal, waar sy geniale leierskap die

34. Die mees resente, gesaghebbende sinteses word gegee deur Omer-Cooper, *op. cit.*, en deur Thompson in W. en T., *O.H.S.A.*, I, Hoofstuk VIII.

35. Vgl. o.a. J. Ayliff en J. Whiteside, *History of the Abambo generally known as Fingos*, Butterworth, 1912. Resente akademiese navorsing deur Moyer word hieroor gedoen.

36. Benewens Omer-Cooper, het G. J. Liesegang 'n bydrae hieroor gelewer in sy *Beitrage zur geschichte des Reiches der Gaza Nguni im südlichen Moçambique 1820–1895*, Keulen [1967]. Ook sy „Nguni migrations between Delagoa Bay and the Zambezi, 1821–1839", in *A.H.S.*, III, 2, 1970, pp. 317–337, berus stewig op gepubliseerde en ongepubliseerde Portugese bronne.

Van Portugese kant het daar, behalwe die bovermelde werk deur A. Lobato, ook die lig gesien *Quatro Estudos e uma evocação para a história de Lourenço Marques*, Lissabon, 1961, wat die invloed van die Nguni-migrasies behandel. 'n Ouere uitvoerige werk is gelewer deur J. J. Teixeira Botelho in sy *História Militar e Política dos Portugueses em Moçambique*, 2 dele, Lissabon, 1934–1936.

37. N. J. van Warmelo het aansienlike lig gewerp op Matiwane en sy bedrywighede in sy waardevolle dokument, goed uitgegee: *History of Màtiwane and the AmaNgwane Tribe, as told by Msebenzi to his kinsman Albert Hlongwane*, Pretoria, 1938.

38. P. Becker se *Path of Blood: the Rise and Conquests of Mzilikazi, founder of the Matabele tribe of Southern Africa*, Londen, 1962, gee die volledigste beskrywing van sy

grondslae van 'n eie Ndebele- of Matebeleryk gelê het. Om die Zoeloe-impies wat steeds agter hom aangestuur is, te ontwyk, het hy al verder weswaarts noord van die Vaalrivier gemigreer.[38]

Toe Blankes hulle vanaf die vroeë jare twintig by Port Natal veral as handelaars begin vestig het, het sekere Engelssprekendes met Bantoevroue getrou en vlot Zoeloe begin praat. Hulle kon dus maklik en gereeld met Shaka kommunikeer, wat juis lewendig belang gestel het in baie produkte van die Westerse beskawing, soos vuurwapens en medisynes. Daar bestaan dokumente waarvolgens Shaka aan verskillende van die Britse setlaars grond om Port Natal gedurende die jare 1824–1828 sou verleen het. Waarskynlik het Shaka hulle as onderhorige hoofde in sy ryk beskou.[39]

Intussen het Shaka sy veroweringstogte ver noordwaarts en ver suidwaarts voortgesit en tegelyk tevergeefs geprobeer om met die Britse regering in verbinding te kom, o.a. om 'n haarolie te kry om hom jonger te maak. Teen 1827–1828 het Shaka die kragte van sy pragtige leër al hoe meer ooreis, al hoe wreder strawwe op outokratiese wyse uitgedeel, en so al meer van sy volgelinge van hom vervreem. Sy halfbroers, Dingane en Mhlangana, het aan 'n geslaagde sluipmoordkomplot deelgeneem, wat die tiran se loopbaan in September 1828 beëindig het.[40]

Dingane het wel Shaka se plek ingeneem, maar hy het nie sy voorganger se militêre gawes en dryfkrag gehad nie. Die Zoeloeryk wat deur Shaka opgebou is – en wat oor sowat 'n vyfde van Afrika sy stempel afgedruk het – het onder Dingane duidelik reeds sy hoogtepunt verbygesteek. Dingane het nie opgehou om impies uit te stuur teen Faku in Pondoland, Sobhuza in Swaziland, teen die Portugese te Delagoabaai en teen die ou vyand Moselikatse selfs in verre Wes-Transvaal nie, maar die luister van die Zoeloeryk was nie meer daar nie. Zoeloeregimente het neerlae gesmaak. Elemente kon uitwyk uit die

loopbaan. Vir die wetenskaplike historikus is sy bronne nie altyd krities genoeg verwerk nie.

39. Vgl. die dokumente gedateer 7 Augustus 1824 waarin Shaka grond aan F. G. Farewell toeken (Bird, *Annals of Natal,* I, pp. 193–195; kyk ook die brief van Farewell aan die Kaapse Goewerneur, September 1824, afgedruk in Chase, *Natal Papers,* 1843, I, p. 18) en Februarie 1828, waarin J. S. King weer grond ontvang (Bird, I, p. 94 en Chase, I, p. 23). In 1836 maak N. Isaacs daarop aanspraak dat hy ook, na King se dood, grond van Shaka in 1828 ontvang het (Isaacs, *Travels and Adventures in Eastern Africa,* Herman en Kirby, reds., 1970, p. 142).

Thompson bespreek die dokumente in *O.H.S.A.,* I, pp. 348–349, noot 3. Daar is duidelik behoefte aan gedetailleerde navorsing oor Shaka se grondtoekennings. Terwyl die toekennings wat Dingane gemaak het, uitvoerig ontleed is (vgl. bv. Cory, Preller en Blommaert, *Die Retief-Dingaan-ooreenkoms,* in Annale van die Universiteit van Stellenbosch, Serie B, no. 1, Mei 1924), blyk dit ook duidelik uit Thompson se sintese dat hy oor Shaka se optrede in onsekerheid verkeer.

40. Vgl. o.a. G. MacKeurtan, *The Cradle Days of Natal (1497–1845),* Londen, 1930, en J. Malherbe, *Port Natal: A Pioneer Story,* Kaapstad, 1965. In die Local History Museum te Durban berus besonder interessante illustrasies uit hierdie jare.

ryk en so sy prestige verlaag. Dingane se regering het net so tiranniek as dié van Shaka geword en die „Blanke gevaar" in Natal het vir hom al hoe meer 'n obsessie geword. 'n Xhosa, Jacot Msimbiti (deur die setlaars Jacob genoem), wat met sterk anti-Blanke gevoelens gevul was, het aan Dingane gesê dat Blankes besig was om saam te sweer om sy koninkryk te vernietig. Wrywing het nou meer dikwels tussen Dingane en die setlaars te Port Natal ontstaan. Hierdie Blankes het soms in groot spanning verkeer en die koms van die sendeling kaptein Gardiner het glad nie die spanning finaal verlig nie.[41] Dit was die toestand van Dingane en sy Zoeloeryk toe Piet Uys en sy geselskap gedurende 1834--1835 Natal besoek het en toe nog meer sendelinge en meer handelaar-jagters hulle daar kom vestig het.

Intussen het die opkoms en uitbreiding van die Zoeloeryk op die Hoëveld, wes van die Drakensberge, 'n geweldige invloed gehad. Op die weswaartse vlug van die Hlubi onder Mpangazita, die Ngwane onder Matiwane, en die Ndebele (Matebele) onder Moselikatse is reeds gewys. As daar geprobeer word om die volle implikasies van die Bantoemassaverhuising op die Hoëveld te peil, is dit duidelik dat dit een van die grootste volksmigrasies in die geskiedenis van Suidelike Afrika is. Onder die talle stamme wat jare lank bitterlik daaronder gely het, het dit as die *Difaqane* bekend geraak. Daarin is saamgevat verskillende betekeniselemente. Die eerste is dié van migrasie of verhuising. Die tweede is dat 'n hele mensemassa met 'n verskeidenheid van persone en besittings betrokke is. Die laaste element is dié van geweld wat met rampe of oorlog gepaard gaan. Dit suggereer dat die *Difaqane* sowel 'n revolusie as 'n massaverhuising van stamme was.[42] Voordat dit aan die end van hierdie hoofstuk as 'n revolusie ontleed word, gaan ons nou daartoe oor om dit as 'n massaverhuising op die Suid-Afrikaanse Hoëveld te behandel.

Sedert ongeveer 1822 het sowat vyftien jaar lank 'n ganse reeks uiters in-

41. P. Becker verskaf ook 'n biografie van Dingane: *Rule of Fear: the Life and Times of Dingane, King of the Zulu,* Londen, 1964. Soos reeds hierbo aangedui, bestaan daar 'n heel uitgebreide literatuur en bronneversameling oor die Zoeloeryk onder Dingane. Ons voeg slegs by G. E. Cory (red.), *The Diary of the Rev. Francis Owen,* V.R.V. 7, Kaapstad, 1926; D. R. Morris, *The Washing of the Spears,* New York, 1965; G. J. Liesegang, „Dingane's attack on Lourenço Marques in 1833", *J.A.H.*, X, 4, 1969, pp. 565–579; en D. J. Kotzé, *Die eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Zoeloes, 1835–'38* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 21ste jg., I, 1958). Kyk ook Thompson se sintese in W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 351 vlg. 'n Nuwe, maar onvolwasse, siening van Dingane is gepubliseer deur F. N. C. Okoye, „Dingane: a reappraisal", in *J.A.H.*, X, 2, 1969, pp. 237–252 en „Dingane and the Voortrekkers: a note on South African Historiography", in *J. of Negro History,* 56ste jg., 2, 1971, pp. 135–140.
42. Vir die betekenisverklarings kyk A. Mabille en H. Dieterlen (hersien deur R. A. Paroz) se *Southern Sotho-English Dictionary,* Morija, 1961; D. F. Ellenberger, *History of the Basuto, ancient and modern,* Londen, 1912, p. 117 en noot; Omer-Cooper, p. 5 en noot; W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 391; W. F. Lye, „The Difaqane: the Mfecane in the Southern Sotho Area, 1822–24", in *J.A.H.*, VIII, 1, 1967, p. 107.

gewikkelde migrasies in feitlik alle rigtings in die Transoranje en die Transvaal en hul onmiddellike omgewings plaasgevind. Daardeur is die bewoningsgebied van die Sothostamme radikaal gewysig.

Die weswaartse migrasies van die Hlubi, die Ngwane en die Matebele het vanselfsprekend talle Sothostamme getref en gewoonlik verder weswaarts verdring. Dit is goed bekend hoedat die Tlokwa onder MaNthatisi met 'n horde mans, vroue en kinders die Transoranjestreek verniel en in 'n slagveld omgeskep het. Dieselfde kan van die bovermelde Mpangazita en Matiwane met hul hordes gesê word. Sotho-migrantehordes het die Vaalrivier oorgesteek. Van hulle het 'n aantal, soos die Phuting, die Hlakwana (later bekend as die Kololo) en die Taung, noordweswaarts verwoesting gesaai. Tswanastamme het daar swaar onder die aanslae gely.

Onder die vernaamste gedwonge migrasies, wat hier ook tot die bou van nuwe staatsgroeperings bygedra het, ressorteer dié van die Tlokwa. MaNthatisi het later die leiding aan haar seun Sikonjela oorgedra. Nadat die Tlokwa die vroeë woede van die *Difaqane* oorleef het, is in die oostelike bergland van die Transoranjestreek 'n redelik sterk vesting ingerig.[43]

Kooaneng (digteby die huidige Clocolan), hul vernaamste vesting, was nie baie ver van Butha-Buthe nie, waar 'n veel verfynder en begaafder Sotholeier besig was om geleidelik opgang te maak. Gebore in dieselfde omgewing ongeveer in 1786, het Moshesh (Moshweshwe) sy uitnemende politieke en militêre talente skitterend aangewend om uit die maalkolk van die *Difaqane* algaande as *die* Sotholeier na vore te tree. Onder swaar Tlokwa-druk het Moshesh in 1824 suidweswaarts na Thaba Bosigo, sy latere beroemde bergvesting, verhuis. Daar het hy talle aanslae uit allerlei oorde afgeslaan. Met Shaka het hy op vriendskaplike voet gekom en deur sy effektiewe diplomasie het hy verdere Matebele-aanslae uitgeskakel. Intussen het hy uit die brokkies van stamme wat deur die *Difaqane* verbrysel is, en selfs hervormde mensvreters, sy Sothostaat geduldig opgebou. Toe Griekwas en Korannas hom uit die weste met vuurwapens en te perd aanval, het hy geleer om self vuurwapens te hanteer en perd te ry. Verdere lesse kon hy sedert 1833 leer van intelligente en energieke Franse Protestantse sendelinge wat hy in sy land ontvang het. Moshesh het hul teenwoordigheid gebruik om sy staat verder uit te bou. Sy ou teenstander Sikonjela is nou reeds ver verby gesteek. As die BaSotho (*die*

43. Thompson gee in *O.H.S.A.*, I, p. 391 vlg. 'n uitstekende sintese, gebaseer op die beste bronne en jongste navorsing. Vgl. veral die bronne-opgawe op p. 392, noot. Kyk verder die studies deur Boerbok van der Merwe, „'n Veglustige Kafferstam", I–IV, in *Die Huisgenoot*, 24 Jan. – 14 Feb. 1941; en M. How, „An alibi for Mantatisi", in *African Studies*, XIII, 1954, pp. 65–76.

Uit werk die afgelope paar jaar gedoen, is sekere mistastings van ouer skrywers (wat deur later skrywers oorgeneem is) weliswaar gekorrigeer. Die talle studies het egter nog glad nie helderheid i.v.m. baie aspekte van die *Difaqane* gebring nie. Omdat ons kennis oor die volgorde van gebeure dikwels heel gebrekkig is, kan selfs oorsaak en gevolg nie altyd van mekaar onderskei word nie.

Sotho) het sy volk begin bekend word. In die vroeë dertigerjare het Wesleyaanse sendelinge 'n nuwe tuiste vir die Seleka-Barolong gesoek. Dit was Moshesh wat moes toestemming gee voordat Moroka sy bekende nedersetting te Thaba Nchu ingerig het.[44]

Onderwyl Moshesh sy Basoetostaat in die oostelike Transoranje ingerig het, was Moselikatse ewe suksesvol om sy Matebelestaat in Transvaal in die lewe te roep. As 'n besonder energieke leier van onder die dertig met buitengewone militêre en politieke gawes, het hy sedert 1823 die Pedi en ander Oos-Transvaalse stamme onderwerp. In die opbou van sy ryk het hy, net soos Moshesh, allerhande vreemde elemente saamgesnoer. 'n Paar jaar later het Moselikatse na die omgewing van hedendaagse Pretoria verhuis. Uit dié sentrale posisie kon hy in alle rigtings impies uitstuur om sy ryk uit te brei en te konsolideer. Hy was egter tussen twee vure. Dingane se impies kon hom nog opsoek, terwyl Griekwas hom uit die suidweste begin aanval het. Dit was om die gevreesde Zoeloe-assegaaie te ontwyk dat hy teen 1832 besluit het om na die Maricorivier te verhuis. Nadat hy die Tswana daar verdryf het, vestig hy hom te Mosega (digteby die latere Zeerust). Ver noordwes van Moshesh se koninkryk het Moselikatse ook gewoeker met sy vele talente. Oor tienduisende vierkante myle van die Hoëveld het Moselikatse sy staatsmag, gerugsteun deur etlike duisende goedgeoefende krygers, stewig gevestig. Heelwat Zoeloetradisies is deur hom oorgeneem. Ook sy grense is in alle rigtings ver uitgestoot.

44. Oor Moshesh het daar reeds twee lewensbeskrywings verskyn: J. G. Williams se *Moshesh: the man on the mountain*, Londen 1959, en P. Becker se *Hill of Destiny: the life and times of Moshesh, founder of the Basotho*, Londen, 1969. Franse sendelinge soos Casalis, Arbousset en Daumas het in beeld en in skrif volledige en lewendige beskrywings nagelaat. Heelwat vername dokumente is gepubliseer deur Theal in sy bekende *Basutoland Records*, dele I en II, Kaapstad, 1883. Kyk ook N. Moshesh, „A little Light from Basutoland" (in *C.M.M.*, II, Jan.–Junie 1880, pp. 211–233 en 280–292). Vgl. ook die biografieë deur P.B. Sanders en L.M. Thompson.

Die bekende D. Moodie gee op 18 Des. 1834 uit Graaff-Reinet 'n relaas van Moselikatse se ryksbouing aan regter Menzies. „This chief," voeg Moodie by, „has been often visited by Colonists, . . ." (kopie in G.H. 19/4: Border Tribes, Treaties and Miscellaneous Papers, 1833–1834, in K.A.).

Die Franse sendelinge wat hulle onder stamme gevestig het wat onder Matebeleaanvalle gely het, rapporteer in kleurryke taal: „Rien de plus affreux que la terreur que répand le nom des Mététélés dans ce pays. Tout le monde se considère plus ou moins comme aux portes de la mort" (vgl. brief gedateer 1 Junie 1834, in *Journal des Missions Évangéliques*, 1835, p. 14). Reeds op 28 Feb. 1834 het Lemue gsekryf: „La tyrannie de Moussélékatsi se fait toujours sentir, et menace de désolation tantôt une tribu, tantôt une autre." (*ib.*, p. 15).

Dr. A. Smith verduidelik aan D'Urban dat Moselikatse glad nie 4 000 krygsmanne kan byeenbring nie. Terwyl sowat 2 000 as gereelde krygers aangehou word, is nog 2 000 besig as veewagters en met ander pligte. Byna die helfte van sy 4 000 manlike onderdane tussen 15 en 60 is verowerde Betsjoeanas wie se lojaliteit onder verdenking is (G.H. 19/4: Brief gedateer 15 Des. 1835 en ongedateerde notas van *ib.* aan *ib.*, gebind net voor 'n brief van *ib.* aan *ib.*, 13 April 1836).

Vanuit sy voorposte op die Limpopo, die Vaal en die Molopo het sy impies verdere bufferstroke skoongemaak. Hoewel 'n despoot, was sy beleid realisties. Hy het hom by sy omgewing en omstandighede uitnemend aangepas. Die Nguni was die dominerende element in sy ryk, maar die vernaamste Sotho-elemente is doeltreffend gebruik in sy ryksbouing. Toe die eerste Voortrekkers en Boerejagters die grense van sy ryk nader, was hy reeds met sendelinge en ander Engelstalige Blankes vertroud. Berede kommando's en ondersteunende ossewaens het hy goed geken. Wat blote militêre krag betref, was sy Matebeleryk egter nog nie enigsins vergelykbaar met die Zoeloeryk wat hy in die ooste agtergelaat het nie. In Wes-Transvaal was hy nog te kort gevestig om sy bouwerk af te rond.[45]

Sikonjela, Moshesh, Moselikatse – al drie het, in mindere of meerdere mate, uit chaos revolusionêre state geskep. Dingiswayo en Shaka het op die ooskus revolusionêr begin dink: in die binneland het ander Bantoeleiers van hul idees laat voortleef.

Die *Difaqane*, die magtige verdrywer van swart mensemassas in Suidelike Afrika, het inderdaad 'n revolusie gebring. Vanaf die Kaapse grensdistrikte tot in die Kalahari en tot by die groot mere van Sentraal-Afrika, het Swartmense deur hul fenomenale mobiliteit 'n totale ommekeer teweeggebring. Ongelukkig is die talle ingewikkelde kettingreaksies wat aangevoor is uit die ryk bodem van Suidoos-Afrika, in newels van historiese onsekerheid gehul. Oor vele en vername aspekte sal tevergeefs op vollediger antwoorde gesoek word. Die *Difaqane* se oorsprong sal steeds op hipoteses moet berus. Bra onseker is ook die presiese chronologiese en geografiese verloop van die uiters gekompliseerde massamigrasies. Hoe duidelik staan sy Bantoeleiers as mense uit? In hul karaktertrekke en motivering kom die meeste so vaag te voorskyn dat hul bepaalde rolle nie indringend ontleed kan word nie. Gevolglik kan baie van die direkte gevolge van die *Difaqane* nie helder omlyn word nie. Die basiese probleem is te min en onbetroubare bronne.

Een ding is baie duidelik. Binne enkele jare is die Suid-Afrikaanse binnelande onherkenbaar verander. Oor tienduisende vierkante myle het die *Difa-*

45. Behalwe literatuur en bronne hierbo vermeld, kyk ook W. C. Harris se *The Wild Sports of Southern Africa,* Londen, 1852; P. R. Kirby (red.), *Robert Moffat's Visit to Mzilikazi in 1835,* Johannesburg, 1940; J. P. R. Wallis (red.), *The Matabele Journals of Robert Moffat, 1829–1860,* 2 dele, Londen, 1945; D. J. Kotzé, *Die eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Matabeles* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 13de jg., I, 1950).
Lewendige beeldende dokumente deur C. D. Bell van Moselikatse en sy Wes-Transvaalse ryk is gepubliseer in Kennedy se *Catalogue of Pictures in the Africana Museum,* I, Johannesburg.
Ons beskik oor heelwat literatuur en bronne wat lig werp op Moselikatse se ryksbouing op sy weswaartse migrasies. Vgl. o.a. H. O. Mönnig, *The Pedi;* I. Schapera (red.) se *Praise-Poems of Tswana Chiefs,* Oxford, 1965; W. F. Lye, „The Ndebele Kingdom south of the Limpopo river" (in *J.A.H.,* X, 1, 1969, pp. 87–104).

qane 'n radikale transformasie meegebring. Op alle gebiede van die Bantoe se tradisionele stampatrone het die revolusie ingegryp. Onderdane van die oorwinnende Zoeloeryk het anders gelewe. Onder outokratiese heersers is politieke en militêre mag in enkelinge se hande gekonsentreer. Om militêre ambisies te bly bevredig, is Zoeloe-impies soms uitputtend honderde myle heen en weer gestuur. 'n Normale familielewe is hieraan ondergeskik gemaak. Groot druk is, meestal onsuksesvol, uitgeoefen om die opvallend beter Blanke wapentuig te verkry. Die magtigste militêre leiers, Shaka, Dingane en Moselikatse, het nie daarin geslaag om hul impies daarmee toe te rus nie. Dit sou die geniale, aanpasbare Moshesh beskore wees om die vuurwapen en perd doeltreffend te begin benut.

Leiers met daadkrag en inisiatief het uit die kookpot van Noord-Natal met eie volgelinge uitgewyk en probeer om op 'n veilige afstand van tiranne eie ryke te stig. Die uitnemende krygskunde van die Zoeloe en hul bure het hulle in staat gestel om met klein groepe in baie dele van Suidelike en Sentraal-Afrika buitengewone sukses te behaal. Dis gedoen ten koste van ander Bantoestamme wat nie met hul tradisionele stamorganisasie teen die fyn afgerigte en geïnspireerde impie bestand was nie. Baie stamme kon hulle nie eens weer teen die hordes desperate vlugtelinge wat in alle rigtings voortgedryf is nie.

Wie nie magtig was nie en hul lewe en besittings wou behou, moes êrens veiligheid soek, hetsy op berge en in woestyne, hetsy onder die vleuels van magtige beskermhere. Maar slegs magtige beskermhere kon hulle soms ternouernood weer teen rowende impies, wat bv. deur Dingane oor die grotendeels ontvolkte Hoëveld gestuur is om Moselikatse in Wes-Transvaal aan te val. Op hul haastige weg het krygers altyd kos nodig gehad en hulle sou buit nie maklik prysgee nie. So is 'n onberekenbare aantal stamme, groot en klein, uitgemoor. Selfs in afgeleë gebiede kon van die tienduisende vlugtelinge dit dikwels nie meer waag om hul gewone hutte in beskermde krale op te rig nie. Daar sou steekassegaaie skielik hul harte kon vind. Vlugtelinge wat nie buitengewone skuilplekke kon opsoek, of buitengewone afstande, soos na die Kaapkolonie, kon aflê nie, moes onder die blote hemel bly rondswerf.

Groot risiko's was ook daaraan verbonde. Verwilderde, desperate mense het oerdrange begin bevredig deur saam met roofdiere mense te jag – eers uit nood, later uit voorkeur, en uit die beskikbaarheid van voldoende voorrade is 'n smaak vir mensvleis ontwikkel. Later het Mokapakapa, as inwoner van 'n sendingstasie in Basoetoland, sy grusame verhaal aan Franse sendelinge vertel:

„Obliged to fly with my family from an enemy who followed hard after me, I set out during the night for fear of being perceived by Marimos, I was not, however, able to avoid the snares which are laid for travellers. Two Marimos concealed in our road, quickly laid their fatal plaited rushes to catch our feet. Hardly had we fallen, – I, my three wives, my children, and my servants, – when a furious troop threw themselves upon us, tied us with

leather thongs and conducted us to the kraal, loading us with blows, and crying *Ua! Ua!* like shepherds driving their sheep before them. Arrived at the kraal, we were received by the ferocious exclamation of *game! game!* In their language, in which irony and cruelty are blended, they called my children two pretty lambs, their mothers they denominated three cows, my servants three oxen, and myself an elan[d]. These words were our death-warrant."

Maar Mokapakapa self was te maer, en as bediende kon hy vier lange jare waarneem hoe die Marimo's (of mensvreters) volkome versot geraak het op mensvleis, en selfs fynproewers geword het.[46]

Die verhaal van 'n ou Fingo wat alleen in die Bo-Caledonrivierstreek rondgeswerf het, herskep die vreesgevoel van 'n eensame mens, wat as prooi deur medemense gejag word. 'n Mensvreter het die Fingo se vellemantel afgeruk, maar hy het blitsvinnig weggehardloop. „Afterwards I met two children . . . One was dead. The living one was eating the flesh of the dead one. I passed on. Next I saw a company of people digging plants. I was afraid of them and hid myself. When I was still going I saw a long stone wall, not very high. There were people sitting there cooking! I saw human heads on the ground. I took another way and escaped . . ." Sy swerftog gaan voort. Intussen het hy sy vader gevind. 'n Aantal Basoeto's nooi hulle uit om in 'n grot te kom woon. „We were afraid. We saw skulls of many people beside this rock . . . I then went to a village. The Amangwana (Ngwane) came there and destroyed the village. I was taken away by them . . . We became servants. Tshaka sent an army to fight with Matiwane. We were defeated and the Amazulu went back again . . ."[47]

In hierdie ontroerde tye was dit Moshesh se vindingryke leierskap wat bo dié van ander uitgetroon het. Hy kon selfs sy grootvader, Peete, se eters met takt hanteer. Dit was tydens sy migrasie van Butha-Buthe na Thaba Bosigo in 1824 dat Rakotsoane en sy mensvreters Peete opgeëet het. Sowat vier jaar later, toe Moshesh Rakotsoane in sy mag gehad het, verset hy hom teen laasgenoemde se teregstelling. Om taktiese redes respekteer hy die mensvreters as „the tomb of the departed". Sodoende voorkom Moshesh tegelyk verdere bloedvergieting, verkry hy broodnodige aanhangers, en hervorm hy sy mensvreter-volgelinge.[48]

46. T. Arbousset en F. Daumas, *Narrative of an Exploratory Tour*, Kaapstad, 1968, pp. 55–57 (aanhaling op p. 56).
47. An Aged Fingo, „A Story of Native Wars", *Cape Monthly Magazine*, 2de Serie, XIV, Jan.–Junie 1877, pp. 250–1, aangehaal deur W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 395. 'n Verkorte weergawe van dié verhaal word gegee deur Ayliff en Whiteside in hul *History of the Abambo*, pp. 14–15.

    Dat mensvretery ook in Natal voorgekom het, getuig Mqaikana ka Yĕnge aan Stuart. Vgl. die Stuart Papers, Notebook 1, p. 29, File 20 (1) in die K. Campbell-Biblioteek, Durban.
48. D. F. Ellenberger, *History of the Basuto, ancient and modern*, Londen, 1912, pp. 146, 227–8.

Met die verkrummeling van die politieke en militêre struktuur van die Bantoestam, het die Swartman gewoonlik sy vee en graan verloor. So het die stam se ekonomiese grondslae verdwyn. Uit die aangehaalde persoonlike getuienisse blyk die algehele induiestorting van die maatskaplike orde met sy morele kodes. 'n Ongekende demoralisasie volg onder verspreide swerwers wat dikwels deur vrees doelloos rondgedryf word. Noodgedwonge word daar algemeen gesteun op vleis wat die maklikste verkry kan word, hetsy van dier, hetsy van mens; aangevul deur veldkosse. Die lewenspatroon van die Swartman in Suidelike Afrika is aldus baie eeue na 'n primitiewe stadium teruggeskuiwe. Mqaikana ka Yĕnge, van die Londi-stam, gebore ongeveer 1831 digby die latere Howick, vertel dat hy in die veld gebore is, want weens die Zoeloeoorloë is daar nie gewaag om krale te bou nie. Hulle het van die baie wilde diere gelewe. Vleis is gedroog en gemaal. Wanneer 'n groot dier soos 'n olifant gedood is, het hulle sak en pak daarheen getrek totdat alles op was. Sy mense, wat toe somaar in die veld begin slaap het, waar hul ronddwalinge hulle heen gevoer het, is deur hiënas en ander roofdiere aangeval.[49] Om vleis moes baie Bantoe wedywer met die leeu en hiëna; om veldkosse met die bobbejaan.

Uit verspreide en fragmentariese brokke inligting kan ons aflei dat die volgende toestande destyds geheers het. Die relatief onbeskermde Bantoe is toe veel meer as tevore deur grotere roofdiere soos leeus, luiperds en hiënas (en moontlik ook deur wildehonde) gevang. Op die oorvloed vleis van ontelbare lyke het roofdiere gefloreer en in getalle vermeerder in sekere streke van die tienduisende vierkant myle wat deur die *Difaqane* getref is. Verswakte enkelinge en verwarde groepies Swartmense is soms maklik gevang en opgeëet. Snags, wanneer die gevaar die dreigendste was, het die tradisionele, stewige skerms

49. Stuart Papers, Notebook I, p. 29, File 20 (1). in die K. Campbell-Bibl., Durban.

50. P. R. Kirby, „The 'Inhabited Tree' and the 'Villages on Poles' of the Northern Transvaal in 1829–1836", *A.N.N.*, XVII, 7, Sept. 1967, pp. 299–308. Kyk ook A. Steedman, *Wanderings and Adventures in the Interior of Southern Africa*, II, Londen, 1835, pp. 45–46 (afbeelding „The Inhabited Tree" teenoor p. 46).

Agter in John Burrow se „Travels in the Wilds of Africa" (fotokopie van die manuskrip in my besit, wat uit prof. P. R. Kirby se boekery aangekoop is), is 'n skets van 'n hut op sowat vyf pale, met 'n bewoner sittende bo op sy systoep! Burrow se onderskrif lui: „House on Poles (in lion country)." Takke en een dwarslat dien as 'n leer. Die skets en die bladsy is ongenommerd.

Sedert ek hierdie gedeelte geskryf het, is Burrow se reisbeskrywing deur prof. P. R. Kirby uitgegee (Kaapstad, 1971). Vgl. hier pp. 53–57.

51. Dit is duidelik dat die *Difaqane*, wat 'n revolusie onder die mense van Suidelike Afrika teweeggebring het, ook 'n groot ommekeer onder die diere (en moontlik ook plante) veroorsaak het. Daaroor kan nog heelwat navorsing gedoen word.

A. Steedman vertel dat op 'n reis in Kafferland in 1830 die hiëna „is much more formidable and voracious" dan in die Kolonie. „This may be accounted for by the frequent wars . . . the bodies in consequence lie scattered over the plains after a battle, and soon find sepulchres in the ravenous maws of hyenas" (*op. cit.*, I, p. 199). Vgl.

tussen hulle en die roofdiere ontbreek. In Wes-Transvaal tref die Smith-verkenningsekspedisie groepies Bantoe aan wat in groot bome en op hoë pale vaste skuilplekke ingerig het.[50] Agter swak skerms op die grond kon hiënas snags jong kinders langs hul ouers kom wegsleep, en suigelinge uit hul moeders se arms ruk. Leeus kon dan byna na willekeur Swartmense kom vang.[51]

John Burrow, jeugdige sterrekundige by die Smith-ekspedisie, vertel in sy persoonlike joernaal van die misrabele, verhongerde Kwena wat met hul families in die huidige Wes-Transvaal eenvoudig by hulle kom aansluit. Die ekspedisie word verplig om vir hierdie vlugtelinge 'n paar buffels te skiet om hul aan die lewe te hou. In sy joernaal illustreer Burrow die benarde toestand van 'n verhongerde Kwenakind. Kinders daar beskryf hy as „living skeletons with enormous stomachs" deurdat hulle groot hoeveelhede Limpopowater drink, waaraan daar minstens geen gebrek is nie. Een oggend kom omtrent twee dosyn Kwenas aan om hulle by die ekspedisie aan te sluit, „being actually driven from their kraal by lions which had for some time been in the habit of carrying off one a night and that they had lost one, a man, while on the road to us who was carried off while sleeping under a bush and when they jump'd up at the alarm they saw the brute quietly walking off with his prey till he got about a hundred yards from them where he cool(l)y sat down to enjoy his repast. This same man had escaped once before in a most extraordinary manner. He was sleeping in a kraal when he was disturbed by the lion creeping under the thorn bush hedge close to him; he allowed him to get completely through and threw to him a buffalo's head that he had fortunately happen'd to have taken to form a pillow. The lion look'd first at one and then at the other and finally taking up the head walked quietly off."[52]

verder pp. 199–203. Later verwys Steedman weer na die Bantoegebruik om gesneuweldes onbegrawe te laat gedurende hul gereelde oorloë. „The late Chaka," sluit hy af, „scarcely deserves a better name than that of caterer to the wolfish tribe. Since his death these animals, instead of feeding on bodies plentifully provided for them, are, with a few exceptions, obliged to take them alive." (p. 203). Eerw. Shepstone rapporteer nou uit Kafferland dat hiënas voorkeur begin gee aan mensvleis bo dié van vee (pp. 199–200).

Oor die optrede van die roofdiere van Suid-Afrika in die negentiende eeu het ons 'n ryk skat van inligting. Die optrede van die leeu en die hiëna teenoor die mens word bv. deur W. H. Drummond bespreek in *The Large Game and Natural History of South and South-East Africa*, Edinburg, 1875, pp. 231 vlg., 255 vlg. en 308–310.

Graag bedank ek prof. H. P. van der Schÿff, hoof van die Departement Plantkunde aan die Universiteit van Pretoria, en dr. J. du P. Bothma van die Departement Dierkunde, vir samesprekings oor aspekte van die bostaande problemekompleks. Ek is egter self verantwoordelik vir die finalisering van my gevolgtrekkings.

52. Burrow, „Travels in the Wilds of Africa", pp. 181–185. Die aanhalings is op pp. 183–185. Die punktuasie is effens deur my verbeter. Die skets is links op p. 185 met onderskrif: „Child of the Bacqueens Tribe living on the Tropic. 1835."

Vgl. ook Smith, *Diary*, II, p. 231.

Die kunstenaar Charles Bell het vir ons verdere sketse nagelaat uit 1835 van Kwena-vlugtelinge op die Maricorivier. Onder vyf uitgeteerde mense en 'n uitgeteerde hond teken hy aan „Chief – and skeletons of the starving Bacquain Refugees on the Marique."[53] In sy volgende waterkleursketss beeld hy uit 'n groep verwaarloosde vroue en kinders wat skuil in bosse langs dié rivier. Sy onderskrif lui: „Bacquain Refugee Women, Children and huts on the Marique." Die hutjies is duidelik treurige skuilplekke.[54] In die bosse kon hulle moontlik Matebele-krygers ontwyk; maar leeus en hiënas het beslis soms onder die groep 'n skrikbewind gevoer. Dit was die swak vroue, die jongelinge en die suigelinge wat dan gely het.

In 'n joernaal deur eerw. T. Jenkins in die Transoranje gehou, noteer hy op 8 Julie 1835 dat die makker van drie Mantatese, nie baie ver van Thaba Nchu nie, langs hulle in die veld, deur 'n leeu bespring en opgeëet is. Dan voeg die sendeling by: „Travelling here is sometimes exceedingly dangerous, as the country is so much infested with lions and wolves. The latter frequently enter the houses of the natives, and seize the first individual they meet with. Numerous instances have occurred where many have been taken and totally destroyed by them; whilst almost daily we meet with persons who have been seized, but have been rescued with the loss of a lip, nose, eye, or an ear, or otherwise frightfully disfigured."[55]

Die revolusionêre transformasie wat die *Difaqane* in Suidelike Afrika meegebring het, het dus die blote getalsterkte van die Nie-Blankes daar baie aansienlik laat verminder. Of die afname op honderdduisende of hoër gestel moet word, kan nie bepaal word nie.[56] Dit is egter baie duidelik dat – gepaard met die sterk afname in die getal mense – die reeds besonder ryke verskeidenheid van wilde diere nou eers geweldig in getalle vermeerder het. Wilde bokke en voëls moet veral welig op die rustige hoëveldse grasvlaktes en aangrensende bosveld aangeteel het. Vir die kundige jagter het dit 'n paradys geword. Blanke, gekleurde en swart jagters is spoedig daarheen aangelok om vleis, velle, ivoor en horings te versamel. Jagters, ontdekkingsreisigers, handelaars, trekboere en sendelinge se wawiele het soms krakend oor mensegeraamtes gerol. Die Wesleyaanse sendeling eerw. R. Giddy vertel bv. hoe van sy medesendelinge in die suidelike Transoranje op pad na Thaba Nchu, „when the grass is not long . . . human skulls and bones appear scattered over the plain in every direction, whilst the wheels of wagons as they pass are crushing beneath them the bones of those who have fallen in war or . . . put

53. R. F. Kennedy, *Catalogue of Pictures in the Africana Museum*, I, Johannesburg, 1966, p. 158, B 698.
54. *Ibid.*, pp. 158–9, B 699.
55. *Missionary Notices, &c.*, 1835–1837, no. 243, Maart, 1836, p. 241.
56. Theal skat die totale lewensverlies op nader aan twee as aan een miljoen (vgl. *History of South Africa since 1795*, I, Londen, 1927, p. 456). Ellenberger, *op. cit.*, beraam dat sowat 300 000 mense deur ander mense opgeëet is (p. 225). Omer-Cooper sê: „Loss of life must have been frightful, . . ." (*op. cit.*, p. 176).

to a cruel death"[57] Elders het verlate krale se versteekte graan soms hulpbehoewendes gevoed. Blankes, Griekwas, Korannas, Basters en sterker Bantoegroepe wat na hierdie streke aangetrek is, is dikwels deur die gedemoraliseerde mensereste as hul beskermers verwelkom. In die bring van hul kersteningsboodskap het sendelinge heelwat vrye spel geniet. Ingrypende hervormings kon soms deur hul ingevoer word. Migrasies kon ook deur sendelinge na beter oorde gereël word. Vreesbevange vlugtelinge het 'n paar mans te perd met vuurwapens as potensiële beskermhere aangesien. Baie Nie-Blankes was bereid om met Trekboere en Voortrekkers om beskerming te onderhandel. Bloot om beskerming, met vleis en graan, sou baie bereid wees om tydelik in hul diens te tree. In hierdie jare van revolusie was baie Swartmense soos klei in die hande van Blankes, Griekwas, Basters en Bantoeleiers wat sekuriteit belowe het.

Onder hierdie besondere omstandighede sou mens verwag dat baie duisende Nie-Blankes suidwaarts oor die Oranjerivier, en oor die ou Kaapse Blanke-Bantoegrens, na die meer gevestigde gemeenskappe van die koloniale grensdistrikte sou verhuis. Dié streke kon hulle heelwat bied. In die volgende hoofstuk word hierdie swart immigrasie ontleed.

57. Giddy aan Beecham, Thaba Nchu, 7 Okt. 1837, in Box South Africa VII, File Albany, 1837 (Wesleyan Methodist Missionary Archives, Londen).

III Swart Immigrante[1] Na Die Kaapkolonie

„. . . history, I believe, is essentially a form of movement, and purposive movement too. It is not a mere phantasmagoria of changing shapes and costumes, of battles and conquests, dynasties and usurpations, social forms and social disintegration."
H. Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe,* plek onvermeld, 2de ed., 1966, p. 9.

„In the history of Southern Africa . . . there is the permeable frontier, where different societies interpenetrate, and where boundary conditions set up special social relations. An impermeable frontier between White and non-White has often been sought for in plans drawn up by Whites, but has never been achieved in practice."
J. A. Barnes, Hoofstuk 8: „Race Relations in the Development of Southern Africa", in A. W. Lind (red.), *Race Relations in World Perspective,* University of Hawaii Press, Honolulu, 1955, pp. 175.

„Alle ogenblikken vrees wij voor gevaar dat wij alledag siet: duisenden van wilde naatien scherp gewaapend tusschen ons moet woonen, te seggen de Vingoes, Kaffers . . ."
Veldkornet I. J. du Plessis aan luitenant-goewerneur Stockenstrom, Misgunt, wyk Gamtoosrivier, 10 Oktober 1837, p. 167, in L.G. 498, in Kaapse Staatsargief.[2]

Die Hollandse kolonie is in Suid-Afrika in 'n Hottentotgebied gestig, honderde myle van die naaste Bantoestamme in die noorde en in die noordooste. Toe blanke Europeaan en swart Bantoe in 'n heel vroeë stadium van mekaar se bestaan in afgeleë streke bewus geword het, is verkenningsreise onderneem wat algaande meer kennis omtrent mekaar aan die lig gebring het. Inderdaad is die streke wat hulle van mekaar geskei het gedurende die vroeëre agtiende eeu deur migrasiebewegings in mekaar se rigtings vinnig ingekrimp. Soos in die vorige hoofstuk verduidelik, is verskeie speerpunte van uitbreiding in verskillende rigtings uitgestoot. Vanuit die Blanke Kaapkolonie tref mens veral jagters en handelaars aan op pad na en van die latere Suidwes-Afrika, Betsjoeanaland en Griekwaland-Wes, terwyl na en van die noordooste en ooste die landstreke van die Xhosa en hul bure eweneens deur jagters en

1. Daar was nie slegs Swart immigrante nie, maar ook 'n relatief klein aantal Bruin immigrante. Die instromende Bantoe gedurende die vyftien jaar voor die Groot Trek was tewens 'n vername resultaat van die *Difaqane:* gevolglik konsentreer ons op die oorweldigende stroom Swart immigrante. Vandaar die klem op hulle in die opskrif van hierdie hoofstuk.
2. Ter wille van helderheid en uniformiteit het ek die punktuasie en hoofletters gewysig.

handelaars bereis is. Dit was die waardevoller produkte van die jag (soos ivoor, horings en velle) wat hulle daarheen gelok het; asook die beeste wat die Bantoe vir goedkoop Blanke fabrikate teen groot wins aan hulle wou verruil.[3]

Die dorre noordwes- en noordgrensstreke sou nie naastenby soveel punte van menslike kontak oplewer as Xhosaland nie. In halfwoestyne woon min mense. Sedert die laaste kwart van die agtiende eeu het daar met die snelle uitbreiding van die blanke Kaapkolonie in sy ooste 'n breë grenssone ontstaan waar Bantoe en Blanke op toenemende diepe front terdeë met mekaar kontak gemaak het. By die vroeë jagters en handelaars het later sendelinge en baie honderde veeboer-landbouers hulle aangesluit. Waar die Xhosa ook die veeboerdery en die landbou beoefen het, het hulle in wedywering om weiveld, bewerkbare grond en water in konfrontasie met mekaar gekom; en waar albei jagters was, is die konfrontasie verskerp. Dat Blanke en Xhosa ook in 'n wedersyds aanloklike handelsverkeer met mekaar wou tree, het geensins die potensieel gewelddadige stryd wat uit 'n direkte konfrontasie voortgevloei het, uitgeskakel nie.[4]

Sowel die swak Kompanjiesowerhede as die tydelike Eerste Britse Bewind wou die afgeleë ontplofbare grens direk pasifiseer. Daarom wou hulle ook 'n absolute grenslyn skep. Geeneen wou die verantwoordelikheid en uitgawes aanvaar vir die ontwikkeling van 'n breë grenssone wat kontakte op baie terreine sou meebring nie. Die wedersydse drange onder Bantoe en Blanke om wins te haal uit voortgesette kontakte was egter veels te sterk. Opeenvolgende Kompanjiesplakkate uitgevaardig in 1727, 1739, 1770 en dié van 1774, wat selfs die doodstraf as afskrikmiddel ingestel het, lewer bewys van 'n on-

3. Vgl. Hoofstuk VII vir 'n ontleding van Blanke verkenning in Suidelike Afrika. Oor Nie-Blanke verkenning is daar 'n behoefte aan verdere navorsing en beskrywing. 'n Interessante studie in hierdie verband, maar oor 'n ietwat latere tydperk, is deur E. C. Tabler onder die opskrif „Non-Europeans as Interior Men" in *A.N.N.*, XIII, 8, Des. 1959, pp. 291–296, gepubliseer. 'n Gesaghebbende studie oor Griekwa- en Koranna-verkennings moet nog geskryf word. J. Vansina rapporteer in sy *Kingdoms of the Savanna* (Madison ens., 1966, p. 178) dat Griekwas vroeg in die Lozi-koninkryk noord van die Zambezi verskyn het. Aan die rol van die slaaf Joseph Arend kan verdere aandag gegee word. Vgl. o.a. A. E. Schoeman, *Coenraad de Buys, the first Transvaler,* Pretoria, 1938, en E. C. Tabler, *Pioneers of Rhodesia,* Kaapstad, 1966, p. 4.
4. Die geskiedskrywer van die Suid-Afrikaanse ekonomiese ontwikkeling, prof. H. M. Robertson, gee in sy „150 years of Economic Contact between Black and White" (*The South African Journal of Economics,* deel 2, 4, Des. 1934, pp. 403 vlg). 'n voorlopige oorsig van die Swart-Wit-grenssituasie, gebaseer hoofsaaklik op gedrukte bronne. Sy kritiese, indringende ontleding van ekonomiese faktore bly nog steeds bruikbaar. In 'n doktorale proefskrif, *Grensbakens tussen Blank en Swart in Suid-Afrika,* Kaapstad, 1947, bied dr. P. van Biljon 'n uitvoerige Afrikaner-sentriese studie aan. 'n Groot terrein word gedek deur uitgebreide bronnenavorsing, maar die massa gegewens is nie altyd tot 'n heldere sintese gebring nie.

vermoë om die Blanke se handelsverkeer met die Xhosa stop te sit.[5] Net so tevergeefs was goewerneur Van Plettenberg se verdrag in 1778 met mindere Xhosahoofde gesluit om die Visrivier as absolute grens vas te stel. Die Trekboer en die Xhosaboer het steeds meer en beter weiveld in 'n breër wordende grenssone gesoek. Van 1778 sou Boer en Bantoe feitlik as permanente bure in die Suurveld saamwoon. Weens die optrede van onverantwoordelike elemente aan albei kante, botsende belange en radikaal verskillende benaderings i.s. grondbesit en algemeen menslike verhoudings (soos hierbo reeds verduidelik), wat noodwendig tot baie misverstande moes lei, breek die Eerste Oosgrensoorlog van 1779 uit. Heelwat bloedvergieting volg en verdere vyandige tradisies word geskep; maar 'n dekade later woon Blanke en Bantoe nog steeds as bure daar.[6]

Hierdie verbreding van die basis van kontak het o.a. beteken dat die Xhosa meer dikwels 'n gemeenskaplike jagveld met die ylverspreide Trekboere betree het. Natuurlikerwys sou 'n intensivering van die handelsverkeer volg, wat op sy beurt kontakte verder verbreed het. Aanvanklik was die Bantoe bereid om sy beeste, ivoor, horings en velle aan te bied in ruil vir krale, knope, messe en soortgelyke artikels van geringe waarde. Gestimuleer deur verdere kontak met Blankes, verlang die Bantoe later metaalware van groter waarde soos byle, en katoenware, waaronder sakdoeke. Na gelang die Bantoe beter vertroud geraak het met die meer gesofistikeerde produkte van die Europese tegnologiese meerderwaardigheid, het hy al hoe kieskeuriger geword. Algaande het die Bantoe ook beter besef hoe hoog die Blanke ivoor en beeste gewaardeer het en het hulle gevolglik veel meer van die ou ruilartikels geëis, of 'n beter seleksie van nuwe artikels aangevra.[7]

Waar die perd duidelik die vinnigste vervoermiddel was op reise en met krygsoperasies, is daar heel aan die begin van die negentiende eeu reeds heelwat betaal om goeie perde te kry. Op jag en in oorlogvoering was die Westerse vuurwapen ook veel dodeliker en baie effektiewer op veel groter afstande as die knopkierie en assegaai van die Bantoe. Hoe meer oorloë teen die Blanke gevoer is, hoe meer het die Bantoe van die meerderwaardigheid van

5. Terwyl die Plakkaat van 4/9 April 1727 slegs die veeruil met die Hottentotte verbied (*Kaapse Plakkaatboek*, deel II (*1707–1753*), Jeffreys en Naudé, reds., Kaapstad, 1948, pp. 129–130), word in die Plakkaat van 8 Desember 1739, waarin ook die veeruil met die Xhosas verbied word, na eersgenoemde Plakkaat verwys (*ib.*, pp. 167–169). By die Plakkaat van 13 Februarie/26 April 1770 word met verwysing na die Plakkaat van 8 Desember 1739 die veeruil met die Xhosas en Hottentotte weer eens verbied en boere aangesê om hulle nie anderkant die Gamtoosrivier te vestig nie. Daar word nou reeds verwys na „een gebaande wagenweg, uijt het Swellendams district tot naar de bewooning der Caffers lopende" (*Kaapse Plakkaatboek*, III (*1754–1786*), Naudé red., Kaapstad, 1949, pp. 76–78 (aanhaling op p. 76). By die Plakkaat van 5 April/16 Junie 1774 word alles uitvoerig herbevestig en bekend gemaak (*ib.*, pp. 90–94).

6. Vgl. o.a. P. J. van der Merwe, *Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie*, Kaapstad, 1938.

die Blankes se wapens bewus geword. Toe berede Hottentotsoldate in hierdie tyd ook nog na die kant van die Xhosa oorstap met hul vuurwapens en die Europese metodes prakties kon demonstreer, het dit aan die Xhosa 'n sterk spoorslag gegee om die perd en die vuurwapen feitlik tot elke prys te bekom. Daartoe moet verder bygedra het die feit dat Coenraad de Buys en sy groepie Blankes en Hottentotte hulle juis toe in Xhosaland gevestig het. Xhosahoofde soos Gaika was nou bereid om heelwat beeste en ivoor hiervoor te gee.[8]

Met die gaan van dr. Van der Kemp en ander sendelinge na Xhosaland is die eerste daadwerklike pogings aangewend om die Christelike geloof daar te laat posvat. Mettertyd sou die kersteningsproses veel bydra tot die verruiming van Westerse kontak met die Bantoe. Daardeur is die Bantoe aangespoor om Westerse klere te dra en om van sy eie gewoontes en gebruike af te sien. Van die eerste bekeerlinge en potensiële bekeerlinge het vanselfsprekend ontuis gevoel in die tradisionele stamlewe en van hulle sou aangemoedig word om na Blanke dele van die oosgrensstreke uit te wyk. In elk geval het nog voortdurend hulle Bantoegroepe uit hul stamverband afgeskei, waardeur al meer kleiner Bantoe-eenhede die grenssone ingedring het.[9]

Onder druk van al hierdie faktore kon die afgeleë Sentrale Regering nie veel vermag in sy voortgesette pogings om die aangroeiende getal Xhosa-immigrante uit die breë Oosgrenssone te weer nie. Selfs die sterker Britse owerheid het in 1797 tevergeefs geproklameer dat alle Oosgrensboere hul Xhosabediendes moes laat gaan en ander bediendes moes verkry.[10] Ook na die 1799-oorlog het Xhosa en Trekboer nog saam in die grenssone bly woon. Toe die nuwe Bataafse Bestuur in 1803 die Oosgrens probeer pasifiseer, blyk uit goewerneur Janssens se proklamasie van 1 Junie 1803 duidelik die mate waarin die Xhosa hul reeds in die Trekboer-gemeenskappe ingeskakel het. Die Goewerneur laat die Trekboere naamlik toe om Xhosas wat meer as 'n jaar in hul diens is, te behou. Wat meer sê, dit blyk ook dat die inboekstelsel waarkragtens Hottentot- en Gekleurde kinders as arbeiders by boere opgelei is, reeds

7. Robertson, ,,150 Years of Economic Contact", p. 405 vlg.

8. L. Alberti, *Account of the Tribal Life and Customs of the Xhosa in 1807*, Kaapstad, 1968, p. 97 vlg.; W. J. Burchell, *Travels in the interior of Southern Africa*, Londen, 1824, II, p. 376 vlg.; Theal, *R.C.C.*, VII, p. 81; D. Moodie (red.), *The Record . . .*, Kaapstad, 1838; J. S. Marais, *Maynier and the First Boer Republic;* en J. de Villiers, *Hottentot-Regimente aan die Kaap, 1781–1806*, p. 114 vlg.

9. D. Williams, *The Missionaries on the Eastern Frontier of the Cape Colony, 1799–1853* (ongep. D.Phil.-proefskrif, Univ. van die Witwatersrand, 1959); J. du Plessis, *A History of Christian Missions in South Africa*, Londen, 1911.

10. Die Proklamasie van 27/29 Junie 1797 deur graaf Macartney lui „that all the inhabitants who have in their service or in any other manner harbour any Caffers, shall within the space of twelve months liberate and discharge the same, and provide themselves with other servants" (*Kaapse Plakkaatboek*, V (*1795–1803*), Naudé red., Kaapstad, 1950, p. 86).

tot Xhosakinders uitgebrei het. Grensboere word deur Janssens spesifiek aangesê om hierdie kinders na hul krale terug te stuur.[11]

Teen die end van die agtiende eeu en die vroeë negentiende eeu het Bantoe hulle in toenemende getalle onder die Kaapse Oosgrensboere gevestig. Aan die een kant is hulle soms uitgedryf deur stamtwiste en mindere wrywingspunte wat enkele gesinne en individue geraak het (en hoe kleiner die eenhede, hoe meer geneig was die Bantoe om as vaste immigrante na die Kolonie te verhuis). Aan die ander kant is baie Bantoes aangetrek deur die aanloklikhede van die Westerse beskawing, en het hulle ruilhandel gaan dryf en by Blanke Boere in diens getree om Europese artikels te verkry. Ook by die Oosgrensboere was daar 'n sterk motivering om Bantoemans, -vroue en -kinders in diens te neem. Owerheidspogings om die Boere se bediendes tot Hottentotte, Gekleurdes en slawe te beperk, en die Bantoe agter 'n absolute grens te segregeer, het herhaaldelik misluk. Ander arbeid was skaars. Die meeste Hottentotte was toe in die reël nog nie bevredigend geskoold om, behalwe as veewagters, goeie diens te lewer nie. Slawe was duur, en die nodige kapitaal om in hulle te belê, het dikwels by die grensboere ontbreek. In die afgeleë grensstreke kon slawe en Hottentotte maklik wegloop om hulle selfstandig te vestig binne of buite die koloniale grense; of hulle desnoods onder die Bantoe te begewe. Vir onwillige en ontroue skaapwagters het die groot ruimtes van die grensstreke altyd 'n breë pad na 'n selfstandige bestaan gebied. Mettertyd het die moontlikheid van die verkryging van vuurwapens en perde deur Bantoe om hulle dan op die jagveld en militêre gebied beter te laat geld, as besonder sterk aansporing gedien om by Boere in diens te tree, of om ivoor en beeste op liberale wyse daarvoor te verruil.[12]

Gedurende die vroegste grenskontakte het klein groepies grensboere hulle soms tydelik onder die Xhosas gevestig. Behalwe die bekende Coenraad de Buys, wat geruime tyd in Xhosaland (en later oor die Oranjerivier) met Bantoevroue geleef het en in die Bantoepolitiek 'n rol gespeel het, meld Maynier ook dat twee ander grensboere, Coenraad Bezuidenhout en Christoffel Botha, Xhosavroue geneem het. Na die opstand van 1799 het nog 'n paar ander Boere tydelik onder die Xhosas gaan woon.[13] Daar was egter altyd baie meer Bantoe wat na die Kaapkolonie aangelok is, as Boere wat deur die Bantoestreke aangetrek is. Vir die Bantoe was daar meer plek in die ylverspreide blanke grensgemeenskappe; die Bantoe was talryker as die Blanke Boere; en die aantreklikhede van die Westerse beskawing was veel sterker as die omge-

11. *Kaapse Plakkaatboek,* VI (*1803–1806*), Naudé red., Kaapstad, 1951, pp. 30–31. Kyk verder P. J. Venter, „Die Inboek-Stelsel", in *Die Huisgenoot,* 1 Junie 1934, p. 25 vlg. en Robertson, „150 Years", p. 408.
12. Robertson, „150 Years", p. 406 vlg. Vgl. ook *Kaapse Plakkaatboek,* IV (*1787–1795*), Naudé red., Kaapstad, 1949, pp. 234–235 en *ib.,* V (*1795–1803*), pp. 138–139.
13. A. E. Schoeman, *Coenraad de Buys, the first Transvaler,* Pretoria, 1938; Marais, *Maynier and the First Boer Republic,* p. 29.

keerde aantrekkingskrag van die lewe in Bantoegemeenskappe. Op sy langdurige omswerwinge onder die inboorlinge was Coenraad de Buys later sonder sy perd en moes hy 'n ry-os bestyg; en toe sy geweer ingegee het, moes hy op 'n pyl en boog terugval.[14] Min Blankes sou hulle dus lank onder die Bantoe vestig en hulle so van die grootste voordele en geriewe van die Westerse beskawing vrywillig afsny. Sonder minstens 'n doeltreffende geweer en voldoende ammunisie kon Blanke immigrante na swart Suid-Afrika nie veel vermag nie. Daarom wou die Trekboer in die mees vooruitgeskowe posisie altyd sy lewenslyn na die naaste grensdorp oophou, en op goeie voet met sy koloniale owerheid verkeer. Sy eenvoudige voorlaaier kon hy miskien self repareer, en hy kon maklik sy lood- en tinkoeëls giet; maar hy was nie in staat om in die Suid-Afrikaanse binnelande al die bestanddele van buskruit in hul natuurlike staat te vind, dit self te suiwer en sy buskruit self te meng nie: soos vir die latere Voortrekkers was buskruit die eintlike sleutel tot basiese voedselvoorsiening op die jagveld en tot selfhandhawing onder tienduisende inboorlinge. In die laaste instansie was die afsny van wapens en ammunisie die troefkaart wat die koloniale owerheid altyd teen te opstandige grensboergemeenskappe kon gebruik.[15]

Die kortstondige Bataafse Bewind het geen verandering in die saamwoon van Blank en Bantoe teweeggebring nie. Die grensboere het hulle dus al hoe meer daarop beroep dat die presedent geskep is om Bantoemans feitlik permanent as veewagters aan te hou en Bantoevroue as huisbediendes en op hul landerye. Vanselfsprekend sou hulle ook Bantoekinders begin oplei om plaaswerk te doen. Hierdie werkverdeling het die Bantoe-immigrante goed gepas en hele gesinseenhede het soms later daaraan gewoond geraak om vas by bepaalde Blanke gesinne te werk. Nadat hulle periodieke besoeke aan hul tuisstamme afgelê het (en so die aantreklikhede van die lewe onder die Blankes verder gepopulariseer het), het hulle dikwels na dieselfde boereplase teruggekeer.[16]

Dit is dan verstaanbaar dat kolonel Collins op sy inspeksiereis in 1809 weer eens tevergeefs aangedring het op die ontslag van hierdie Bantoebediendes. Toe in 1812 'n buitengewoon vasberade poging aangewend is om die Bantoe oor die Visrivier te segregeer, wou baie grensboere nog nie hul Bantoebediendes prysgee nie. Vyf jaar later is die segregasiebeleid reeds verslap deur die instelling van 'n „Kafferkermis" twee keer per jaar te Grahamstad. Intussen moes sterk militêre pogings voortgesit word om saamgeperste vyandi-

14. Schoeman, *Coenraad de Buys.*

15. Vgl. proklamasies aangaande die koop en verkoop van gewere en buskruit op 27 Junie 1797 (*Kaapse Plakkaatboek,* V, pp. 86–87).
 Vir die posisie op die Noord-Amerikaanse grens, kyk C. P. Russell, *Guns on the Early Frontiers,* New York, 1957, veral p. 219 vlg.

16. J. P. van der Merwe, *Die Kaap onder die Bataafse Republiek 1803–1806,* Amsterdam, 1926, p. 225 vlg. Kyk verder H. Lichtenstein, *Reisen im Südlichen Afrika in den jahren 1803, 1804, 1805 und 1806,* W. Drascher red., I, Stuttgart, 1967, p. 390 vlg.

ge Bantoestamme uit die oorwegend Blanke grensgebied te weer. Ywerige grensverdedigers, gesteun deur sendelinge, kon nou met oortuiging begin argumenteer (soos ook in die daaropvolgende dekades) dat die beskawing van die Xhosa hulle minder gevaarlike vyande sou maak. Hulle het meer beperkte kontakte bepleit, onder doeltreffende beheer. Die „Kafferkermisse" is gevolglik deur goewerneur Donkin in 1821 heringestel, en wel by Fort Willshire. Dié kermis by die militêre pos sou later 'n gereelde weeklikse instelling word. Deur sy kennismaking met Westerse produkte moes die Xhosas opgevoed word in die Europese beskawing en aldus vreedsamer teenoor die Blankes ingestel word.[17]

Aanvanklik was die omvang van die handelsverkeer heel beperk en het die Xhosas gewoonlik eenvoudige Westerse artikels aangeskaf. C. Brownlee, wie se vader hom in 1820 as sendeling onder Gaika se stam gevestig het, vertel dat vir eers selfs nie ysterpotte en tinware aangevra is nie, maar slegs artikels soos krale, knope en koperdraad. Uit die klein begin het egter 'n vername ontwikkeling gespruit. In die laat twintigerjare is die kermisse uitgebrei en teen die vroeë dertigerjare word Blanke handelaars – sonder om aan kermisregulasies gebonde te wees – reeds in Bantoegebiede toegelaat. Aangesien handelswinste so groot was, het onwettige handelsverkeer dwarsdeur die tydperk voortgeduur.[18] In afgeleë grensstreke kon beamptes en offisiere nie daarvan weerhou word om vet winste te maak om karige salarisse aan te vul nie. Onder die grensboere het die arbeidsgebrek voortgeduur. Xhosas is deur hulle in diens behou en die owerhede kon dit nie stopsit nie.

Teen die vroeë jare twintig is daar in die koloniale Oosgrenssone reeds oor meer as veertig jaar kontakte tussen blanke Boer en Xhosaboer opgebou. Die intiemste kontakte was op die suidelike deel van dié grens. Tussen Trekboer en Bantoe was daar op die noordwes- en die noordgrens in die reël minder kontak. Daar was dit hoofsaaklik deur middel van jagtogte, handelsverkeer en deur die sending.

Dit was die toestand in die Kaapse grensdistrikte toe die *Difaqane* algaande sy uitwerking in dié streke begin openbaar het. As direkte gevolg van die *Difaqane* het daar vanaf ongeveer 1823 'n verandering merkbaar geword. Duisende Nie-Blanke vlugtelinge het nou juis begin beweeg na dele van die koloniale grens waarlangs daar tot dusver min of geen sodanige kontak was nie. Dit het noodwendig 'n belangrike uitwerking op die koloniale grensgemeenskappe gehad.

17. Theal, *R.C.C.*, VII, p. 99 vlg. en p. 171; *ib.*, XX, p. 404; *ib.*, XXIII, pp. 200–201 en 206–209.
18. Robertson, „150 Years", p. 410 en noot 21; Theal, *R.C.C.*, XXIII, pp. 200–201; *C. of Good Hope Literary Gazette*, V, 1, Januarie 1835, pp. 27–29 (J. C. Chase se artikel „The Late Caffre Trade"); *S.A. Almanack and Directory*, 1830, pp. 255–260 (artikel deur „An Economist" onder hoof „Intercourse with the Native Tribes. Origin, progress, and effects of the Caffer Fair"), gedateer Eastern Province, Julie 1829.

Wie was hierdie Swart immigrante, van waar het hulle gekom en waar het hulle hul in die Kolonie gevestig? Wat was die grootte van die groepe waarin hulle die koloniale grens oorgesteek het; en presies hoeveel van hulle het uiteindelik die Kaapkolonie ingestroom? Watter invloed het hulle op die Kaapkolonie gehad? Het hulle 'n rol gespeel in die veroorsaking van die Groot Trek? En wat het uiteindelik van hulle geword?

Weens ons gebrekkige kennis van die verloop van die *Difaqane* en die uitwerking van die *Difaqane* op die Kaapkolonie tot die aanvang van die Groot Trek, kan ons nie altyd helder omlynde antwoorde op hierdie vrae vind nie.[19] In breë trekke word eers 'n oorsig van die aard en omvang van die swart immigrasie as gevolg van die *Difaqane* gegee; daarna word sy tempo en verloop geskets; en vervolgens word die Swart immigrant se rol en mobiliteit in die grensdistrikte ontleed.

Die swart immigrante het elemente van 'n groot verskeidenheid van stamme ingesluit wat deur Shaka se imperialisme oor verskeie jare en in verskillende rigtings in beweging gebring is. Waar dit soms moeilik is om selfs die groter migrerende groepe met sekerheid te identifiseer, is dit onmoontlik om baie van die klein, verbrokkelde eenhede of individue wat 'n toevlug in die Kolonie gesoek het, se herkoms te bepaal. Weens taalmediumprobleme het noodwendig baie misverstande ontstaan: name wat in Kaapse amptelike dokumente opgegee is, lei soms nie tot 'n definitiewe identifikasie nie.[20] Ook onder sendelinge, jagters, handelaars, Trekboere, Griekwas en Korannas, o.a., het heelwat mistastings ontstaan wat 'n kritiese hervertolking van die beskikbare dokumente noodsaak.[21]

Oor die algemeen genome kan ons besluit dat veel meer van die Sothostamme wat in die nabygeleë Transoranje gewoon het, na die Kaapse noordelike en noordoostelike grensdistrikte sou gemigreer het as wat bv. Pedi uit Noordoos-Transvaal hul pad daarheen sou gevind het. 'n Mens sou vermoed dat uitgehongerde en fisiek verswakte emigrante nie die krag sou hê om gevare oor werklike groot afstande te trotseer en lewend in die Kolonie aan te kom nie. Aan die ander kant moet tog in ag geneem word dat toe

19. Vgl. Hoofstuk II. Werk gedoen deur Omer-Cooper, Lye, en Wilson en Thompson, waarna hierbo verwys is, bring ook nie helderheid nie. Uit ongepubliseerde bronne, veral in die relatief onontginde stukke in die Kaapse Staatsargief, word daar gehoop om verdere lig op ons problemekompleks te werp.

20. W. Lye sê in sy „The Distribution of the Sotho peoples after the Difaqane" in Thompson (red.) se *African Societies in Southern Africa:* „The refugees who reached the Colony were usually identified as 'Mantatees', 'Makatees' or 'Goes', the latter being either the San (Boesman) word for Black people or a corruption of the name Hoja, a numerous group of chiefdoms to the west of the Caledon" (p. 202). In voetnoot 37 op p. 203 verklaar hy dat dit drie algemene benaminge was wat vlugtelinge uit die Transoranje sou aangedui het.

21. Vgl. die kontemporêre kaarte, soos dié deur J. Arrowsmith in 1834 en 1836 in Londen gepubliseer, asook J. Wyld se kaart wat in 1839 in Londen die lig gesien het.

Hlubi- en Ngwane-elemente wel uit Noordwes-Natal teen omstreeks 1820 padgegee het, hulle aanvanklik nog in hegte stamverband wes- en suidwaarts beweeg het, en aldus beskermd honderde myle afgelê het. Eers relatief digteby die koloniale grense is hul stamorganisasie met wapengeweld verbrysel. Gevolglik kon Hlubi- en Ngwane-elemente in groepies of as enkelinge direk na die Kolonie immigreer; en ook, nadat hulle hulle tydelik by ander stamme aangesluit het, in nog 'n later stadium die koloniale grense oorsteek. Net voor die vroeë jare twintig het Shaka ontelbare stamme direk of indirek voor sy impies weswaarts oor die Drakensberge en oor die Hoëveld uitgedryf.[22] In die proses is stamme so opgefrommel en gefragmenteer dat elemente later baie moeilik geïdentifiseer kan word.

In die vroeë jare twintig het Shaka die landstreke tussen die Tugela en die Mzimkhulu, en die Drakensberge en die see, suidwaarts ontvolk. Voorheen het sekere Hlubi-elemente daarheen gevlug. Nou snel die massa-migrasie suidweswaarts, oos van die Drakensberge, voort en daar is 'n saampersing van die vroeëre vlugtelinge en die inwoners van hierdie kusstrook. Voortgesette Zoeloe-krygsoperasies in dieselfde rigting dryf 'n Bantoemassa agter die stamme op die Kaapse Oosgrenssone in. Elemente van verbryselde stamme het op hul verdere vlug algaande verarm tot die bedelstaf toe. J. Ayliff en J. Whiteside verduidelik dat toe die vlugtelinge in suidelike Kafferland aangekom het, is aan hulle gevra: ,Wie is julle? Wat wil julle hê?'. Dan antwoord hulle ,Siyam Fenguza, wat beteken ,Ons wil werk hê. Ons besit niks'. „The word, Amamfengu (*sic*, moet wees Mfengu), therefore means 'Hungry people in search of work.' This correctly describes their condition when they first arrived among the Ama-Xosa." Die grenskoloniste het daarvan Fingo's gemaak, en onder hierdie naam sou hulle bekend bly in die Kaapkolonie.[23] Nadat die Fingo's op hul lang vlugtog onder meer met die Bhacas, die Thembus en die Xhosas gebots het, het hulle werk gekry in Thembuland en Gcalekaland, suid van die Basheerivier. Hul sware teenspoed het die Fingo's aangespoor om met knap oorleg besonder hard te werk. As veewagters het hulle uitgemunt, selfs op die landerye was hulle bereid om vrouewerk te verrig, en as handelaars het hul eintlik naam gemaak. Hongerly oor honderde myle het baie neergevel, maar uiteindelik het sowat 35 000 oorlewendes hul onder die stamme agter die Kaapse Oosgrens gevestig. Omdat hulle dit daar (en in besonder onder die Gcalekas) dikwels moeilik gevind het om 'n self-

22. Kyk Hoofstuk II.

23. *History of the Abambo*, pp. 15–16. Vgl. Ayliff se manuskrip „Narrative of Fingo History" in die Ayliff Papers, „Narrative of John Ayliff" (M.S. 15 543 in Cory-biblioteek, Rhodes-Universiteit, Grahamstad); kyk ook „History of the wars producing the Dispersion of the Fingoes", vermoedelik deur John Ayliff, M.S. 1110 in dieselfde argief; en verder M.S. 15 276.

24. *Ib.* Deur latere skrywers word Ayliff en Whiteside, asook ander kontemporêre outeurs,

standige bestaan te herwin, was hul steeds begerig om verder suidweswaarts na die Kaapkolonie te beweeg.[24]

In die breë was daar dus twee rigtings waarlangs Swart immigrante na die Kaapkolonie gekom het: deur die grotendeels ontvolkte Transoranje en die digbewoonde Xhosaland. Die eerste rigting oor die Hoëveld het die immigrante feitlik uitsluitlik na die Kaapse noordelike en noordoostelike distrikte gebring; laasgenoemde rigting het hulle hoofsaaklik deur kusvlaktes na die suidelike Oosgrensdistrikte gelei. Dit het nie noodwendig beteken dat hierdie immigrante hulle in dieselfde landstreek waar hulle die grens oorgesteek het, sou vestig nie. Soms is hulle deur amptenare ver weg verskuif om in werk geplaas te word; en baie kere het hulle self lang afstande afgelê om in verskillende grensdistrikte 'n beter bestaan te probeer vind.[25]

Die kern van die saak was dat 'n baie hoë persentasie van dié immigrante hulpbehoewendes was wat voedsel, huisvesting en, boweal, veiligheid en sekuriteit binnekant die koloniale grense kom soek het. Hulle was in die reël welkom in klein verbrokkelde eenhede van hoogstens 'n aantal gesinne tesame. Sodra hulle in groepe van sê 'n paar honderd die grens oorgesteek het, was daar bes moontlik 'n kiem van 'n stamorganisasie onder 'n leier aanwesig; en dan kon grensboere en amptenare daarin 'n bedreiging vir hul onrustige grensstreek sien. Sulke groot, weerbare groepe het ook gewoonlik heelwat wapens en beeste saamgebring. Hulle sou nie net as 'n bedreiging vir die veiligheid van die wydverspreide Boere beskou word nie, maar tewens vir hulle weiveld. Dié soort groter eenhede kon net nie deur die tradisionele koloniale grensbeleid aanvaar word nie; en is òf gedwing om die Kolonie te verlaat òf om in hanteerbaarder en minder gevaarlike eenhede op te breek. Wanneer die immigrantestroom egter so gevloei het dat gewapende eenhede van sê 20 of 50 in die Kolonie begin ronddwaal het, het dit beslis die onrus in die grensdistrikte aansienlik verhoog. Die fyn balans waarin die Kaapse grensdistrikte in die dekade voor die Groot Trek verkeer het, is ru verstoor deur die groterige groepe immigrante wat nie maklik as arbeiders geabsorbeer kon word, nie maklik deur die grensboere gehanteer kon word, en ook nie maklik deur die swak grenswagte opgespoor kon word nie. Dit was 'n nuwe element wat onrus gevaarlik verhoog het. Juis toe die Hottentotte en Gekleurdes op groot skaal landlopers geword het, talle Xhosas reeds in die grenssones aanwesig was, en die slawe wat teen 1834 as ingeboekte arbeiders met die vooruitsig om kort daarna volkome vrygestel te word, ook minder beheerbaar geword

se siening dat die Fingo's as slawe behandel is, betwis. Vgl. bv., benewens W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 249, 'n ongedateerde brief aan die redakteur deur T. M. Makiwane getitled „The Fingo Slavery Myth", in *The South African Outlook*, 2 Sept. 1935, pp. 195–196.

25. Weens 'n gebrek aan skriftelike bronne is presiese, gedetailleerde gegewens nie beskikbaar nie.

het – toe was dit dat die swart immigrasiestroom 'n nuwe storing gebring het wat grensonrus verder verhoog het.[26]

In die kontemporêre, amptelike dokumente lees ons dat „Mantatees", „Mankatees", „Goes", Betsjoeanas, Fingo's, Barolongs, Korannas en andere hulle in die grensdistrikte gevestig het.[27] Grensprobleme wat reeds moeilik was, is deur hul teenwoordigheid in hierdie jare verder gekompliseer. Omdat hulle gewoonlik hulpbehoewend was, moes hulle dringend voedsel vind. Omdat hulle baar was en dikwels te veel tegelyk en onverwags aangekom het, omdat hulle arbeiderstatus as vreemde besoekers nie duidelik was nie, en omdat hulle dikwels nie tot werk bereid was nie, of met mense in die Kolonie nie kon kommunikeer nie – om al dié redes kon hulle nie geredelik deur die grensboere in diens geneem word nie. Misverstande het voorgekom en sommiges het geprobeer om deur veediefstalle spoedig besittings te bekom. Hul blote teenwoordigheid sou onrus en onsekerheid daar verskerp. Terwyl daar reeds aansienlike wrywing tussen Blank en Nie-Blank in die Kolonie was, het die instroming van splinternuwe immigrante grensboerontevredenheid verhoog. Nog voordat die Groot Trek begin ontplooi het, was daar dus reeds 'n tydlank 'n radikale verandering van vestigingspatrone in Suidelike Afrika aan die gang. Terwyl Blanke Trekboere na die Transoranje voortbeweeg het, het die reste van talle Bantoestamme in brokkies en stukkies (maar tog in hul duisende) in die Kolonie ingesypel. Die Groot Trek sou verder meehelp om hierdie tendens dat rasse in nuwe patrone saamwoon, grootliks te aksentueer en te versnel.[28]

Teen die aanvang van die Groot Trek, en nadat nog sowat 17 000 Fingo's in die koloniale grensgemeenskap opgeneem was, het ons dus 'n baie betekenisvolle toevoeging tot die swart bevolking in die Kaapkolonie gehad. Juis omdat dit in die dunbevolkte oostelike en noordoostelike grensdistrikte

26. Net soos later met die Groot Trek gebeur het, was die Britse koloniale owerhede ook nie in staat om hierdie ekstraterritoriale verskynsel wat onverwags op die Kaapkolonie ingewerk het, doeltreffend te hanteer nie. Basies was die probleem ook dat die besparingsoorweging die Britse owerheid daarvan weerhou het om geld in die afgeleë binnelande van Suid-Afrika te spandeer. Kyk Hoofstuk V.

27. Vgl. o.a. C.O. 2742: no. 52, McRosty, „Clerk of the Peace", Albanie, aan Waarn. regeringsekr., 18 Julie 1833, met bylae; C.O. 2749: no. 126, Burnett, „Clerk of the Peace", Somerset, aan regeringsekr. Bell, 15 Okt. 1834, met bylae; landdros McKay aan regeringsekr., Somerset, 23 Des. 1826, in Bourke Papers, Mikrofilm ZR 1/3/11 in K.A.; Theal, *R.C.C.*, XXII, pp. 419–420 en XXIV, pp. 293–299.

28. Uit die plaaslike korrespondensie in die Oosgrensdistrikte blyk baie duidelik hoe veldkornette en gewone boere die vlugtelinge moes voed, alhoewel dit 'n swaar las geword het. Om menslikheidsredes is kos gegee en ook om praktiese redes: anders sou kos eenvoudig geneem word. Kyk Somerset-Oos 8/99: Private Individuals Letts., 1829–1831, veldkornet S. J. van Wyk aan Res.-Magistraat, Tarka, 6 Jan. 1829 (ongenommer); Ay 9/6: no. 80, Siviele Kommissaris van Albanie en Somerset aan kolonel Bell, 5 Des. 1828, pp. 142–143; L.G. 3: Van Ryneveld aan Stockenstrom, Graaff-Reinet, 4 Nov. 1830, pp. 137–139.

geskied het, was die invloed des te groter. Onder die persoonlike getuienisse wat later aangehaal word oor die veroorsaking van die Groot Trek, word herhaaldelik verwysings aangetref na die griewende teenwoordigheid van die swart immigrante.[29]

Die Britse koloniale administrasie met sy beleidvormende liggame en persone word deur 'n nuwe verskynsel onverhoeds oorval. Die ontwerp van 'n praktiese grensbeleid is reeds uitermate moeilik: nou word dit bykans onmoontlik gemaak deur 'n skielike, massiewe swart immigrasie. Waar die Britse owerheid reeds nie oor voldoende administratiewe masjinerie beskik nie (of oor die nodige fondse om dit te skep) om die grensdistrikte behoorlik te administreer, ruk die situasie op die platteland van die grensdistrikte eenvoudig hand-uit.[30]

Een beproefde manier wat 'n gedeelte van die swart immigrante 'n heenkome besorg het, was om hulle in grensdorpe te vestig waar lokasies ook spoedig vir hulle gestig is. 'n Aantal nuwe grensdorpe is juis nou aangelê, en hulle het snel ontwikkel. In die ontluiking van die grensdorp in 'n vername grensfaktor het sy Nie-Blanke inwoners 'n besondere rol gespeel. Verskeie oorwegings het tot die aanlê van die lokasies bygedra. Die swart immigrante kon op die platteland duidelik nie as bron van verhoogde onrus gelaat word nie. Om menslikheidsoorwegings sou die Britse owerheid hulle nie maklik weer die koloniale grense probeer oorjaag na hul moontlike dood nie. Die nuwe grensdorpe met hul groeiende bevolking het steeds meer arbeiders nodig gekry. Daarby het die talle kerk- en sendinggenootskappe die geleenthede verwelkom om onder die gunstige omstandighede die Nie-Blanke immigrante te bearbei. Naas die kersteningsmotief is in sekere kringe die verpligting gevoel om Bantoe-onderwys in die lokasies en op die sendingstasies te bevorder. Behalwe algemene opvoedkundige oorwegings, kan ook die motief om Hollands hier as taalmedium deur Engels te begin vervang, onderskei word. Tolke en onderwysers kon opgelei word om in Engelsmedium uit 'n groot verskeidenheid van tot nog toe swakbekende Bantoetale met talle mensegroepe in Suidelike Afrika beter te kommunikeer.[31]

Mettertyd, met die herstel van sekuriteit in die noorde en noordooste, het sommige swart immigrante na hul streke van herkoms probeer terugkeer. Namate Moshesh sy Basoetoryk stewiger opgebou het, het 'n hele aantal ook daarin geslaag om met hul nuutverdiende vee, perde en vuurwapens daarheen te emigreer.[32] Ander swart immigrante soos die Fingo's het die lewe in

29. Vgl. Hoofstukke V en VI.
30. Op die vooraand van die Groot Trek was die administrasie van die grensdistrikte op die rand van induiestorting: daartoe het die Swart immigrante bygedra. Kyk ook verder in hierdie hoofstuk.
31. Vir die ontstaan van die grensdorp raadpleeg Hoofstuk IV.
32. Vgl. o.a. W. Lye se „The distribution of the Sotho peoples after the Difaqane" in Thompson (red.), *African Societies in Southern Africa*, pp. 203–205.

die koloniale grensdistrikte so aantreklik en lonend gevind in vergelyking met hul vroeëre lang, smartryke migrasieweg, dat min van hulle weer sou wou koers kry na hul verre tuistes. Die Fingo's het aangebly in die Kaapkolonie, waar hulle in 'n vername ekonomiese faktor ontwikkel het en hulle op groot skaal in die reeks Kaapse Oosgrensoorloë wat gevolg het, aan die kant van die Blanke grensgemeenskap geskaar het.[33]

Teen ongeveer 1823 kry ons amptelike rapporte dat die eerste swart immigrante die distrik Graaff-Reinet bereik het. Melvill, die Britse agent sedert 1822 te Griekwastad, het teen die middel van dié jaar dertien „Mantatee" (so genoem na die vroue-aanvoerder MaNthatisi) vrouevlugtelinge van die dood gered, en die beste oplossing wat van owerheidsweë bedink kon word, was om hulle vir sewe jaar onder ordentlike en mensliewende persone in die *dorp* Graaff-Reinet in te boek. Die Goewerneur deel nou die landdros van Graaff-Reinet mee dat hy „does not however wish to encourage the bringing into the Colony, Persons of this description . . ., but when circumstances such as the present render it expedient, and indeed almost compulsory to receive them", dan moet verdere gevalle op soortgelyke wyse gehanteer word.[34] Naas hierdie baie beperkte invloei van vroue-immigrante wat in 'n grensdorp gevestig kan word, het daar bes moontlik in dieselfde tyd, onopgemerk van ampsweë, nog ander immigrante in die noordoostelike grensstreke onder die Boere opgedaag. Weens die arbeidstekort sou hulle stilweg verwelkom word.

In die *South African Commercial Advertiser* van 7 Januarie 1824 word berig dat die sendeling Moffat kort tevore in Kaapstad met 'n aantal Swart immigrante aangekom het. Daar word vertel hoe die Betsjoeanas en Griekwas met die advies van Moffat hulle voorberei het om teen 'n kolossale horde „Mantatees" van sowat 100 000 te veg. Wilde gerugte wat oor hulle versprei word, word gegee. Daar word meegedeel dat Moffat heelwat kan vertel van „the Mantatees during their turbulent revolution, and the countries they have destroyed; leaving us still in surprise and astonishment at such a wonderful eruption, which may be compared with that of the Goths and Vandals of old, that poured down upon Europe in countless numbers!" Aangesien geen volwasse mans hulle wou oorgee nie, kon Moffat slegs vyf vroue en 'n seun saambring.[35]

Uit 'n missive deur lord Charles Somerset aan graaf Bathurst vroeg in 1825 blyk dit dat verdere swart immigrante intussen in die distrik Graaff-Reinet begin rondswerf het. Nadat die Griekwas die massa-aanval van die „Mantatees" die vorige jaar afgeslaan het, sê Somerset, het die groot getalle uitgehongerde vroue en kinders wat agtergebly het, die Britse owerheid deur

33. Ayliff en Whiteside, *History of the Abambo* en M.S. 15 543, M.S. 15 276 en M.S. 1110 in die Cory-bibl., R.U. Daar het heelwat kontemporêre afbeeldinge bewaar gebly van Fingo's doenig in die Oosgrensdistrikte of aan die veg in grensoorloë. Kyk Kennedy, *Catalogue of Pictures in the Africana Museum*, V, p. 174.

34. Brief van Koloniale Sekr., 27 Aug. 1823, Theal, *R.C.C.*, XVI, pp. 223–224.

35. *R.C.C.*, XVI, pp. 497–505 (aanhaling op p. 505).

hul omswerwinge in ernstige verleentheid gebring. Die Goewerneur het beveel dat hulle by Britse Setlaars in die distrik Albanie ingeboek moet word „for Terms (none exceeding Seven years) according to their ages, under very strict conditions as to good treatment, etc."

„I have decided," verklaar Somerset verder, „upon this measure as the best means of disposing of these unfortunate beings, because the British Settlers are prohibited from employing Slaves, which renders it impossible that any of them can merge into that state or be substituted for them.

„I have directed a Register of these persons be kept, and will not allow any transfer without the authority of the Magistrate, and a previous Enregisterment thereof; and I trust your Lordship will approve of this measure."[36]

Vier maande later skryf Somerset aan die Britse Staatsekretaris dat „the influx of these Savages has however of late encreased to a considerable amount, and within the last few months upwards of Three Hundred either Mantatees or Goes, have taken refuge in the Graaff-Reinet and Somerset districts, in a state of dreadful want and emaciation, in some cases too revolting to humanity to describe . . ." Die Goewerneur se vorige reëlings word nou gewysig sodat al hierdie vlugtelinge nie meer na Albanie gestuur hoef te word nie, maar Afrikanerboere (wat geen slawe besit nie) in die distrikte Graaff-Reinet en Somerset nou ook toegelaat word om sommige in diens te neem. Lord Charles Somerset is besonder gretig om Bathurst se instruksies te kry oor die toekomstige beleid wat teenoor die vlugtelinge gevolg moet word „should they continue, as I have little doubt they will do, to seek refuge in this Colony."[37]

Met die aangroei van die immigrasiestroom word die Bantoe oor meer distrikte versprei. 'n Hele reeks regulasies word uitgevaardig om hulle behoorlik te beskerm teen moontlike uitbuiting en mishandeling deur hul meesters. Vir kleding, opleiding en lone word voorsiening gemaak. Uit landdros Stockenstrom se persoonlike ervaring blyk dit dat weens gebrek aan tolke moeilik met hulle gekommunikeer kon word. In skrille teëstelling met hul behandeling onder die Griekwas en Korannas in die noorde, vind Stockenstrom dat die immigrante in die Kolonie goed behandel word. Op hul omswerwinge is baie families verbrokkel. 'n Spesiale vergunning word nou getref om hul gesinsverband te herstel. Hul meesters moet hulle toelaat om om daardie rede weer hul diens te verlaat. Die groot mobiliteit van die immigrante – ook tussen distrikte – maak dit vir veldkornette onmoontlik om juiste lyste saam te stel. Aangesien dit nie verwag kan word dat baie van die immigrante ooit weer by hul eie stamme buitekant die Kolonie sal uitkom nie, moet hulle as vaste inwoners van die Kolonie aanvaar word. Koloniale fondse moet voorsien word vir hul onderhoud en vervoer. Indien die immigrante daartoe instem, kan

36. Brief gedateer 31 Maart 1825, *R.C.C.*, XX, pp. 405--406.

37. Brief gedateer 30 Julie 1825, *R.C.C.*, XXII, pp. 419–420. Kyk verder Somerset-Oos 8/88: Field Cornets Letts., 1825–1828, no. 83, veldkornet A. Pretorius aan landdros MacKay, 19 Junie 1825 (ongenommer).

hulle by meesters wat nie slawe besit nie, in diens tree, op voorwaarde o.a. dat elkeen 'n naam kry wat in 'n register aangeteken moet word, tesame met 'n behoorlike beskrywing van sy voorkoms, ouderdom en geslag. Die immigrante wat nie so in diens geplaas kan word nie, moet weer na die landdros van Albanie deurgestuur word.[38]

Twee jaar nadat die eerste swart immigrante amptelike aandag geniet, word die koloniale en imperiale Britse owerhede dus reeds gekonfronteer met die basiese probleem wat die instroming meebring. 'n Steeds toenemende aantal Swart immigrante (en in heeltemal onvoorspelbare getalle) kom die Kolonie van sy noordelike grense in en word onder 'n nuut ontwerpte stel regulasies in die noordoostelike en oostelike grensdistrikte versprei onder gekeurde meesters, en wel tot in Albanie in die verre suide. Ofskoon die Britse owerheid onseker voel oor die finansiële en verdedigingsimplikasies van die nuwe verantwoordelikheid wat hulle daarmee aanvaar, het hulle weens humanitêre en arbeidsoorwegings geen keuse nie.[39] Tot dusver is die getalle nog hanteerbaar. Die fondse vir hul vestiging kan nog gevind word. Dit is eweneens reeds duidelik dat, as die immigrante na duisende aangroei, en ook uit die noordooste en oor die lang Oosgrens instroom, daar ernstige grens- en administratiewe probleme sal opduik. Daar was 'n verdere gevaar. Wanneer immigrerende mensemassas tussen die Drakensberge en die see agter die digbevolkte Xhosaland deur Shaka vasgedruk word, kon dit sulke beroeringe veroorsaak dat die hele sekuriteit van die reeds moeilik verdedigbare Oosgrenssone in gevaar gestel kon word. Die opbou van 'n militêre weerbaarheid teen so 'n bedreiging en die pasifikasiebeleid wat daarop sou moes volg, kon enorme uitgawes meebring. In die dunbevolkte noorde was Britse militêre optrede nie nodig nie: 'n verstandige sendeling en 'n agent kon die situasie hanteer. In Xhosaland en sy aangrensende streke, daarenteen, kon die toestand nie toegelaat word om self te ontwikkel nie. Indien die swart Napoleon 100 000 vlugtelinge oorkant sy digbevolkte suidwesgrens op die Xhosa en hul bure sou afdryf, kon die enorme druk op die Kaapse Oosgrenssone 'n katastrofe daarheen bring. Die situasie moes sorgvuldig dopgehou word. Fyn beplanning moes geskied, ook in oorleg met die Xhosahoofde en hul naburige kapteins.[40]

38. Drie bylaes by pas vermelde brief, *op. cit.*, pp. 420-426. Vgl. ook *R.C.C.*, XXIV, pp. 293–299, waar benewens „Mantatees" en „Goes" ook „Toro" vermeld word.

39. Vir Bathurst se goedkeuring van Somerset se eerste stappe kyk Bathurst se missive aan Somerset, 20 Aug. 1825 in *R.C.C.*, XXII, p. 499. Teen 3 Desember 1825 keur Bathurst Somerset se latere stappe ook goed, met die voorbehoud: „I do not think that it would be expedient to receive large bodies of them, as this could not fail to have the effect of inviting other Savage Tribes to follow their example" (*R.C.C.*, XXIV, p. 53).

40. Vir 'n algemene ontleding van die faktore in die Britse beleid teenoor die Kaapkolonie in hierdie jare vgl. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 31–59. Die besparingsveldtog wat Bathurst Somerset aangesê het om aan die Kaap deur te voer, word op p. 34 vlg. geskets.

In Mei 1825 is 'n patrollie na Thembuland (destyds Tamboekieland genoem) gestuur om meer oor 'n invallende horde vlugtelinge (daar bv. bekend as „Ficani", „Fecani" of „Infacani", wat „leër" of „kommando" beteken)[41] uit te vind. Daar word verneem dat die Swart immigrante, wat baie ver uit die noorde kom, sowat twee jaar tevore die eerste keer verskyn het. Nadat hulle teruggeslaan was deur 'n Xhosa-koalisie, het hulle in hul verdere weswaartse beweging die Thembus (in navolging van die Hottentotte „Tamboekies" genoem) heeltemal oorrompel en uit hul ou tuiste oorkant die Kei verdryf. Talle Thembus is gedood en hulle het min vee oor. Omdat die Thembus voel dat hulle glad nie meer bestand is teen die invallers se verrassingsaanvalle nie, soek hulle elders 'n heenkome. Sommige van die Swart immigrante woon self reeds ver weswaarts onder die Xhosa digby Fort Willshire. Die immigrante vertel dat hulle deur 'n sterker stam anderkant hulle, wat hulle geplunder het, verplig word om self te plunder om 'n bestaan te maak. Luitenant W. H. Rogers rapporteer: „They never rear Cattle, nor sow Corn, but slaughter and devour as long as what they have lasts and then proceed to plunder again. Their wives and children accompany them as well as all that they possess; . . ."[42] 'n Thembuhoof wat deur hulle verdryf is, sê dat sy volgelinge dit nie meer in hul volgepakte skuilplekke kan uithou nie, „and must either come into the Colony or move to the Eastward and get among T'Sambie and Hinza's Kaffers, for the plain between the Chumie and Keiskamma Mountains, and the Country they now are in is so elevated and cold as well as destitute of wood, that they cannot live upon it. Several of them have died there of late, when returning from hunting about the Koonappe and Cat Rivers."[43] Rogers voeg by dat, indien die Thembus die swak landstreek verlaat, „there will be no people between the Inficani and the Chumie. The distance across the plain will take them about 1½ days to travel, and by coming this route they can enter the Colony, without being opposed by, or their approach even known to the Kaffers, as to opposing them I don't think the Kaffers judging from the anxiety I observed displayed by them respecting these people, . . . would make any great attempt of the sort, but would rather fly into the Colony for protection. They relate that the Ficani amongst them express it to be their Countrymen's determination to come and see the white men with whom they wish to try their strength." Die „Kaffers" (die Xhosas) is ook baie onrustig en verleen hul samewerking aan die Britte.[44]

Die bekende skrywer en digter Thomas Pringle rapporteer nog in Mei verdere inligting oor die swart immigrante. Dat hulle direk of indirek 'n be-

41. *History of Matiwane*, p. 235. M. Wilson vertaal dit as „marauders" (*O.H.S.A.*, I, p. 249).
42. *R.C.C.*, XXII, pp. 427–429 (aanhaling uit luitenant Rogers aan majoor Forbes, bevelvoerende offisier op die Oosgrens, 27 Mei 1825, p. 429).
43. *Ib.*, p. 430.
44. *Ib.*, pp. 430–431.

sonder ernstige bedreiging vir die Kolonie inhou, beklemtoon hy; want hulle het twee maande tevore die gekombineerde magte van die Thembu-opperhoof en Hintza bloedig verslaan by die Hangklipberg, slegs sowat agt uur te perd van Baviaansrivier, waar Pringle se groep Setlaars woon. Hoewel die Swart immigrante hoofsaaklik oorkant die Wit-Kei gevestig is, gaan hulle dikwels op rooftogte uit en val Bantoekrale skielik in die dag en in die nag aan. Hulle roof nie alleen vee en graan nie, „but massacre all who fall into their hands, men, women and children, that they are armed with a hooked weapon fixed on the end of a pole, and also with a Stabbing Weapon like a short assagay or spear. That they attack with exceeding boldness and fury, rushing on to close combat, through the showers of assagays which the Kaffer warriors poured in upon them, and that they are so swift of foot and so formidable from their numbers and ferocity, that the Kaffer Tribes now consider themselves quite unequal to engage with them." Die Thembu-hoofde T'Quassa en Pawana het gewaarsku „that unless they speedily obtained Military aid from the English Government they must on the first advance of the Marauders cross the Frontier line and fly into the Colony for their lives".[45]

Uit allerhande gerugte kon nie duidelikheid oor die Swart immigrante se identiteit verkry word nie. Pringle sluit sy brief af deur te sê „that about 20 of this Tribe made a predatory incursion into the Colony six or eight months ago, and were pursued and slain by a Commando from the Tarka". Sy posisie is heeltemal oop vir 'n aanval van anderkant die Winterberg. Hy vra dus beskerming.[46]

Lord Charles Somerset laat dit in Junie oor aan majoor Forbes, bevelvoerende offisier op die Oosgrens, om volgens sy diskresie die grensverdediging te beplan. Die goewerneur meen „that there appears a great want of exertion and spirit amongst the Caffers (d.w.s. die Xhosas) under the Impression that they will be defended by his Majesty's Troops, it is of importance therefore that they should be roused from their Apathy by being assured that their safety must depend on their own exertions".[47] Om verstaanbare redes is die goewerneur duidelik nog baie huiwerig om in die stryd tussen die Swart immigrante en die stamme agter die Kaapse Oosgrens betrokke te raak. Hy besef egter dat daar 'n baie sterk Swart drang suidweswaarts is. Laat in 1824 het trouens 'n kommando uit die Tarka reeds sowat 20 van die vreemde immigran-

45. *Ib.*, T. Pringle aan kaptein Massey, 29 Mei 1825, pp. 431–432 (aanhaling op p. 432).
46. *Ib.*, p. 433. Vgl. ook T. Pringle se *Narrative of a Residence in South Africa*, Kaapstad, 1966, p. 220 vlg. en kaart teenoor titelblad.
47. *Ib.*, C. A. FitzRoy, Militêre Sekretaris, aan majoor Forbes, 9 Junie 1825, p. 434.
48. Vgl. *ib.*, pp. 427–428.
49. N. J. van Warmelo, wat benewens mondelinge tradisie van die Bantoe ook Kaapse argiefstukke geraadpleeg het, skryf al die woelinge agter die Kaapse Oosgrenssone tydens 1825–1828 toe aan die Ngwane onder Matiwane (*History of Matiwane*, p. 235 vlg.). M. Wilson gun Matiwane skynbaar geen rol in haar oorsig van die Kaapse Oosgrens (hoofsaaklik gebaseer op gedrukte bronne en veldwerk) nie, en skryf die

te binnekant die Kolonie agtervolg en gedood. Die Swart voorhoede het dus reeds oor die sentrale gedeelte van die Oosgrens begin rol. Binnekort moet „Ficani", Thembu, Xhosa en ander Swartes die Blanke grenssone verder binnedring. Die vraag was nou: moes in Thembuland en Xhosaland wal gegooi word, of moes gewag word totdat die Blanke Oosgrenssone self oorstroom word?[48]

Tydelike verligting is gebring deur die onvoorspelbaarheid van die invallers, wat ook soms terug of weg beweeg en na 'n tyd weer rowerbendes uitgestuur het. Baie wilde gerugte het die spanning op die grense periodiek verhoog. Onder hierdie omstandighede het ons te doen met 'n gebrek aan betroubare kontemporêre skriftelike bronne en deel ons vandag nog in 'n mate die verwarring wat destyds oor die identiteit en bewegings van hierdie swart immigrante geheers het.[49] Wat wel vas staan, is dat hulle swart immigrante was uit verre Zoeloeland en Natal met 'n doeltreffende wyse van oorlogvoering, en wie ook al die aanvoerders en wat ook al die bewegings van die groot georganiseerde groepe was, sou hierdie nuwe elemente in die latere jare twintig in verbrokkelde eenhede in die Kaapse Oosgrenssone bly insypel. Mettertyd sou hulle getalle daar so toeneem dat die Britse grensbeleid hersien moes word. Aan die positiewe kant kon hulle broodnodige arbeid voorsien; aan die negatiewe kant kon hulle die onrusgevoel onder die grensboere laat aangroei. Klein gesinsgroepe en enkelinge kon ingeburger raak; maar groterige, gewapende, swerwende bendes kon die grensboergemeenskap terroriseer.

Net na die helfte van 1827 verskyn vreemde invallers weer naby die land van die Thembus, wat vreesbevange oor die Kei stroom, die distrik Somerset in, om Blanke beskerming. Onder kaptein Pawana kom ongeveer 3 000 Thembus met 10 000 tot 12 000 beeste aan. 'n Ander groot gedeelte van hulle het weer na die Xhosas gevlug. Landdros W. M. MacKay van Somerset, wat met 'n verkenningsmag die invallers gaan opspoor het in Thembuland, word byna vasgekeer deur 'n oormag van sowat 7 000 man en ontsnap met moeite. Hy verneem egter van 'n vlugteling dat die invallers bestaan uit twee stamme, „Masotu" en „Manguana", onder twee groot kapteins, Maketa en Mattuana. Nadat hulle teen baie stamme geveg het en net teen Shaka verloor het, en toe ook hulle vee verloor het, soek hulle nou Thembu-vee. Wie ook

vroeëre woeling minstens tot 1825 toe aan die Mfengu, wat sy as vlugtelinge tipeer meestal van die Hlubi-, Bhele- en Zizi-hoofskappe in Natal, wat reeds sedert ongeveer 1822 in Xhosaland sou begin aankom het (*O.H.S.A.*, I., p. 249). Wat die probleem verder bemoeilik, is dat die Ngwane (wat oorspronklik tussen die Bo-Pongolo- en Buffelsrivier gewoon het) en die Hlubi, Bhele en Zizi (wat oorspronklik langs die bolope van die Tugela gevestig was) min of meer dieselfde tyd begin migreer het, met mekaar gebots het, en ook vermeng geraak het. Terwyl die Ngwane en dele van die Hlubi suidweswaarts oor die Hoëveld beweeg het, het die Bhele, Zizi en ander dele van die Hlubi oos van die Drakensberge beweeg. Later was daar verdere vermenging. Vgl. o.a. Kaart 3 op p. 77 van *O.H.S.A.*, I, en die kaart agter in A. T. Bryant, *Olden Times in Zululand.*

al die eersgenoemde stam en kaptein is, die tweede is duidelik die Ngwane onder Matiwane, wat nou nog oorkant die Oranjerivier gevestig is.

Ook in die Blanke grenssone is groot onrus veroorsaak. Die veldkornette van sekere wyke moes dringend aangesê word om sekere regeringsgrond tot die beskikking van die Thembus te stel. Die landdros moes besluit of die Thembus werklik rede gehad het om so te vlug (en dus hulp verdien) en of hulle met eie gesamentlike kragte self die gevaar kon afgeweer het; in welke geval hulle aangesê moes word om dadelik die Kolonie te verlaat en nie weer so iets te onderneem nie. Weens gebrek aan betroubare inligting was dit uiters moeilik om vir eers die presiese feite vas te stel waarop oordele gevel kon word. Soos die landdros self ondervind het, was verkenning gevaarlik.[50] Oor die ou basiese probleem het luitenant-goewerneur Bourke hom op 15 Oktober 1827 aan burggraaf Goderich soos volg uitgelaat: „The presence of so large a body of the Tambookies (d.w.s. Thembus) with their cattle upon the frontiers of Somerset, where the pasturage is hardly sufficient for the flocks of the inhabitants, was exceedingly embarrassing. The Tambookies having always been upon terms of friendly intercourse with the Colonists, it would have been inhuman to have forced them back upon the spears of their enemies. It would further have been very disadvantageous to the Colony to have allowed a powerful and warlike tribe to supplant on our immediate Frontier, a quiet, inoffensive, friendly race." Die Luitenant-goewerneur-in-rade het dus besluit dat die „Tamboekies" in hul eie land herstel moes word, indien moontlik deur onderhandeling met die invallers, of anders met die wapen.[51]

Nadat die nodige bevele uitgereik was, het sulke verdere onrusbarende inligting Bourke bereik oor die toestand van die Somerset-grens, dat hy homself na Grahamstad gehaas het. Daar verneem die luitenant-goewerneur dat die invallers, na die saai van verwoesting in Thembuland en in een Xhosadorp digby 'n sendingstasie op die Chumie, terug is na hul vorige woonplek. Patrollies kon hulle nie meer opspoor nie. Bourke doen nou sy bes om die grens te pasifiseer. Hy spoor die Xhosakapteins aan om in die toekoms self hul eie land te verdedig en oorreed Pawana met moeite om uit Somerset na Thembuland terug te keer. Bourke wys Goderich daarop dat sy troepe veels te min is om so 'n uitgestrekte grens te verdedig en dat hy verplig is om op die kommandostelsel terug te val. Hy waarsku „that the frequent recurrence of such events is by no means improbable". „The Interior of Africa," besef hy, „at no great distance from this Settlement, appears to be in a state of great commotion, and for some years past various powerful tribes have been pressing to the southward, driving the weaker ones before them, from whom many fugitives, under different appellations, have obtained refuge in the Colony." Nog nooit tevore egter het van die stamme op hul onmiddellike grens die Kolonie om beskerming binnegevlug nie. „Their presence in considerable num-

50. *R.C.C.*, XXXIV, pp. 18–19 en 453–469.
51. *Ib.*, pp. 18–19.

bers," gaan hy voort, „would be a serious evil to the inhabitants upon whose farms they would first place themselves, and there are now very few vacant spots of Government land capable of sustaining man or beast, to which they might be removed."[52] Hy glo dat dit nou die beste Britse beleid is om die „Caffres" (Xhosas) te help om hulself in hul eie land te handhaaf. Sonder om hom in interne Bantoetwiste in te meng, glo hy dat die maklikste en goedkoopste metode is om met betreklik klein gewapende magte die Xhosas en Thembus in hul land te ondersteun wanneer hulle werklik hulp nodig het. 'n Veroweraar, „Chaca", het hulle reeds gedreig met 'n aanval deur sy gedissiplineerde, sterk krygsmagte. Die Luitenant-goewerneur weet dat die Imperiale regering nie oorkant sy koloniale grense in Bantoewoelinge ingetrek wil raak nie. Hy speel dus sy troefkaart: hy verlang Goderich se instruksies „as to what measures His Majesty's Government would desire to adopt in the probable event of the Border Tribes being forced to take refuge en masse within the Colony."[53]

Die gebied oorkant die Kaapse Oosgrens het skaars tot relatiewe rus gekom toe die kwaaiste bedreiging in jare hom tref. Teen die helfte van 1828 het die grootste veroweraar van die *Difaqane* en een van sy mees vasberade en sterkste slagoffers byna gelyktydig die Mpondo's en die Thembus aangeval. Shaka het self tot by die Mzimkhulurivier saamgegaan en van daar twee impies verder gestuur. Die eerste moes kuslangs die Mpondo's en hul westelike bure aanval, en die tweede moes langs 'n binnelandse roete die Bhacas en ander vlugtelinge uit Natal bedreig. Spesifieke instruksies is deur Shaka aan sy bevelvoerders gegee dat hulle nie te naby aan die Kaapse Oosgrens moes gaan nie. Matiwane het juis in dieselfde wintermaande weer sy Ngwane-hordes na die Thembus gestuur om hul so suksesvolle beesrooftogte van die vorige jaar te hervat. Agter die Kaapse Oosgrenssone het dit gegis en gekook. Gerugte van verdere woelinge is wyd en syd versprei.

Na aanleiding van sy vorige ervaring en beleidsbepalinge het die koloniale owerheid besluit om met 'n werklike sterk mag, bestaande uit vaste troepe, burgerkommando's en Bantoe-krygers, die vuur net daar dood te slaan. Die eerste stap was egter om met Shaka te beraadslaag. Met hierdie doel het majoor Dundas in Julie 1828 met 'n klein geselskap na Mpondoland gegaan. Shaka was reeds weg, en op sy pad terug help 'n Thembumag Dundas om 'n

52. *Ib.*, pp. 20–22 (aanhaling op p. 20). Vgl. ook *ib.*, XXXIII, pp. 454-455. Opmerklik is die onkunde van die Britse owerhede oor Shaka. Minder as 'n jaar voor die dood van die Swart Napoleon van Afrika, toe die Zoeloe-koning reeds die toppunt van sy mag bereik het, skryf Bourke nog aan Goderich op 15 Okt. 1827, dat Shaka, wie se gebied van Port Natal tot die 25ste oosbreedtegraad (*sic*) strek, „appears likely to become a great Conqueror". (Kyk *R.R.C.*, XXXIV, p. 21). Op 14 Julie 1828 skryf majoor Dundas nog vanaf die Basheerivier aan kolonel Somerset dat Shaka deur 'n sterker volk uit sy eie land verdryf is en so verplig is om 'n swerwende lewe te lei. Hy het 'n blote plunderaar geword (kyk Van Warmelo, *History of Matiwane*, p. 238).

53. *Ib.*, pp. 19–21 (aanhaling op p. 21); *ib.*, XXXIII, pp. 443–444.

groep Ngwane (wat hy vir Zoeloes aansien) teen die end van Julie te verslaan. Later sluit hy hom by kolonel Somerset se hoofmag aan, wat aan die Mthatharivier by Mbholompo die groot slag teen die Ngwane lewer, weer in die waan dat hy met die Zoeloes slaags is. Op 27 Augustus 1828, bygestaan deur sowat 26 000 Xhosa-, Thembu- en Mpondo-krygers, verslaan hy sowat 20 000 van Matiwane se horde, wat met vroue, kinders en tienduisende gebuite beeste besig is om op te ruk. Die Ngwanekrygers veg vasberade, maar is glad nie bestand teen gewere en kanonne nie. Matiwane se horde word verpletterend verslaan en begin verbrokkel.[54] Sommige versplinterde groepies Ngwane vind 'n toevlugsoord onder die Xhosa en Thembu, terwyl ander algaande die Kaapse Oosgrenssone insypel. Saam met hulle kom heelwat Thembu en Xhosa wat deur die toenemende onrus van die vorige jare so dikwels in beweging gebring is. Aangesien baie van hierdie Bantoe soveel van die wondere van die Blankes met eie oë waargeneem het, is dit aanneemlik dat talle sou probeer om self weswaarts te gaan om nader daarmee kennis te maak en daarin te deel.

Intussen het die gewone soort grensgerugte en alarms voortgeduur wat sy gewone oes Swart vlugtelinge aan die Kaapse Oosgrenssone besorg het. Die moord op Shaka in September 1828 het egter die dryfkrag uit die Zoeloe-imperialisme gehaal. Ofskoon Dingane nog sy impies teen die Mpondo's uitgestuur het, en so die suidweswaartse beweging van vlugtelinge aangehelp het, het die verdwyning van die swart Napoleon groter rus in die landstreek agter die Kaapse Oosgrens bevorder. Die swerwer Matiwane is terug op sy lang pad na Zoeloeland, waar Dingane se beuels hom ingewag het en sy rustelose bene op KwaMatiwane laat rus het.[55] Ander Bantoe-emigranteleiers het ook uit die omgewing van die Kaapse noord- en noordoosgrense padgegee. Met die verdwyning van die vername hordeleiers gedurende die laat jare twintig en heel vroeë jare dertig het tydelik 'n ietwat rustiger tydperk aangebreek. Moselikatse was honderde myle na die noordweste, Sikonjela ver in die noorde, terwyl Moshesh se diplomasie krygsoperasies probeer beperk het. Nog tot die begin van die Groot Trek kan daar 'n besondere beweeglikheid onder die Nie-Blankes van Suid-Afrika waargeneem word. Van oorkant die koloniale grense sou verdere Swart en Bruin immigrante verwag kon word. Inderdaad het die Kaapse grensdistrikte bekend geword as 'n oord wat sekuriteit aan Nie-Blanke vlugtelinge gebied het.[56] Vuurwapens en perde sou daar ook verkry kon word, wat later in Bantoegebiede groter veiligheid kon verskaf. Al wat nog kortgekom het om die sluise vir Swart immigrante wyd oop te

54. Kaapse argiefstukke oor die gebeure van 1828 is deur Van Warmelo in sy *History of Matiwane*, Hoofstuk 26, gepubliseer. Kyk verder die oorspronklike missives in C.O. 48/124: no. 43, Bourke aan Huskisson, 26 Aug. 1828, met bylaes en C.O. 48/130: no. 8, Cole aan Murray, 31 Jan. 1829, met bylaes (P.R.O.); *O.H.S.A.*, I, pp. 349–350 en 394; Cory, *The Rise of South Africa*, II, p. 354 vlg.

55. Van Warmelo, *op. cit.*

56. Sedert 1829 het Xhosa-aanvalle op Thembus 'n hele aantal van laasgenoemde bv. die blanke Oosgrenssone laat invlug. Vgl. bv. Cory, *op. cit.*, II, pp. 378–380 en noot 1.

maak, was aanmoediging van die kant van die Britse owerheid om in die Kolonie te kom werk.

Met die aanname van Ordonnansie No. 49 van 14 Julie 1828 is die aanmoediging gegee. Hierdie Ordonnansie was getiteld „for the Admission into the Colony, under certain restrictions, of Persons belonging to the Tribes beyond the Frontier thereof, and for regulating the manner of their Employment as free Labourers in the service of the Colonists." Spesifiek word vermeld dat „any Kafirs, Gonaquas, Tambookies, Griquas, Bosjesmen, Bechuanas (Tswanas), Mantatees, Namaquas, or other natives of the interior of Africa" wat begerig is om diens by koloniste te aanvaar, nou deur die Britse owerheid toegelaat mag word.[57] Dit hef ook 'n reeks ordonnansies van 1797 tot 1820 op wat dit tevore verbied het.[58]

Ofskoon 'n ietwat radikale ordonnansie, is dit tog deur voorafgaande gebeure in die vooruitsig gestel. Reeds twee jaar tevore het die Staatsekretaris en lord Charles Somerset oorweeg om na die Kolonie uit te nooi „certain Mantatees and Goes to be employed under indenture in the service of the Colonists". Nadat die menings van vier landdroste van grensdistrikte ingewin en oorweeg was, het die Luitenant-goewerneur-in-rade besluit „that it will be desirable to procure such number of useful labourers from the Frontier Tribes as the Colonists may be desirous of engaging and it may be safe and prudent to admit; . . ." 'n Ordonnansie is opgetrek wat wesenlik verskil van Somerset se voorstel, dit is aanvaar, en Bourke wag nou net op Imperiale goedkeuring.[59]

Met Ordonnansie No. 49 het 'n reeks beskermende bepalings en voorsorgmaatreëls in werking gekom. Daar is bepaal dat Nie-Blanke immigrante (d.w.s. Hottentotte, Boesmans, sowel as Bantoe) van oorkant die koloniale grense tot bepaalde distrikte as veewagters, arbeiders op landerye, huisbediendes of in ander hoedanighede deur die Goewerneur toegelaat mag word. Dadelik na toelating in die Kolonie moet elkeen deur 'n vrederegter of veldkornet van die betrokke distrik van 'n skriftelike pas voorsien word. Op die pas moet aangeteken wees die naam, geslag, ouderdom, stam, lengte, kleur, gelaatstrekke en onderskeidingsmerke van elke immigrant, en dit moet in 'n bepaalde verslagboek genoteer word. Twee keer per jaar moet die vrederegters van die verskillende distrikte aan die Kaapse Regeringsekretaris 'n lys verskaf van passe die vorige halfjaar uitgereik. Niemand mag so 'n immigrant sy pas

57. Ord. No. 49 van 1828 is in *The Cape of Good Hope Government Gazette* van 18 Julie 1828 gepubliseer. 'n Teks met aanduiding van latere wysigings verskyn in *Statute Law of the Cape of Good Hope, comprising the Placaats, Proclamations and Ordinances* . . . , Kaapstad, 1862, pp. 128–136.

58. Te wete die Proklamasie van 27 Junie 1797, gedeeltes van die Proklamasie van 14 Mei 1812, die Proklamasie van 8 Augustus 1817, en dié van 28 Januarie 1820.

59. *R.C.C.*, XXXII, pp. 53–54 (aanhalings op p. 53), Bourke aan Bathurst, 30 Junie 1827. Vir die verrigtinge in die Raad aan die Kaap en die oorweegde stukke vgl. *ib.*, XXXIV, pp. 340, 367–374, 394–406 en 424–434.

ontneem nie, of dit aan 'n ander laat oordra nie, of hom met geweld in sy diens aanhou nie. Geen immigrant mag sonder 'n pas in diens geneem word nie; en vir tydperke langer as 'n maand moet 'n skriftelike kontrak voor 'n beampte aangegaan word. Terwyl elke party 'n kopie van die kontrak ontvang, moet 'n derde kopie by die betrokke beampte in 'n spesiale boek aangeteken word. Die regte van immigrantekinders waarvan die ouers nog lewe, word beskerm; en spesiale voorsiening word gemaak vir die inboek van weeskinders, of verlate klein kinders (jongetjies tot 18 jaar en meisies tot 16) voor 'n beampte. Rondgaande regters sal die betrokke registers inspekteer.

Immigrante wat sonder die voorgeskrewe dokumente ronddwaal, of met passe, maar sonder 'n eerlike middel van bestaan, moet gearresteer en na die naaste magistraat gebring word, wat hulle na hul diensgewers sal terugstuur, of onder kontrak plaas, of oorkant die koloniale grense deporteer. Diegene wat gedeporteer is en dan terugkeer en weer rond dwaal, kan een jaar tronkstraf kry. Enige Nie-Blanke immigrant wat van 'n pas voorsien is, mag hom, met verlof van die inwonende sendeling, op enige sendingstasie binne die Kolonie vestig. 'n Swaar straf van sewe jaar deportasie uit die Kolonie word ingestel vir persone wat Nie-Blanke immigrante as slawe behandel.

Wat was die motivering van die radikale Ordonnansie No. 49 van 1828? Daar was verskeie oorwegings. Die eerste was van praktiese aard. Die Britse owerheid het geglo dat dit nie meer *moontlik* was om die duisende Swart immigrante wat as gevolg van die *Difaqane* en verhoogde bevolkingsdruk in Kafferland die grensdistrikte wou inkom, daaruit te hou nie. Verder het die owerheid gemeen dat, weens die groot gebrek aan swart arbeiders in die Kolonie, dit nie meer *wenslik* was om die Swart immigrante daar uit te weer nie. Dan was daar die filantropiese oorweging dat van regeringsweë toegesien moet word dat die nuwe Swart immigrante, wat in elk geval gaan instroom, so *mensliewend* moontlik behandel word. Regulasies moes dus in Ordonnansie No. 49 opgeneem word om te verseker dat die dienshere hulle nie mishandel nie en dat hul regte as arbeiders behoorlik deur die administratiewe masjinerie van die grensdistrikte beskerm word. In ooreenstemming met die welbekende Ordonnansie No. 50, wat slegs drie dae later ook onder die luitenant-goewerneurskap van die filantropiesgesinde Bourke gepasseer is, is die filantropiese motief voorop: ook bewegingsvryheid word aan Nie-Blankes verleen, buite en binne die Kolonie.[60] Uit die bepalings van Ordonnansie No. 49

60. Die teks van Ordonnansie No. 50 van 1828 is in *The Cape of Good Hope Government Gazette* van 25 Julie 1828 gepubliseer, terwyl 'n verkorte teks deur G. W. Eybers in *Select Constitutional Documents illustrating South African History 1795–1910* afgedruk is op pp. 26–28. Vir Bourke se filantropiese beleid kyk Hazel King: „The humanitarian leanings of Governor Bourke," in *Historical Studies Australia and New Zealand*, X, 37, Nov. 1961, pp. 19–27. Die Bourke Papers berus in die Rhodes House-Biblioteek te Oxford en mikrofilms daarvan in die Kaapse Staatsargief.

blyk dat, hoewel die belange van die dienshere op verskeie maniere beskerm word, dit by uitstek die belange van die diensnemers is wat hier sorgvuldig omlyn word. Gedurende die volgende dekade sou dit nie alleen nodig word om deur nuwe regulasies die belange van die dienshere beter te beskerm nie, maar sou ook administratief opgetree moes word om dienshere se belange in die praktyk meer te beskerm. Saam met die filantropiese oorweging is daar gekombineer 'n grensbeveiligingsmotief. Die Britse owerheid het geargumenteer dat, wanneer Nie-Blankes meer in kontak kom met die Kolonie, hul beskawingspeil sou styg. Dan sou hulle nie net meer Britse handelsware aankoop nie, maar daartoe meehelp om die grenssone te pasifiseer. So kon ook heelwat geld gespaar word.[61]

Die uitwerking van hierdie radikale beleid was om die Kaapse grenssone aanmerklik te verbreed. Tevore is gepoog om 'n absolute grenslyn, of desnoods 'n smal grensstreek, op te werp as skeiding tussen Swart en Blank. Nou sou Fingo's so ver weswaarts as die Tsitsikamma, in die distrik George, agter die ou grenssone gevestig word, terwyl sendelinge, handelaars, amptenare, en selfs boere, hulle diep in Kafferland sou ophou.[62] In die dekade voor die Groot Trek vind daar dus 'n steeds groter saamwoon van verskillende rassegroepe plaas.

Wat was die praktiese uitwerking van Ordonnansie No. 49? Hetsy as oorsaak, hetsy as gevolg, van die Ordonnansie, het Swart en Bruin immigrante in steeds groter getalle die koloniale grensdistrikte ingestroom. Soos hierbo aangetoon, het die praktyk in die administrasie van die Ordonnansie soms heelwat van sy teorie verskil. Sterk besparingsoorwegings en Kaapse geldelike tekorte het dit vir die Britse owerheid onmoontlik gemaak om dit doeltreffend gedurende die dekade voor die Groot Trek te administreer.

Die filantropies gesinde luitenant-goewerneur Bourke het kort na die aanname van Ordonnansie No. 49 die Kaapse bewind aan sir Lowry Cole oorgedra. Die nuwe Goewerneur het op 25 Augustus 1829 die Ordonnansie, in soverre dit die Xhosas raak, opgeskort. Voortaan sou sendelinge nie meer die reg hê om passe aan die Xhosas uit te reik nie, want dit sou die instroming van te veel Xhosas in die Oosgrensdistrikte meebring.[63] In die praktyk het dit

61. Vgl. Muller, *Britse Owerheid.*
62. Vgl. die Rex Papers, Lêer 6, briewe van George Rex, Sr. aan sy seun F. Rex, 18 Sept. 1835 (S.A.B.).
63. Die betrokke Proklamasie deur Cole, gedateer 25 Augustus 1829, is in die *C. of G.H. Govt. Gazette* van 28 Augustus 1829 gepubliseer. Uit die korrespondensie blyk dat daar 'n vrees ontstaan het in Albanie en Somerset dat Xhosas onder dekmantel van die Ordonnansie die Kolonie instroom om 'n aanval daarop te maak. Gevolglik het die Goewerneur die suggestie van die Siviele Kommissaris van Albanie en Somerset op 19 Augustus 1829 (Ay. 9/6: Albany Lett. Book, 1828–1832, brief aan Kaapse Regeringsekr., pp. 266–267) aanvaar en aan die staatsekretaris voorgestel dat daaraan gehoor gegee word (G.H. 23/9: no. 39, Cole aan Murray, 2 Sept. 1829, pp. 125–126, waarvan die oorspronklike in C.O. 48/131, P.R.O., berus). Hoewel kort daarop gerap-

min verskil gemaak: passe is nog deur sendelinge aan Xhosas uitgereik; en al die ander Nie-Blanke immigrante het steeds die Oosgrensdistrikte ingekom. Met die swak plaaslike administratiewe masjinerie kon die sluise wat in 1828 heelwat verder oopgedraai is, nie weer toegedraai word nie. Volgens plaaslike dokumente het die toepassing daarvan nooit opgehou nie. In sommige distrikte is die voorgeskrewe dokumente van 1828 tot die aanvang van die Groot Trek gehou; in ander distrikte word gekla dat die dokumente nie volgens die voorskrif van die Ordonnansie ingevul is nie. Allerhande onreëlmatighede het voorgekom.[64] Nie-Blankes sonder passe het onwetend en wetend die afgeleë en ongemerkte grense ingestroom. Waarskynlik het daar heelwat meer Nie-Blanke immigrante sonder passe en sonder registrasie die Kolonie ingekom as met die voorgeskrewe dokumente. Teen die begin van 1837 was daar baie duisende meer sulke Nie-Blankes in die grensdistrikte gevestig, of daar aan die rondswerf, as wat daar Blankes was wat as Voortrekkers die Kolonie verlaat het. Juis omdat die grensadministrasie in die vroeë jare dertig in sommige opsigte feitlik in duie gestort het, beskik ons nie oor akkurate verslae om die tempo en volume van die Swart en Bruin immigrasie presies te bepaal nie.[65]

Uit die beskikbare plaaslike dokumente is dit egter duidelik dat die grensdistrikte oorstroom is deur groot en klein groepe Nie-Blanke uitlanders; en hulle het gekom uit die ooste, die noordooste, die noorde en noordweste. Dit was 'n voortsetting van die stroom van voor 1828; net die sluise is wyer oopgedraai. Soms het sendelinge oorkant die grense immigrante gestuur, soms het Blanke werkgewers in die Kolonie geskikte immigrante aangevra. Die Bantoe was sterk in die meerderheid. Uit die ooste en noordooste het Xhosas, Fingo's (saamgestel uit verskillende stamme) en Thembus gekom; uit die noorde Ngwane, Hlubi, Rolong, Basoeto, Tswanas en andere; uit die noordweste

porteer is dat dié gerugte oordrewe was, is die formele, gedeeltelike opheffing van die Ordonnansie tog nog gehandhaaf (*ib.*, ongenommer, Cole aan Hay, 25 Nov. 1829, pp. 131–132 en *ib.*, no. 1, Cole aan Murray, 2 Jan. 1830, pp. 135–143. Die oorspronklike berus in C.O. 48/135, in die P.R.O.).

Sommige historici het nie besef dat die Proklamasie van 25 Augustus 1829 nie die hele Ordonnansie No. 49 van 1828 opgehef het nie. Vgl. o.a. *C.H.B.E.*, VIII, p. 311; Theal, *History of S.A. since 1795*, II, p. 11; Cory, *The Rise of S.A.*, II, p. 361; asook MacMillan, *B.B.B.*, 1963-ed., pp. 87–88.

64. Vgl. o.a. C.O. 2742: no. 52, met kopie van registers, Albanie en Somerset, 1833; Ay. 9/6: no. 210, Siviele Kommissaris van Albanie en Somerset aan Kaapse Regeringsekretaris, 21 Aug. 1829, pp. 267–268; en *ib.*, *ib.* aan *ib.*, 5 Okt. 1832, p. 537.

65. Kyk o.a. Somerset-Oos 10/59: ongenommer, assistent- siviele kommissaris J. F. Ziervogel se verslag oor 'n memorie deur inwoners van die subdistrik Cradock aangaande die arrestasie van en beskerming teen Nie-Blankes sonder vaste verblyfplek of werk, gedateer Cradock, 17 Mei 1834 (bladsye ongenommer); C.O. 2749: no. 60, siviele kommissaris D. Campbell vir Albanie en Somerset aan Waarn. Regeringsekretaris, 9 Mei 1834 en bylae; Somerset-Oos 8/99: ongenommer, veldkornet S. J. van Wyk aan resident-magistraat, gedateer Tarka, 6 Jan. 1829.

Betsjoeanas, Rolong, Kwena en elemente uit ander stamme. Ook Hottentot-, Griekwa-, Koranna- en Boesman-elemente het uit die noorde en noordweste aangekom en so Swart met Bruin afgewissel. Baie Swart en Bruin elemente is onder relatiewe groot druk van agter die koloniale grense ingeforseer en die swak grensmasjinerie wat Ordonnansie No. 49 moes administreer, was hopeloos ontoereikend. Beheer het in so 'n mate verlore gegaan dat dit eintlik nooit weer heeltemal herwin is nie. Daar is praktyke ingestel wat as presedente beskou is en wat nooit weer sou verdwyn nie. Met die groot gewapende Bantoegroepe wat in dié jare die uitgestrekte grensdistrikte ingestroom het, het die Britse grensadministrasie nie raad geweet nie: inderdaad het die wet nie daarmee rekening gehou nie, want die grootskaalse instroming was inherent 'n militêre vraagstuk. 'n Paar beamptes en 'n handvol polisie, met gewone tronke en howe, kon dit nie hanteer nie. In die breër wordende grenssone is onrus só grootliks verhoog. Blanke dienshere, en veral boere, het die grotendeels onbeheerste vloed van Swart en Bruin immigrante dus dikwels geen werklike bate nie, maar dikwels 'n belemmering vir hul bedrywighede gevind. Nieteenstaande daar gepoog is deur opskorting van Ordonnansie No. 49, en ook deur ander periodieke maatreëls, om onrus in die grensdistrikte te verminder, kon met die ooptrek van die sluise in 1828 tot die begin van die Groot Trek, nie weer behoorlik beheer herwin word nie. Die feit dat dit aan 'n regering, wie se optrede deur finansiële en filantropiese oorwegings aan bande gelê is, opgedra is om die enorme bevolkingsdruk deur die *Difaqane* veroorsaak teen te hou – nadat Ordonnansie No. 49 een keer in werking gestel was – het die beste pogings tot mislukking gedoem.[66]

Op 17 Julie 1828, die dag voordat Ordonnansie No. 49 bekend gemaak is, het luitenant-goewerneur Bourke ook Ordonnansie No. 50 onderteken. Volgens laasgenoemde Ordonnansie sou Hottentotte en ander vry Gekleurdes nie langer passe in die Kaapkolonie hoef te dra nie. Dit het beteken dat Blankes nie meer die reg sou hê om te eis dat hierdie Nie-Blankes passe op aanvraag sou hoef te vertoon nie. Gevolglik sou dit bykans onmoontlik word om Ordonnansie No. 49 in die grensdistrikte effektief in hierdie opsig toe te pas. Die kern van immigrantebeheer was die uitreik en dra van skriftelike passe waarop allerhande besonderhede aangeteken is; en by indienstrede vir langer as 'n maand, die uitreiking van skriftelike, amptelike kontrakte. Wanneer immigrante binne die Kolonie ronddwaal sonder die voorgeskrewe dokumente of sonder 'n eerlike middel van bestaan, moes hulle, kragtens Ordonnansie No. 49, gearresteer en na die naaste magistraat gebring word vir herindiensneming of deportasie oorkant die koloniale grense. Sonder inspek-

66. 'n Ontleding van die koloniale pas- en kontrakdokumente behoort dit moontlik te maak om verdere stamelemente te onderskei. Vgl. o.a. talle registers in C.O. 2742 en C.O. 2749.

Die Britse owerheid is reeds voor die Groot Trek tussen botsende beleidsfaktore vasgeknel. Kyk Muller, *Britse Owerheid*, pp. 31–59.

sie van hul dokumente, sou nie bepaal kon word of Nie-Blankes immigrante is nie, en indien wel, wat hul status is nie.[67]

Kort na die aanname van Ordonnansie No. 49 het dienshere in die distrik Albanie formeel aansoek gedoen om die toesegging aan hulle van immigrante-arbeiders van oorkant die koloniale noordgrens. Deur die administratiewe masjinerie van Albanie is daar 16 „Betsjoeanas" (Tswanas) van die Wesleyaanse sendelinge Hodgson en Archbell aangevra. Ook is drie „Caffres" van die sendeling W. Thomson aan die Chumie versoek. Die vergoeding aangebied het gewissel van 24 tot 120 riksdaalders (£1-16s tot £9) per jaar, met 'n gemiddelde van sowat 35 riksdaalders (£2–12–6d); en hulle word benodig merendeels vir buitewerk.[68] Dit is duidelik dat sendelinge oorkant die grense 'n vername rol toegesê word in die keuring en toelating van die immigrante. Teen November 1828 vind assistent- siviele kommissaris J. F. Ziervogel dit nodig om die Ordonnansie só te vertolk dat die aanbeveling van sendelinge nie nodig is nie: Nie-Blanke vreemdelinge kan self kom om kontrakte van indiensneming in die Kolonie aan te gaan.[69]

Die inkom van groot groepe Nie-Blankes in die grensdistrikte het spoedig 'n probleem opgelewer. Wesentlik was dit teenstrydig met Ordonnansie No. 49. Omdat hulle gewoonlik gewapen was, bevrees was vir hul lewe en vasberade om hulself en hul laaste besittings te beskerm, en daarby moeilik om mee te kommunikeer, kon dokumente nie gewoonweg van hulle opgeëis word nie. Nog in die tweede helfte van 1828 is prokureur-generaal A. Oliphant gevra om i.v.m. die „apprehension of marauders" 'n regsvoorskrif te gee. Oliphant meen dat die „Clerk of the Peace", nadat 'n voorlopige ondersoek ingestel is, hom tot die resident-magistraat moet wend om 'n lasbrief om die swerwerbende te arresteer. Die siviele kommissaris moet in kennis gestel word van die gevaar aan so 'n operasie verbonde en die grootte van die gewapende mag wat vereis word. Dan moet die siviele kommissaris aan die veldkornet instruksies gee waar hy die nodige hulp moet verleen sodat amptenare die lasbrief kan bestel. Oor hoe die lasbrief uiteindelik op die bende bestel moet word, sê Oliphant, kan hy hom nie uitspreek nie. Sy advies is bloot dat wapens nie gebruik moet word nie, tensy alle ander metodes misluk het. Aangesien die prokureur-generaal verder meen dat daar gewoonlik met slegs klein groepies rondlopers te kampe is, dek sy advies slegs sulke gevalle. Geen heldere prosedure word neergelê nie. Sy engere regsbenadering skyn, by gebrek aan regsmasjinerie in die uitgestrekte grensdistrikte, in heelwat opsigte onprakties te wees.[70]

67. Kyk Eybers, *Select Const. Docs.*, pp. 26–28, vir 'n verkorte weergawe van die bepalings van Ordonnansie No. 50; en ook in Franken, *P.R.*, pp. 346–347.
68. C.O. 2705: no. 204, De Villiers, „Clerk of the Peace" Albanie, aan Waarn. Regeringsekr. Bell, Grahamstad, 6 Sept. 1828.
69. C.O. 2705: Ziervogel aan „Clerk of the Peace" Van N. Onkruydt, Eldon, 22 Nov. 1828, pp. 98–99 en *ib.* aan „Clerk of the Peace", Uitenhage, 10 Okt. 1828, p. 178.

Teen 15 Desember 1828 word Oliphant deur die Goewerneur aangesê „to propose a scheme to prevent the numerous depredations which are daily committed in certain Districts by wandering Hottentots, Bastards and other persons of Colour upon the property of persons living in remote situations". Oliphant se voorstel is om 'n kommando op te roep, met sekere voorsorgmaatreëls sodat misbruike uitgeskakel kan word. Geen „onnodige geweld" moet gepleeg word nie en geen vuurwapens moet gebruik word tensy vuurwapens eers teen die kommando gebruik is nie. Die kern van sy plan is om so 'n oormag teen die rondloperbendes uit te stuur dat hulle vreedsaam gearresteer kan word, om voor die betrokke plaaslike beampte gedaag te word; en in die geval van uitlanders volgens Ordonnansie No. 49 se bepalings gehanteer te word.[71]

In Augustus 1829 skets die grenskommandant, luitenant-kolonel H. Somerset, die toestand van toenemende onrus in die suidelike grensdistrikte as gevolg van die toepassing van Ordonnansie No. 49. „I cannot but consider that the number of Persons who continue to receive permission to enter the Colony with passes from the Missionaries" – so skryf hy – „are but adding fuel to the Flames that is shortly to consume us, and I lament that I do not feel myself authorised to desire the missionaries to discontinue giving such passes for the present.

„Sometimes these people congregate in parties of *Fifty* and infest the Country. I fell in with a Party of eleven yesterday, with passes of upwards of a Month's date, who were wandering about the Koonap, never having offered themselves for Service.

„The whole of the Country between the Kat and Fish Rivers is full of Kaffres, my Patroles are out in every direction, but I did not pass a Farm where depredations were not complained of, and I found the whole country in the greatest state of alarm."[72]

'n Week later – op 25 Augustus 1829 – het Cole dan ook besluit om Ordonnansie No. 49 op te hef. Daar het net te veel swart immigrante onder hierdie Ordonnansie, veral met passe deur sendelinge uitgereik, oor die koloniale grense gekom. Die landlopery en veediefstalle waaroor Somerset gekla het, het onmoontlike afmetings aangeneem. In die regeringskoerant van 28 Augustus 1829, waarin die opheffing bekend gemaak is, word aangekondig dat alle swart rondlopers wat sonder werk is, ontwapen en gearresteer moet word.[73] 'n Paar dae later rapporteer Cole aan die Staatsekretaris oor die gevaarlike toestand

70. A.G. 2156: Prokureur-generaal aan Waarn. Regeringsekr., 25 Sept. 1828 en 20 Junie 1828, pp. 173–174 en 116–117. Vgl. ook *ib.*, *ib.* aan vrederegter Clanwilliam, 6 Junie 1828, pp. 98–99 en *ib.* aan „Clerk of the Peace" Uitenhage, 10 Okt. 1828, p. 178.
71. *Ib.*, Prokureur-generaal aan Waarn. Regeringsekr., pp. 193–194.
72. L.G. 4: Somerset aan Siv. Kom. Campbell van Albanie en Somerset, 18 Aug. 1829, pp. 16–17.
73. Franken, *P.R.*, pp. 347–348 en noot 5.

op die Oosgrens, sy verdedigingsbeleid en sy suspendering van die Ordonnansie.[74]

'n Bietjie meer as 'n jaar later berig siviele kommissaris Van Ryneveld van Graaff-Reinet aan kommissaris-generaal Stockenstrom van die Oostelike distrikte oor die moeilike bestaan van die grensboere in dié noordelike distrik weens baie jare van ongeëwenaarde droogte en sprinkane. Dan voeg hy by: „you are not ignorant of the heavy Tax they are continually subject to from the calls upon their humanity by many of the People belonging to the numerous Tribes beyond the Boundary who came into the Colony begging for Food, and having myself very often been an Eye witness that such application to the Colonists have never been made in vain . . ." Hy kan dus die waarheid bevestig van dié bewerings in 'n petisie deur veldkornet P. van der Walt van Onder-Zeekoerivier.[75]

Of daar teen hierdie tyd daadwerklike pogings was om Ordonnansie No. 49 toe te pas, het byna glad nie meer saak gemaak nie. In die vroeë jare dertig het Griekwa- en Basterruiters met vuurwapens op die noordwes- en noordgrens die verbrokkelde Bantoestamelemente aangeval. Mans, vroue en kinders is gedood en alle vee is gebuit. Dit het meermale met die Betsjoeanas gebeur, en dan het hulle gewoonlik òf die Kolonie ingevlug as hulpbehoewendes òf op hulle beurt ander stamme, soos die Thembu, aangeval om weer vee te bekom. Wanneer hulle misluk, moes hulle tog die Kolonie invlug, en wanneer hulle slaag, kon sommige Thembu weer as hulpbehoewendes in die Kolonie verwag word.[76] Alle pogings om vuurwapens en ammunisie van die gekleurde kommando's te weerhou, het misluk; dieselfde geld vir pogings om hulle roofekspedisies te keer. In daardie dorre geweste was die Britse owerheid nie bereid om met troepe die orde te handhaaf nie. Gevolglik moes daar met lede oë toegesien word hoe dié noordelike grensdistrikte veral deur vlugteling-„Betsjoeanas" oorstroom word, wat om humanitêre redes nie na hul dood teruggestuur kon word nie. Geen wonder dan dat die plaaslike owerhede, om presies dieselfde redes wat tot die aanvaarding van Ordonnansie No. 49 gelei het, voortgegaan het om die Swart en Bruin uitlanders volgens die bepalings van die Ordonnansie te hanteer nie. Daar was ook oorlogvoering tussen die Griekwas en Korannas, wat weer gesamentlik die Boesmans aangeval het. Onder die Bruin immigrante in die noordelike grensdistrikte kry ons dan ook 'n redelike persentasie vlugteling-Korannas en -Boesmans.[77]

74. C.O. 48/131: no. 39, missive gedateer 2 Sept. 1829 (P.R.O.).

75. L.G. 3: brief gedateer 4 Nov. 1830, pp. 138–139 (aanhaling). As bylae hierby gaan die petisie van P. van der Walt en andere „Aan den Land vaders" (Cole, Stockenstrom en Van Ryneveld), van 7 Okt. 1830, pp. 140–147.

76. L.G. 3: Waarn. Siviele Kommissaris aan Kommissaris-generaal, Graaff-Reinet, 19 Julie 1831, met bylaes, pp. 165–171; *ibid.*, Van Ryneveld aan Kommissaris-generaal, Graaff-Reinet, 13 Maart 1832, pp. 223–228; C.O. 2742: veldkomdt. Van Wyk aan siviele kommissaris Campbell (vertaling), Tarka, 27 Junie 1833, bylae in Campbell aan Waarn. Regeringsekr., Grahamstad, 12 Julie 1833.

Teen 1833 kry ons talle getuies uit verskillende oorde oor die verloop van sake wat Swart en Bruin immigrante in oorweldigende getalle die grensdistrikte laat instroom het.

Oor die noordgrens getuig die Franse sendeling eerw. J. P. Pellissier: „The civil state of the Country beyond the Colonial boundary is deplorable. The Corannas, the Griquas, the Bastards live entirely by pillage and rapine. They were never so barefaced in their enormities as now. In former years they were satisfied to bear arms against and to attack the Bechuanas and bordering Tribes of Caffres, but this year they plunder all strangers and all neighbours." In 1832 het die Korannas van die Rietrivier Moshesh aangeval, baie Basoeto's gedood en groot getalle vee geneem; en in 'n aanval op Platberg 'n groot aantal vee van „Betsjoeanas" gebuit.[78]

Siviele kommissaris D. Campbell van Albanie lig die Goewerneur in Julie 1833 in „that for some months back the tribes beyond the boundary of the Colony, from the Winterberg to the Orange River, have been in continued conflict with each other, and that numbers of them have, in consequence thereof, taken refuge within our territory." Hy is nie seker wat die woelinge veroorsaak het nie, maar meen „it is probable that they originate in the great number of Bechuana tribes whom Dingan and other powerful Chiefs have driven from the interior towards the Colony where they are attacked by Coranas and Bastards who are provided with arms and ammunition and consequently easily subdue and slaughter them". Dan kom Campbell by sy probleem: „So great . . . has been the influx of these people (chiefly Bechuanas) into our territory that I feel myself under the necessity of requesting instructions for my guidance on this head.

„These people have usually cattle in their possession, and they decline entering the service of the farmers, who are well disposed to employ them. On the other hand they exhibit the utmost repugnance to repass our limits alleging that if they do so, they are certain of being put to death by their enemies, with whom they cannot contend for the reasons above stated."

Ten slotte rapporteer hy „the great inconvenience that arises to the Colonists from the number of Caffres, known by the name of Gonah's who have dispersed themselves over the Settlement at the head of the Kat River and the adjoining Country". 'n Aantal van hulle was tevore by die Chumie-instituut gevestig, maar hoe hulle die Kolonie binnegekom het, weet hy nie. Hulle trek net soos die Kaffers aan en kan nie van laasgenoemde onderskei word wanneer hulle rondbeweeg nie, „which gives facilities to other Caffres to enter and commit depredations".[79]

Vier dae tevore het J. O'Reilly uit Cradock aan Campbell geskryf: „I

77. Vgl. o.a. L.G. 2: Van Ryneveld aan Bell, 18 Sept. 1828, pp. 123–150; L.G. 3: Van Ryneveld aan Stockenstrom, 7 April 1830, p. 102.
78. Ay. 8/84: ongedateerde stuk, gebind by dokumente van 1833.
79. C.O. 2742: no. 110, aan Waarn. Regeringsekr., Grahamstad, 12 Julie 1833.

fear unless something is done that we shall have them within the boundary for the flocks of Mantatees xc xc now in this part of the District is incredible. They are obliged to seek shelter and are going about with their flocks in all directions, return they will not as numbers of them have been murdered lately by the Corannas and other tribes beyond the limits. The Law on this point, I mean apprehending them when found in the Colony without passes (particularly as they go in such numbers), cannot with humanity be acted upon . . . Whats to be done? . . . Field Cornet Van Heerden has just brought me a troop of half Caffres who state that they were forced to come into the Colony from the ravages and murders committed on them. They are now near this with about 200 head of cattle and as to apprehending and keeping such a troop in Gaol at the expense of Government – its out of the question, particularly with my police, two Constables.

„I hope you will consider the matter for unless something is done soon we shall have the District swarmed (*sic*) with the poor creatures."[80]

Wat kon die Britse owerheid met so 'n probleem in die grensdistrikte uitrig? Nie veel nie.

In 1834, toe die katastrofe van die Sesde Oosgrensoorlog die Oosgrenssone getref het, is die onrus daar grootliks deur Swart en Bruin immigrante vererger. Noudat alle kragte daarop toegespits is om die Xhosas uit die Kolonie te weer, kon sulke immigrante nog makliker inkom en hulle stewiger as tevore daar vestig. Op 14 Oktober 1835 het die Goewerneur inderdaad beveel dat alle Fingo's, „Betsjoeanas" en ander vreemdelinge uit die binneland – waarvan baie op verskillende plase gevestig was, terwyl ander rondgeswerf het sonder 'n vaste woonplek of eerlike bestaansmetode – oorkant die koloniale grense verwyder word. Nieteenstaande die instruksie, volgens Campbell, destyds uitgevoer is, het die inboorlingstamme weer die inwoners van Albanie en Somerset lastig geval. Siviele kommissaris Campbell van Albanie deel mee aan kaptein A. B. Armstrong, vrederegter te Fort Beaufort, op 16 April 1836 dat baie immigrante „are wandering about the immediate Frontier line, without any fixed place of Residence, committing acts of depredations, or compelling the inhabitants to comply with their demands for food". Campbell versoek Armstrong om hulle oor die grense te stuur soos deur die Goewerneur beveel is.[81] Op dieselfde datum skryf hy ook aan H. Hudson dat berig word dat baie Swart immigrante in die distrik Somerset, veral noord en suid van die Winterberg, rondswerf en die inwoners plunder en afpers. Aangesien daar gerapporteer word dat baie van hulle passe het, stel hy voor dat alle passe geregistreer word ooreenkomstig Ordonnansie No. 49 sodat hulle getalle akkuraat bepaal kan word.[82] Baie van die onrus waarvan in Hoofstukke V en VI ge-

80. *Ibid.*, 8 Julie 1833, bylae in no. 110, Campbell aan Waarn. Regeringsekr., 12 Julie 1833. Onder „half Caffres" word bedoel „Gonah's", of half-Kaffers en half-Hottentotte. Vgl. ook Ay. 9/7: pp. 58–59.
81. Ay. 9/20: p. 24.

tuig word, word by name aan dié Nie-Blanke uitlanders toegeskryf. Hulle versnelde immigrasiestroom, wat saamgevloei het met die rondlopery van Xhosas en Gekleurdes, het die kameel van rus en orde se rug gebreek. Inderdaad is die hoogtepunt teen die einde van die Oorlog bereik met die begeleiding deur Britse troepe van byna 17 000 Fingo's tot binne die veiligheid van die koloniale grense. Tesame met diegene wat reeds in die Kolonie was, het dit die getalle Nie-Blanke immigrante beslis tot ver bokant die onbetroubare amptelike syfers opgeskuif.[83]

Die Nie-Blanke immigrant het kennelik 'n belangrike rol in die Blanke grensboergemeenskap gespeel. Sy negatiewe rol as werklose landloper en gewapende onrusverhoger, wat nòg die Kolonie wou verlaat nòg as arbeider daarin sou inpas, het reeds aandag geniet. En later word sy rol dus as mede-veroorsaker van die Groot Trek behandel. Na sy positiewe rol moet nou gekyk word.

In die dekade vóór die Groot Trek het die grensboergemeenskap bestaan uit 'n bonte mensemassa, met vele botsende belange, onderlinge jaloesieë en soms 'n hewige afkeer van mekaar.[84] Soos kenmerkend ook van grensgemeenskappe elders in die wêreld, het uit sy kookpot dikwels radikale woelinge opgeborrel, wat die swak owerheidsgesag slegs op sy eie voorwaardes wou aanvaar. Grenstradisies is dié van stryd – na binne sowel as na buite. Gemoedere is nog geroer deur herinneringe en griewe van ou mislukte opstande of onsuksesvolle wapenpogings. Die Afrikanerboer het dit in hom omgedra; die Hottentot en Baster en die Boesman het dit in hulle omgedra; ook die Xhosa het dit gehad.

Op die ontsaglike uitgestrekte gebied van sowat 37 000 vk. myl, teen 1837 uiteindelik in sewe administratiewe distrikte verdeel, het nominaal gewoon (want baie boere was oorkant die koloniale grense om weiding vir hul vee te vind) sowat 23 600 Blankes en sowat 25 500 Gekleurdes, insluitend Hottentotte. Slegs in een distrik, Cradock, was die Blankes in die meerderheid. Nog nie $1\frac{1}{2}$ persone het op 'n vierkante myl gewoon nie. Ekonomies het die bevolking hulle oorweldigend op die landbou toegespits. Behalwe Grahamstad, was die grensdorpies klein en onderontwikkeld. Daarby moet in ag geneem word dat talle Trekboere oorkant die Oranjerivier afwesig was, en dat die bevolking van die oostelike grensdistrikte deur baie duisende Nie-Blanke vlugtelinge van anderkant die koloniale grense aangevul is.[85]

82. *Ibid.*
83. Ayliff en Whiteside, *History of the Abambo*, pp. 28–34; *Cape of Good Hope Blue Book*, 1838, pp. 192–193.
84. Kyk hierbo in hierdie hoofstuk asook in Hoofstuk IV.
85. *Cape of Good Hope Blue Book*, 1838, pp. 192–193. Weens swak beamptes, onnoukeurige opnames en trae opstuur van gegewens, moet alle statistieke as by benadering beskou word. In Albanie met byna 9 persone per vk. myl, oortref die sowat 6 600 Blankes die Gekleurdes met meer as 800; maar dan kom daar sowat 3 500, hoofsaaklik Swart, vreemdelinge by.

Teoreties is die grensdistrikte deur die Blanke gedomineer. In die praktyk het die wil van die Blanke egter nie gereeld geseëvier nie. Die beamptes in die grensdorpe was in die reël met te min magsmiddele beklee om die Blanke owerheid se beleid daadwerklik toe te pas. Op sy afgeleë plaas het die boer oor 'n redelike mate van outonomie in die breë raamwerk van die regeringsbeleid beskik.

Die Gekleurde en die Hottentot het 'n oorgangsposisie beklee tussen dié van 'n Bantoestamlid en 'n vryburger; en die beste elemente onder hulle het steeds geprobeer om in die gunstigste posisie in die Blanke grensgemeenskap opgeneem te word. Hulle het Afrikaans gepraat, Westerse klere gedra, gewoonlik Afrikaanse name en vanne gehad, en Europese gebruike probeer handhaaf. Met hierdie Westerse simbole wou die beter klas Gekleurde graag op gelyke voet met die Blankes behandel word.[86] Daar was egter ook 'n groot swak klas Gekleurdes – onverantwoordelik, onbestendig, rusteloos, kortsigtig en dranksugtig. Dit was juis die groot getalle van hierdie soort Gekleurdes wat te Katrivier, in dorpe en op die talle sendingstasies binne die Kolonie gevestig was, of los en vas in die grensdistrikte rondgeswerf het, wat nou 'n swak naam aan die Gekleurdes in die algemeen besorg het.

Dit is begryplik dat daar heelwat verset van die kant van Blankes was teen moontlike aspirasies van dié Gekleurdes om grond op gelyke voet te besit en om vrylik rond te beweeg om 'n eie arbeidsveld te soek. Teen die verset en ongunstige uitsprake deur Blankes het baie van die Gekleurdes op hulle beurt weer skerp en emosioneel gereageer. Met die grensboere se gebruik om hulle in 'n onderhorige posisie in die Blanke gemeenskap in te skakel, het hulle nie genoeë geneem nie. Hulle het hulself bo die Xhosa en die Boesman geplaas. Teen die end van die agtiende eeu het hulle reeds ooreenkomstig Westerse patroon teen die Boesman, die Xhosa asook die Blanke geveg. Gevolglik het hulle dikwels 'n baie selfstandige houding aangeneem wanneer hulle nòg deur die Staat nòg deur die Kerk nòg in die ekonomies-sosiale sfeer 'n status gegun is wat hulle bevredig het. Omdat passiwiteit oor die algemeen kenmerkend is van die groot gros van die Gekleurdes, val dit moeilik om hul presiese reaksie uit nagelate kontemporêre dokumente vas te stel. Hul mening kan dikwels nie van dié van 'n belanghebbende sendeling onderskei word nie. Baie van hulle was wesentlik nog pastorale nomade wat nie maklik selfs deur goeie lone tot inspannende hande-arbeid aangespoor kon word nie. Nadat Ordonnansie No. 50 van 1828 aangeneem was, was hulle tot 1842, toe die Ordonnansie hersien is, onder buitengewone swak beheer: 'n oormaat van vryheid het van baie van hulle swerwers en rondlopers gemaak. Teen harde werk op landerye en in tuine was hulle gekant; as veewagters en wadrywers het hulle die beste gedeug, maar daar was 'n gebrekkige tydsbesef by hulle. Die versoeking om hul besittings in geld om te sit èn hul geld in die kantien te

86. Kyk Hoofstuk IV.

spandeer, kon hulle op die talle nuwe grensdorpe net nie weerstaan nie.[87]

Behalwe die talle boere wat gekla het oor die optrede van Gekleurdes en Hottentotte as veewagters, vertel 'n bekende reisiger van sy ondervindings met hulle as wadrywers. Teen September 1836 verlaat kapt. W. C. Harris Graaff-Reinet op sy groot jagreis na die land van Moselikatse met 'n geselskap van elf, waarvan minstens sewe Hottentotte en Gekleurdes. Harris gee ook 'n penskets en 'n gekleurde tekening van Andries Africander, die ervare leier van sy wadrywers, wat reeds vyf keer met Hume en ander handelaars die binneland, en die opperhoof Moselikatse in besonder, leer ken het. Africander se gedrag was egter uiters teleurstellend, onbetroubaar en onverantwoordelik. Die ander ses Hottentotte in hul diens was 'n swak tipe bediende, maar al wat destyds in die grensdorp Graaff-Reinet bekombaar was. As voorsorgmaatreël sluit Harris voor die „Clerk of the Peace" 'n kontrak vir ses maande met hulle.

Toe die geselskap Graaff-Reinet moes verlaat, het die helfte van die ses stuks reeds die gewere wat Harris aan hulle voorsien het, vir drank verruil. Die ander was nou verplig om die dronkspul te laai „like pigs into the waggons which they had been hired to drive". Geweldige reënbuie het hulle verplig om na die dorp terug te keer en in die proses het een van die meer nugter Hottentotte „carried off the corner of a house, by propelling the heavily laden vehicle against it". Aangesien Harris-hulle verdere onheile gevrees het en nou oortuig was „that no dependence could be placed upon our followers, if once allowed to recover their sobriety and liberty", haas hulle hul om 6 namiddag die veld in, tien myl ver, alvorens hulle dit raadsaam ag om kamp op te slaan.[88]

Dat Harris se ondervinding nie uniek was nie, blyk uit dr. A. Smith se vertrek uit Graaff-Reinet in Augustus 1834. Aan die begin van sy dagboek skrywe hy soos volg:

„Early in the morning commenced loading the wagons but in consequence of the irregularity of the Hottentots we were not able to get off from Graaff Reinet till about 5 o'clock p.m. I directed the wagons to be halted for the night at Pinnear's River while I was to join them in the evening, but from the state of intoxication which most of the drivers were in it was not possible to get them to halt till they reached the Oude Berg, a distance of three

87. Vgl. o.a. MacMillan, *C.C.Q.*, en Marais, *The Cape Coloured People*. D. Williams het in sy resente *When Races Meet* (Johannesburg, 1967) 'n skat van sendingargiefstukke geraadpeeg en gee heelwat en interessante inligting oor die Katrivier-nedersetting (pp. 113 vlg.). Soveel nuwe probleme kom uit hierdie en ander studies te voorskyn, dat die tyd aangebreek het om die rol van die Gekleurde in die Kaapse Oosgrensdistrikte uitputtend na te vors (veral in die Kaapse Argiewe) en indringend te ontleed. Intussen het mnr. J. C. Visagie, M.A., daarmee begin.

88. *Wild Sports of Southern Africa*, Kaapstad, 1963, pp. 9–10 en afbeelding teenoor p. 11 (Andries Africander); pp. 21–24 (aanhalings op pp. 23–24).

hours from Graaff Reinet. There I reached them about nine o'clock and found some very intractable"[89]

Ook as veewagters en arbeiders op hul landerye het die grensboere die Gekleurdes en Hottentotte nie hoog aangeskryf nie. Op die Boesmans as arbeiders kon nog minder as op laasgenoemdes gereken word. Hierdie primitiewe ras uit die Steentydperk het veel moeiliker in die grensboergemeenskap ingeskakel. Van slawe-arbeid is daar in die grensdistrikte nie ruimskoots gebruik gemaak nie; in elk geval het alle slawe in Desember 1834 ingeboekte arbeiders geword as oorgangsmaatreël tot volkome vrystelling vier jaar later. In dié oorgangstydperk het heelwat van hulle eerder 'n oorlas as 'n hulp vir die grensboere geword. Met die opeenvolgende Oosgrensoorloë waarin die spanning opgelaai het en gerugte in die grenssone versprei is, was die Xhosa as arbeider minder gewild; dikwels was hy onder verdenking as spioen of as veedief.[90]

In die dekade vóór die Groot Trek was daar dus 'n chroniese gebrek aan betroubare, bestendige, hardwerkende arbeiders. Allereers as potensieel waardevolle arbeiders is die Nie-Blanke immigrante derhalwe in die grensdistrikte verwelkom. Aanvanklik was die vlugtelinge, weens hul klein getalle en swak liggaamlike toestand, hul onvermoë om bekende tale te praat, en baarheid om hulle by die lewe in 'n Blanke gemeenskap aan te pas, as arbeiders nie so betekenisvol nie. Algaande het van die vroue en kinders wat eerste aangekom het, egter vaardiger geword. Baie van diegene wat alles verloor het, was gretig om weer op die been te kom en sekuriteit te verwerf. Wanneer hulle 'n redelike goeie meester gekry het, sou hulle langer in sy diens bly as die bovermelde rustelose koloniale arbeiders. By uitstek is die „Betsjoeanas" (Tswana), soos ook reeds hierbo vermeld, as getroue werkers hoog gewaardeer.

„You can form no idea" – so het die Setlaar T. Philipps in Maart 1828 aan sy suster uit Albanie geskrywe – „of the behaviour of our Bechuanas and the value they are to us. In their own Country they must have been a well regulated People, governed by regular laws, etc. etc. The way they bring up their children is most exemplary . . . Our little Sabina is everything to us, she waits at Table and her remarks and cleverness in repartee is a source of amusement to all. She is a most uncommon child, talks English perfectly, and neither in word nor action has she ever betrayed conduct unworthy of the daughter of a British subject. She is genteel in her appearance and was everything from the first. Her mother is a very superior person and now that we can understand her, we find her possessing extraordinary sentiments of Right, with an abhorrence of wrong."[91]

89. Smith, *Diary*, I, p. 57 (12 Aug. 1834).

90. Vgl. bv. Ay. 8/55: H. Somerset aan veldkornette Coetzee en Greyling, gedateer Tarka, 26 Okt. 1835: „no Kaffer, belonging to the Tribes of Hintza, Gaika or T'Slambie is on any account to be employed within your District".

91. Keppel-Jones (red.), *Philipps, 1820 Settler*, p. 335 (brief gedateer Glendour, 19 Maart 1828).

Op die noordoosgrens van die Kolonie kry ons dieselfde getuienis, ofskoon nie so vol lof nie. 'n Graaff-Reinetse boer het in Augustus 1834 'n hele kraal sogenaamde Betsjoeanas (Tswana), wat hulself „Batchlapies" (Thlaping) noem, in sy diens as veewagters. Hierdie Piet van der Merwe laat hom aan dr. Smith gunstig uit oor die Betsjoeanas. Baie van hulle is goeie veewagters, meen hy; andere is egter te lui om te werk. Tog meen hy dat die boere bevoordeel word deur hul teenwoordigheid in die Kolonie.[92]

Oor die Fingo's is sowel deur die Britse owerhede as die boere ook gunstig geoordeel. Hulle is as effektiewe en getroue soldate teen die Xhosas gebruik; en is planmatig binne die Kolonie gevestig met die aanvang van die Groot Trek. Soos hierbo reeds aangetoon, was hulle hardwerkend en het so 'n besigheidsin in die Oosgrenssone geopenbaar dat hulle die ekonomiese lewe gestimuleer het.[93] Uit Albanie, waar J. D. Nel en sy medeboere teen die end van 1833 oor die gehalte van hul veewagters kla, word getuig dat uit die geledere van die Fingo's nog getroues gevind kan word.[94]

Waar H. F. Fynn nog oor die Thembus se betroubaarheid as veewagters minder gunstig rapporteer, skyn dit asof die Blankes oor die algemeen dié Swart immigrante wat uit verre streke afkomstig was, die hoogste gewaardeer het. Daar is aanduidings dat Thembus en ander stamlede wat voorheen digteby die Kaapse Oosgrens gewoon het (soos ook die Xhosas), dit soms maklik gevind het om hul dienshere te verlaat en met hul eie besittings, en soms ander persone s'n, na hul land terug te keer.[95]

In die dekade voor die Groot Trek het die gehalte van die arbeid in die Oosgrensdistrikte verswak, maar lone het gestyg. Die instroming van duisende Nie-Blanke immigrante wat om enige werk, teen geringe vergoeding, verleë was, het verhoed dat die prys van ongeskoolde arbeid verder styg. Uit Bethelsdorp word in 1837 gekla „there has not been the same demand for labourers as formerly, a great number of Fingoes having come into the Colony, who are employed at lower wages than those usually given to Hottentots." Twee jaar later word uit 'n ander Londense sendingstasie, Theopolis, berig dat 'n naburige boer konstant weier om meer as 1s. per dag vir oesarbeiders in die volle, kort seisoen te betaal, in plaas van die gebruiklike 1s. 6d., omdat hy al die Fingo's wat hy nodig het, teen 1s. kan kry.[96]

Sonder om in te gaan op 'n vergelykende studie van lone aan Nie-Blankes in hierdie jare,[97] kan ons uittreksels uit twee amptelike registers uit die eerste

92. Smith, *Diary*, I, p. 61 (17 en 18 Aug. 1834).
93. Vgl. Ayliff en Whiteside, *History of the Abambo.*
94. L.G. 531: no. 518, 10 Nov. 1838, aan Napier, pp. 58–59.
95. L.G. 408: H. F. Fynn aan Hudson, 16 April 1837, pp. 198–199. Kyk die end van hierdie hoofstuk, waar die mobiliteit van die immigrante behandel word.
96. MacMillan, *C.C.Q.*, p. 253.
97. Die probleem is dat sorgelose, onverskillige beamptes nie die amptelike opgawes behoorlik bygehou het nie. Hoe meer 'n mens die statistieke ontleed, hoe meer besef 'n mens werklik hoe onbetroubaar die gegewens is wat aan ons nagelaat is. Vgl. bv.

helfte van 1833 self laat spreek. Die eerste, Tabel 1, is van die oorwegend Afrikanerdistrik Somerset[98] en die tweede, Tabel 2, van die Setlaardistrik Albanie.[99]

TABEL 1

Register gehou te Somerset van kontrakte aangegaan tussen vreemde naturelle van oorkant die koloniale grense en inwoners van die distrik, ooreenkomstig Ord. no. 49, gedurende 1 Januarie tot 30 Junie 1833

Date of Contract	Master's Name	Servant's Name etc.	Time	Wages and Special Agreement (including food, lodging and clothing)
1833				
Feby. 11	Jacob van Heerden	January (Bechuana)	12 Months	1 Heifer
Feby. 14	C. J. van Wyk	July (Bechuana)	„	6 Goats
March 2	P. G. Bothma	January and Rachel (Mantatees)	„	10 Goats
May 6	J. A. Beukes	April (Bechuana)	„	1 Cow
May 14	C. J. Harmse	Zwartbooy (Mantatee)	„	1 Heifer
May 14	C. J. Harmse	January (Mantatee)	„	1 Cow
May 19	Thos. Butler	April (Mantatee)	„	1 Cow & Calf
May 20	H. W. Hendrikz	April (Mantatee)	„	1 Cow & Calf
June 10	J. A. Beukes	Windvogel (Bechuana)	„	1 Heifer
June 26	P. W. J. Bouwer	January (Mantatee)	„	1 Heifer
June 27	P. L. van Heerden	Jonas (Bechuana)	„	1 Heifer

The Cape of Good Hope Blue Books vir die betrokke jare (in handskrif in die Kaapse Staatsargief tot 1837 en gedruk daarna). 'n Verdere probleem is dat sommige dienshere byvoordele ingesluit het en ander nie.

98. C.O. 2742: Kopie van register gehou in die Kantoor van die „Clerk of the Peace", Somerset, 3 Julie 1833, onderteken deur J. F. Ziervogel as vrederegter (gebind tussen nos. 51 en 52).

99. C.O. 2742: no. 52, P. McRosty, „Clerk of the Peace", Albanie, aan Waarn. Regeringsekr., Grahamstad, 18 Julie 1833, met kopie van register gehou en onderteken deur McRosty as „Clerk of the Peace", Grahamstad, 30 Junie 1833.

TABEL 2

Dieselfde Register gehou in Grahamstad vir die distrik Albanie gedurende dieselfde tydperk

Date of Contract	Master's Name	Servant's Name	Time	Wages and Special Agreements
1833				
March 19	William Jewson	Mouth and wife Taba	12 Months	£2
April 1	D. Venables	Hk. MacKinna	„	2 cows and a calf worth £2-9s-6d
April 3	John James	Tondiballo	„	2 heifers worth 15s each
April 3	John Carlisle	Tai	„	2 cows worth 18s each
April 3	John Carlisle	Chaa	„	1 cow and 1 heifer worth 30s
April 4	Edward Wainwright	Cabofan	„	2 heifers worth 12s each
April 25	J. Foxcroft	Jem	„	2 cows worth 18s each
April 29	Thomas Berrington	Jas, wife and child	„	2 cows worth 18s each and a calf
April 29	Alexander Bisset	Teenzee and wife	„	2 cows worth 18s each and a calf worth 5s
May 4	William Gilfillan	Mansi, 2 wives and 3 children	„	2 cows worth 18s each and 2 calves
May 4	J. J. C. Geyer	Zwartbooy	„	1 cow
June 5	John Atherstone	Febroeir (?) and wife Sabina	6 Months	
June 22	Thomas Slater	January and wife Sabina	12 Months	3 heifers worth 15s each
June 28	Thomas Hartley	April and wife and daughter	„	2 cows worth 18s each

Die registers toon aan dat in hierdie distrikte in dié tydperk die minimumloon van een bees of ses bokke aan een volwasse manlike naturel vir 'n jaar diens uitgeloof is. Waar 'n man en vrou in diens geneem is vir die jaar, is 'n minimum van twee beeste of 10 bokke beloof; en waar nog 'n vrou en/of ook kinders bygehuur is, is minstens kalwers bygevoeg. Slegs in een enkele geval is hier geld aangebied. In die lig van die milieu waaruit die naturelle gekom het, is dit verstaanbaar. Die byvoordele, kos, huisvesting en klere, is moeilik om te bepaal: daar kan dus nouliks presiese vergelykings i.v.m. lone getref word. Net in geval van Albanie word die gehalte van die vee omskryf. Waarom Hendrik(?) MacKinna in Albanie bv. meer kry, kan nie sonder meer verklaar word nie.

Die administrasie van dié trekarbeid[100] in die geweldig uitgestrekte grensdistrikte het baie probleme opgelewer. Vir eers was die identifikasie van die duisende immigrante besonder moeilik. Uit 'n hele aantal steekproewe gemaak uit die amptelike verslae van Graaff-Reinet, Somerset en Albanie gedurende 1828 tot 1838, blyk dit dat akkurate beskrywings van die vlugtelinge erg problematies was. Weliswaar kon die lengte van elkeen presies gemeet word, die grootte van die gesin met elke lid se geslag kon gegee word, die gelaatstrekke en voorkomseienskappe kon genoteer word, met die name en stamherkoms, asook die geskatte ouderdom. Dan is ook die datums aangeteken waarop verskillende amptelike stappe soos die uitreik van passe, die ontvangs by 'n betrokke kantoor, die aangaan van kontrakte en die deurstuur na ander kantore, gedoen is. Die persoonlike voorkoms is egter soms met vae frases soos „pleasing countenance" of „stern looking" beskryf. Waar uitvoeriger beskrywings gegee word, soos „a well made countenance, high nose, a broad scar on the wrist of his left hand" of „a serious looking thick face, thick lips, tattoed marks on the temples", word identifikasie tesame met die presiese lengte en geskatte ouderdom vergemaklik. Die akkuraatheid van die persoonsname en stamherkoms was afhanklik van die gemak waarmee met die immigrante gekommunikeer kon word. Van baie van die eerstes wat in 1828 in Graaff-Reinet geregistreer is, is dubbele name genoteer, soos „August alias Zoola" met sy vrou „Candaas alias Tekazanna"; en „Noloaan alias Africa" met sy vrou „Marpone alias Diena". Die dubbele name verdwyn in Albanie en Somerset tydens die vroeë dertigerjare. Terwyl ons in Albanie enkele Engelse name aantref, is Bantoename oorwegend. In Somerset kry ons heelwat Hollandse name soos „Piet", „Geswind", „Platje", „Booy", en „Jephta"; maar dit word baie gewild om die name van maande aan die vlugtelinge te gee. „April" en „January" word eintlik verwarrend in hul menigvuldigheid. Teen 1836–1837 word baie Fingo's onder Bantoename, soos „Mbathla", „Ngabe", „Ubambo" en „Dondolo" genoteer; terwyl Betsjoeanas en Mantatees dikwels onder Hollandse name aangegee word.[101] Dit dui waarskynlik daarop dat eersgenoemdes in Engelstalige Albanie aangekom het, en laasgenoemdes in Hollandstalige streke.

Soos reeds tevore vermeld, verskaf sommige stamname, soos Mantatees, Betsjoeanas en Fingo's, slegs 'n breë aanduiding van die landstreek van herkoms van immigrante. Benaminge soos Tambookie (Thembu), Makawana of Amaquana (Kwena), Imboe (Embo uit Natal), Kafir (Xhosa) en Masoetoe is meer spesifiek en duideliker.[102] Alhoewel die Swart immigrante heeltemal oor-

100. Vgl. die gedeelte oor die mobiliteit van die Swart immigrante aan die end van hierdie hoofstuk.
101. Kyk die lyste in C.O. 2742 vir vroeëre registers, en L.G. 379: p. 103 vlg. en 159–171 en L.G. 408: Return of Passes granted to Tambookies since 23rd January 1837, nos. 1–12.
102. Kyk veral die lyste in C.O. 2742. Lye in sy aangehaalde studies „The distribution

wegend is, kry ons tog ook 'n aantal Boesmans en Korannas uit die noordelike en sentrale grensstreke. Naas die breë Swart stroom is daar dus 'n kleiner Bruin stroompie.

Die geskatte gemiddelde ouderdom van die volwassenes was sowat 30, en as die hele aantal kinders in ag geneem word, moet dit heelwat laer gewees het. Talle gesinseenhede kom aan, soms met meer as een vrou, soos Orfaan (35), 'n Thembu met twee vroue en nege kinders; wat egter uitsonderlik was. Dié lewenskragtige arbeiders was 'n goeie aanwins vir die koloniale arbeidspoel, wat ook opleidingsgeleenthede gebied het.[103]

Gesien die chaotiese toestande waaronder die vlugtelinge die grensdistrikte ingestroom het, moet aanvaar word dat 'n hoë persentasie van hulle nooit amptelik aangeteken is nie. Bovermelde verteenwoordigende voorbeelde gee egter 'n aanduiding van heersende gebruike en tendense. Soos die Hottentotte in vroeëre jare, het baie van die immigrante vinnig begin verwesters en is hulle al hoe meer in die grensgemeenskap ingeskakel. Dáár het hulle 'n belangrike sosiaal-ekonomiese plek begin beklee. Oor die algemeen het hulle die grensboer onderskraag in die moeilike jare wat hy nou belewe het. As arbeiders was hulle dikwels 'n uitkoms. Hulle was verleë om werk, was gretig om te leer en in hul leertydperk lae lone te aanvaar sodat hulle weer vee kon bekom. Teen 'n bees of twee per jaar was rehabilitasie 'n lang proses. Diegene wat van hul stamgenote afgesny was, was bereid om hulle stewiger met hul gesinne te vestig. Kennismaking veral met die tegnologiese wondere van die Westerse beskawing het baie van hulle aangevuur om hul geleenthede aan te gryp. Behalwe die uitlewing van hul drang om weer beeste te besit en tegelyk allerhande nuwe vaardighede aan te leer, wou talle ook vuurwapens en perde bekom. Òf hulle na hul eie land sou terugkeer, òf hulle hul in die Kolonie beter wou laat geld – dit sou hul status verhoog. In sekere Blanke kringe het „Betsjoeanas" en Fingo's as toegewyde, lojale bediendes en soldate bekend geword. So kon sommige immigrante in hul nuwe verbande stewig wortel skiet.

Dit is so dat rustelose, rondswerwende bendes vlugtelinge die onrus in die grensdistrikte verhoog en boerderybedrywighede belemmer het; tog kan daarteenoor die stewige, positiewe bydraes van die immigrante gestel word. Hul waarde as arbeiders is reeds beklemtoon. Oor juis dié streke waarin die Afrikaner-grensboere besonder belang gestel het, het die Tswanas, die Korannas, die „Mantatees", die Basoeto's en die Fingo's (met talle Natalse stamelemente) oor heelwat gespesialiseerde kennis beskik. Aan hul dienshere kon hulle waardevolle inligting verskaf, as tolke ageer en as wadrywers en touleiers optree. Alhoewel die bronne swyg oor hoeveel van dié immigrante hulle noord-

of the Sotho peoples after the Difaqane" en „The *Difaqane:* the *Mfecane* in the Southern Sotho area" slaag ook nie daarin om deeglik te onderskei tussen verskillende immigrantegroepe nie.

103. Kyk die lyste in C.O. 2742.

waarts met die Voortrekkers begeef het, is dit duidelik dat die Voortrekkers moeilik uit die gevestigde koloniale arbeidsbronne geput het. Van die ingeboekte slawe wat meegeneem is, het heelwat weggeloop; trouens baie van die onwillige, wispelturige of vreesagtige Gekleurdes het dieselfde gedoen: die groot oop ruimtes het gewink. Juis gedurende 1834 tot 1838 het die vrystelling van die slawe die Gekleurdes in die Kolonie rusteloos gestem. Die mense van Suid-Afrika was nou in beweging: Blanke Trekboere en Voortrekkers, asook talle Swart en Bruin individue, families, groepe, bendes, fragmente van stamme. 'n Tyd lank sou hulle in beweging bly. Onder hierdie omstandighede sou van die Nie-Blanke vlugtelinge geneig wees om minstens tot in die Transoranje of tot in die westelike streke van Natal met die Voortrekkers – in goeie beskerming – hul geboorteland, familielede, vriende en stamgenote weer te gaan opsoek. Indien slegs 'n paar honderd uit hul duisende daartoe beweeg is, verleen dit aan hulle 'n besondere rol in die Blanke grensboergemeenskap in beweging wat as die Groot Trek bekend sou word.[104]

In die breë het die Nie-Blanke immigrante dieselfde rol in die grensdorpe as op die plase gespeel. Op die snel ontwikkelende grensdorpe, met die interaksie tussen die groot verskeidenheid van grensbevolkingselemente, was die beïnvloeding meer intiem en dinamies as op die meer behoudende boereplase. Omdat weinig Afrikaners uit die dorpe getrek het, was dit, wat die Groot Trek betref, van veel minder direkte betekenis.

In die dekade voor die Groot Trek het die instroming van Nie-Blanke vlugtelinge presies gesinchroniseer met die opkoms van die grensdorp;[105] en derhalwe sou dit 'n natuurlike heenkome aan die immigrante bied. Vir die Britse owerheid, wat heelwat probleme met die vlugtelinge ondervind het, was dit 'n vanselfsprekende oplossing dat hulle hul daar op die arbeidsmark sou aanbied. Daar het reeds te veel van hulle sonder gereelde werk rondgeswerf en op die onrustige boereplase kon nouliks groot getalle geabsorbeer word. Koloniale sendingstasies het nou meer dikwels die wind van voor gekry en sou nie meer groot getalle kon huisves nie. Op die Katrivier-nedersetting vir Ge-

104. Die veld lê braak vir verdere navorsing oor die rol wat dié Swart vlugtelinge uit die *Difaqane* in die Kaapkolonie gespeel het. Wat was hul rol, indien van betekenis, in die Kaapse westelike distrikte? Vgl. bv. Rex Papers, Lêer 6, briewe van George Rex, Sr. aan sy seun F. Rex, 18 Sept. 1835 en volgende briewe (S.A.B.). Afgesien daarvan dat die *Difaqane* relatief onbevolkte streke vir die Voortrekkers voorberei het, het die Swart immigrante wat as gevolg van die *Difaqane* na die Kaapkolonie gekom het, soms meegewerk om deur vergroting van onrus die Groot Trek te veroorsaak en, volgens algemene aanduidings, ook soms meegehelp om arbeiders, tolke en verspreiders van inligting oor die binnelande te voorsien in 'n kritieke fase van die Groot Trek. Ongelukkig is daar uiters min inligting beskikbaar oor presies watter soort Nie-Blanke bediendes saam op trek gegaan het. Vgl. *Vm.*, II, p. 219 en VI, pp. 12–15; Walker, *The Great Trek* (1965), p. 123.

105. Vgl. Hoofstuk IV.

kleurdes en Hottentotte het heelwat van hierdie vlugtelinge onwettig 'n heenkome gevind.[106]

Op die oudste, maar nou vinniger ontwikkelende grensdorpe, Graaff-Reinet en Uitenhage, en op nuwes soos Port Elizabeth, Grahamstad, Somerset (-Oos), Cradock en Colesberg, was betroubare en bestendige arbeiders essensieel. Die snel aanwassende Blanke dorpsbewoners moes huis- en tuinbediendes hê; die winkeliers, handelaars, nyweraars en ander ondernemers, en ook die enkele professionele manne, kon sulke nuwe arbeidsbronne goed gebruik. Op die in baie opsigte nog landelike grensdorpe het die nuwe aankomelinge hulle redelik goed ingepas. Trouens, die dorpslewe was in baie opsigte aantrekliker vir hulle as die plaaslewe. Daar was hulle veiliger, hul lone was bes moontlik hoër en die sosiale lewe geselliger. Op tradisionele wyse kon hulle met stamgenote in hul eie taal omgaan; daar kon gedans en bier gedrink word. In die vroegste ontwikkelingstadium van die dorpe, toe daar heelwat landelike kenmerke behoue gebly het, soos ruim woonplek met tuinmaakgeleenthede en volop weiveld, alles binne maklike bereik van die sentrum van die dorp, is immigrante beslis toegelaat om op of langs hul werkgewers se grond eie hutte of huisies te bou, tuin te maak en 'n paar stuks vee aan te hou. Met die verdere uitbreiding van die dorp, is daar aanduidings dat lokasies vir Nie-Blankes op die buitekant van sommige dorpe ingerig is; waar sekere groepe immigrante hulle by geleentheid volgens eie stamverband, geloof of keuse kon vestig. Waar dit gebeur het, soos by Uitenhage, moes die immigrante al meer tuis begin voel het en sou hulle minder geneig wees om hul omswerwinge voort te sit: dit het hulle aan hul ou kraallewe herinner.

Eerw. W. Elliott rapporteer in 1843 dat daar in die dorp en omgewing van Uitenhage reeds 'n aansienlike aantal „Betsjoeanas" en Fingo's gewoon het. „The Bechuanas," gaan hy voort, „are an orderly, industrious people, chiefly occupied as herds, day labourers, or domestic servants. They have, with few exceptions, embraced the Christian Religion, and form a valuable part of the Mission Church in this place. None of the evils complained of obtain among this people. They are for the most part located apart from any other tribe and their location is under the immediate supervision of the Missionary." Oor die Fingo's is sy verslag minder gunstig: „The great body of Fingoes occupy a location to the east, but a few scattered families live to the west of the Zwartkops River. They are occupied as herds, day laborers and domestic servants and supply the inhabitants of the town with fuel. It is among this class of foreigners that some of the evils, complained of by the Presbytery, obtain." Onder die heidene heers naamlik die lobola-stelsel en veelwywery is algemeen. Hul liggame word met klei besmeer en hulle hou onsedelike danse. Sommige Fingo's het dit dan ook nodig gevind om weg te

106. Ay. 9/7: D. Campbell aan Waarn. Regeringsekr., 7 Junie 1833, pp. 25–38 en J. C. Visagie, *Willem Fredrik Hertzog, 1792–1847* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1971), Hoofstuk VI.

trek uit die Fingo-lokasies. Die sendeling Elliott beveel aparte lokasies aan net vir Christen-Fingo's. Hy wys verder daarop dat baie Fingo-mans as steenmakers, boere en dagarbeiders werk; terwyl die vroue en kinders as veewagters en melkvoorsieners by dorpsfamilies optree. Hulle dra reeds Europese klere.[107]

Dit was die kerkraad van Graaff-Reinet wat gekla het dat heidense gebruike daar onder immigrante sou posvat. Die vorige paar jaar – so is beweer – was daar 'n aansienlike instroming van Fingo's en ander stamme van oorkant die grens in dié gemeente, waarvan baie by koloniste in diens was as veewagters of huisbediendes, terwyl ander in aparte en selfstandige gemeenskappe op verskillende plekke gewoon het, waar hulle toegelaat mog word. Die Siviele kommissaris weerlê die bewering dat daar kort tevore so 'n instroming was. Terwyl groot getalle in diens van boere is, is daar min op die dorp Graaff-Reinet. Hy voeg by dat dit teenstrydig is met Ordonnansie No. 49 dat immigrante in aparte en selfstandige gemeenskappe woon: hul moet in diens tree by Blankes. Hul kom nie bra byeen om hul nasionale danse te beoefen nie; en sommige woon die Hollandse Kerkdienste by.[108] Dat kontemporêre getuies so verskil oor die rol van die swart immigrante hier, illustreer ons

107. L.G. 540: Aan siviele kommissaris Van der Riet, gedateer Uitenhage, 27 Nov. 1843, pp. 179–185 (aanhaling op pp. 179–180), deurgestuur deur Van der Riet met sy brief van 4 Des. 1843 aan die Luit.-goew. se kantoor. Vgl. verder MacMillan, *C.C.Q.*, p. 268.

Die Quaker J. Backhouse noteer in sy joernaal op 23 Des. 1838: „A Fingo school is also kept on First-day at Uitenhage . . ." (*Extracts from the Journal of James Backhouse . . . to South Africa,* Seventh Part, Londen, 1840, p. 62). Volgens die godsdiensverslag van 1838 deur die Ned. Geref. Gemeente Uitenhage opgestel, was daar op dié dorp 'n aparte Sondagskool vir die heidene, wat Fingo's en Gekleurdes ingesluit het (N.G. Kerkargief, Kaapstad, R3/2, p. 19, waarna ds. A. P. Smit verwys in *Ligbaken aan die Swartkops,* p. 44).

108. L.G. 540: Memorial of the Presbytery of Graaff Reinet aan Luit.-goew., 12 Okt. 1843 en die Siviele Kommissaris van Graaff-Reinet se verslag, 13 Nov. 1843, p. 174 vlg. Vir vroeë weiregte op die dorp Graaff-Reinet, kyk MacMillan, *C.C.Q.,* pp. 268–269.

109. Hier is ruim geleentheid vir verdere navorsing. Oor die vroeë vestiging van die naturel in die Kaapse dorpe is ons kennis baie gebrekkig. Vgl. o.a. Schapera, *Western Civilization and the Natives of South Africa,* pp. 159–160; W. en T., *O.H.S.A.*, I.

110. L.G. 535: No. 826, Memorial of members of a Congregation denominated Protestant Dissenters . . . connected with the London Missionary Society, aan Luit.-goew., gedateer Port Elizabeth, 4 Feb. 1839, pp. 109–111. Kyk verder *Extracts from the Journal of James Backhouse,* Seventh Part, pp. 56–57. Op 14 Desember 1838 vermeld hy dat 'n groot aantal Fingo's „are located in great numbers just out of the town, in beehive huts, and are generally industrious and saving, but they are beginning to acquire a taste for intoxicating liquors." Op Sondag 16 Desember 1838 gaan Backhouse „to a school at a kraal or village of Fingoes, about a mile out of the town, where J. Williams had also had a school in the forenoon". Vgl. ook *Missionary Notices, &c.,* 1835–1837, no. 263, Nov. 1837, pp. 559–560, joernaal van eerw. R. Giddy, 18 Maart 1837.

probleem om 'n heldere beeld te rekonstrueer.[109] Vermoedelik was daar in die jare dertig reeds 'n klein aantal immigrante op die dorp Graaff-Reinet gevestig en het hulle begin om om die dorp saam te trek.

Inderdaad vind ons te Port Elizabeth teen Februarie 1839 'n spesiale dagskool net vir Fingo's wat deur die Londense sendelinge opgerig is en wat gewoonlik deur 50 tot 60 leerlinge daagliks bygewoon word. Daarby is daar ook 'n Sondagskool net vir Fingo's; en 'n Fingo-gemeente ingeskakel by die sendingstasie. Dit is dus duidelik dat daar reeds heelwat Fingo's in die snel ontwikkelde hawestad aangekom het, waar hulle ook met die op- en aflaai van skeepsvrag behulpsaam kon wees.[110]

Te Grahamstad was daar beslis vroeg reeds Fingo's gevestig. Die Wesleyaanse sendeling Haddy het in Oktober 1835 gerapporteer dat hulle die vernaamste deel van die naturellegemeente daar uitgemaak het. Baie van die Fingo's, verklaar Haddy, het reeds 'n tyd lank in die Kolonie of op Wesleyaanse sendingstasies in Kafferland gewoon; en 'n aantal kon Hollands verstaan. Dit dui op 'n volgehoue nouer kontak met inwoners van die grenssone.[111] Eerw. W. B. Boyce bevestig dit toe hy eerw. W. Shaw van Grahamstad se mening gee dat net in die omgewing van Grahamstad alleen daar 200

Eerw. F. Owen van die Church Missionary Society skryf op 21 November 1838 uit Port Elizabeth aan sy Londense hoofkantoor dat, terwyl die Hottentotte in 'n treurige toestand verkeer, die „Fingoes are happily the reverse of the Hottentots. They are an honest, industrious, sober, thrifty set of people . . . Some . . . who live outside of this town are beginning to frequent the brandy shops, which till lately was an unheard of thing . . . They are divided into clans, & have their nominal chieftains. Many live in small villages of huts in the neighbourhood of towns." Die oorspronkike brief berus in die Local History Museum, Durban. Dat Owen reeds goed kennis gemaak het met Port Elizabeth en omgewing sedert 22 Junie 1838, blyk uit 'n vroeëre brief op 7 Julie 1838 uit Port Elizabeth aan Londen gerig. Die oorspronklike daarvan berus in dieselfde Museum.

Vir die bevolkingsamestelling van Port Elizabeth in 1835–1836, vgl. L.G. 55: p. 124 vlg.

111. D. Williams, *The Missionaries on the Cape Eastern Frontier*, p. 266 (hoofsaaklik uit die Wesleyaanse Sendingargief geput).

Fingo's het vanaf 1836 in groter getalle in Grahamstad begin aankom. Op 16 Junie 1836 rapporteer eerw. Monro aan eerw. Ellis, van die Londense Sendinggenootskap in Engeland, dat etlike honderde in die grensdorp aangekom het. Spoedig het vestigingsprobleme ontstaan. Hul hutjies is sonder verlof gebou op dorpsgronde wat as gemeenskaplike weiding gebruik is deur boere wat die vername mark aldaar besoek het. In 1838 het Chadwick, wykmeester, namens die inwoners van Wyk 8 formeel gekla oor die groot getalle Fingo's en ander Nie-Blankes „who had located themselves upon open lands in the ward". Later is ook gekla dat Fingo's dikwels die dorpsinwoners ontstig deur kaal in die strate te verskyn. Die arbeid van die Fingo's is egter gewaardeer (die vroue het bv. water aangedra), asook later hul lojaliteit en vegvermoë aan Blanke kant. Kyk K. S. Hunt, *The Development of Municipal Government in the Eastern Province of the Cape of Good Hope with special reference to Grahamstown 1827–1862* (in Arg.-jaarboek vir S.A. Gesk., 24ste jg., 1961, pp. 154–155 en 205–208, met die aanhaling op p. 206).

tot 300 Kaffers, „Betsjoeanas", Fingo's en ander Nie-Blankes is „who by industry having acquired property in cattle and money, and by long residence in the colony have become aware of the value of the possession of legal rights and the security of property, consider themselves as Colonial subjects since they never intend to leave its territory." Boyce en Shaw bepleit derhalwe dat hulle met regeringsteun in dorpies gevestig word.[112]

Hoe sake ook al op die onderskeie grensdorpe verloop het, is dit vanselfsprekend dat die immigrante daar in veel nouere kontak was met die Blanke grensbewoner as draer van die Westerse beskawing; en gevolglik is hul lewenswyse sterker en breër beïnvloed. Hulle het meer gespesialiseerde werksoorte begin doen, is bes moontlik spoedig met geld betaal, en het gou geleer om daarmee Europese klere, voedsel en drank te koop. Omdat hulle meer dikwels na die sendeling en predikant kon luister, kon hulle, desnoods in hul stamgroep, hulle by 'n Christelike gemeente aansluit. So kon die immigrant steeds vinniger en op meer terreine verwesters. Wanneer hy dan in meer behoeftes vir hom en sy gesin moes voorsien, het hy geleer om harder en gereelder te werk ten einde meer geld te verdien. Vele aanpassings is van hom en sy gesin geverg. Hulle moet vertroud raak met 'n vreemde regstelsel. Hulle moet leer lees en skrywe; Hollands en/of Engels word, na gelang omstandighede, aangeleer sodat algaande al hoe beter gekommunikeer word en groter vaardigheid verwerf word in meer geskoolde werkkringe. In 'n tyd van toenemende belangstelling in die talle nuwe stamme en tale van Suidelike Afrika word uit die geledere van die knapste immigrante ook tolke en onderwysers opgelei. Weens die Britse owerheid se besparingsbeleid word egter slegs morele steun gegee aan die Wesleyaanse Sendinggenootskap se ondernemende onderwysbeleid.[113]

Teen die middel van 1837 het die Genootskap te Clumber digby Bathurst in Albanie 'n gemengde dagskool vir alle rasse en lidmate van alle kerke opgerig. Regeringsteun is egter geweier.[114]

Dieselfde tyd het William Shaw namens dieselfde Genootskap met 'n belangrike nuwe versoek gekom. Hy deel Napier mee dat, aangesien die Wesleyane begerig is om onderwys te bevorder onder die naturelle, 'n skool in Grahamstad opgerig is, genaamd die „Watson Institution." Daar studeer reeds ses seuns „who are boarded, clothed and educated, in order to qualify them to act at some future period, either as schoolmasters or interpreters for the several tribes to which they respectively belong". Hul bekwame onderwyser daar verstaan Kaffertaal (Xhosa) en in sy klas sit leerlinge uit Xhosa-, Betsjoeana- en Griekwa-volke. Shaw verduidelik dat die skool opgerig is „from a

112. *Notes on South-African Affairs*, Londen, 1839, pp. 132–133. Vgl. ook *ib.*, pp. 63–64.
113. Vgl. Hoofstuk V vir 'n kort ontleding van die Britse beleid; vir 'n uitvoeriger studie raadpleeg Muller, *Britse Owerheid*.
114. L.G. 538: no. 1079, Shaw aan Napier, ongedateerd (ontvang 12 Julie 1838), met notas deur Stockenstrom, Bell en Napier, pp. 130–133.

deep conviction that no means at the disposal of the Colonial Government, or of the Missionary Societies, can ever be adequate to the support of the requisite number of schools amongst the native tribes, unless an efficient body of *Native teachers* can be raised up; . . . and it is also found to be very desirable that the Chiefs, on the one hand, and the Colonial Government on the other, as well as the Missionary Agents, should from time to time be provided with good native interpreters, while experience shews, that to train native youths in a place like Grahams Town, where the English language is currently spoken, is the most likely way to provide the requisite supply of well qualified interpreters". Sonder regeringsteun sou die skool beswaarlik in stand gehou kon word en sal die beoogde uitbreiding onmoontlik wees. Omdat die Genootskap besef dat die Regering graag wil bevorder „the education of the Natives within and beyond the immediate borders of the Colony", vra hy £100 per jaar. „The course of instruction," verklaar Shaw, „shall be confined to the English and *Native languages*, and shall include *reading*, *writing* and *arithmetic*, with such other branches of *general knowledge*, as circumstances will allow, and which may come within the range of an English education. And so far as it may not interfere with the primary object of the institution, the youth shall also be instructed in some of the more *useful mechanical* arts." Dan word sterk beklemtoon „that the best conceived, and most efficiently executed system of border policy; – *must fail* to produce the desired results, *unless connected with strenuous efforts for promoting the education and civilization of the Native tribes*". Die owerhede staan baie simpatiek teenoor die skema, en stem met baie van die argumente saam, maar voel dat regeringsgeld nie aan een sendinggenootskap vir hierdie doel voorsien kan word nie; om dit tot ander uit te brei, laat beskikbare gelde weer nie toe nie. Daarom word dit geweier.[115]

115. L.G. 538: no. 1077, Shaw aan Napier, ongedateerd (ontvang 12 Julie 1838), met notas deur Stockenstrom, Bell en Napier, pp. 123–126.

Die „Watson Institution" was dus 'n normaalskool vir die opleiding van Bantoe-onderwysers, en is genoem na ene mnr. Watson wat 'n groot belangstelling daarin getoon het en ook meegewerk het in die oprigting daarvan. Eerw. W. Shaw het self die eintlike inisiatief geneem toe hy in 1834 die planne daarvoor goedgekeur het. Teen 1838 het die projek die stigting van takke op elke sendingstasie ingesluit; asook nywerheidsopleiding en die opleiding van die seuns van hoofmans. Die hoofinrigting was nou te Grahamstad. Die „Watson Institution" by elke sendingstasie was 'n mislukking, hoofsaaklik weens 'n gebrek aan geld. Dit lei egter tot die latere nywerheidskole. Kyk die *Wesleyan Missionary Reports*, 1834, p. 45 en *S.A.B.W.*, I, p. 743. Selfs in vergelyking met dr. A. E. du Toit se gegewens in sy *The earliest British document on Education for the Coloured Races* (Mededelings, Unisa, C34, 1962) en in *The earliest South African documents on the Education and Civilization of the Bantu* (Mededelings, Unisa, C.47, 1963), is Shaw se projek baie vroeg.

Dat daar soms 'n ernstige behoefte aan doeltreffende tolke was, blyk uit insidente deur die Wesleyaanse sendeling John Edwards in sy *Reminiscences of the early Life and Missionary Labours* (Grahamstad, 1883) verhaal. 'n Prediker se oorspronklike

Onder die omstandighede kon daar nie veel van 'n skema kom wat eintlik 'n langtermynbeleid weerspieël het en in die onmiddellike toekoms slegs enkele Nie-Blankes sou begunstig nie. Dit illustreer egter hoe die uitdagings van hierdie oorgangstydperk, rakende die rol van Nie-Blankes, gehanteer is. So 'n gespesialiseerde onderneming sou slegs in 'n grensdorp aangedurf kon word; want dit was waar die verskillende kulture in Suid-Afrika met wedersydse beïnvloeding gekonfronteer is.

Omdat daar oor meer as 'n geslag volgehoue oorlog deur Zoeloe-imperialisme na Suidelike en Sentraal-Afrika gebring is, het Swart en Bruin volke dikwels na uitgestrekte vlaktes en woestyne, onbegaanbare bergkruine, diep klowe, ruie rivierbeddings en digte woude gevlug om weg te kom van dood en armoede. Ook het hulle verhuis om sekuriteit te vind by leiers wat vertroue ingeboesem het. Die Basoetoleier Moshesh se opkoms in hierdie verband is reeds in Hoofstuk II geskets. In November 1838 skryf Seretse se seun namens sy vader, die opperhoof van die Batlhware, uit Kuruman aan die Britse owerheid „. . . we are entirely impoverished, for our spears are nothing. Again I have been saved by Moffat, in the wars which vexed us in times past . . . When wars scattered the people I dwelt with him and I found safety in him . . ."[116] Die Kaapse noordelike grensdistrikte het nou in besonder die mobiele Swart en Bruin immigrante aangetrek. Dáár was nie alleen die sekuriteit waarna baie van die gewone stamlede so verlang het nie, maar ook die kans om die geweer en perd te kry wat hulle as krygsinstrumente in die hande van Griekwas en Korannas so uitnemend bewys het. Diegene van die rustelose swerwers wat later verlang het om na hul vaste tuiste terug te keer, kon dit dan met groter mag doen.

Baie van die Nie-Blanke immigrante wat so lank heen en weer beweeg het, het gewoond begin raak om mobiel te lewe. Dit het deel van hul lewenswyse

Hollandse woorde „Jesus Christus is de Zaligmaaker van de wereld" word in Engels weergegee as „Jesus Christ was the *Saddle-maker* of the world". Gedurende die Sesde Oosgrensoorlog, toe daar heelwat agitasie onder die naturelle was, wil eerw. Jenkins hulle aanmoedig om vir beskerming hulle vertroue op God te vestig. Sy woorde was „Pray to God, and trust in Him. He is more able to defend you than powder and ball". Die tolk vertaal toe: „Pray to God, and He will *give* you plenty of powder and ball." (p. 44).

116. G.H. 19/4: 8 Nov. 1838. Die oorspronklike brief met die Engelse vertaling berus hier. Die identifikasie van die stam, in die dokument as „Batlarees" beskryf, is deur prof. D. Ziervogel as waarskynlik bestempel. Soos Seretse, kla die opperhoof Mahure ook uit Kuruman aan die Britse owerheid oor die verdere onrus deur die Korannas en Griekwas veroorsaak. (G.H. 19/4: 6 Nov. 1838.) Uit talle kontemporêre getuienisse is dit baie duidelik dat, na die primêre mobielmaking van miljoene deur die *Difaqane*, daar 'n sekondêre in-beweging-bring was van duisende deur die Griekwas, Korannas en ander Basterelemente. Omdat dit so na aan die koloniale noordgrens was, het heelwat Swart en Bruin immigrante egter as direkte gevolg daarvan suidwaarts na Blanke beskerming gevlug.

begin word. Talle draers van ovaal skilde en steekassegaaie het later geleer om wes van die Drakensberge in 'n avontuurlike swerwerslewe redelik maklik vee te buit; dit te verteer en 'n verdere avontuurlike rowersbestaan te soek na nuwe geleenthede om weer veeryk te word. 'n Gevestigde bestaan waarin landbou ook 'n belangrike rol gespeel het, was nie meer so aantreklik nie. Ambisieuse jong krygsmanne kon talle heroïese dade aandurf waarvoor hulle in talle prysliedere besing sou kon word. Rykdom het saam met roem aanloklik gewink. So is 'n mobiele lewenswyse in die hand gewerk. Soos die Afrikaner-trekboer in die agtiende eeu aan 'n beweeglike lewenswyse gewoond geraak het, so het Swart en Bruin immigrante in hierdie vroeë jare van die negentiende eeu ook daaraan gewoond geraak en, in sommige gevalle, daardeur bekoor geraak. Die *Difaqane* en sy nadraai was die tydperk waarin die krygsaanvoerder as held kon uittroon, 'n held wat oor groot afstande heroïese dade kon verrig, dade waardeur hy lank daarna nog kon besing word.

In die Kaapse grensdistrikte, waar die gewone Swart en Bruin immigrante met hul vrouens en hul kinders geneig was om tot rus te kom en waar die krygsleier ontmoedig is om sy bedrywighede voort te sit, het verskeie omstandighede nietemin daartoe meegewerk om hulle mobiel te hou. Te veel van hulle het in te groot groepe tegelyk ingekom. Aan die letter en gees van Ordonnansie No. 49 het die aankoms van sulke groepe nie voldoen nie. By die lewe dáár kon baie van die immigrante hulle moeilik aanpas. Daar was 'n rusteloosheid om die aanvanklike lae lone te verbeter deur verder te swerf, sodat ook meer aantreklike werkstoestande geniet kon word, hetsy by ander boere, hetsy in sosiaal gesellıger dorpskwartiere. Deur aanvanklik hard te werk om gou weer iets te besit, het van die immigrante later geprobeer om hulle geluk onder hul minder welvarende rasgenote oorkant die koloniale grense te beproef. In status sou hulle daar kon wen.

'n Baie vername faktor was die feit dat die grensboere, wat baie van die immigrante as veewagters betroubaar gevind het, hulle op gebruiklike wyse met gewere bewapen het om hulle vee doeltreffender teen talle gevaarlike rowers te beskerm. Dié immigrante het dus vaardig geword in die hanteer van vuurwapens. Later sou dit hulle noop om met hul eie gewere, met heelwat kundigheid in die onderhoud en herstel daarvan, trots die Kolonie te verlaat in die hoop om hulself oorkant die grense kragtig te laat geld in oorlog en in die jag. Gewoonlik het dit nuwe immigrante aangespoor om dieselfde in die Kolonie te kom soek. H. F. Fynn, Britse agent in Thembuland, skryf in April 1837 van daar dat gereelde verbindinge onderhou word tussen naturelle in die Kolonie en hul volksgenote daarbuite, wat periodiek besoeke daar gaan aflê.[117] Passe vir hierdie doel kan beswaarlik uitgereik word en dit skep probleme. Fynn voeg daarby dat die doel van die wet wat die handel in wapens verbied, heeltemal verydel word deurdat die veewagters van

117. L.G. 408: H. F. Fynn aan Hudson, 16 April 1837, pp. 198–200.

die boere vry is om wapens en ammunisie te koop, waarmee hulle dan by beëindiging van diens na hul land terugkeer.

Dieselfde verhoogde mobiliteit tref ons onder dorpsbewoners aan wat bv. as tolke opgevoed word: hul vergrote kennis en vaardigheid noop hulle om dit in ander dorpe of oorkant die grense beter te gaan beoefen; en daarmee hulle status verder te verhoog.

Daar is dus twee tendense wat saamwerk om beweeglikheid onder hulle te verhoog: die neiging van owerheidsweë om oortollige en gevaarlike immigrante aan Ordonnansie No. 49 te laat konformeer of hulle uit die Kolonie te deporteer; en die strewe onder talle immigrante om self na 'n tyd weer die Kolonie te verlaat.

Presies hoe beweeglik was die immigrante? Was dit 'n volgehoue mobiliteit wat 'n stelsel van trekarbeid in die Kaapse grensdistrikte meegebring het? Allereers moet beklemtoon word dat duisende van die immigrante, nieteenstaande Ordonnansie No. 49, nie in die grensdistrikte vaste diens aanvaar het nie, maar oor groot afstande deur verskillende distrikte rondgeswerf het. Lede van talle stamme word in dié verband genoem in berigte uit ver uitmekaar geleë wyke. Hoofsaaklik was dit egter Fingo's, Thembus en Betsjoeanas wat in groter of kleiner bendes rondgeswerf het. In ruie streke soos Olifantshoek en die Winterberg, waar dit uiters moeilik was om hulle voor te keer en te deporteer, was hulle 'n ernstige belemmering vir alle boerderybedrywighede. Hulle het van hul stamgenote en ander immigrante wat by boere as veewagters op afgeleë dele van die plase gewerk het, seker nog rusteloser gemaak as wat hulle reeds was.

Ofskoon die betroubaarheid as veewagters van sommige van die immigrante dikwels aangeprys is (veral in vergelyking met ander bediendes), is dit nietemin duidelik dat 'n rustelose gees hulle so mobiel gehou het dat verreweg die meeste nie lank op een plaas gewerk het nie. Nadat hulle as baar en rou arbeiders, wat moeilik of glad nie met hul base kon kommunikeer nie, digteby die koloniale grense as hulpbehoewendes deur boere in diens geneem is, word hulle onder Ordonnansie No. 49 slegs vir kort termyne geregistreer. Die filantropiese motief dat hulle vir nie meer as 'n jaar kontraktueel gebonde moet wees nie, het dus trekarbeid bevorder. Teen daardie tyd het baie van hulle bes moontlik reeds van rondswerwende immigrante verneem dat hul eerste, karige vergoeding, elders verbeter kon word; of dat die lewe in die grensdorp interessanter, geselliger en lonender sou kon wees.

Dat baie van die Blanke inwoners van die Oosgrensdistrikte self beweeglik was, het heelwat daartoe bygedra om hul Nie-Blanke bediendes beweeglik te hou. Britse Setlaars het uit die rustelose platteland van Albanie na die nuwe grensdorpe verhuis, of plase in ander aantrekliker distrikte gekoop. Afrikaner-grensboere het besonder mobiel geword en op groot skaal as Voortrekkers begin wegtrek. Ander Afrikanerboere het weer die kans benut om beter en rustiger plase teen lae pryse te soek. Gedeeltes van die distrik Graaff-Reinet,

soos Pretoriuskloof, en gedeeltes van die distrik Uitenhage, soos die Onder-Boesmansriver, wat deur die Groot Trek bykans ontvolk van hul Afrikanerboere is, het dus ook grootskaalse Nie-Blanke migrasies tot gevolg gehad.

'n Verder vername faktor wat Nie-Blanke trekarbeid in die hand gewerk het, was die volgehoue onrus in die Oosgrensdistrikte as gevolg van die lang reeks grensbotsings met die Xhosas. Vanaf die eerste aankoms van Nie-Blanke immigrante het die onrus op die grens voortgeduur. Fingo-, Thembu- en Betsjoeanaveewagters wat afgerig is om met vuurwapens en met perde te werk, se lewe is juis daardeur in gevaar gestel. Xhosas wat hulle as vreemdelinge reeds nie goedgesind was nie, was altyd begerig om vuurwapens en perde te bekom. Herhaalde aanvalle is dus juis op die betroubaarste veewagters gedoen in die afgeleë veld of ruie bos. Veewagters wat die aanvalle oorleef het, sou later veiliger werk gaan soek.[118] Onbetroubare veewagters sou hul kanse benut om saam te werk met die talle swerwerbendes, of self vee van aangrensende plase te buit. So kon hulle gouer weer besittings verwerf. H. F. Fynn, Britse agent in Thembuland, rapporteer van daar in April 1837 dat sommige boere se veewagters vee steel op naburige plase en die vee in hul troppe aanhou. Dit word nie maklik ontdek nie en uiteindelik stuur hulle die gesteelde vee na hul eie land. Waar daar gereelde verbinding onderhou is tussen naturelle in die Kolonie en hul volksgenote oorkant die koloniale grense, kon die uitstuur van vee so gereël word.[119] 'n Mens sou verwag dat sulke veewagters self spoedig na hul eie land sou wil terugkeer. Fynn vertel verder dat die ou vyandskap tussen die Thembus en die Betsjoeanas oorgedra is na diegene wat koloniale bediendes was. Die resultaat was 'n hele reeks wedersydse aanvalle op mekaar waar hulle diens doen in die Kolonie; en die wedersydse roof van vee van mekaar in die Kolonie. Fynn voeg naïef by dat dié soort diefstalle sou aanhou totdat veldkornette alle naturelle wat sonder passe op reis was, sou arresteer. Omdat dit onmoontlik was, het sulke wedersydse aanvalle op Thembu- en Betsjoeana-bediendes voortgeduur, en daarmee is die onrus in die reeds onrustige grensdistrikte verhoog; so is die mobiliteit van hierdie arbeiders ook versnel. Terwyl die slagoffers sou wegtrek, sou die suksesvolle veebuiters ook geneig wees om met hul rykdom te verhuis.[120]

118. Vgl. die memorie van inwoners uit die omgewing van die Mancazana- en Koonaprivier, waarin gekla word dat Xhosas hul gewapende veewagters aanval en doodmaak of wegvoer. Die gevolg is dat bediendes nie meer bereid is om as veewagters daar op te tree nie. (L.G. 535: no. 834, geri gaan Hare, 1 Sept. 1840, pp. 137–141).

119. L.G. 408: H. F. Fynn aan Hudson, 16 April 1837, pp. 198–199.

120. *Ibid.*, 29 April 1837, pp. 204–206. Dit was natuurlik die gedurige wedersydse aanvalle van volke en stamgroepe op mekaar *buitekant* die koloniale grense wat voortdurend verdere Nie-Blankes die grensdistrikte laat invlug het. Sneller mobiliteit van arbeiders binne die grense is so op sy beurt veroorsaak.

Dat daar nog ander soorte misbruike was van die passtelsel kragtens Ordonnansie No. 49, blyk uit 'n brief van veldkornet B. J. Vorster aan Napier gerig uit Agter-Sneeuberg, Cradock, 10 Sept. 1838. Kyk L.G. 530: no. 497, pp. 251–253.

In November 1838 kla J. D. Nel en medeboere uit Albanie aan goewerneur Napier oor „our Savage Servants who do just as they like, and whenever we say to them any thing which they consider disagreeable they leave our Service. Our Cattleherds are in the interests of the Robbers, our cattle are diminishing daily whilst our herds who themselves are guilty of Stealing them, as we are able to prove, pretend not to be able to give an account of the Number lost. The Fingo herds, among whom some faithful may still be found, are daily leaving our Service in consequence of the persecution of the Kaffres, whilst in charge of our cattle".[121]

Dat daar 'n volgehoue mobiliteit onder Swart immigrante was, blyk uit enkele persoonlike geskiedenisse. 'n Betsjoeana genaamd Malagas het in 'n memorie uit Grahamstad in 1839 vertel dat hy reeds 14 jaar in die Kolonie gewoon het. Gedurende dié tyd was hy in diens by verskillende Engelse boere. Met verlof van mnr. Currie, vrederegter vir Bathurst, in wie se diens hy destyds was, het hy 'n geweer gekoop. Toe hy sowat vier maande tevore 'n vriend in Winterberg besoek het, het 'n sersant van die Cape Corps op sy geweer beslag gelê. Malagas is nou as veewagter in diens van mnr. T. Hartley van Bathurst en verlang sy geweer terug.[122] Lig op die beweeglikheid in die noordelike grensdistrikte word deur die Moeletsi-gesin se geboorteplekke van sy ses kinders gewerp. Terwyl die eerste twee kinders oorkant die koloniale grense, in Ramokhele se land, gebore is, is die derde in 1832 te Cradock gebore, 'n vierde, van 'n tweede vrou, te Colesberg nog in 1832, 'n vyfde in 1837 te Graaff-Reinet, en die laaste in 1842 by die sendingstasie Beersheba.[123]

In die breë was daar dus as gevolg van die *Difaqane* 'n suidwaartse migrasie by uitstek van Swart immigrante, maar ook van Bruin immigrante soos Griekwas, Korannas en Boesmans. Van 1823 begin die stroom immigrante die koloniale grensdistrikte te beïnvloed; en dit duur voort minstens totdat die Groot Trek goed aan die gang gekom het. Hierdie immigrante bly ook in die Kaapse grensdistrikte mobiel. Dit is juis hulle besondere mobiliteit wat bydra tot die verhoging van onrus in die grensdistrikte, en meewerk tot die veroorsaking van die groot Blanke Trek. 'n Duidelik merkbare neiging word

121. L.G. 531: no. 518, 10 Nov. 1838, pp. 58–59. Die punktuasie in hierdie vertaling is effens deur my gewysig. Dat hierdie toestand in hooftrekke korrek was, word bevestig deur 'n skrywe van grensinwoners van Albanie aan Napier op 20 Junie 1838, waarin daarop gewys word dat hul Hottentot-, Fingo- en Betsjoeana-veewagters, indien bewapen, 'n sterker aansporing aan die Xhosas bied om hulle aan te val (kyk L.G. 530: no. 453, pp. 9–12).

122. L.G. 531: no. 546, aan die Luit.-goew. gerig, 4 Jan. 1839, pp. 161–166. Daar is beslis dat die geweer aan sy *diensheer* terugbesorg moes word.

123. Gehaal uit die Huweliksregister, Argief van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap, Beersheba-Sendingstasie, 1842–1867, Lesotho, deur W. Lye in „The distribution of the Sotho peoples after the Difaqane" in Thompson (red.), *African Societies in Southern Africa*, p. 204.

Vir verdere lig op die noordwaartse terugkeer van Nie-Blanke immigrante, vgl. *ibid.*, pp. 203–205.

onder die Swart immigrante waargeneem om na hul vroeëre tuistes terug te keer. Van die Thembus beweeg oos en noordooswaarts terug na hul land; en lede van stamme wat oorspronklik uit die noorde en noordweste gekom het, beweeg weer daarheen.

Dit is die derde en laaste fase van hul mobiliteit. Soos die eerste fase van hul migrasierigting hoofsaaklik suidwaarts was, is die rigting nou grotendeels noordwaarts. Die tempo en volume daarvan kan nie maklik bepaal word nie. Van aanmerklike historiese betekenis hier is egter dat 'n hele aantal van die immigrante 'n rol gespeel het toe die Afrikaner-grensboere hul trekgedagte in 'n trekdaad begin omskep het. Van die immigrante kon as gidse en tolke optree, en ook hoogs nodige arbeid op pad voorsien. Moontlik het sommige van die swart immigrante die geleentheid benut om na hul tuistes juis met die Voortrekkers in die noorde terug te keer. 'n Aantal van hulle het dan bes moontlik in die Transoranje agtergebly. Met die beplanning en organisasie in die kritieke vroeë fase van die Groot Trek van die Afrikaner-grensboere het hulle – die produkte van die *Difaqane* – dus ook 'n rol gespeel. Synde skakels in die swart migrasie het hulle tegelykertyd skakels in die Blanke volksverhuising geword. Hoe belangrik of hoe beskeie ook al, van hul waarskynlike historiese betekenis in hierdie opsig moet kennis geneem word.

IV Op Die Vooraand Van Die Groot Trek

„The present is a momentous crisis, not only for this frontier, but for the colony at large. Hence it behoves each one concerned to exert himself to the uttermost to defend his most sacred rights, his dearest connections, against the assaults of his enemies, – whatever garb they may assume, and under whatever pretence they may place themselves in array against him."
R. Godlonton, *Introductory Remarks to a Narrative of the Irruption of the Kafir Hordes into the Eastern Province of the Cape of Good Hope, A.D. 1834–35,* I, Grahamstad, 1835, uit die „Advertisement", Grahamstad, 6 Junie 1835.

Die onderlinge verhouding van die heterogene gemeenskappe in Suidelike Afrika was op die vooraand van die Groot Trek buitengewoon gekompliseerd. Die oudste golf van Wes-Europese koloniste, die Blanke Afrikaners, reeds 180 jaar lank in die land gevestig, was ook die wydste versprei en het 'n eie taal en onderlinge samehorigheidsgevoel ontwikkel.[1] Die Britse Setlaars, die jongste bevolkingsgolf, was nog nie vyftien jaar in die land nie en feitlik uitsluitlik in die suidoostelike grensdistrik Albanie en die aangrensende stad Port Elizabeth gevestig.[2] Heelwat van die vroeëre Engelssprekende immigrante was in die Kaapse Skiereiland en sy onmiddellike omgewing gekonsentreer. Die Nie-Blanke gemeenskappe in Suid-Afrika was nog veel meer uiteenlopend. Die slawe, ingevoer by uitstek uit Asiatiese en Sentraal-Afrikaanse geweste, was hoofsaaklik in die westelike distrikte woonagtig. Die feitlik geheel en al ontstamde Hottentotte was vinnig besig om as verskillende tipes Gekleurdes in die Blanke koloniale gemeenskap ingeskakel te word: hul taal was 'n gebroke Hollands, hul name Hollands, hulle was besig om die Christelike godsdiens aan te neem, en hul gewoontes en gebruike was soos dié van die agterlike Blankes.[3] Die

1. M. C. E. van Schoor, *Die Nasionale en Politieke Bewuswording van die Afrikaner in Migrasie en sy Ontluiking in Transgariep tot 1854* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 26ste jrg., II, 1963), Hoofstukke 1 en 2; D. J. Kotzé, *Nasionalisme, 'n Vergelykende Studie,* deel 1 van *Nasionalisme as Historiese Faktor,* Kaapstad, 1969, Hoofstuk 2; D. J. Kotzé, *Positiewe Nasionalisme,* Kaapstad, 1968, pp. 20–33; J. du P. Scholtz, *Die Afrikaner en sy Taal, 1806–1875,* 2de uitgawe, Kaapstad ens., 1965, pp. 3–78. Die presiese mate waarin Nasionalisme reeds onder die Afrikaners posgevat het, kan met vrug verder ondersoek word. Vir 'n kort bespreking hiervan, kyk Hoofstuk VI hieronder.
2. Vgl. I. E. Edwards, *The 1820 Settlers in South Africa,* Londen ens., 1934, en H. E. Hockly, *The Story of the British Settlers of 1820 in South Africa,* Kaapstad, 1948. Onder die nuwere, gespesialiseerde werke tel E. Morse Jones, *Roll of the British Settlers in South Africa,* Part 1, up to 1826, Kaapstad, 1971, en A. E. Makin, *The 1820 Settlers of Salem,* Wynberg, 1971. Behalwe vir die Moodie-Setlaars van 1817 het daar voor 1820 slegs sporadiese Britse immigrasie plaasgevind.
3. Sedert J. S. Marais se algemene oorsig, *The Cape Coloured People, 1652–1937,* Lon-

oorweldigende meerderheid van die Bantoe is deur die Kaapse koloniste as bedreigers van die koloniale Oosgrens beskou; slegs 'n proporsionele klein aantal van hulle het hul reeds permanent binnekant die Kolonie gevestig, hetsy selfstandig, hetsy in diens van Blankes. Nietemin was daar baie duisende van hulle in die Oosgrensdistrikte gevestig.[4] Die jagtersvolk, die Boesmans, het hulle weer op of oor die dorre noordgrens in klein groepe opgehou, dikwels as geharde buiters van die vee van alle pastorale groepe; maar enkeles het tog onder Blanke beheer begin kom. Die wild waarvan hulle hoofsaaklik gelewe het, is nou deur talle ander jagters doodgeskiet en verdryf.

Buitekant die Kolonie, in die destyds skynbaar onmeetlike ruimtes van Suidelike Afrika, was die toestand ook besonder ingewikkeld; en daaroor is minder betroubare inligting beskikbaar. Dáár was gevestig wyd verskillende en wyd verspreide groepe Nie-Blankes, wat gewoonlik vyandig teenoor hul bure ingestel was, soos reeds in vorige hoofstukke aangetoon. In mindere of meerdere mate het feitlik almal reeds onder Wes-Europese invloed verkeer – selfs die magtige despotiese veroweraars, Dingane en Moselikatse. 'n Groot verskeidenheid sendinggenootskappe (soos reeds tevore in die Kolonie) het 'n vroeë begin gemaak om hulle te kersten en Westerse deugde aan te leer; handelaars, jagters en ander pioniers het, benewens ander gesogte Westerse handelsware, by uitstek vuurwapens en buskruit aan die inboorlinge verruil, vir ivoor, huide en velle; en in die proses soms Westerse ondeugde aan hulle besorg.[5] Klein getalle Griekwas, Gekleurdes en Basters het geruime tyd reeds noordwaarts te perd en met vuurwapens dood en verwoesting gesaai onder inboorlinge bewapen slegs met pyl en boog, assegaai en strydbyl. So 'n hoë premie is op die superieure Blanke vuurwapens geplaas dat die beste pogings deur die Britse owerheid om die onwettige ruilhandel daarin te beëindig, misluk het.[6] Blanke Trekboere het reeds betreklik hoog op in die Transoranje op ruim gronde gestaan. Ter wille van beter en meer weiveld het baie van hierdie Afrikaanssprekende grensboere hulle tydelik, en soms ook byna permanent, buitekant die koloniale grense begeef. Die staatkundige en kerklike bande met die Kolonie het hulle tog erken en onderhou deur belastings te kom betaal en die sakramente te ontvang.[7] Naas die ongemagtigde Afrikaanse boere-uitbreiding oor die noordoosgrens van die Kolonie, was daar 'n beperkte Engelssprekende hande-

den, 1939, wat hoofsaaklik op gedrukte bronne gebaseer is, kort ons 'n omvattende studie oor die vroeë ontwikkelingsgang van die Gekleurdes. 'n Gedetailleerde studie oor een aspek deur J. de Villiers in sy *Hottentot-Regimente aan die Kaap 1781–1806* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1969), toon op interessante wyse aan hoeveel terrein braak lê. Vgl. bv. die naamlyste op pp. 294–299 en 301.

4. Vgl. die laaste gedeelte van Hoofstuk III hierbo.
5. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 32 en 45.
6. G.H. 19/4: Verklarings deur Antonie Aries, Uithaalder en Petrus Smith, gedateer 2 Des. 1835; C.O. 291: no. 21, J. Melvill aan R. Plasket, gedateer 5 Julie 1826.
7. P. J. van der Merwe, *Die Noordwaartse Beweging van die Boere voor die Groot Trek (1770–1842)*, pp. 208–290. Kyk ook Hoofstuk VII hieronder.

laars- en jagtersuitbreiding oor see en oor land na Port Natal, 'n relatiewe oop kol agter die Xhosa-grensgebied en voor die eintlike Zoeloeryk. Die paar dosyn Blankes wat hulle hier gevestig het, het as Blanke inboorlinghoofde met inboorlingvroue onder vlugtelinge van Shaka en Dingane gelewe, eerder as om 'n aparte gemeenskap soos dié van die Afrikaanse Trekboere in te rig.[8] Tussen Afrikaanssprekende Blankes en Nie-Blankes soos Hottentotte en slawe het bloedvermenging wel binne sowel as buite die Kolonie voorgekom, in stedelike gemeenskappe en op die platteland, maar nie op 'n uitgebreide skaal nie. Die reeds vermelde Coenraad de Buys, wat verskeie Nie-Blanke vroue gehad het, is die bekendste van 'n aantal grensboer-voorbeelde. Alhoewel 'n kleurgevoel nou reeds wyd en sterk onder die Afrikaners posgevat het, word daar ook op die platteland gemengde huwelike aangetref.[9]

Oor die heterogene gemeenskappe in die Kaapkolonie het die Britse koloniale administrasie direk of indirek beheer uitgeoefen, en dus tot hul vorming bygedra. In 'n mate was dit ook waar van die verspreide gemeenskappe buite die koloniale grense. Die Imperiale faktor was beslis 'n element wat die aard van die Suid-Afrikaanse gemeenskappe help bepaal het. Primêr was die Britse koloniale beleid daarop toegespits om sy strategiese mariene en handelsteunpunte in Tafel-, Simons- en Algoabaai behoorlik te beskerm. Volgens sy insig het die koloniale grense reeds veels te ver in die binnelande gelê.[10] Die baie groot afstand na die noordoostelike en oostelike grensdistrikte, met slegs 'n beperkte aantal amptenare en swak troepemagte om hulle te beheer en te verdedig, het die Britse regering in 'n verleentheid gebring. Dat die Britse regering sy prestige daar ver weg wou handhaaf en onder steeds toenemende filantropiese druk ook alle klasse Nie-Blankes teen moontlike veronregting en onderdrukking deur Blankes wou beskerm, het sy verleentheid aansienlik laat toeneem. Terwyl sterk pressiegroepe uit die geledere van sendeling-filantrope sowel in Brittanje as in Suid-Afrika op 'n doeltreffende beskerming van ingeboekte slawe, die koloniale Hottentotte en Gekleurdes aangedring het en dringend gevra het dat die Boesmans en die Xhosas teen die Boerekommando's se geweld beskerm moes word, het invloedryke kringe in die Britse koloniale administrasie die besteding van geld in die afgeleë, onproduktiewe Suid-Afrikaanse binnelande teengestaan. So sterk was hierdie weerstand dat ook die aandrang

8. Naas die ouere G. Mackeurtan se *The Cradle Days of Natal (1497–1845)*, Londen, 1930, gee mev. Janie Malherbe in *Port Natal*, Kaapstad, 1965, 'n nuwe relaas en beklemtoon dat daar onder die eerste Blankes te Port Natal in 1824 'n hele paar Afrikaanssprekendes was, o.a. J. P. Hoffman, die latere Vrystaatse president (pp. 13–18).

9. Vgl. J. A. Heese, *Die Herkoms van die Afrikaner 1657–1867*, Kaapstad, 1971, pp. 25 vlg. en 171 vlg. Eerw. Shrewsbury skryf op 12 Julie 1827 uit Butterworth oor die lewe van Klap Lochenberg, wat 'n soortgelyke loopbaan as Coenraad de Buys sou gehad het (*Report of the Wesleyan-Methodist Society*, 1827, Londen, pp. 44–45). 'n Belangrike, maar sensitiewe, terrein lê hier braak vir verdere navorsing.

10. Vir sir James Stephen se treffende nota van 31 Januarie 1842 kyk C.O. 48/214, aangehaal deur Hall, *The Colonial Office*, pp. 171–172.

van handelskringe op meer hulp en meer beskerming van *hulle* bedrywighede nie veel verrig het nie.[11]

Nieteenstaande 'n volgehoue verset teen die verdere uitbreiding van die reeds afgeleë en dunbevolkte grensdistrikte, is die Britse regering in die vroeë jare dertig tog – soos ook elders in sy wêreldryk – ingetrek in sy aangrensende gebiede. Hy kon ook nie anders nie, want sy Blanke onderdane het steeds 'n lewendige belangstelling getoon in die meeste ekstra-koloniale streke van Suidoos-Afrika. Waar ekstra-koloniale Nie-Blankes ook 'n lewendiger belangstelling in koloniale streke getoon het, is die grenssone steeds verder verbreed. In 'n drieledige, min of meer ewewydige, lyn van opmars het sendelinge van baie genootskappe noordoos beweeg en 'n lyn van stasies aangelê ter voorbereiding op die stigting van verdere stasies. Die mees westelike speerpunt het oor die Griekwas en Betsjoeanas by die Matebeles uitgekom; die middelste, breëre golf het Moshesh en sy bure bereik; terwyl die oostelike speerpunt deur die Xhosas na Port Natal en die Zoeloes gemik was. Met die stasies as steunpunte het sendelinge, en saam met hulle handelaars, jagters en ontdekkingsreisigers, Wes-Transvaal, Noord-Transvaal en Natal verder binnegedring.[12]

By tye het dit geskyn asof die veiligheid van sy swak verdedigde grensgebiede deur sterk oorlogsugtige stamme bedreig en oorrompel kon word. Vandaar dat vuurwapens en ammunisie nie alleen aan goedgekeurde Blankes oorkant die grense toegelaat is nie, maar ook aan vriendskaplik gesinde, half beskaafde Griekwas verskaf is, tesame met 'n subsidie om die orde en vrede in hul buffergebiede te bewaar. Daar is getrag om die Trekboere in die Transoranje te beheer deur hulle gereeld terug te roep en planne te beraam om misdade deur Britse onderdane oorkant die koloniale grense gepleeg in koloniale howe te straf.[13] In die praktyk was daar reeds 'n streek oorkant die grense waar Brittanje indirek gesag begin uitoefen het en waarheen hy nie Blankes oor wie se optrede hy bedenkinge gekoester het, wou toelaat om te gaan nie. Met die vuurwapens wat hulle noodwendig moes saamneem, kon hulle te veel moeilikheid daar veroorsaak. Omdat die Kaapse grensdistrikte te uitgestrek was vir die te klein groepie amptenare en polisie, en die te klein getal soldate, was daar egter heelwat ontwyking van alle soorte grensbeheermaatreëls. Selfs groot

11. Die tema word uitvoerig ontleed deur J. S. Galbraith, *Reluctant Empire*, en Muller, *Britse Owerheid*.
12. Nadat J. du Plessis sy pionierswerk *A History of the Christian Missions in South Africa*, Londen, 1911, en K. S. Latourette sy monumentale *A History of the expansion of Christianity*, deel IV, New York, 1941, die lig laat sien het, is dié tema nie weer omvattend behandel nie. Vir die talle aspekte waaroor wel gepubliseer is, vgl. my Literatuur- en Bronnelys, I (ii).
13. De Kiewiet, *British Colonial Policy and the S.A. Republics*, p. 11 vlg. Sedert 1829 is reeds aandag gegee aan die noordelike ekstraterritoriale jurisdiksie van die Britse owerheid. Vgl. C.O. 48/132: Cape of Good Hope, Corresp., 1829, no. 863, Stephen aan Hay, 20 Feb. 1829, met nota (P.R.O.). Uiteindelik lei dit tot die aanname van die sogenaamde „Cape of Good Hope Punishment Act" van 1836.

voorrade wapens en ammunisie is onwettig die grense oorgeneem.[14] Die Kaapkolonie op die vooraand van die Groot Trek word daardeur gekenmerk dat dit, nieteenstaande alle regeringsmaatreëls om dit te verhoed, reeds uit sy nate gebars het. Radikale veranderings was besig om die hele Suidelike Afrika te transformeer. Nie slegs het Blankes uit die Kolonie beweeg nie, maar duisende Nie-Blankes het ook die Kolonie ingestroom.

Groei word op baie terreine aangetref; groei, egter, sonder veel beplanning en beheer van owerheidsweë. Soos reeds aangetoon, het die aangaan van aanmerklike uitgawes nie gestrook met owerheidsbeleid t.o.v. die Suid-Afrikaanse binnelande nie. Energie kom soms onbeheers tot uiting en 'n verspilling van kragte, en frustrasie, volg. In die laaste jare van die Nederlandse Oos-Indiese Kompanjie was die mislukking van owerheidsbeheer in die praktyk reeds 'n voldonge feit. 'n Rukkie in 1795 skyn dit asof opstand teen die owerheid sou slaag. Daarna word bykans vier dekades die sterkste manifestasie van rebellie deur die Britse militêre en mariene oormag gedemp. Met die verdwyning van lord Charles Somerset se outokrasie word die demper egter van baie soorte van private koloniale bedrywighede opgelig.[15]

Op die vooraand van die Groot Trek is owerheidsbeheer oor die Kolonie in die praktyk nie meer geslaag nie. Meer beperkende wetgewing, bv. om die Blanke diensheer aan bande te lê, word aangeneem, maar middels om dié wet-

14. Vgl. o.a. L.G. 527: J. A. Vorster aan Stockenstrom, Sterrenbergspruit, 30 Okt. 1837, p. 11; L.G. 525: no. 158, memorie van S. Marcus aan Stockenstrom, Grahamstad, 10 Mei 1837, met verslag deur resident-magistraat Campbell, 6 Julie 1837, p. 147 vlg.; G.H. 19/4: verklarings deur Antonie Aries ('n onderdaan van Griekwahoof Waterboer), Uithaalder ('n onderdaan van Cornelis Kok), en Petrus Smith ('n „Slave Bastard"), oor wapenhandel gedryf deur F. Weylbagh onder Korannas, Griekwas en Bantoe oorkant die Oranje- en die Vaalrivier 'n jaar of twee tevore. Al drie verklarings is gedateer Black River, 2 Des. 1835. Reeds op 6 Mei 1829 word uit die distrik Graaff-Reinet aan regeringsekr. Bell berig dat heelwat buskruit, lood en nuwe gewere oor Allemansdrif deur Basters gesmokkel word. Skynbaar versterk die wapens die mag van die Bergenaarkaptein Barend Barends. Van sy volgelinge, genaamd Jan Pienaar, David Bergover, Magers Jonker en Piet David, sou bv. in Grahamstad 249 lb. buskruit, 499 lb. lood en 8 nuwe gewere gekoop het en dit die hele pad noordwaarts gesmokkel het (kyk C.O. 2715: no. 75). Nog vroeër het regeringsagent J. Melvill aan sir R. Plasket uit Griekwastad op 5 Julie 1826 gerapporteer dat, terwyl hy voorheen verwag het dat 'n beskawende invloed van handelaars daar sou uitgaan, die ondervinding nou leer „that this free access into the Interior is attended with such pernicious effects as were not anticipated". Die smokkelhandel van smouse kan later die vrede op die koloniale grense verstoor. „I do not think there has been a single Hawker in these parts," gaan hy voort, „who has not sold Guns or ammunition either to the Griquas or Bechuanas." Waar laasgenoemdes tevore krale as ruilmedium aanvaar het, word krale van onlangs af geweier „and nothing else but Guns and ammunition will be taken in exchange for their articles of Trade" (vgl. C.O. 291: no. 21). Oor die omvang van die wapenhandel uit Grahamstad na Xhosaland, kyk L.G. 374: H. C. Selby aan Hudson, 14 Maart 1839, pp. 81–97.

15. Kyk A. K. Millar, *Plantagenet in South Africa: Lord Charles Somerset,* Kaapstad ens., 1965.

te uit te voer, bly ondoeltreffend. Van ampsweë word Engelstaligheid bv. neergelê. Veldkornette en veldkommandante besig noodgedwonge Hollands omdat hulle nie voldoende Engels ken nie; en hulle Hollandstaligheid moet weer noodgedwonge so aanvaar word, want anders sou die ganse raamwerk van die plaaslike bestuur in duie stort.[16] Terwyl die verpligtinge van amptenare steeds groter word, trek die salarisse wat aangebied word nie genoeg van die regte tipe amptenaar om die verpligtinge na te kom nie.[17] Wanneer dringend aangevra, word akkurate inligting nie met die nodige spoed aan die owerheid gelewer nie.[18] Daar is 'n wyer wordende gaping tussen die hoër beamptes wat

16. Kyk o.a. G.H. 23/13: Desp. Bk., 1840–1842, conf., Napier aan Russell, 8 Sept. 1814, p. 252. Buitekant Albanie en die Kaapse Skiereiland was daar min veldkornette en ander burgerampsdraers wat Engels goed beheer het. Belangrike kennisgewings moes dus in Hollands aan hulle gestuur word. Hul vernaamste briewe moes vertaal word, soms deur die beampte wat die briewe ontvang het. Passe aan Nie-Blankes uitgereik moes liefs in Hollands gedruk word; anders sou die boere wat die arbeiders in diens neem, nie die voorwaardes begryp nie. Wat die administratiewe voertaal betref, het teorie en praktyk hemelsbreed van mekaar verskil. Onder die talle dokumente vgl. o.a. L.G. 280: S. H. du Toit aan Hudson, Uitenhage, 27 Feb. 1837; L.G. 277: no. 12, Siviele Kommissaris Uitenhage aan Stockenstrom, 26 Sept. 1836, pp. 48–50; L.G. 271: no. 3, P. R. Marillier aan Hudson, Somerset, 9 Feb. 1842, p. 11; Cradock 8/27: Hudson aan Civ. Com. Cradock, Grahamstad, 21 Mei 1838, met bylaes (ongenommer).
17. Vgl. o.a. L.G. 282: no. 95, Siviele Kommissaris Uitenhage aan Hudson, 12 Junie 1838, p. 88 vlg. (vir die menigvuldige pligte van veldkornette in Uitenhage in 1837); L.G. 280: no. 220, *ib.* aan *ib.*, 5 Des. 1837, met bylae W. R. Hilton en J. G. de Villiers, Port Elizabeth, 7 Des. 1837, p. 149 (hoedat stygende lewenskoste amptenare se salarisse ontoereikend maak); L.G. 267: Siviele Kommissaris Somerset aan Hudson, nota deur Stockenstrom, 23 Junie 1838, pp. 99–101 en Cradock 8/27: rondskrywe, Hudson aan Siviele Kommissaris Cradock, Grahamstad, 26 April 1838 (probleme om geskikte persone te kry as veldkornette). Omdat die werking van die administrasie van die grensdistrikte soms chaoties was, kon dit gebeur dat provisionele veldkornet Jan Venter van die wyk Brakrivier, distrik Cradock, byna vyf jaar lank geen betaling vir sy dienste ontvang het nie, nieteenstaande hy herhaalde kere daarom gevra het. Volgens amptelike dokumente het hy in sy wyk, die grootste in die distrik, van 1835 tot 1840 „prompt and active services at all times (whenever required)" gelewer. Luit.-goewerneur Hare noteer dat dit onverklaarbaar is, want die begroting het voorsiening gemaak vir dié pos en dit word spesifiek in die dokumente aangetoon dat Venter daarin aangestel is en dat hy die werk gedoen het (L.G. 534: no. 800, J. Venter aan Hare, 4 Mei 1840, pp. 232–237 en siviele kommissaris Gilfillan aan Hare, 6 April 1841, p. 238 vlg.).
18. L.G. 265: no. 24, Ziervogel aan Waarn. Sekr. van Stockenstrom, Somerset, 5 April 1837, p. 112 en no. 27, *ib.* aan *ib.*, 20 Junie 1837; Ay. 8/55: Ziervogel aan Campbell, Somerset, Jan. 1835. In 'n omsendbrief uit die Kaapse Koloniale Kantoor word in Nov. 1839 aangedring op akkurate en spoedige statistieke benodig vir publikasie; en dan bygevoeg „the returns hitherto furnished by *some of the Civil Commissioners have been so scanty and defective*, and have been forwarded at so late a period of the year", dat die Goewerneur nou spesiale aandag hieraan versoek (L.G. 62: Omsendbrief aan Siviele Kommissarisse, Kaapstad, 20 Nov. 1839, pp. 10–11). Vir 'n algemene ontleding van die bestuur van die Kaapkolonie, kyk A. K. Fryer, *The Government of the Cape of Good Hope, 1825–1854: the age of Imperial Reform* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 27ste jg., I, 1964).

gewoonlik van oorsee af ingevoer en die laer beamptes wat gewoonlik uit die Kaapse koloniste gekies is; en dit bevorder nie die doeltreffende uitvoering van die Britse beleid nie. Op die vooraand van die Groot Trek bereik die filantropiese gevoel 'n hoogtepunt in sy beïnvloeding van die Britse koloniale administrasie, maar omdat verreweg die meeste beamptes (en veral die laeres) aan die Kaap dit toe nie gunstig gesind is nie, word sy invloed nie altyd in die praktiese toepassing van die Britse beleid opgemerk nie.

Onder aanmoediging van bekwame en bedrywige sendeling-filantrope is Hottentotte en Gekleurdes steeds en in groter getalle in die Blanke koloniale gemeenskap opgeneem. Toe die slawe as ingeboektes op die punt gestaan het om die geledere van die vrye Nie-Blankes in die Kaapkolonie verder te versterk, is skerp reaksies van Blankes op baie terreine van die lewe uitgelok. Dat die inskakelingsproses met regeringsdwang gesteun is, is dan ook deur die Afrikaner as 'n grief beskou. Dit was die Afrikaanse Boer wat homself as die belangrike draer van die Europese beskawing in Suid-Afrika gesien het. So intens was hy bewus van sy roeping dat alles wat hom in die weg gestaan het, moes swig. Vandaar sy onverbiddelike aanspraak op die grond en arbeid van die inboorling en ook sy strenge differensiasie tussen Blank en Nie-Blank. Die sendeling het weer daarna gestreef om onder die gunstigste omstandighede sy Christelike boodskap aan die inboorling te bring. Vandaar sy aandrang op 'n Britse protektoraat oor die inboorling en die wering van Blanke koloniste uit sy onmiddellike omgewing. Die sendeling-filantroop het beweer dat die Boer die inboorling minder vatbaar vir kerstening maak deur hom te veronreg en te verhinder om sy regmatige plek as die potensiële gelyke van die Europeaan in dieselfde maatskappy in te neem. Noodwendig moes die teenstrydige opvattings van die veeboer-landhouer en die sendeling-handelaar tot 'n ernstige botsing lei: dié twee speerpunte van die Europese beskawing in Suid-Afrika het hul beskawingstaak totaal verskillend benader.[19]

Stryd is kenmerkend van die heterogene gemeenskappe in die Kaapkolonie op die vooraand van die Groot Trek. Stryd woed tussen groepe Blankes en groepe Nie-Blankes, sommige Hollandstaliges en sommige Engelstaliges, tussen boere en sendelinge, tussen boere en amptenare, tussen amptenare onderling (en soms op die mees persoonlike grondslag of as gevolg van gefrustreerde ambisies), tussen sendinggenootskappe onderling, tussen geestelike leiers onderling. Die stryd spruit voort uit verskillende uitgangspunte, uit talle belangebotsings, verskillende toekomsplanne vir 'n beter Suid-Afrika, waaroor een leier met die ander in hewige botsing kom. Uitgesprokenheid in die pers, in boeke en pamflette, en in briewe, amptelik sowel as privaat, word algemeen aangetref.[20]

Ons onderskei eers politieke toestande, dan ekonomiese en maatskaplike toe-

19. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 31–59.
20. Vir 'n tentatiewe lys van vroeë Kaapse publikasies, vgl. P. W. Laidler, *The pre-Victorian products of the Cape press, 1796–1837*, Johannesburg, 1935. Vername

stande, en vervolgens kulturele en intellektuele toestande; en skets dan die ontstaan van die grensdorp.

Op die vooraand van die Groot Trek was die Kaap 'n kroonkolonie waarin die koloniste heel weinig aandeel in die bestuur van hul land gehad het. In 1828 is die Burger-Senaat in Kaapstad en die stelsel van landdros en heemrade in alle distrikte afgeskaf, en daarmee het 'n vername aandeel in die plaaslike bestuur verlore gegaan. In die uitgestrekte Kolonie het koloniste in die praktyk dikwels 'n belangrike rol in die plaaslike bestuur verower. Maar in die sentrale bestuur het hulle al die jare weinig geleenthede geniet. Petisies om 'n groter aandeel in die sentrale regering is nou herhaalde kere na Engeland gestuur. In Junie 1827 en weer in Mei 1830 is tevergeefs versoekskrifte om 'n verteenwoordigende vergadering aan die Britse Laerhuis voorgelê. Redes vir die weiering was o.a. die heterogene samestelling van die Kaapse gemeenskap, die klein aantal Engelssprekendes en verset deur die filantrope.[21] In Julie 1831 het 'n openbare vergadering te Kaapstad besluit om by 'n verdere petisie onder meer te vra dat 'n Wetgewende Vergadering, saamgestel deur die vry verkose verteenwoordigers van die koloniste, in die lewe geroep word. Tegelyk word daar gekla by die Koning-in-Rade dat hulle geen selfbestuur geniet nie, dat daar geen beheer oor spandabele uitgawes is nie, dat belastings te hoog is, en word die euwels vermeld wat hulle in die toenmalige stelsel van plaaslike bestuur sien. Daar word gevra om 'n verantwoordelike Uitvoerende Raad, aangewys deur die Goewerneur, met die goedkeuring van die Kroon, en 'n Wetgewende Vergadering waarin uitsluitlik vryverkose koloniale verteenwoordigers sitting sou hê. Cole het gerapporteer „there is not a single person in the Colony satisfied with the Council of Advice as it is now". Die Goewerneur raai af dat die heemrade heringestel word. Die Imperiale Koloniale Kantoor se potloodnota op die missive het gelui dat die oorweging van die aangeleentheid tot Cole se terugkeer na Engeland moes oorstaan.[22] Eers teen die einde van 1833 word

periodieke literatuur word later in hierdie hoofstuk bespreek. Soms kom uitings in hierdie gees op onverwagte plekke, soos in 'n verlieslys van die Sesde Oosgrensoorlog, te voorskyn. Luitenant R. H. Rubidge, R.N., van Gletwyn, Albanie, laat hom in 1835 te Grahamstad soos volg uit oor John Fairbairn se Kaapstadse koerant: „Files for 8 years of the Sophisticated Jesuistical Incendiary Paper 'the Comm.l Advert' being the time which I took before I was reluctantly compelled to discontinue from being convinced its editor is an Enemy to the interests of the Colony and to the general welfare of Mankind" (L.G. 35: no. 1242, Rubidge aan Hudson, pp. 194–197, aanhaling p. 197).

21. C.O. 48/146: Cape of Good Hope, Correspondence, 1832, vol. 1, Jan.–Des., no. 3, Cole aan Goderich, 6 Jan. 1832, met bylae no. 3 (P.R.O.). Reeds op 19 Julie 1828 het Bourke aan Huskisson 'n ongedateerde petisie om 'n Wetgewende Vergadering, ook in Kaapstad opgestel, deurgestuur. Sien C.O. 48/125: Cape of Good Hope Correspondence, 1828, Julie – Des., no. 33, pp. 15–39a (P.R.O.). Vgl. ook U. Scheepers, *The Governorship of Sir Galbraith Lowry Cole*, ongep. M.A.-tesis, Unisa, 1938, p. 11 en Fryer, p. 7; Hunt, *The Governorships of Sir G. Lowry Cole*.
22. C.O. 48/146: no. 3, Cole aan Goderich, 6 Jan. 1832, met bylae no. 3 (P.R.O.).

in D'Urban se instruksies vir die instelling van slegs 'n Wetgewende Raad voorsiening gemaak. Die enigste verteenwoordigers van die koloniste in die Raad was van vyf tot sewe lede wat nie vry verkies sou word nie, maar deur die Goewerneur persoonlik genomineer moes word.[23] Selfs dié geringe mate van selfbestuur het filantrope soos dr. J. Philip en die digter T. Pringle nog verontrus: enige uitbreiding daarop sou o.a. onder filantropiese druk jare lank nie moontlik wees nie.[24]

Nietemin het dr. Philip se skoonseun, John Fairbairn, as redakteur van *The South African Commercial Advertiser,* gedurende die vroeë jare dertig geskryf dat die Kaapse koloniste die Verenigde State van Amerika as hul model moes neem ten einde 'n groter mate van seggenskap in die bestuur van hul land te verkry. Fairbairn hef die beroemde Amerikaanse kreet „No taxation without consent" aan. Hy vergelyk die fenomenale ontwikkelingsgang van die Noord-Amerikaanse kolonies met die slakkegang van die Kaapkolonie. In Noord-Amerika sien hy vryheid en liberale beginsels.[25] Op 23 November 1833 skryf Fairbairn 'n subhoofartikel onder opskrif „We know little of Republican America". Uit Amerikaanse en Engelse nuusblaaie word geredelik nuus uit Amerika, soos oor die Indiane en die grenskoloniste, die Amerikaanse Negerkolonie Liberië, die werking van Amerikaanse republikeinse instellings en ander belangwekkende temas, oorgeneem. Langs *The South African Commercial Advertiser* verrys spoedig *The Graham's Town Journal* en *De Zuid-Afrikaan,* wat met aanneemliker denkbeelde beter vorm kan gee aan die koloniale politieke aspirasies. Na die vestiging van Isaac Chase in 1835 as Amerikaanse konsul te Kaapstad, neem die skeepsverkeer tussen die twee lande vinnig toe; heelwat meer Amerikaanse nuusblaaie bereik die Kaap, meer Amerikaanse literatuur word aan die Kaap versprei, geresenseer en gelees. 'n Klaarblyklik verhoogde belangstelling word dus getoon by uitstek in allerlei aspekte rakende Amerikaanse staatsinstellings en -beleid.[26] Binnekort sou met die koms van die eerste Amerikaanse sendelinge na Suid-Afrika – heeltemal ten onregte – die suspisie opgewek word dat hulle ook politieke oogmerke sou koester. By Port Natal en Delagoabaai sou nie alleen Amerikaanse walvisvaarders en koopvaarders steunpunte vind nie, maar dit sou ook staatkundige doelstellings kon verberg, wat deel van 'n groter skema in Sentraal-Afrika en op strategiese punte op die roete na die ooste sou kon uitmaak.[27]

23. *C. of G.H. Govt. Gazette,* 24 Jan. 1834; Harlow en Madden, *British Colonial Developments 1774–1834: Select Documents,* Oxford, 1953, pp. 115–119 (instruksie van 8 Nov. 1833).
24. Muller, *Britse Owerheid,* p. 58.
25. Vgl. bv. *S.A. Com. Adv.,* 14 en 17 Aug. 1833.
26. Kyk Muller, „Die Besoek van die Amerikaanse Oorlogsfregat ‚Potomac' aan die Kaap in 1831", in *Hertzog-Annale,* jaarboek II, Des. 1955, pp. 51–52.
27. C.O. 48/163: Cape, Public Offices, 1835, vol. 3, Admiralty aan Hay, 30 Junie 1835, pp. 37–39; India Board aan Hay, 3 Aug. 1835, pp. 56–57; Foreign Office aan Hay, 29 Julie 1835, pp. 113–115b.

Op die vooraand van die Groot Trek was slegs Blanke Kapenaars nog politiekbewus en begerig om as belastingbetalers en landverdedigers 'n veel groter aandeel in die bestuur van hul land te verkry, desnoods op Amerikaanse model, wat sedert die laaste kwart van die agtiende eeu aandag aan die Kaap getrek het. Die demokratiese strewe was na vry verkose verteenwoordigers. Na die Kaapse „Patriotte" van die laat agtiende eeu se mislukte pogings om dieselfde doelstelling te verwesenlik, kry ons egter nie verwysings nie. Dit is ook moeilik om 'n lyn deur te trek van die laat agtiende-eeuse Patriotte na die draers van Afrikaner-nasionalisme in die dertigerjare van die negentiende eeu.[28] Die Kaapse Nie-Blankes was politiek onontwaak. Of die meer talryke Afrikaanssprekendes met die meer politiek bewuste Engelssprekende minderheid in Kaapstad, in die dorpe en die distrik Albanie woonagtig, in 'n politieke stryd gewikkel sou geraak het, is onmoontlik om te sê. Voldoende Afrikaanssprekende leiers was nog nie Engels so magtig dat hulle vry op die politieke terrein sou kon beweeg nie. Ofskoon daar verskillende benaderings was by die twee Blanke groepe (met miskien 'n tradisie van opposisie en suspisie wat uit die sewentiende-eeuse see-oorloë spruit), is daar soveel druk van die Nie-Blanke binne en buite die Kolonie, asook van die kant van die Britse regering, op hulle uitgeoefen, dat mens nie anders kan as om 'n redelike goeie mate van politieke samewerking te verwag nie. Oor die Sesde Oosgrensoorlog, bv., sou hulle in enige vry verkose Wetgewende Vergadering dit roerend eens gewees het.[29]

Ook oor die aanstelling van meer verdienstelike Kaapse burgers in hoëre Kaapse ampte het Afrikaans- en Engelssprekendes saamgestem. Ou Hollandse beamptes het selde die geleentheid gekry om die hoëre poste aan die Kaap te beklee. Andries Stockenstrom as kommissaris-generaal en later luitenant-goewerneur het dit van alle Kapenaars die verste gebring; maar sy bevorderingskanse is verbeter deur ruim ervaring van grenstoestande en deur filantropiese oorwegings. Verdienstelike en goedopgevoede seuns van Engelssprekendes in die Kaapkolonie is ten gunste van oorsese familiebetrekkings of vriende van invloedrykes oor die hoof gesien. Hulle het hulle dan ook aangesluit by hul Afrikaanssprekende landgenote in protes oor die gebrek aan plaaslike geleenthede vir administratiewe en staatkundige talente. Teen beamptes uit die geledere van die koloniste is daar nog verder gediskrimineer deurdat die ingevoerde beamptes in Britse sterling betaal is; daarenteen het Kapenaars hul salaris in

28. Kyk bv. C. Beyers *„Die Groot Trek met betrekking tot ons Nasiegroei"* in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 4de jg., deel I, 1941, en *Die Kaapse Patriotte*, Pretoria, 1967; T. van Wijk, „Die Uitgang van die Agtiende Eeu" in *Die Hervertolking van ons Geskiedenis* (Van Jaarsveld e.a. reds.), p. 38; J. C. Visagie, *Willem Fredrik Hertzog, 1792–1847* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1971).

29. Aspekte van die verhouding tussen die Engelssprekendes en die Afrikaners word later in hierdie hoofstuk bespreek. Vgl. o.a. C. R. Kotzé, „Reaksie van die Afrikaners op die Owerheidsbeleid teenoor hulle, 1806–1828", II, in *Historia*, 14de jg., no. 4, Des. 1969, pp. 243–261.

gedepresieerde Kaapse riksdaalders ontvang.[30] Die benaming „koloniaal" hou nog iets minderwaardigs in wanneer ontwikkelde, belowende jong Kapenaars, goed opgevoed, met die nodige bekwaamheid en daarby vertroud met plaaslike toestande, nie op eie bodem tot hul reg kom nie.

As mens die armoede en betreklike agterlikheid van die Kaapkolonie met sy karige hulpbronne op die vooraand van die Groot Trek in ag neem, kan mens goed begryp dat die woord „koloniaal" 'n ietwat ongunstige betekenisnuanse gekry het.[31] Die afgeleë, uitgestrekte, dunbevolkte kolonie tussen Suid-Amerika in die weste, en Indië en Australië in die ooste, het in 1834 'n totale bevolking van alle rasse van sowat 150 000 gehad. Waar meer as die helfte van hulle Nie-Blankes was wat òf as slawe-arbeiders òf as Gekleurdes (waaronder 'n klein aantal nominaal nog nie ontstamde Hottentotte nie) in 'n onderhorige ekonomiese posisie en op 'n lae maatskaplike vlak verkeer het, kan verstaan word dat die Kaapse stoflike welvaart nie hoog kon wees nie. As daarby nog in ag geneem word dat 'n outokratiese koloniale beleid nog steeds getrag het om Kaapse belange ondergeskik aan die belange van 'n Europese moederland te stel, en eers heel kort tevore die strenge formele regeringsbeheer begin verslap het, is dit te begrype dat die Kaap nog nie veel kon floreer het nie. En as daar ook nog verder in gedagte gehou word dat 'n besonder hoë persentasie van die Kaap se sowat 70 000 Blankes direk of indirek hul bestaan uit die landbou en veeteelt gemaak het; dat wyn, die vernaamste uitvoerproduk, van 'n swak gehalte was en nou moeilik 'n mark gevind het; en dat wol, die enigste potensieel waardevolle grondstof, nog maar in minimale hoeveelhede geproduseer is – wanneer al hierdie omstandighede in ag geneem word, wek dit inderdaad verbasing dat private ondernemingsgees reeds soveel bereik het.[32]

30. C.O. 48/166: no. 16, D'Urban aan Glenelg, 23 April 1836, met bylae, memorie van F. W. de Wet, p. 228 vlg.; Millar, *Plantagenet in S.A.*, pp. 188 en 203. Volgens sy eie getuienis is Edward Parker (later 'n verdediger van die Trekkerlaer te Bloedrivier) deur die invloed van vriende in Engeland as klerk van die resident-magistraat te Port Elizabeth aangestel. Vgl. L.G. 278: dokumente aangaande Parker se aanstelling, optrede en ontslag, 22 Mei–7 Junie 1837, pp. 149–169. Die Setlaar Thomas Philipps vertel dat ene Lawson uit Skotland as resident-magistraat te Grahamstad aangestel is teen £500 per jaar, terwyl plaaslike beamptes karige salarisse kry. Nie alleen was Lawson 'n verharde alkoholis nie, maar volgens Philipps „so odd in his manner at times, that I think he must have been at one time of his life deranged". Kyk Keppel-Jones (red.), *Philipps, 1820 Settler*, pp. 329, 337 (aanhaling) en 341.
31. C.O. 48/166: Confidential, D'Urban aan Glenelg, 2 April 1836, met bylae, J. B. Ebden aan D'Urban, 17 Maart 1836, waarin Ebden as ou Kaapse inwoner kla „the System which has so long obtained of filling all appointments by *Strangers* from home, is calculated to excite general dissatisfaction, as subversive of the hopes, and destructive of the only means, which the Colonists possess, of providing for their families" (p. 36 vlg.). Miskien het die minderwaardige status van die Kolonie daartoe bygedra dat die benaming „koloniaal" al meer deur „Suid-Afrikaans" vervang is.
32. Vir besonderhede kyk die Kaapse Blouboeke en Almanakke op die vooraand van die Groot Trek.

Dat daar nou soveel energie deur die klein groepie Blankes, yl versprei oor honderde vierkante myle aan die suide van die vasteland van Swartmense, geopenbaar is, moet aan 'n aantal gunstige faktore toegeskryf word.

Die Kaapse kapitaliste en koopmanne het na 'n lang ontwikkeling gedurende die sewentiende, die agtiende en die vroeë negentiende eeu nou 'n sterk beherende posisie beklee. Van hulle het verstandige ekonomiese leiding uitgegaan wat in die meeste vertakkings van die maatskappy gesond deurgewerk het. Louter stoflike gewin is nie deur hulle nagestreef nie: 'n sin vir geestelike waardes word in 'n ruime mate onder hul geledere aangetref. Met die verslapping van die Britse outokratiese beheer nadat lord Charles Somerset weg is, tree die private ondernemer flink na vore; en dit is die kapitalis en koopman wat in die eerste instansie beheer uitoefen.[33]

Wie was hierdie kapitaliste en koopmanne? Waar kom hulle vandaan? Hoe is hulle vir hul taak voorberei? Waar het hulle gewoon? Watter omstandighede het hulle geplaas waar hulle was?

Die sewentiende en die vroeë agtiende eeu het reeds hul kapitaliste gehad in Willem van Dieden, Johannes Phijffer, Henning Hüsing en Hendrik Oostwalt Eksteen. Omdat hulle 'n besondere ondernemingsin gehad het en omdat die N.O.I.K. nie sonder 'n private ondernemingsgees kon klaarkom nie, kon hulle kapitaal opbou. Twee dekades na die aanvang van die agtiende eeu was sekere persone reeds kapitaalkragtig genoeg om met skepe ooswaarts te wou vaar, indien die Kompanjie hulle dit wou toelaat.[34] Teen die jare sewentig ontmoet ons talle vermoënde kapitaliste in Kompanjiesdiens (soos Johann Friedrich Kirsten) en daarbuite (soos Martin Melck). Onder die beskerming van die Kompanjiesmonopolie word deur louter private ondernemings aanmerklike fortuine opgebou, waarvan sommige met die protesskrifte van die Kaapse „Patriotte" enigsins in die gedrang kom. Die groep kapitaliste en koopmanne slaag egter daarin om hul bedrywighede nie alleen voort te sit nie, maar ook trans-oseanies na baie van die wêreld se vernaamste stede uit te brei. Hulle kry 'n kosmopolitiese karakter en hulle geledere word verder van oorsee af aangevul. Langs die bovermelde Duitsers kom daar nou by 'n Skandinawiër soos I. Strombom.[35] Net toe hulle einde ten laaste deur die Kompanjie toegelaat word

33. Aangesien daar deur die professionele historikus nog geen stelselmatige, gedetailleerde ondersoek oor die Kaapse koopman en kapitalis gewy is nie, het ek 'n studie daaroor begin uitwerk. Hier word slegs enkele feite gegee. Onder die verspreide studies wat reeds oor aspekte gedoen is, is vermeldingswaardig R. F. M. Immelman, *Men of Good Hope: The romantic story of the Cape Town Chamber of Commerce 1804–1954*, Kaapstad, 1955.

34. A. J. Böeseken e.a. (red.), *Suid-Afrikaanse Argiefstukke: Resolusies van die Politieke Raad*, II, 1670–1680, III, 1681–1707, IV, 1707–1715, V, 1716–1719. Sien die Registers vir die betrokke persone en sake.

35. C. Beyers, *Die Kaapse Patriotte 1779–1795, passim;* Muller, *Johannes Frederik Kirsten oor die toestand van die Kaapkolonie in 1795*, p. 28 vlg.; J. Hoge, „Martin Melck", in *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns*, Julie 1934. In onderskepte briewe wat deur die

om met hul eie skepe transoseanies te vaar, sak wakkere Britse kruisers in die jare negentig op hul eiendomme toe en gaan alles verlore.[36]

Baie van hulle was nie ongeneë om deur die oppermagtige Britse vloot beskerm te word nie en het geredelik aansluiting by die nuwe geledere van die koopmanne onder die Eerste Engelse Bestuur gevind. Hulle het dieselfde kosmopolitiese belange en beweeg in dieselfde maatskaplike kringe. Onderlinge huwelike vind dan plaas. Nou word vir die eerste keer benut die besonder voortreflike strategiese ligging van die Kaap op 'n unieke kruising van handelsweë nie alleen om die suidelike kuste van Afrika nie, maar tussen westelike eilande en die Amerikas en die oostelike eilande, die Verre Ooste en Australië, asook tussen Europa en Asië. Soveel as wat oorlogstoestande, beskikbare kapitaal, skepe en bemannings toegelaat het, word hierdie geweste benut. Groot fortuine word gemaak en verloor. Gewetenlose entrepreneurs soos Michael Hogan kom uit Indië na die Kaap en verdwyn na die Verenigde State van Noord-Amerika. Na 1806 verskyn weer nuwe koopmanne en gaan dieselfde tendens voort. Die einde van die Napoleontiese oorloë verminder risiko's en dit maak konsolidasie onder rustiger toestande moontlik.[37]

As gevolg van swaar oorlogsverliese, die waardevermindering van die Kaapse geld, onderbreking van baie van hul oorsese kontakte, nuwe metodes en algemene aanpassingsgebreke, het talle van die ou agtiende-eeuse koopmanne begin uitsak. Hulle plek is ingeneem o.a. deur kapitaalkragtiger en jonger aan-

Britte op Nederlandse skepe buitgemaak is, kry ons flitse van insig in die bedrywighede van die Kaapse koopmans. Vgl. bv. J. F. Kirsten en W. van Rheede van Oudtshoorn se brief aan 'n onbekende korrespondent, gedateer die Kaap, 28 Sept. (?) 1780 in H.C.A. 30/336 (P.R.O.); P. A. Regel aan S. Gestema te Amsterdam, gedateer Hougly in Bengale, 12 Januarie 1781, rapporteer die stuur van goedere na die here Brand en Onkruyt, sy gevolmagtigdes aan die Kaap (H.C.A. 30/349 in P.R.O.). Die stoflike vermoë en sosiale aansien van die Kaapse koopmans word in ander onderskepte briewe aangeraak. Direkteur F. Alewijn van die N.O.I.K. skryf op 20 Nov. 1780 uit Amsterdam aan 'n korrespondent in die Ooste, met verwysing na die ontevrede Kaapse burgers: „Mogelyk zal door het vertrek van een der geene die in den haat is, het gemoed wel wat bedaren maar het is moeijlijk zulke rijke burgers te regeeren" (H.C.A. 30/336). Uit Bengale skryf H. Frantsen op 15 Jan. 1781 aan sy moeder in Breda „aan de Caab komt men in aanzien als in Europa en kunnen Heerlijk leeven" (H.C.A. 30/349).

Interessante lig oor die Van Reenens se handelsbedrywighede aan die Kaap met die Franse word gewerp o.a. deur nos. 123–125 en 158, in C5B5, Le Cap de Bonne-Esperance, Colonies, 1783–1787 (Archives Diplomatiques du Ministêre des Affaires Etrangères, te Parys).

36. Muller, *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis,* Pretoria en Kaapstad, 1973, pp. 79–80.

37. Muller, *J. F. Kirsten,* pp. 42–45 en 77–80. Lig op Hogan se bedrywighede word gewerp deur dokumente aangaande die vaartuie *Hope, Chance, Harbinger, Sea Nymph, Regulus* en *Harriet,* in H.C.A. 49/23: Cape of G.H., Letts. of Marque (P.R.O.); kyk ook Theal, *R.C.C.*, IV, p. 257; en Verzameling Falck, no. 29, E. Bergh aan O. W. Falck, 30 Okt. 1805 (Aanwinst 1913, 11e Af., Rijksarchief, Den Haag).

komelinge uit Engeland wat spoedig die groot moontlikhede ingesien het wat toestande in en om Suid-Afrika hulle gebied het. By uitstek was hulle nou die skeepseienaars en hulle het oor die geld beskik om die ekonomiese lewe tot veel groter dinge te prikkel. Aan die sy van die nuwere kapitaliste het nog van die oues, soos Hamilton Ross, stewig gestaan. Behalwe enkeles van die ou Hollandse kapitaliste soos die ondernemende Frederick Korsten, het die meeste van die Hollandssprekendes tot tweede- en derderangse kapitaliste uitgesak. En selfs van hulle het in die laaste vyftien jaar voor die Groot Trek nog minder ondernemend geword.[38] Op die vooraand van die Groot Trek was die Kaapse Skiereiland, met Kaapstad (verreweg die grootste stad) en Simonstad en hul aangrensende streke in die weste, en Port Elizabeth, met Uitenhage en Grahamstad en hul aangrensende gebiede, die setels van die vernaamste kapitaliste en koopmanne. 'n Reeks grensdorpe het agter die vinnig groeiende oosgrenshawe Port Elizabeth en noordwaarts na Colesberg ontwikkel. In groot mate was dit te danke aan die verstedeling van baie van die Britse Setlaars dat klein, primitiewe grensdorpies op die vooraand van die Groot Trek so snel bedrywighede op vele terreine van die lewe in hul gekonsentreer het; en dat soveel nuwe grensdorpies begin ontwikkel het. Op hierdie betekenisvolle transformasie van die grensdorp kom ons later in hierdie hoofstuk terug. Tussen die twee uithoeke van die Kolonie, elkeen met sy eie hawens en onmiddellike binnelandse eksploitasiegebiede, het die handelsryk van die Barry-familie om Swellendam gelê, met sy poort deur die mond van die Breërivier.[39]

In geeneen van hierdie drie gebiede het Hollandse kapitaliste as 'n groep 'n prominente rol meer gespeel nie. Die Engelse kapitaliste het weer waardevolle en invloedryke kontakte onderhou en uitgebou met vriende en ook familie onder Britse koopmanne wat hulle bv. in Londen in die *Cape of Good Hope Trade Society* in 1825 georganiseer het. Dat Londen die finansiële sentrum van Europa was en dat die Industriële Revolusie in Brittanje die verste gevorder was, het hulle 'n groot stukrag in Suid-Afrika verleen. Baie van die kusvaarders, en selfs groter skepe, is deur hulle besit. Vandaar dat talle handelsreise na St. Helena en Rio de Janeiro, na Mauritius, Port Natal en die hawens van Portugees-Oos-Afrika deur hulle onderneem is. Kleinhandelaars en smouse wat Suidelike Afrika in alle rigtings deurkruis het, van die Transkei en Zoeloeland, noordwaarts deur die Oosgrensdistrikte na die Transoranje, Wes-Transvaal en Noord-Transvaal – is meestal deur hulle gefinansier en, waar nodig, van krediet voorsien. Dit sou dan volg dat die verwoesting wat die Sesde Oosgrensoorlog in Kafferland gesaai het, ook groot verliese aan die kapitaliste sou berokken; dat enige onvriendelike daad deur Shaka hulle winste sou verminder;

38. Immelman, *Men of Good Hope*, pp. 14–42; J. C. Chase, *Old Times and odd Corners* [F. Korsten], herdruk, Port Elizabeth, 1969.
39. A. P. Buirski, *The Barry's and the Overberg* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1952) en E. H. Burrows, *Overberg Outspan*, Kaapstad, 1952.

en dat wanneer Moselikatse se impies handelaars in die verre noorde aanval of bedreig, hulle moontlik verliese sou moes dra.[40]

Sodra dit enigsins deur regeringsbeleid moontlik gemaak word, sou die kapitalis die stigting van meer moderne finansiële instellings soos banke en assuransiemaatskappye in die groter sentra van die Kaapkolonie ywerig bevorder. Krediet sou nou meer geredelik beskikbaar wees onder meer vir die ondernemings van die entrepreneur en vir die aankoop van grenseiendomme wat met die ontstaan van die Groot Trek op die mark sou kom. Alte bewus van sy eie belangrikheid vir sy land, is dit die koopman en die kapitalis wat op 'n groter aandeel vir hulself in die bestuur van hul land aandring. Dit is hulle wat 'n vrye pers nastrewe, o.a. om meer handelsnuus beskikbaar te stel en om *hulle* belange as die belange van hul land te bepleit. Dit is hulle wat hul seuns wat hulle in hul firmas moet opvolg, 'n goeie opvoeding wil gee, en minstens 'n deel van die tyd in die Kaapkolonie self. Vir beter Kaapse onderwysgeriewe beywer hulle hulself dus. Dit pas hul sosiale status en hulle voel as leiers die verantwoordelikheid om die toon aan te gee in Kaapse liefdadigheids- en humanitêre verenigings.[41]

Nog 'n gunstige faktor wat die klein Blanke bevolking in Suid-Afrika tot veel groter daadkrag aangespoor het, was die koms in 1820 van die Britse Setlaars. Daarmee is 'n splinternuwe element op 'n strategies betekenisvolle kol in die suidooste van Suid-Afrika ingevoer: sowat 4 000 Engelssprekende boere. Weliswaar het baie van hulle later na dorpe soos Grahamstad en Port Elizabeth verhuis, maar dit het tog gelei tot die vestiging van 'n vaste Engelssprekende landelike bevolking wat ekonomies veel vir die Kolonie sou beteken. Hoewel daar nog min ondertrouery was, was daar 'n toenemende toenadering van Afrikaans- en Engelssprekendes. Op die platteland (behalwe in Albanie, die Setlaarsdistrik, self) het al hoe meer Setlaars Hollands begin leer en is van hulle algaande in die Afrikaanssprekende gemeenskap opgeneem. By gebrek aan ander kerkgeriewe het hulle noodgedwonge lede geword van die Hollandse Kerk, waar die aanstelling van Skotse predikante hulle des te gouer laat tuis voel het. In die stedelike (of dorpse) en buitestedelike gemeenskappe van Grahamstad en Port Elizabeth in die ooste, en die Kaapse Skiereiland in die weste, het die teenoorgestelde plaasgevind. Daar is Afrikaanssprekendes al hoe meer in Engelssprekende gemeenskappe opgeneem. Ouere Afrikaanssprekendes met hul stywe en onidiomatiese Engels het toegang begin kry tot Engelse maatskaplike kringe by formele geleenthede, soos amptelike onthale, en ontspanningsgeleenthede, soos perderesies. Kinders van Afrikaanssprekendes is daar meer dikwels na Engelse skole gestuur, waar hulle vlotter en beter Engels leer

40. C.O. 48/170: H. Maynard aan Glenelg, 5 Jan. 1836 (P.R.O.); Immelman, *Men of Good Hope*, p. 58 vlg.

41. C.O. 48/159: T. Phillips aan Hay, 1 Des. 1834, met o.a. bylae, resolusies deur Kaapse koopmans, 19 Nov. 1834, pp. 273–286. Kyk ook E. H. D. Arndt, *Banking and Currency Development in S.A.*, Kaapstad en Johannesburg, 1928, p. 197 vlg.

praat het. So is die weg voorberei vir jonger Afrikaanssprekendes om later met Engelssprekendes te trou en ook deur besigheidsaangeleenthede weer bedrywiger te begin word in die bevordering van die gemeenskaplike welvaart van hulle land.

Sowel in die stedelike as buitestedelike komplekse as in die afgeleë, uitgestrekte plattelandse distrikte met hul geïsoleerde dorpe het Afrikaans- en Engelssprekendes begin saamvoel en saamwerk. Saam het hulle nuwe maatskappye en verenigings op die vooraand van die Voortrek gestig; saam die baie en ernstige boerderyprobleme probeer oplos; saam in Oosgrensoorloë geveg; en saam vertoë gerig om 'n beter en veiliger grenslewe en grensskikking te skep.[42]

Dit was veral Engelssprekende winkeliers, handelaars en smouse wat die Oosgrensdistrikte, vanaf Olifantshoek tot by plase op die walle van die Oranjerivier, van die nodige ware voorsien het. Dit was hulle wat die florerende handelsverkeer in afgeleë streke onder die Xhosas geopen het, en dit na die verre Zoeloeland gevoer het, na die Bastergemeenskappe en inboorlinge in die Transoranje en die uithoeke van die Wes- en Noord-Transvaal uitgebrei het. As kleinhandelaars was hulle verantwoordelik vir die verspreiding van Westerse ware – aangekoop hoofsaaklik van Britse groothandelaars in die koloniale kusstede en vanuit Groot-Brittanje – onder die afgeleë boer en nog meer afgeleë sendeling en inboorling. Somtyds was hul winste groot (veral as hulle bereid was om wapens vir ivoor in te ruil); en soms was hul verliese groot, soos wanneer Xhosa-hoofde, Moselikatse of Shaka op hulle toegeslaan het. Onder die grensboere het hulle maklik beweeg. Hulle was 'n vername bron van nuus aangaande gerugte en gebeure, sowel uit die hoëre amptelike kringe aan die Kaap, as aan die voet van die verste bergreeks en oewers van die mees afgeleë meer en rivier. Oor rapporte aangaande wat in die ontvangskamer van *Government House* gesê sou gewees het, sou hulle kon kommentaar lewer, skynbaar met ewe veel gesag as oor die aanwesigheid van groot troppe olifante, swaar van ivoor, oor onbekende en interessante wildsoorte, en veeryke inboorlingstamme, wat pas in die binnelande ontdek sou gewees het. Binnelandse roetes sou hul met primitiewe sketse kon verduidelik. Met die sendeling het die smous en die handelaar saamgewerk en ook gebots. Dit was die stoflike fasette van dieselfde Westerse beskawing wat die handelaar aan die inboorling gebring het. Somtyds het die sendeling dié pogings goedgekeur en aangemoedig. Wanneer die handelaar egter sy beste winste in die hoër ruilwaarde van brandewyn, gewere, lood en kruit gesoek het, dan het die sendeling hom gewoonlik teengestaan.

Die reisende handelaar was allermins 'n spesialis: hy sou ook kon ageer

42. A. F. Hattersley, *An illustrated Social History of South Africa*, Kaapstad, 1969, p. 84 vlg.; A. Dreyer, *Gedenkboek van die Nederduitse Gereformeerde Kerk Somerset-Oos*, Kaapstad, 1935, pp. 7–8 (vir Robert Hart se rol in die Hollandse Kerk); *G.T.J.*, 27 April en 1 Junie 1832, vir Afrikanerboere se deelname aan die „Albany Races" te Grahamstad.

as jagter en ontdekkingsreisiger, soms as natuurwetenskaplike en skrywer, en desnoods as agent.[43]

Daar was nie ruimte vir spesialisasie in die, vir daardie tyd, onbeperkte binnelande van Suidelike Afrika nie. Die groot afgeleë ruimtes sonder, of met min, regeringsbeheer was aan die een kant 'n belemmering, maar aan die ander kant was dit ook 'n gunstige faktor wanneer, deur 'n oordeelkundige benutting van vergesigte, bykans onbeperkte handels- en ander ekonomiese voordele geopen sou kon word. Die soektog na minerale en edelgesteentes wat uit die sewentiende en agtiende eeue teruggevoer kan word, het nog nie doodgeloop nie: immer het 'n skat uit die onbekende gewink. Ywerige prospekteerders het aangehou soek.

Die bewoning van die oostelike en noordoostelike distrikte deur die Trekboer het strategiese basisse vir togte na die diepere binnelande verskaf. Vanuit Uitenhage en Grahamstad oor Graaff-Reinet en aangrensende nuwere grensdorpe kon vooruitgeskowe basisse benut word om verre ossewatogte na Transoranje en Transvaal te onderneem. En vanuit die mees oostelike hawe, Port Elizabeth, kon Port Natal en Delagoabaai per kusvaarder binne 'n paar weke opgesoek word; van daar kon die betreklik digbevolkte suidoostelike streke van Suidelike Afrika ten beste ekonomies geëksploiteer word.[44]

Alhoewel die groot landbou- en veeteeltdistrikte op die Oosgrens soos Uitenhage, Albanie, Somerset en Graaff-Reinet gekenmerk word deur die gebruik van primitiewe landboumetodes en ekstensiewe veeboerdery, het dit tog 'n kerngebied van die Westerse beskawing verteenwoordig. Die stewige vestiging van die Afrikaner-grensboere in daardie distrikte het basisse gebied vir ander ekonomiese bedrywe wat daardeur gevoed is. Kumulatief het alles bygedra tot die sosiale en kulturele ontwikkeling van hierdie streke. Daarom is dit nie *te* merkwaardig nie dat die heel eerste poging onder boere om hulle te organiseer en hulle gemeenskaplike belange te beskerm en te bevorder, soos bv. in die stigting van landbougenootskappe, in 1824 in die grensdistrik Graaff-Reinet plaasgevind het. Alle vertakkinge van die boerdery moes volgens die Genootskap bevorder word; maar die verbetering van die veerasse het besondere aandag geniet. Wolskaapteelt moes by uitstek aangemoedig word. Slegs twee jaar later volg die grensboere van Somerset(-Oos) en Uitenhage Graaff-Reinet se voorbeeld. Eers daarna kom die stigting van landbougenootskappe in die westelike distrikte aan die beurt. Onder die Oosgrensboere het 'n progressiewe gees dus vaardig begin word, in so 'n mate dat hulle hul redelik spoedig by

43. Muller in „Robert Scoon, 'n Vroeë Suid-Afrikaner" (in *S.A.H.J.*, 4 Nov. 1972) ontleed, benewens die rol van Scoon, ook aspekte van loopbane van William McLuckie en David Hume as reisende handelaars in die binneland. Hul verhouding tot Britse groothandelaars, soos Benjamin Norden, word aangeraak; asook dié tot sendelinge, soos Robert Moffat, en tot die Britse regering.

44. *G.T.J.*, 28 Maart, 23 Mei, 27 Junie en 4 Julie 1833; *S.A.B.W.*, I, pp. 620–622; L. Herrman, *A History of the Jews in S.A.*, pp. 102 en 109–111.

die vroeë inwerking van die Industriële Revolusie op die Kolonie sou kon aanpas.[45]

Dat die inwerking van die Industriële Revolusie op die Kaapkolonie juis sowat 'n dekade vóór die aanvang van die Groot Trek gevoel is, is nog 'n gunstige faktor wat glad nie genoeg aandag geniet het nie. Die invloed van die Industriële Revolusie het geensins tot Kaapstad en die vernaamste dorpe beperk gebly nie, maar ook na die platteland, en tewens die grensdistrikte, uitgebrei.

In 1825 het die verskyning van die *Enterprise* in Kaapse waters reeds die mag van stoomkrag vertoon. Teen 1836 is die *Cape of Good Hope Steam Navigation Company* gestig om stoomkrag in die Suid-Afrikaanse kusvaart aan te wend. Die *Hope*, die maatskappy se eerste stoomskip, het eers twee jaar later in die Kaap aangekom, en vyftien maande daarna met sy skipbreuk die maatskappy se eerste poging verongeluk. In 1831 is stoomkrag ook op land vir die maal van meel en die saag van hout aangewend. Tot dusver was perdekrag, waterkrag en windmeulens aangewend om graan te maal en dit sou ook nog jare lank gebruik word. Met die gestadige toename in wolproduksie is reeds in 1829 in Bathurst masjinerie geïnstalleer vir die weef van komberse en growwe materiale. Produksie het die volgende jaar in alle erns begin; maar probleme in verband met die aanwending van kapitaal en arbeid het so gerem dat dit nie lonend was nie. Ook met wol as grondstof is hoedemaak-industrieë op verskeie plekke in die Kolonie opgerig. Die betekenis van wol is op hierdie wyse pertinent onder die aandag gebring en die plaaslike mark daarvoor is langsamerhand vergroot. Daarbenewens word steeds meer wol vir die groeiende uitvoermark by die progressiewe Britse wewerye geproduseer sodat wol die belofte inhou om 'n betekenisvolle uitvoerproduk te word.[46]

In die politieke sfeer het ondernemingsgees uit toesprake, briewe en koerante gestraal, maar is nie veel praktiese resultate getoon nie. Die ekonomiese sfeer word weer deur 'n bruisende daadkrag gekenmerk. Die talle idees wat op die vooraand van die Groot Trek ontstaan het, word dikwels in dade omgesit. Dit is hier waar die saamwoon van die meerderheid Afrikaans- en minderheid Engelssprekende Blankes skynbaar as 'n prikkel gedien het om in noue samewerking hul land se stoflike welvaart te bevorder: die een oorwegend as boer op die platteland en die ander steeds sterker as kapitalis, koopman, handelaar, winkelier, professionele persoon, amptenaar en agent. In same- en wisselwerking is heelwat opbouends verrig wat nie so gou en so maklik alleen tot stand gebring kon geword het nie. Onder Afrikaners wat hulle reeds aktief in dorpe

45. H. B. Thom, *Die Geskiedenis van die Skaapboerdery in S.A.*, Amsterdam, 1936, pp. 68–70; *S.A. Com. Adv.*, 30 Nov. 1831.

46. *S.A. Com. Adv.*, 5 Okt. en 23 Nov. 1831; M. Murray, *Ships and South Africa*, Londen, 1933, pp. 1–5 en 11–12. Kyk ook T. Waghorn, *Documents and Papers relative to Steam Communication to India via Cape of Good Hope*, Kalkutta, 1830, pamflet ingesluit in no. 33, T. Waghorn aan kol. Bell, 20 Julie 1830, C.O. 251: Letts. Rec. from Foreign Governments, Consuls and Agents, 1825–1840.

laat geld het, tel Piet Retief (veral in Uitenhage en Grahamstad), die Zietsmans (in Uitenhage), Gert Maritz en J. N. Boshof (albei in Graaff-Reinet). Hul deelname aan dorpsbedrywighede sou as uitstekende voorbereiding dien vir die verantwoordelikhede wat so min Voortrekkers later in hul eie republiek sou kon aanvaar. Op en om 'n kerkplaas soos Olifantshoek (waar die kern van sy eerste geboutjies geleidelik in die dorp Alexandria sou ontwikkel) vind ons ook die vaardige pen van Johan Bernhard Rudolph doenig – sowel in Hollands as Engels – om allerhande stukke vir Afrikanerboere en Setlaars op te stel. Ook sy netjiese handskrif sou later in die dokumente van die Republiek Natalia aangetref word, veral nadat hy Gert Maritz as Weesheer opgevolg het.[47]

Verskille wat daar tussen Blankes was, het verdwerg teenoor die verskille tussen hulle en die Nie-Blankes. Die Blankes het geredelik en dikwels saamgestaan om hulle maatskaplike en ekonomiese belange teenoor Nie-Blankes te handhaaf. Ofskoon min van die Engelssprekendes slawebesitters was, was die meeste van hulle dienshere wat nes die Afrikaanssprekende boer 'n stewige beheer oor hul Nie-Blanke bediendes verlang het. Dit is begryplik, want die oorweldigende meerderheid van die Blanke het ook tot die hoër maatskaplike laag behoort. Die Setlaar van Albanie was nes die Afrikaner-grensboer sterk ten gunste van 'n stewige militêre beheer op die Oosgrens om hom van 'n rustige en veilige boerdery te verseker; dan ook 'n doeltreffende stelsel om geroofde vee gou van die Xhosa terug te kry; en voorts 'n geleidelike ooswaartse grensverskuiwing om meer grond aan Blankes oop te stel. Verreweg die meeste Blankes het in hul houding teenoor die Nie-Blanke in hul gemeenskap of langs hulle, weens hul gemeenskaplike Westerse benadering, basies dieselfde ekonomies-maatskaplike patroon voorgestaan.[48]

Met hierdie patroon van Blanke-produksiebeheer redelik verseker, sou hul land die landbou- en veeteeltprodukte kon lewer waarop sy welvaart gegrondves was. Benewens wol was die duursamer plaasprodukte botter, vet, gesoute vleis en huide. Daar was 'n byna algehele afwesigheid van goeie paaie, en min veilige bergpasse, brûe en ponte. Selfs toe sir Lowry Cole uiteindelik die strategiese pas oor die Hottentots-Hollandberge, van Kaapstad na die Oosgrens, wat na hom genoem is, aanlê, ontvang hy 'n skerp berisping van Downingstraat. Hy sou te veel geld daarop spandeer; alle verbeterings, en selfs afronding, moes dus gestaak word. Weens die swak landverbindinge moes kusvaart vername aanvullende vervoer verskaf. Hawens was egter ook onontwikkeld, met min beskutting en pcwere landingsgeriewe; en onherbergsame kuste was

47. C.O. 48/162: D'Urban aan Glenelg, 22 Okt. 1835, met bylaes, o.a. Graaff-Reinetse petisie, 13 Aug. 1835, p. 62 vlg.; C.O. 2695: Conf. no. 135, Stockenstrom aan Hoofregeringsekr., Graaff-Reinet, 23 Nov. 1827; Muller, „Karel Landman se Trekgeselskap" (in *Historia*, 1st jg., 2, Okt. 1956, pp. 135–136).

48. Daar moet onthou word dat die Britse Setlaars na Albanie gekom het as grensverdedigers en as grondeienaars. As sodanig het hulle die maatskaplike status van dienshere verkry en by die Afrikanerboere as toonaangewende sosiale groep in die grensgemeenskap ingeskakel. Vgl. L.G. 35: no. 1242. Rubidge aan Hudson, p. 197.

hopeloos ondervoorsien van beveiligingsmiddels soos reddingspanne en vuurtorings. Waar sneller kusvaart algemeen met klein skepies beoefen is, het die risiko egter hoog gebly en die duur van die windaangedrewe reis onseker.[49]

Oorsese handel het nietemin toegeneem, in talle rigtings, maar by uitstek noordwaarts langs die Suidooskus van Afrika. Dit was 'n tyd van vrede en sekuriteit, na die internasionale woelinge van die Revolusionêre en Napoleontiese oorloë, stewig gewaarborg deur die Britse vloot. As gevolg van die uitbreiding van handels- en walvisvaartbelange, het o.a. Franse, Russiese en Deense konsulêre beamptes reeds hul verskyning aan die Kaap gemaak, gevolg deur Amerikaanse en Pruisiese beamptes.[50] Daar was 'n stadige maar sekere toename in die handelsbelangrikheid van Port Elizabeth. Dié hawestad se uitvoer het byvoorbeeld van sowat £33 275 in 1828 tot sowat £64 700 in 1831 aangegroei, maar later weer afgeneem. Gereelde plaaslike markte van groot materiële betekenis vir die Oosgrensgebied is te Port Elizabeth, Uitenhage en by uitstek Grahamstad ingerig. Laasgenoemde dorp was ook die steunpunt van 'n merkwaardig groeiende afset van Westerse ware aan die Xhosa in Kafferland – tot die Sesde Oosgrensoorlog dit tydelik beëindig het.[51] Maar winsgewende kontrakte vir die lewering van allerlei voorrade aan die troepe in die oorlog het veel gedoen om geld in die ekonomiese are terug te pomp. Met die uitbetaling van slawevergoedingsgelde ook nou in die vooruitsig gestel, sou daar met die beskikbare kapitaal 'n vloeibaarheid en mobiliteit in die Kaapse ekonomiese lewe bespeur word. Op die vooraand van die Groot Trek is dus 'n nuwe fase in die Kaapse ekonomiese ontwikkeling ingelui.[52]

Met kwaai prysskommelings was daar groter risiko's vir die onbeholpe ondernemer, maar tegelyk vir die wakker ondernemer ook veel groter geleenthede. Verdere aansporings sou die finale stoot aan 'n werklik grootskaalse ekonomiese ontwikkeling gee. Die geleentheid wat net voor die deur was, was om geruïneerde Oosgrens- en Trekkerplase goedkoop op te koop, wat daarna vinnig in waarde sou appresieer en, as oorsaak en as gevolg, die groeiende wolproduksie tot nog groter hoogtes sou opstoot.[53] Suid-Afrika was reeds ekonomies aan die beweeg, toe die begin van die Groot Trek sou help om die laaste

49. G.H. 23/9: no. 22, Cole aan Murray, 10 Feb. 1831, pp. 391–398; Immelman, *Men of Good Hope*, pp. 158–159.
50. C.O. 251: Letts. Rec. from Foreign Governments, Consuls and Agents, 1825–1840, o.a. nos. 24, 41 en 97; G.H. 23/9: no. 4, Cole aan Murray, 4 Jan. 1831, pp. 341–342.
51. Ay. 8/77: G. E. Joseph en 11 ander gelisensieerde handelaars aan landdros Dundas, Grahamstad, 13 Maart 1826; Ay. 8/81: J. Collett aan D. Moodie, 26 Feb. 1830, alles ongenommer; Collector of Customs, Port Elizabeth, Govt. Letts. Rec., 1831–1840, Field aan Francis, 31 Okt. 1834 (K.A.); *C. of G. Hope Literary Gazette*, V, 1, Januarie 1835, pp. 27–29 (J. C. Chase se artikel „The Late Caffre Trade").
52. Vgl. B. J. Liebenberg, *Die Vrystelling van die Slawe in die Kaapkolonie en die Implikasies daarvan* (ongep. M.A.-verh., U.O.V.S., 1959, Hoofstukke IX en X); G. B. Crankshaw, *The Diary of C. L. Stretch* (ongep. M.A.-verh., Rhodes-Univ., 1960), p. 342.
53. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 95 en 101–102.

reste van ekonomiese verstarring weg te veeg. Winsgewende beleggings in grond in die Kaapse Oosgrensdistrikte sou na Natal verskuif, en ook na Transoranje. Die vloeibaarheid in die ekonomiese lewe sou die nuwe tydperk open van die groot kapitalis met 'n ruim Suid-Afrikaanse blik en fondse wydversprei oor 'n verskeidenheid van ekonomiese bedrywighede. Suidelike Afrika sou hom nie laat inperk nie.

Op kulturele en intellektuele gebiede was daar ook heelwat bedrywigheid voor die Groot Trek, maar nie in dieselfde mate as op ekonomiese en politieke gebiede nie. Hier moet weer eens baie duidelik tussen die verskillende bevolkingsgroepe onderskei word. Daar is reeds gewys op die vername kulturele bydrae wat die handelaars en kapitaliste uit hul stedelike of buitestedelike gebiede gelewer het. Predikante en sendelinge het nie slegs geestelike behoeftes probeer bevredig nie: hulle het gewoonlik deur middel van die literatuur in hul biblioteke, hul lesings en geskrifte, 'n ruimer kulturele bydrae gelewer. Dieselfde geld vir lede van ander professies soos mediese dokters, advokate en prokureurs wat, ongeag hul woonplek, draers van kultuur en intellektuele ligpunte in die Kolonie was.

Die kulturele en intellektuele ontwikkeling van die Kolonie was verreweg die sterkste in en om die Kaapse Skiereiland gesentreer, en dan in en om Grahamstad en die nabygeleë Setlaarsdorpies. In dié twee streke was 'n sametrekking van gegoede en ontwikkelde persone met die intellektuele belangstelling, die vrye tyd in 'n rustige atmosfeer, die nodige fasiliteite, die geldelike ondersteuning en die prikkeling van ander intellektuele.[54] Die oudste kultuursentrum, Kaapstad en die ondersteunende Boland, het verreweg die gunstigste kulturele en intellektuele klimaat voorsien en die beste fasiliteite gebied. Die moederstad was 'n kosmopolitiese stad met gevestigde, rustige herewonings waar nie alleen talle Hollands- en Engelstalige intellektuele gewoon het nie, maar waarheen ook veelsydige produkte van die breëre Europese beskawing, soos C. E. Boniface en J. Suasso de Lima, heen gekom het.[55] John Fairbairn, 'n Skotse joernalis en opvoedkundige met 'n wye belangstelling, het hom ook in Kaapstad gevestig.[56] Die moederstad was buitengewoon bevoorreg om sekere geniale en

54. Terwyl die Kaapkolonie besonder yl bewoon was, het die twee streke die enigste noemenswaardige bevolkingskonsentrasie bevat. Kyk die Cape of Good Hope Bluebooks vir die betrokke jare en G.H. 28/15: Table exhibiting a return of the Population of the Colony . . . , pp. 609–610. Vir insiggewende besonderhede oor die bestelling van oorsese tydskrifte, koerante en boeke deur G. Greig, sien Greig aan R. Godlonton, Kaapstad, 29 Mei 1829, alles ongenommer, in Ay. 8/80: Papers received from Misc. private individuals and bodies, 1829.

55. J. Bouws, *Die Musieklewe van Kaapstad 1800–1850 . . .*, Kaapstad en Amsterdam, 1966, veral pp. 7–11, 35–38, 140–141 en 144–146; F. C. L. Bosman, *Drama en Toneel in Suid-Afrika,* I (*1652–1855*), Kaapstad en Pretoria, 1928, p. 178 vlg.; G. S. Nienaber, *Van Roem tot Selfmoord,* Johannesburg en Pretoria, 1939; *S.A.B.W.*, I, pp. 95–96 en 227–229.

energieke geeste tydelik in die jare kort voor die Groot Trek te kon huisves. Daar was die intellektuele en kulturele reus, die sterrekundige spesialis en geniale algemene wetenskaplike John Herschel, wat hom te Feldhausen in die Kaapse Skiereiland gedurende 1834 tot 1838 vestig. Sy energieke en vorsende gees het nie slegs snags aktief gefunksioneer nie: bedags het hy Kaapse tonele geskets, die Kaapse flora bestudeer en met 'n groepie opvoedkundige hervormers saamgewerk om die hele Kaapse onderwysstruktuur te wysig. Hy bepleit o.a. meer skole met meer praktiese leerplanne onder beheer van 'n heeltydse Superintendent-Generaal van Onderwys. Sy voorstelle dra veel gewig en word uitgevoer.[57] Naas hom arbei sy vriend die koninklike sterrekundige Thomas Maclear, o.a. ook in die grondlegging van die Kaapse weerkunde en die meting van die plaaslike getye; maar hy toon daarby – soos baie intellektuele – 'n wyere belangstelling in die ontleding van rassebetrekkinge en arbeidsprobleme.[58] Dr. Andrew Smith, 'n veelsydige Skotse medikus wat sedert 1825 in Kaapstad gestasioneer was, is as superintendent van die nuutgestigte „The South African Museum" deur lord Charles Somerset aangewys. Uit die ryke verskeidenheid van Suid-Afrikaanse diere- en plantelewe en mineraleskatte is monsters gesistematiseer en uitgestal in die Openbare Biblioteek, wat verder ontwikkel is. In 1826 publiseer Smith die eerste deel van sy *Descriptive Catalogue of the South African Museum* en verklaar in sy „Introduction": „If there is one spot on the surface of the globe better adapted than another for furnishing interesting objects of Natural History to a Public Museum *that spot is* Southern Africa. Nature to it has been liberal beyond all description . . ."[59] Gedurende sy jarelange verblyf aan die Kaap het Smith hom geroepe gevoel om by uitstek die fenomenaal ryke verskeidenheid wilde diere in Suid-Afrika intensief te bestudeer en uitvoerig daaroor te publiseer. Sy belangstelling het ook uitgestrek tot die geskiedenis van die inheemse volke van Afrika waaroor hy op grond van mondelinge inligting en skriftelike bronne gedetailleerde aantekeninge opgestel het. Inderdaad het hy boustowwe versamel om 'n geskiedenis van die Kaapkolonie te skryf.[60]

Voorheen is daar aan die Kaap weens sensorskap en gebrek aan 'n geskikte

56. Vgl. die Pringle-Fairbairn Papers, II (Parlementsbiblioteek, Kaapstad); *S.A.B.W.*, II, pp. 229–231; *S.E.S.A.*, IV, p. 421.
57. W. T. Ferguson en R. F. M. Immelman (reds.), *Sir John Herschel and Education at the Cape 1834–1840*, Kaapstad, 1961; G. Buttmann, *The Shadow of the Telescope: A Biography of John Herschel* (vertaling uit Duits), New York, 1970; D. S. Evans en andere (reds.), *Herschel at the Cape: diaries and correspondence, 1834–1838,* Kaapstad, 1969; „Sir John Herschel at the Cape 1834–1838" (in *Q.B.S.A.L.*, deel XII, 2, Des. 1957, pp. 39–82); *S.E.S.A.*, V, pp. 500–502.
58. Kyk T. Maclear aan redakteur *S.A. Com. Adv.*, 21 Des. [1839], 'n private brief in die Pringle-Fairbairn Papers, II, pp. 198–198 B; Buttmann, *op cit.*, pp. 111–112.
59. Kirby, *Sir Andrew Smith, pp.* 43-65 (aanhaling op p. 58).
60. *Ibid.*, pp. 66–88. Smith se oorspronklike manuskripte is in 14 dele in die Suid-Afrikaanse Museum te Kaapstad bewaar. Vir 'n aanduiding van hul inhoud, kyk *ibid.*, p. 342.

drukpers min gepubliseer. Toe *The South African Commercial Advertiser* in die laat twintigerjare en *De Zuid-Afrikaan* kort daarna as permanente nuusblaaie verskyn het, is 'n groot ommekeer merkbaar. Die in die lewe roep van die *South African Quarterly Journal* in 1829 het 'n wetenskaplike publikasiemedium geskep waarin resultate van intellektuele arbeid in wyere kringe verdere denke kon stimuleer. Dieselfde jaar is ook 'n wetenskaplike vereniging, die „South African Institution", in Kaapstad gestig, wat beoog het om „the geography, natural history and general resources of South Africa" na te vors.[61] *The Cape of Good Hope Literary Gazette* het in 1830 as maandblad in Kaapstad ontstaan onder redaksie van A. J. Jardine, bibliotekaris van die Openbare Biblioteek. Hy het dit beskryf as „devoted exclusively to literature, criticism, science, and the advancement of useful knowledge". Aan die meeste aspekte van die Kaapse lewe is aandag gegee.[62] In die tweemaandelikse *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift* kon Hollandse lesers vanaf 1824 heelwat kulturele, wetenskaplike en historiese leesstof vind. Die eerste redakteur was die Kaapse predikant ds. Abraham Faure, wat in Engeland en Nederland opgevoed is, maar tog 'n gebore Kapenaar was. In dié tydskrif kon Kaapse kulturele leiers en intellektueles sewentien jaar lank 'n publikasiemedium vind. Die wydbelese ds. Meent Borcherds, die predikant van Stellenbosch, een van die eerste digters van die Kolonie, met 'n kennis van musiek, het vir die eerste keer in die Suid-Afrikaanse geskiedskrywing argivale bronne benut om onder meer 'n geskiedenis van die Europese volksplanting aan die Kaap hierin te skryf. Heelwat opvoedkundige en godsdienstige literatuur verskyn in dié tydskrif, wat ook 'n sterk historiese sin openbaar. Lang gedeeltes uit Jan van Riebeeck se Dagverhaal word gereeld daarin opgeneem; en in die inleiding daarby word verklaar dat, terwyl die geskiedenis van ander volke help om die gees te beskaaf en die verstand te voed, die vaderlandse geskiedenis van veel meer belang is. Die Afrikaanse jeug toon juis hier die grootste onkunde: „Hetgeen hy daarvan weet, heeft de overlevering zeer gebrekkig aan hun medegedeeld".[63] Daar word 'n geskiedenis van Stellenbosch gepubliseer. Reeds in 1824 word afgedruk, in Frans en in Hollands, die „Reglement aan de Fransche Vlugtelingen voorgeschreven toen zy naar de Kaap kwamen" en kort daarna word 'n lang gedig geplaas getiteld „De edelmoedige Zuid-Afrikaan Wolraad Woltemade."[64]

Oor die Nie-Blankes van Suid-Afrika en hul geskiedenis word heelwat geskryf. In die *South African Almanack and Directory* vir 1830, wat ook in

61. A. M. L. Robinson, *None daring to make us afraid*, Kaapstad, 1962; L. H. Meurant, *Sixty Years ago*, Faks.-herdruk, Kaapstad, 1963. Mnr. H. C. Botha het die rol van adv. C. J. Brand o.a. as redakteur van *De Zuid-Afrikaan* beskryf in *Die Rol van Christoffel J. Brand in Suid-Afrika 1820–1854* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1973).
62. *S.E.S.A.*, III, p. 52.
63. *N.Z.A.T.*, I, 2, Mei–Junie 1824, p. 103 vlg. (aanhaling op p. 104).
64. *Ibid.*, I, 3, Julie–Aug. 1824, pp. 185–187, 225–229 en 307–310. Kyk ook *S.E.S.A.*, II, pp. 424–425.

Kaapstad die lig sien, verskyn „Notes on the state of the Aborigines of South Africa, at the time of its discovery, and the transactions between them and the Europeans who visited their shores before Van Riebeeck founded the Colony."[65] Talle temas rakende Nie-Blankes word, soms met heelwat insig, ontleed, soos die kontemporêre studie oor die Katrivier-nedersetting.[66] Die verhouding tussen Blank en Nie-Blank in Suid-Afrika het aanleiding gegee tot aanhoudende dispute en hewige polemieke op die vooraand van die Groot Trek, wat 'n uitgebreide nuusblad-, pamflet- en boekeliteratuur in die lewe geroep het. Tussen *De Zuid-Afrikaan* en *The South African Commercial Advertiser* het dit veral fel gewoed. Die Blanke intellektuele was deeglik bewus van die problematiese teenwoordigheid van die Nie-Blanke in en om die kolonie aan die suidpunt van Afrika.[67]

Heelwat filantropiese en humanitêre verenigings het nou in Kaapstad ontstaan: die „Bible Union" (1818), die „Ladies' Benevolent Society" (1820), die „Philanthropic Society" (1828), die „Saint Andrew's Friendly Society" (1830), die „Tract and Book Society" (1831) en die „Society for promoting Christian Knowledge". Naas die Suid-Afrikaanse Kollege, wat in 1829 gestig is, is ook 'n aantal ander opvoedkundige inrigtings nou opgerig, soos die „South African Infant School" en „The School of Industry".[68]

Onder Europese invloed het die drama en toneel, asook die musieklewe, in Kaapstad opgebloei. Die moederstad was die strategies geleë tussenhawe tussen Londen en Kalkutta enersyds en tussen Frankryk en die eilande Mauritius en Bourbon andersyds. Deurreisende geselskappe en kunstenaars kon dikwels in Kaapstad optree. Wat uitvoerings van deurreisende kunstenaars betref, was 1833 'n bloeijaar. Komponiste wat oorsee opgelei is, het in Kaapstad musiek geskrywe. Onder die vernaamste was eers die Deen Frederik Carl Lemming en later die bovermelde Fransman Charles Etienne Boniface. Die Hollandse toneel van Kaapstad het weer staatgemaak op gangbare toneelstukke wat in die Nederlande opgevoer is. Heelwat luister is aan die musieklewe in Kaapstad gegee deur professionele Britse militêre musici wat gereeld in die openbaar en ook by offisiële en semi-offisiële geleenthede opgetree het.[69] Talle kortstondige Britse besoekers uit Indië het aanmerklike steun aan die kultuurlewe van Kaapstad verleen en soms 'n intellektuele stimulus daaraan verskaf.[70] Dit was ook in die Kaapstad van 1836 dat J. J. de Kock sy *Verzameling van Hollandsche Liederen,* 'n liederboek sonder melodieë, gepubliseer het.

Sowat 500 myl ooswaarts het Grahamstad en nabygeleë dorpies onder in-

65. Pp. 325–335.
66. *Ibid.*, pp. 233–237.
67. Die Britse filantropiese beleid en sy toepassing is herhaaldelik in hoofartikels bespreek.
68. Vgl. die *S.A. Directory and Almanack* vir 1834, pp. 171–182.
69. J. Bouws, *Die Musieklewe van Kaapstad 1800–1850*, pp. 42–63, 67–72 en 85–96; F. C. L. Bosman, *Drama en Toneel in Suid-Afrika*, I (*1652–1855*), p. 56 vlg.
70. Hattersley, *An illustrated Social History of South Africa*, pp. 90–91 en 153; Bouws, *Die Musieklewe*, pp. 54–63.

vloed van die Setlaars op die vooraand van die Groot Trek 'n kulturele opbloei belewe. Hoewel nog dikwels deur grensonrus geteister, het die Britse kulturele en intellektuele lewe tog in 'n verbasende kort tyd daar stewig wortel geskiet. Opvallend was die Britse argitektoniese styl, die eentalige koerant *The Graham's Town Journal,* die groot verskeidenheid van Engelse kerke en skole, wat sterk draers was van Britse kulturele goedere. Grahamstad en omgewing was 'n sterker gekonsentreerde Britse kulturele en intellektuele sone as dié van die Kaapse Skiereiland, waar kultuurbewuste Afrikaners en hul geesgenote nog sterk verteenwoordig was. Deur sy eie hawe, Port Elizabeth, het produkte van die moederland se kultuur – die boeke, tydskrifte, musiek, kunsafdrukke – die Setlaar se kulturele sone bereik. Langs dieselfde waterweg het oorsese geestestrominge soos Matigheids- en Afskaffersverenigings hulle bereik. Op Grahamstad was 'n goeie biblioteek, die nuutste oorsese boeke en tydskrifte is gereeld te koop aangebied, en musici het daar opgetree. Volgens tipiese Britse sportpatroon, is een of gewoonlik twee keer per jaar perderesies gehou, waarmee intense ander sosiale bedrywighede gepaard gegaan het. By geleentheid is ook skyfskietkompetisies georganiseer waardeur die boerebevolking nog nouer in dorpsbedrywighede betrek is[71]

Dieselfde patroon van kulturele en intellektuele lewe in die Grahamstadse streek word ook, hoewel op 'n meer primitiewe wyse, in ander grensdorpe aangetref. Aangesien daar in die ander dorpies, soos hieronder uitvoeriger aangetoon sal word, gewoonlik slegs 'n handjievol ontwikkelde persone gewoon het, was die kulturele lewe daar oppervlakkiger. Maar die kulturele en intellektuele peil was baie afhanklik van die kaliber van plaaslike toonaangewende persone. Op Glen Lynden in die Baviaansriviervallei het die Skotse digter en joernalis Thomas Pringle vir 'n kulturele hoogtepunt gesorg. Nie alleen het Pringle die Kaapse Oosgrens op die Engelse letterkundige kaart geplaas nie, maar in daardie afgeleë grensoord is in 1830 reeds 'n uitleenbiblioteek van minstens 750 werke opgebou. Dr. F. G. van der Riet meen dat Pringle self baie van die ernstige en didaktiese boeke uitgesoek het volgens die behoeftes van die grensgemeenskap. „It was a library," gaan hy verder, „designed for people to whom education was something just as vital and as difficult of achievement as the crops for which they toiled, and to whom books were a precious link with the cultural heritage which they had left behind them on coming to this

71. In sy hoofartikels, sy Suid-Afrikaanse nuusberigte, sy aanbieding van oorsese nuus, sy korrespondensie, en in sy advertensies weerspieël *The Graham's Town Journal* die Britse kulturele en intellektuele lewe in die oostelike distrikte. Op 9 Okt. 1834 bv. adverteer Meurant en Godlonton boeke, tydskrifte, portrette en skryfbehoeftes wat pas uit Londen aangekom het. Vir die Matigheidsbeweging vgl. Muller, „Die Besoek van die Amerikaanse Oorlogsfregat ‚Potomac'," pp. 52–53 en 59–60.

72. Van der Riet, „An 1820 Settler circulating Library at Glen Lynden . . .", in *S.A. Libraries,* XIX, 4, April 1952, pp. 13–16 (aanhaling op p. 16). Vir Pringle se loopbaan en geskrifte kyk T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa,* Londen, 1840, en *The Poetical Works of Thomas Pringle,* Londen, 1839.

remote frontier settlement in the Eastern Province."[72] Op Graaff-Reinet het die pad- en pasbouer A. G. Bain uit 'n lewendige persoonlike belangstelling in die rotsformasies wat hy op sy omswerwinge aangetref het, in 'n vooraanstaande vroeë kenner van die Suid-Afrikaanse geologie ontwikkel.[73] Te Somerset het die Skotse medikus William Gill sedert 1829 lewenslank daarna gestrewe om natuurwetenskaplike en landboukundige kennis uit te brei, daarby die onderwys te bevorder, en het hy een van die stigters van die „Somerset East Reading Society" (1832) geword.[74]

Op die grensdorpe het Afrikaner-grensboerleiers wat later Voortrekkerleiers geword het, kulturele kontakte gemaak. Daar het hulle gewoonlik hul koerante, tydskrifte en boeke gekry, en daar het hulle die intellektuele wisselwerking ervaar wat hulle dieper laat nadink het oor hul grensprobleme en die groter probleme eie aan Suid-Afrika. Want 'n wyer horison het nou oopgegaan, 'n geografiese ruimte, na die noorde en noordooste; en daarnaas in tydsruimte. Daar is pogings aangewend om hul eie tyd in perspektief van die geskiedenis te sien ten einde dit beter te begryp. Hoe hulle daaroor gedink het en watter soort historiese sin hulle ontwikkel het, weet ons nie. Dit was 'n sombere tyd van skynbaar onoplosbare probleme waarin lesse in die geskiedenis uit hul voorouers se ervarings gesoek is om lig te kry oor watter weë gevind kon word om die haas ondraaglike toestand te probeer verbeter. Luister na 'n ander groep grensboere (waarvan baie dieselfde vanne gehad het as talle grensboere op die vooraand van die Groot Trek) toe hulle 40 jaar tevore ook in 'n krisis verkeer het. Hulle het op 16 April 1795 aan Sluysken oor die geskiedenis van die toenmalige Oosgrens geskrywe: „Is er ooyt zwaarder straf van God zelve over een land gedrygd als den honger, hoe meenige droevige geschiedenis leverd ons de historien niet uyt, wat voor jammer en elende is er niet uit het sweerd van hongersnood geresen en ontstaan, het is ons genoeg bekend, wij leven niet als de beesten, wy hebben ook liefhebberij voor de oude geschiedenisse om die te doorbladeren en de rampe na te speuren, die onze voorouders getroffen hebben, wat is door den honger en armoed niet al gebeurd; . . ." Hulle voorsien rowerye en 'n bloedbad en voeg by: „zal dat niet ten laatsten de droevigste gevolgen zijn, die ons ooyt de historien op en uit leveren zal – Het is tyd en meer als tyd dat zig een verandering en een verbetering op doet." Dan spreek hulle die hoop uit dat daar „onder den algemene volkstem zal nog wel mannen zijn, die het hijl van land en volk beoogt en ook verbeetering zal aanwijzen dat tot een spoedig herstel van den doelerende burgerstaat zou kunnen gebragt worden –"[75]

Op die Oosgrens op die vooraand van die Groot Trek was daar nòg die tyd

73. A. G. Bain, *Journals of Andrew Geddes Bain* (Lister red.), V.R.V. no. 30, Kaapstad, 1949.

74. *S.E.S.A.*, V, pp. 197–198.

75. V.C. 68: Brieven en Bijlagen van den Commissaris A. J. Sluysken, 3de en 4de deel, pp. 73 en 74. Die geskrif is onderteken o.a. deur Pieter Meyer, Hermanus Potgieter, Willem Prinsloo, de oude, W. seun, Koenraad Frederik Bezuidenhoud, Coenraad de

nòg die geleentheid om geskiedenis te skrywe: die inwoners was onder te intense druk besig met die maak van die geskiedenis om rustig die spore van die verlede te versamel, te verwerk en te beskryf. Hulle intellektuele bedrywighede is aktivisties gerig om ten beste aan te pas by 'n problematiese hede wat 'n beweging noodsaak na 'n hoogs onsekere toekoms.

Die Oosgrensdorp word gekenmerk deur sy isolasie. Hy is halfpad tussen die plaas en die stad, waarvan daar slegs een – Kaapstad – bestaan. Hy lê gewoonlik op 'n strategiese kruising van die weë (wat met die oog op grensverdediging aangelê is), moet self nie onverdedigbaar wees nie en moet genoeg water hê. Verder is hy aangelê in 'n deel van die Oos- of Noordoosgrens wat nog nie 'n dorp het nie. Op die uitgestrektheid van die Oosgrens is dit gewoonlik geen probleem nie: die probleem is dat daar lank nie genoeg dorpe aangelê kon word nie.[76]

Van die sandduine van Port Elizabeth op die kus van die Indiese Oseaan deur die bosse en woude van die kusvlakte strengel die sowat twaalf Oosgrensdorpe deur die Suurveld en oor die kusbergreekse deur die Karoo na die hoë binnelandse plato, waar Colesberg vlak by die Grootrivier lê. Graaff-Reinet (1785) is verreweg die oudste, en is die grootste in die Karoo, maar Grahamstad (1812) groei, as sentrum van 'n digbevolkte Setlaardistrik, verreweg die vinnigste. Port Elizabeth is nog 'n dorpie, maar begin ook reeds as die hawedorp van die Oostelike distrikte vinnig te groei. Dit lê skaars twintig myl van die groter en sterker gevestigde Uitenhage (1804). Verder noord lê Somerset (wat later Somerset-Oos word om hom te onderskei van Somerset-Wes by Valsbaai) en direk noord lê Cradock. Graaff-Reinet, nou nie meer eintlik 'n Oosgrensdorp nie, lê weswaarts van Cradock; terwyl Colesberg 'n hele ent noordwaarts is. Benewens klein Setlaar-nedersettings suid en oos van Grahamstad, lê Fort Beaufort as noordelike vesting suid van die Katberg as bewaker van 'n moeilike, bergagtige seksie van die Oosgrens.[77] Die Katrivier-nedersetting, wat by wyse van 'n eksperiment in 1829 vir Hottentotte aangelê is, is 'n heel besondere soort nedersetting met gekonsentreerde plasies vir persoonlike bewerking. Daar is etlike duisende Hottentotte en Basters, maar Bantoe-elemente, waarvoor dit nie bedoel is nie, het ook ingekom. Terwyl die Hottentotte daar 'n selfstandige bestaan moet maak as kleinboere, sorg predikante,

Buys, Johannes Hendrik de Lange, J. seun, Evert Frederik Potgieter, F. seun, Frederik Bezuidenhoud, Johannes Abraham Landman en Willem Landman (p. 82).

76. Vgl. Kaart van 1836. Vir die rol van die Nie-Blankes in die grensdorpe, kyk Hoofstuk III.

77. Besonderhede oor die Oosgrensdorpe word in die Kaapse Blouboeke en Almanakke kort voor die Groot Trek gegee. Kyk ook Theal, *R.C.C.*, XIX, pp. 64–67 en 71; XX, p. 401 vlg.; XXV, pp. 130–131 en 230–231; XXVII, p. 357; XXVIII, pp. 334 en 366–367; XXX, pp. 145 en 331; XXXV, p. 81. J. C. Chase behandel aspekte van die ontwikkeling van die grensdorpe in sy *Cape of Good Hope* . . . , pp. 16, 30–31 en 39. Vir dorps- en gemeentelike geskiedenis kyk my Literatuur- en Bronnelys, I (ii).

sendelinge en onderwysers vir hul geestelike en kulturele opheffing.[78] Noord van Cradock en oos van Colesberg is 'n uitgestrekte deel van die Noordoosgrens sonder 'n dorpsentrum.

Op die vooraand van die Groot Trek sou dié gebrek aan 'n administratiewe sentrum sterk gevoel word. Die swakheid in die geweldig uitgestrekte distrik Somerset, wat sowat 200 myl ver tot by die Oranjerivier strek, het tot baie Grensboerklagtes gelei en het die owerheidsbeheer oor dié onrustige grensstreke verswak.[79]

Die grensdorp is 'n administratiewe sentrum met 'n groepie amptenare wat onderhorig is aan hoër amptenare, gewoonlik te Grahamstad of Kaapstad. Die grensdorp is ook 'n verdedigingsentrum, en as sodanig is dit die setel van 'n militêre mag onder Britse offisiere. Gewoonlik is daar 'n afdeling ruitery wat vinnig oor die uitgestrekte omliggende platteland kan beweeg. Die grensdorp is verder 'n godsdienstige en kulturele sentrum, met minstens een predikant en een onderwyser – albei in regeringsdiens. Die beperkte gemeenskap moet op hul beste kragte staatmaak om verskillende soorte vaardighede te beoefen. Vir spesialisasie is daar weinig geleentheid – soos hieronder verder verduidelik sal word.[80] Met inagname van 'n skerp kleurskeidslyn en taalversperrings, wat praktiese probleme oplewer, kan alle lede van die dorpsgemeenskap dieselfde kerk en skool bywoon.[81]

Hoewel 'n kulturele ligsentrum, het die kulturele lig in die grensdorp nooit

78. *The Autobiography of the late Sir Andries Stockenström*, Faks.-ed., Kaapstad, 1964, II, p. 358 vlg.; J. S. Marais, *The Cape Coloured People*, pp. 216–227.
79. Vgl. Hoofstuk V hieronder en Kaart van 1836.
80. Soos in die Amerikaanse Weste, was owerheidsbeheer dikwels ondoeltreffend. Baie het afgehang van die inisiatief, invloed en daadkrag van die amptenaar wat plaaslik in bevel was. Om die heterogene elemente op die grensdorp verstandig te hanteer, het hy die wysheid van 'n Salomo nodig gehad. Hy moes met karige middele die temperament van die grensbewoner reg opsom en regulasies met realisme toepas. Soms is 'n onmoontlike las op een beampte gelê. Waar dieselfde amptenaar bv. hofsittings moes hou, plase moes inspekteer en tegelyk sy distrik doeltreffend administreer, *moes* sekere pligte nagelaat word en ontevredenheid oor vertragings ontstaan. Vgl. bv. L.G. 525: W. R. Thompson en ander memorialiste aan Stockenstrom, Grahamstad, 18 April 1838, met nota van Stockenstrom en bylaes, verslag van W. M. Edge, 24 April 1838, gevolg deur D. Campbell aan D'Urban, 16 Okt. 1835, deur Campbell aan Hudson, 8 Jan. 1836 en 29 Maart 1837, pp. 234–287. Die meeste grensbeamptes was konsensieus en het hul pligte met 'n roepingsbewustheid uitgevoer, wat oorgedra is aan en gedeel is deur veldkommandante en veldkornette. As verteenwoordigers van kerk en staat op die voorposte van die beskawing sou slegs 'n buitengewone sameloop van moeilike omstandighede die bestaande orde, wat die byna chroniese onrus wat sedert die begin van die eeu met moeite opgebou is, in gevaar stel. Vgl. die bespreking van die oorsake van die Groot Trek en die propagering van die Trekgedagte in latere hoofstukke.
81. Vir die kleurskeidslyn in die Uitenhaagse openbare skool, wat 'n gemengde skool nie eens onder dieselfde dak sou duld nie, kyk L.G. 278: no. 115, Van der Riet aan Hudson, 6 Junie 1837, p. 175 vlg. In sendingskole kon Engelstalige Blanke kinders nie tesame met Hollandstalige Gekleurde kinders onderrig word nie.

baie skerp gebrand nie. Daarvoor was die grensdorp te afgesonderd en die lewe daar te aktivisties en prakties ingerig; en sy bestaan soms nog te onseker. In die grensdorpe was in die reël slegs enkele klein biblioteke aanwesig, gewoonlik verbonde aan 'n kerk of skool, òf deur 'n groep private persone, òf deur 'n private individu, ingerig. Die ander boeke (wat nie in 'n Grahamstadse boekwinkel was nie) was in die besit van die predikant, die onderwyser, die sendeling, die mediese dokter, die magistraat, die prokureur of die wetsagent. Op die hele Oosgrens, met sy sowat 'n dosyn dorpe, is slegs 'n enkele dun koerantjie, *The Graham's Town Journal*, eentalig Engels, twee keer per week gepubliseer in die Setlaarstad. Dit het slegs somtyds enkele Hollandstalige advertensies geplaas. Min van die Afrikaner-grensboere kon Engels lees, selfs nie eens die meeste van die veldkommandante en veldkornette nie.[82] Aangesien *De Zuid-Afrikaan* (net soos die Grahamstadse koerant, 'n nuusblad wat twee keer per week verskyn het) en *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift* (wat tweemaandeliks die lig gesien het) in verafgeleë Kaapstad verskyn het, het albei eers weke later die grensdorpe bereik. Mettertyd het nuus uit die westelike distrikte en van oorsese lande tot die Oosgrensdorp deurgedring; en so kon sy gemeenskappe tog daarvan kennis neem.[83] Baie van die Afrikaners in die grensdorpe het familie in die westelike distrikte agtergelaat met wie hulle gekorrespondeer het. Daar moet onthou word dat die grensdorp en sy plattelandse omgewing die rigting was waarheen heelwat persone in die vroeë negentiende eeu uit die westelike distrikte beweeg het. Daar was onder meer goedkoper grond, geleenthede om 'n beter bestaan te maak en winkende avonture wat hulle aangetrek het. So het bekende lede van die Retief- en Uys-families ooswaarts verhuis en daar grensboerleiers geword.[84]

Die grensdorp en sy omgewing (die platteland en 'n aantal verspreide kerkplase, wat reeds besig was om as nuwe grensdorpe te ontkiem)[85] word verder gekarakteriseer deur sy selfstandige gees en ongeduld met inmenging in sy sake deur regeringsbeheer vanaf die verafgeleë Kaapstad of die veel nader geleë Grahamstad. Inderdaad, teen die laat agtiende eeu was die oudste grensdorpe, Swellendam en Graaff-Reinet, reeds die setels van opstande teen hul afgeleë regering. Die grensbewoners het meer grensdorpe begeer, maar tegelykertyd

82. In vergelyking met die kulturele ontwikkeling op die grensdorpe van die Verenigde State, was die Kaapse Oosgrensdorpe beslis agterlik. Vgl. R. B. Nye, *The Cultural Life of the New Nation, 1776–1830*, New York, 1963.

83. Hoewel op 'n agterblad in fyn druk geplaas, en minstens vier maande oud, het die Hollandstalige periodieke publikasies tog kontemporêre Europese en Noord-Amerikaanse nuus aan hul lesers opgedis.

84. Vgl. o.a. Piet Retief se private brief, vermoedelik vroeg in 1836 aan sy familie in die westelike distrikte gerig, gepubliseer in *De Meditator* van 15 Mei 1838.

85. Vir die kerkplaas te Olifantshoek, wat in latere jare in die dorp Alexandria sou ontwikkel, raadpleeg Muller, „Veertig Jaar uit die lewe van K. Landman", in *Hist. Studies,* 4de jg., 1, Maart 1943, p. 19 en mev. J. A. S. Oberholster, *Die gemeente Alexandria,* Alexandria, 1954; L.G. 17: C. Bond aan Hudson, 20 Maart 1835, pp. 194–197.

was die dorpe tog in sekere sin die simbool van die grensboer se afhanklikheid van sy owerheid. Vanselfsprekend was daar 'n behoefte aan beter burgerlike administrasie, tesame met meer godsdienstige en militêre fasiliteite. Deurdat die owerheid paaie, passe, brûe en forte na en van die dorpe voorsien en met moeite laat onderhou het, het dit die vervoer en ordelike verspreiding van allerlei benodigdhede uit en na die hawestede verseker.[86] Langs die weë, van die hawens na die verste grensdorpe, is al die basiese benodigdhede vervoer om 'n gemeenskap op Wes-Europese beskawingspatroon in stand te hou: voedsel, kleding, wapens en ammunisie, tesame met die nodige middels om landbou en veeteelt te beoefen. Van oorsee of van die westelike distrikte, het die koopman of groothandelaar die ware ingevoer en aan talle kleinhandelaars, winkeliers of swerwende smouse op die dorpe voorsien. Van daar het die smouse dit verder versprei en het kopers van heinde en ver gekom om op die dorp inkope te doen. Op geskikte plekke is sekere winkeliers deur die owerheid toegelaat om kruithuise in te rig. Uit die kruitmagasyne op die dorpe is dié essensiële artikel voorsien en oor die grensdistrikte versprei. Streng beheer is uitgeoefen oor alle buskruitverkope, asook oor die verkoop van lood en gewere. Omdat wapens en ammunisie lank reeds oorkant die grens sterk in aanvraag was, en gewoonlik gebruik is om waardevolle en besonder gesogte ivoor mee te koop, is streng maatreëls getref dat dit nie sonder permitte in noemenswaardige hoeveelhede oor die grens geneem word nie. Belonings is uitgeloof aan informante as smokkelaars skuldig bevind sou word; berede patrollies is uitgestuur om vermeende oortreders na die grensdorp te begelei om voor die magistraat te verskyn. Op die dorpsmarkte (en by uitstek op dié van Grahamstad) is plaasprodukte tesame met produkte van handelaars se ruilekspedisies en jagtogte te koop aangebied. Afslaers het ook op die dorpe groot hoeveelhede goedere opgeveil. Alle betekenisvolle ekonomiese en finansiële instansies was op die grensdorpe in enkele persone of inrigtings gekonsentreer. In die reël was daar bv. nie aparte bankinstellings en assuransiemaatskappye nie: gewoonlik is deur agentskappe gewerk.[87]

86. In die Kaapse Oosgrensdistrikte was paaie swak en passe moeilik; terwyl daar glad geen waterweë was (soos in Noord-Amerika) om die vervoer aan te vul nie. Dit sou die isolasie van die eensame grensdorp nog lank handhaaf. Wat die Amerikaanse grensstede betref, verklaar R. C. Wade: „The key to this economic growth was transportation. It determined the pattern of settlement, the direction and volume of commerce, and the ease and speed of the occupation of the West." (kyk *The Urban Frontier . . .* , University of Chicago Press, 1967, p. 39). Van die vernaamste paaie in die oostelike streke word aangetoon o.a. in Plan of the North Eastern Frontier of the Cape of G.H. compiled from sketches made in 1822–1824 by Capt. Bonamy. Kyk M3/88, asook M2/133, M2/134 en M3/90 (K.A.). Vgl. ook Kaarte 831 en 832 dekkende dele van die Graaff-Reinetse distrik (K.A.).

87. Vgl. o.a. C.O. 2749: no. 94, P. McRosty aan H. B. Hamilton, 15 Aug. 1834, met bylae; *De Zuid-Afrikaan,* 2 Mei 1834 (hoofartikel). Kyk verder S. D. Neumark, *Economic influences on the South African Frontier 1652–1836,* Stanford Univ. Press, 1957, p. 145 vlg; *G.T.J.,* 5 Sept. 1833. Vir 'n afbeelding van die Grahamstadse dorps-

Op die afgeleë, klein grensdorpe was die lewe vir jong mense baie eensaam en eentonig. Gesinne kon hulle nog in eie kring besig hou, maar alleenlopende kêrels het, behalwe die jag, baie min gereelde ander vermaaklikhede gehad. Pogings is deur ondernemende handelaars en amptenare aangewend om vermake daar te organiseer. Naas jagtogte in die distrik, was perderesies 'n soort vermaak wat baie gewild was. Een of twee keer per jaar is, volgens Britse patroon, byna 'n week lank 'n hele reeks resies, gewoonlik met plaaslike perde, gehou. Perderesies was 'n vername punt van kontak tussen die Afrikanerboer, die vaste dorpsbewoner en die offisier wat tydelik op die dorp geplaas is. Nie slegs is die snelheid en uithouvermoë van hul perde getoets nie, maar ook hul eie vaardigheid as ruiters, of die vaardigheid van 'n bediende of 'n ander daarvoor aangewys, is voor die hele gemeenskap op die proef en ten toon gestel. Gedurende dié week het die opwinding hoog geloop: die grensdorp het lewe gekry. Strawwe wedywering was daar om die pryse deur verskillende instansies belowe en intense belangstelling by die meeste dorpsgenote. Gewoonlik was daar 'n jolige saamkoms in 'n hotel wat tot laat die nag aangehou het. Vir die belangstellende Hottentotte is 'n vark glad geskeer, vet gesmeer en toe losgelaat om gevang en huis toe geneem te word. Behalwe die jaarlikse of halfjaarlikse resies was daar by geleentheid skyfskietkompetisies. Voor almal kon die offisier, die dorpenaar en die boer dan hul vaardigheid met 'n vuurwapen demonstreer. So is die gladde hantering van die perd en die geweer, wat albei op die grens betekenisvol is, periodiek op sportbyeenkomste getoets.[88] Gedurende die lang jaar is verdere plesier en jolyt gesoek op kermisse wat enkele kere op sommige dorpe gehou is – ten spyte van die strengere Skotse Presbiteriaanse predikante, wat hul ook teen perderesies uitgespreek het. Nie slegs private vermanings is geuit nie, maar organiseerders van resies en kermisse (waar daar gedans is) moes soms sonder aansiens des persoons die afkeur van die kansel aanhoor.

Op 13 Desember 1826 rapporteer landdros McKay uit sy kantoor op Somerset aan die Hoofregeringsekretaris te Kaapstad oor ds. Morgan se optrede. „Soon after the arrival of Mr. Morgan at Somerset" – so skryf McKay – „he commenced by having recourse to undue interference in my opinion with innocent amusement – on the Sunday before the Races and the Fair he declaimed very much from the pulpit against the former amusement," wat hy as skan-

mark kyk T. Baines se skildery „Mr. Hume's waggons with Ivory and Skins from the interior of Africa on Grahamstown Market, 1850", in the Albany Museum, Grahamstad. Onder meer is dit afgedruk in *O.H.S.A.*, I, teenoor p. 242. Vir marktoestande op Somerset(-Oos) sien G. E. Joseph se brief aan D. Campbell, Somerset, 24 Jan. 1829, in Ay. 8/80, alles ongenommer.

88. Ay. 8/80: P. R. Marillier aan R. Godlonton, Somerset, 6 Mei 1829, ongenommer: „we are very dull here, with exception of a few lampoons attacking some of our conspicuous characters, some pretty good, others wretched"; *S.A.C.A.*, 16 Mei 1829 (berig oor Uitenhage Races, 21 April 1829); *G.T.J.*, 10 Feb. 1832, 9 Mei 1833, 1 Aug. 1833, 11 Sept. 1834, 9 Junie 1836 en 13 Julie 1837.

dalig en wreed veroordeel het. Gedurende die kermisweek het ds. Morgan, volgens die landdros, „interfered with the amusements of the people in a manner which I do not think can be justified . . ." Daarna het McKay verneem „that Mr. Morgan had taken a very bold and direct step to interfere with the innocent amusements of the place, vizt. by officially visiting several Families and advising such as danced to abstain from partaking of the Sacrament". En die volgende Sondag het ds. Morgan van die preekstoel gesê „'there are in this congregation, those who would serve God and the Devil at the same time' ". McKay kla nou dat hierdie aanmerking o.a. op hom gemik was, „being one of those who encouraged a little innocent society in the place . . ."[89]

Ongetwyfeld was dit op die grensdorp waar die grootste mate van kontak tussen die talle uiteenlopende bevolkingselemente plaasgevind het. Afrikaners en Engelssprekendes het mekaar daar op die bovermelde terreine ontmoet en beter leer ken. Nie alleen het hulle mekaar se taal aangeleer nie, maar hulle het gewoond daaraan geraak om gemeenskaplike probleme te bespreek en te probeer oplos. Probleme was daar genoeg. Die owerheid se beleid teenoor die Nie-Blankes – die Xhosas, die Hottentotte en die nuwe Swart immigrante van oor die grense – het heelwat proteste uitgelok. Die arbeidsvraagstuk was altyd by hulle. Daar was hul strewe na 'n groter mate van selfbestuur, waaroor hulle hul periodiek uitgelaat het. Vergaderings kon somtyds oor sulke onderwerpe belê word en petisies opgestel, onderteken, en na die betrokke instansies deurgestuur word. Aangesien heelwat boere dorpshuise gehad het en die meeste dorpsbewoners ook een of ander tyd 'n plaas besit het, het hulle saamgekom om landbouverenigings op die dorp te stig. Op dié verenigings kon hulle gemeenskaplike belange soos die teel van opregte perde of merino's bespreek.[90]

Dit was ook op die dorp dat die distriksinwoners in 'n gemeenskaplike kerk, wat dikwels die taalgrense oorskry het, kom aanbid het. Met die Nagmaalsviering was daar oor 'n hele paar dae 'n buitengewone konsentrasie van boere op die dorp. Op Saterdae is dan dikwels sake gedoen (maar met die teenkanting van 'n predikant soos ds. Morgan van Somerset); en 'n druk sosiale verkeer het plaasgevind. Op die dorp is dan allerlei kontrakte voor 'n notaris gesluit en dienskontrakte is voor 'n magistraat of sy gemagtigde aangegaan.[91] P. R. Marillier, klerk in die kantoor van die siviele kommissaris van Somerset (-Oos), skryf op 7 Julie 1828 aan 'n amptenaar en vriend te Grahamstad uit sy standplaas: „This place is excedingly (*sic*) dull, a little news from you now

89. C.O. 2683: no. 162, W. M. MacKay aan sir R. Plasket, pp. 5031–5039, met bylaes (aanhalings op pp. 5031–2 en 5034–5; hoofletters gewysig). Uit Dreyer se *Gedenkboek van Ned.-Geref. Kerk Somerset-Oos*, blyk dit dat die landdros en die predikant („'n strenge Puritein") nooit goed gestryk het nie (pp. 18–20). Vgl. ook Somerset-Oos 1/1: Kerkraadsnotule, 1826–1866, dekkende 31 Jan. – 23 Okt. 1826, pp. 1, 3, 6, 7, 9 en 15 (K.K.A.).
90. C.O. 48/162: D'Urban aan Glenelg, 22 Okt. 1835, met bylaes, Graaff-Reinetse petisie, 13 Aug. 1835, p. 62 vlg.; Thom, *Geskiedenis van Skaapboerdery*, pp. 68–70.
91. Somerset-Oos 1/1: Kerkraadsnotule, 1826–1866, 15 Aug. 1826, p. 7 (K.K.A.).

and then if you have any, will be welcome, we seldom even see the Colonist, and never an English newspaper; . . . I have not been able yet to afford a horse, saddle and bridle . . . therefore I have no manner of amusement, *but to be at the office;* there have been during Saturday, yesterday and today many Boers families with their waggons etc. for the Nacht-Maal, which made the place a little gay but they are now all gone".[92]

Talle hofsake is in die magistraatshof of in die rondgaande hof afgehandel. In so 'n klein geïsoleerde gemeenskap het heelwat periodieke twiste ontstaan en heelwat skinderstories rondgegaan. Mense wat met 'n basiese plattelandse uitkyk hulself ietwat onnatuurlik saamgehok gevoel het, sou soms geneig wees om in wrywing saam te lewe. Maar positiewe, konstruktiewe optrede was daar ook. Naas die predikant en die sendeling het lekewerkers aan die kerstening en opvoeding van Hottentotte, Bantoes en Boesmans meegedoen. Matigheids- en Afskaffersverenigings is gestig, nie alleen om die misbruik van sterk drank onder Blankes te bestry nie, maar veral onder die Hottentotte en Basters wat nie uit die kantien kon wegbly nie. Kontemporêre kunstenaars het lewendige uitbeeldings nagelaat van plesierige maar besope Hottentotte, in flenters geklee, wat al hul geld uitgedrink het. Soos reeds in Hoofstuk III aangetoon, kla talle reisigers oor die onbetroubaarheid van die aan drank verslaafde Hottentotte en Basters op die grensdorpe. Soms moet hulle in 'n passiewe toestand soos vrag op die ossewa gelaai word om hulle so gou moontlik uit die versoekinge van die kantien te kry.[93]

Op die grensdorp met sy heterogene bevolking in die kleine, was Afrikaans die algemene omgangstaal, en Nederlands die skryftaal, hoewel Engels in die regeringskantore vinnig besig was om veld te wen. Inkomende briewe van hoër beamptes te Grahamstad en Kaapstad was gewoonlik in Engels, met amptelike kennisgewings in Nederlands en Engels. Die korrespondensie uit die omliggende platteland was in Hollands – 'n vorm êrens tussen Afrikaans en Nederlands – nie slegs van die gewone grensboere nie, maar ook van verreweg die meeste veldkommandante en veldkornette. Die Hollandse briewe en rapporte kon moeilik vertaal word en het die karige beamptekring dikwels grys hare gegee. Soms was 'n oorwerkte beampte verplig om uit sy karige salaris self 'n vertaler te huur. In teenstelling met Engelstalige Grahamstad in die Setlaarsdistrik Albanie, en die verre Kaapstad, waar eentalige Imperiale beamptes gewoonlik gewerk het, was Hollands in die grensdorp op die vooraand van die Groot

92. Ay. 8/79: Papers rec. from misc. private individuals and bodies, 1828, alles ongenommer (hoofletters en punktuasie effens gewysig); vgl. verder S.S.E. 1/1: Minutes of meetings of Landdrost and Heemraden, 1820–1828, Cradock, 2 Julie 1825, alles ongenommer.

93. *S.A.C.A.*, 28 Des. 1831; *Missionary Notices, etc.*, 1835–1837, no. 263, Nov. 1837, joernaal van eerw. R. Giddy, 18 Maart 1837, pp. 559–560; Harris, *Wild Sports* (1963), pp. 9–10 en 23–24; Smith, *Diary*, I, p. 57. Vgl. ook die lang lys illustrasies opgeneem deur R. F. Kennedy in sy *Catalogue of Pictures in the Africana Museum,* V, pp. 183–184.

Trek nog in 'n toonaangewende posisie. Daarsonder kon die Britse owerheid glad nie die grensdorp, en deur hom, die grensdistrik administreer nie. Nieteenstaande angliserende beleidsverklarings reeds jare tevore, is Hollands nog ruimskoots daar gebruik. Vandaar dat 'n mens selfs ou dorpsbewoners soos Piet Retief en Gert Maritz kry wat Engels skynbaar nooit volkome meester word nie. Engels kon hulle verstaan en lees, waarskynlik kon hulle dit ook redelik skryf, maar om 'n ietwat ingewikkelde betoog daarin af te steek – dit sou nie so maklik gaan nie. Dieselfde geld vir Piet Uys, hoewel hy as resiesperdeienaar en as burgeroffisier die vriend van baie Britse offisiere was. Terwyl op die platteland, buitekant Albanie, slegs enkele Engelssprekendes gewoon het, was op die meeste Oosgrensdorpe (selfs van die kleinstes ver op in die Karoo) 'n hele aantal Engelstaliges woonagtig. Baie beroepslui was Engelssprekend, maar hulle kon Afrikaans met hul kliënte praat. Wanneer dit egter by die opstel van dokumente gekom het, het die Engelstalige feitlik altyd die professionele taal gebruik waarmee hy vertroud was.[94]

'n Hele paar jaar voor die Groot Trek is daar reeds tekens dat Engels algaande veld begin wen ten koste van Afrikaans-Hollands; toe die Groot Trek duisende Afrikaners uit die Kolonie noordwaarts voer, sou die posisie van Engels in die Oosgrensdorpe verder bevorder word.

Op die vooraand van die Groot Trek was daar onmin en ontevredenheid onder die groot meerderheid van die bevolkingsgroepe in die Kaapkolonie. Hoofsaaklik, maar glad nie uitsluitlik nie, was dit te wyte aan sekere rigtings wat die Britse beleid ten opsigte van die Kolonie ingeslaan het.

Waar die Kaapkolonie nou in 'n moeilike oorgangsperiode verkeer het, en die Britse owerheid steeds sterk daarna gestrewe het om beheer oor alle sake te behou, word blaam lig, en ten regte of ten onregte, op die regering gelê. Die beleid van die regering om die buitekoloniale bedrywighede van sy onderdane te beperk, is ongewild; want daar lê 'n onbeperkte hinterland oop vir die ondernemer wat geesdriftig noordwaarts kyk na 'n gesonde, aantreklike Hoëveld met grotendeels onbekende, maar ooreenkomstig oeroue Kaapse drome, met bes moontlik enorme moontlikhede.

Wat die Britse beleid ten opsigte van die Afrikaner-grensboer presies was, en hoe laasgenoemde daarteenoor gereageer het, sal ons in detail in die volgende twee hoofstukke naspeur.

94. G.H. 23/13: Conf., Napier aan Russell, 8 Sept. 1841, p. 252; C.O. 2695: Conf., no. 140, Stockenstrom aan Hoofregeringsekr., 30 Nov. 1827, ongenommer; L.G. 270: Ziervogel aan Hudson, 6 Jan. 1841, pp. 5–6; L.G. 277: no. 12, Van der Riet aan Stockenstrom, 26 Sept. 1836, pp. 48–50; N. 158/1: Notarial Acts and Deeds passed before the Notary George Jarvis at Somerset, 1828–1829 (almal in K.A.). Uit Piet Retief se korrespondensie blyk dat hy Hollandse briewe self geskryf het en Engelse briewe gewoonlik net onderteken het. Vgl. o.a. Ay. 8/76A: Retief se briewe van 12 Julie 1825 (p. 234), 26 Sept. 1825 (p. 357); Ay. 8/81: Retief se tender aangaande padreparasies, in Engels, nie in sy handskrif nie, 18 Maart 1830, en Retief aan Campbell, 8 Junie en 7 Julie 1830 (alles ongenommer).

V Oorsake Van Die Groot Trek[1]

„Only one thing is certain in history, and that is that no historical process, or historical change, has a single cause: all depend not on simple mathematical logic but on a complex chemistry of causes."
H. Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe,* Londen, 1966, p. 113.

„Wey hoop dat syn Edelle heer selfs daar sal oover dink wat die grootste oorsaak is dat ons lants broeders tot soo een verkeerde dwaaling gekoomen is en daar nu soo veel onschuldige bloet door gestort is op die koude aarden . . ."
Memorie deur inwoners van Albanie aan die Luitenant-goewerneur, 1841, p. 64, no. 68, bylae in J. Moore Craig aan waarnemende sekretaris van Luitenant-goewerneur, 1 Okt. 1841, in L.G. 76, in Kaapse Staatsargief.

„. . . if some active measures are not promptly adopted for the better security of this frontier, the English inhabitants will be compelled to follow the example of their Dutch neighbours, and, like them, seek in some remote district, a home, where they may at least have it in their power to protect themselves."
Vowe, Pedlar, McKenzie en andere aan luitenant-goewerneur Hare, uit die buurt van Mancazana en Koonap, 1 Sept. 1840, pp. 141–2, no. 834 in L.G. 535.

Dat baie en uiteenlopende klasse in die meeste dele van die Kolonie in die vroeë jare dertig ernstig ontevrede was met toestande aldaar (wat nie uitsluitlik nie, maar tog in groot mate, aan die Britse beleid te wyte was), het verskeie persone en liggame verbonde aan die Britse regering tot nadenke gestem. Die faktore wat die Britse beleid bepaal het, het egter op so 'n wyse gewerk dat dit vir die Britse owerheid bykans onmoontlik was om enige werklike, grootskaalse verligting te bring. Inteendeel, toestande het steeds vererger totdat dit geskyn het asof 'n groot krisis voor die deur gestaan het. Dat heftige reaksies nie langer sou uitbly nie, was duidelik. Die vraag was nou net waar reaksies die eerste sou uitbars en watter vorm hulle sou aanneem. Die afgeleë Kaapse grensdistrikte was tradisioneel die eerste geneig om 'n versetreaksie in konkrete vorm om te sit. Dit sou weer die geval wees. Daar was minder regeringsbeheer en die mense was selfstandiger, met ook roekeloser elemente onder hulle, wat 'n vonk kon voorsien om 'n ontploffing te veroorsaak. Van die leiers van die grensboere sou dit grotendeels afhang watter vorm die reaksies sou aanneem.

1. Twee betekenisvolle boeke ontmoedig 'n verdere studie van die oorsake van die Groot Trek. Prof. W. M. MacMillan raai in sy tweede, hersiene edisie van *Bantu, Boer and Briton* (Oxford, 1963, p. 21) navorsers af om 'n sterielc ontleding van die oorsakc te onderneem: die gevolge beskou hy 'n veel vrugbaarder onderwerp. Prof. J. S.

Die vrae wat ons in hierdie hoofstuk moet beantwoord, kan soos volg gestel word: 1. Hoe is die Britse beleid ten opsigte van die Kaapkolonie bepaal en hoe het dit op die verskillende bevolkingsgroepe (en in besonder die Afrikaanssprekende grensboere) ingewerk? 2. Watter reaksie het die bevolkingsgroepe (en in besonder die Afrikaanssprekende grensboere) op die Britse beleid getoon?

Ten einde dié vrae behoorlik te beantwoord, moet die algemene Britse koloniale beleid teenoor sy wêreldryk – waarin die Kaapkolonie slegs 'n onbelangrike steunpunt was – eers ondersoek word. In die breë het daar tot die bepaling van die Britse beleid twee invloede meegewerk: die aard van die Britse koloniale administrasie en die propagering van sekere denkbeelde deur groepe individue.

In die Britse staatsorganisasie was dit veral die „Colonial Office" onder die „Secretary of State for War and Colonies" en die hoof van die vaste „Permanent Under-Secretary" wat 'n vername aandeel in die beleidsvasstelling gehad het. As Staatsdepartement was die „Colonial Office" in mindere of meerdere mate verantwoordelik aan of afhanklik van verskeie liggame, persone en departemente, soos die Kabinet (met sy vernaamste lid, die Eerste Minister), die Koning of Koningin, die Parlement, die „Treasury" (onder die „Chancellor of the Exchequer"), die „War Office", „Admiralty", „Foreign Office" en „Board of Trade". Benewens hierdie komplekse beleidsbepalende masjien in Brittanje, het ook die plaaslike administrasie in die verskillende kolonies 'n rol gespeel in die vorming van die Britse koloniale beleid. 'n Sterk Goewerneur kon met sy hoofbeamptes in 'n afgeleë kolonie 'n diepgaande invloed op die Britse beleid teenoor sy kolonie uitoefen.

Galbraith meen dat die redes waarom die grensboere die Kolonie verlaat het, alreeds mikroskopies ondersoek is (*Reluctant Empire*, Berkeley ens., 1963, p. 177). Die oorsake van die Groot Trek is inderdaad 'n terrein wat herhaalde kere ondersoek en herondersoek is. Skrywer van hierdie werk het self in sy *Die Britse Owerheid en die Groot Trek* (Johannesburg, 1969) 'n betreklik uitvoerige behandeling daarvan aangebied. Sy beskouings in Hoofstukke V en VI is op dieselfde basiese gevolgtrekkings gegrondves as in sy vorige werk, wat vir uitvoeriger behandeling oor sommige aspekte geraadpleeg kan word. Nuwere navorsing en materiaal oor die godsdienstige motief en nasionalisme in die veroorsaking van die Groot Trek het hom egter daartoe gebring om sy beskouinge hieroor in die volgende hoofstuk te heroorweeg, verder uit te bou, en tot 'n rypere sintese te probeer kom.

Vanselfsprekend is die ontleding van sy oorsake 'n onontbeerlike skakel in enige geskiedenis van die Groot Trek. Enersyds verskaf dit 'n terugblik op die geskiedenis van die grensboer vóór die Groot Trek en dien dit as die grensboer se kommentaar daarop toe hy op die punt gestaan het om as Voortrekker die Kolonie te verlaat. Andersyds gee dit 'n vooruitblik in die doelstellings wat die grensboer as Voortrekker positief buite die Kolonie wil nastrewe. In watter mate hierdie doelstellings verwesenlik is, kan weer vasgestel word met die ontleding van die gevolge van die Groot Trek: dit is latere geslagte se kommentaar op die geslaagde verloop al dan nie van die Groot Trek. Oorsake ontwikkel later in gevolge en uit die gevolge moet die betekenis gedistilleer word. Onafskeidelik aan mekaar verbonde, is die een 'n ewe belangrike historiese verskynsel as die ander.

Van die groepe propagandiste wat bygedra het tot die vorming van die Britse koloniale beleid was daar die filantrope, bestaande sowel uit Christene as nie-Christene, sowel sendelinge as lede van humanitêre verenigings. Die vryhandelaars het hulle weer vir die herroeping van die ou beskermende handelswette beywer en hulle teen nuwe koloniale ondernemings uitgespreek. 'n Derde groep was die „Colonial Reformers" wat stelselmatige aandag aan die verskillende aspekte van emigrasie en kolonisasie bepleit het.[2]

Terwyl daar in die enger betekenis van die woord in die eerste helfte van die negentiende eeu nie sonder meer van „beleid" gepraat kan word nie, kan daar tog in 'n wyere sin sekere algemene faktore in die Britse koloniale optrede onderskei word. Daar is 'n „filantropiese faktor", 'n „kommersiële faktor", 'n faktor wat as „imperialisme en ryksbeveiliging" omskryf kan word, en les bes 'n „finansiële faktor". Vanselfsprekend is die vier faktore innig aan mekaar verbonde: ter wille van 'n noukeuriger en indringender studie is dit egter vrugbaar om hulle te probeer isoleer.[3]

Sowat vyftien jaar vóór die Groot Trek het die Britse regering hom met strakker konsentrasie op die kontak tussen Europeaan en inboorling in die binnelande van Suid-Afrika toegespits. Daar was die Blanke, draer van die kragtige Wes-Europese beskawing, in botsing met die Boesman, die Hottentot en die Bantoe. Die eerste twee primitiewe rasse, jagters en pastorale nomade, het die stoflike middele – te wete grond, vee, wild, wilde vrugte en die gebruik van hul eie arbeidskragte – om hulle as selfstandige entiteite te handhaaf, teen dié tyd reeds grotendeels verloor. Die ontstamde Hottentot is op groot skaal in 'n ondergeskikte arbeidsposisie in die Europese gemeenskap ingedwing. Daarenteen het die Bantoebeskawing met sy hoogstaande maatskaplike, godsdienstige, ekonomiese en veral politieke lewe, nog sterk weerstand gebied teen desintegrerende invloede. Die Bantoe wou bv. nog sy eie juridiese opvattings en morele kode probeer handhaaf. Noodwendig moes die teenstrydige opvattings van die Bantoe en die Europeaan tot belangebotsings lei wat deur die magtiger wapens en beter organisasie van die Blanke beslis is.[4]

Die onversoenlike belangebotsings in die Kaapse binnelande het die sende-

2. Vir resente werke oor die Britse staatsorganisasie en koloniale administrasie kyk H. Roseveare, *The Treasury: The evolution of a British institution*, Londen, 1969, en J. W. Cell, *British Colonial Administration in the Mid-Nineteenth Century*, Yale Univ. Press, New Haven, 1970. P. D. Curtin bied 'n radikale hervertolking in sy *The Image of Africa: British Ideas and Action, 1780–1850*, Madison, Wisconsin, 1964, veral op pp. 290–292. Relatief moderne werke oor filantropiese drukgroepe is E. M. Howse, *Saints in Politics: The "Clapham" Sect and the growth of freedom*, Toronto, 1952; R. G. Cowherd, *The Politics of English Dissent: The religious aspects of liberal and humanitarian reform movements from 1815 to 1848*, Londen, 1959.
3. Vgl. Muller, *Die Britse Owerheid en die Groot Trek*, pp. 12–26, waar hierdie aspekte in verdere besonderhede bespreek word. Nieteenstaande Galbraith se betreklik resente hersieningstudie, *Reluctant Empire* (1963), handhaaf ek my gevolgtrekkings in die breë.
4. *Ibid.*, pp. 31–32.

ling-filantroop genoop om vir die verskillende inboorlingrasse en ook die slawe by die Britse koloniale administrasie in die bres te tree. Voor 1828 is aandag veral op die gelykberegtiging van die Hottentotte en Gekleurdes toegespits; tot 1833 is oorweldigende aandag aan die bevryding van die slawe gewy; en daarna is op die beleid ten opsigte van inboorlingstamme buitekant die Kolonie gekonsentreer. Sendingbedrywighede sowel buite as binne die Kolonie het sterk toegeneem. Ou genootskappe soos die „London Missionary Society" en die Wesleyane, en nuwes, soos die Paryse Evangeliese, die Berlynse, die Amerikaanse sendelinge en die „Church Missionary Society",[5] het met mekaar gewedywer om steeds meer afgeleë stasies aan te lê.

Tot sover was die Britse openbare mening vir sy inligting oor Suid-Afrika afhanklik van die werke van Barrow en sy navolgers asook van sendinggeskrifte. Met die verskyning van die Londense sendeling dr. John Philip as geestelike leier van die sendeling-filantrope in Suid-Afrika in 1819, sou veel meer stelselmatige inligting die Britse publiek bereik. Dr. Philip was ongetwyfeld 'n bekwame, vasberade, onverskrokke en geesdriftige propagandis wat veel daartoe sou bydra om effektiewe filantropiese druk op die Britse koloniale administrasie ten opsigte van Suid-Afrika uit te oefen. Na die verbod op slawehandel – so het Philip beweer – het die Kaapse koloniste die Hottentotte op die afgeleë plase buite bereik van regeringsbeheer soos slawe onderdruk. As gevolg van Philip se inisiatief gee die Britse Laerhuis en die Kommissarisse van Ondersoek pertinente aandag aan die toestand van die Hottentotte.[6] Deur die drastiese wysiging van die plaaslike regeringstelsel en die beskerming van die Hottentotte se regte deur die Imperiale Parlement sien Philip die dag nader kom „when the magical power of caste will be broken and all classes of the inhabitants blended into one community".[7] Uit die verslag van die Kommissaris van Ondersoek (September 1826) het die gewig van die filantropiese faktor geblyk: die regterlike magte van die veldkornette is ook inderdaad sterk ingekort en die ou landdros en heemrade het vir goed verdwyn.[8] In 1828 is 'n verdere dubbele filantropiese oorwinning behaal. Philip se propagandaskrif, die *Researches*[9], verskyn en begin die Britse openbare mening sterk beïnvloed. Daarby verseker Ordonnansie No. 50 aan die Hottentot die reg om grond te

5. Hierdie, die jongste genootskap in Suid-Afrika, het aan eerw. F. Owen, wat op pad was na Dingane, op 8 November 1836 'n beskawingsroeping onder die Zoeloes as rigsnoer gegee: „Civilization is the offspring and the handmaid of the Gospel." S. Afr. Mission, Letter Book (Outgoing), vol. I, 1836–1841, CA4/L1, Sekretarisse Jowett en Coates se „Instructions", p. 11 (Church Missionary Society Archives, Londen).
6. Muller, *Britse Owerheid,* pp. 45–48; Hansard, *Parl. Debates,* 25 Julie 1822, 2de Serie, VII, kol. 1795.
7. Philip se „A Defence of the Hottentots" as bylae tot 'n brief aan Wilberforce en sir J. Brenton, 23 Maart 1824, aangehaal in Macm., *C.C.Q.*, p. 172.
8. Eybers, *Sel. Const. Docs.*, pp. 107–112.
9. *Researches in South Africa; illustrating the civil, moral, and religious condition of the Native Tribes: including journals of the author's Travels in the interior; together*

besit, sy vryheid van beweging en vrystelling van gedwonge arbeid.[10] Ordonnansie No. 49, ook van 1828, het reeds aan buitekoloniale inboorlinge die geleentheid gegee om die Kolonie met passe binne te kom en so beskawingsinvloede te geniet (vgl. Hoofstuk III).

Intussen is in die jare twintig die lot van die Kaapse slawe versag deur middel van 'n hele reeks van regeringsmaatreëls. Om toe te sien dat die slawewetgewing behoorlik uitgevoer word, word in 1826 slawebeskermers ingestel. Deur 'n Imperiale bevel-in-rade van 1830 word vorige slaweregulasies saamgevat en verder bepaal dat elke slawe-eienaar nou ook 'n „punishment record book" moet aanhou. Nog twee jaar later is deur 'n bevel van die Koning-in-rade aan slawebeskermers regterlike en polisiemagte verleen en ook die werkure van die slawe beperk.[11] Onder verdere kragtige filantropiese druk van T. F. Buxton en sy organisasie het die Imperiale Parlement in 1833 besluit om slawerny finaal dwarsdeur die Britse Ryk af te skaf. Daarkragtens sou die sowat 35 745 Kaapse slawe op 1 Desember 1834 ook vrygestel maar nog vier jaar lank by hul here ingeboek word, beskerm deur spesiale magistrate, hoofsaaklik uit Engeland ingevoer.[12] Nieteenstaande 'n sterk besparingsmotief, word nietemin deur die Imperiale owerhede £20 miljoen as vergoeding aan die slaweeienaars in die Britse Ryk geskenk.[13]

In sy propagering van Britse beskerming oor die buitekoloniale inboorlingstreke het dr. Philip, die grondlegger van die liberalisme in Suid-Afrika, rasseverhoudings in Suidelike Afrika in 'n omvattende denksisteem probeer stel. Hy

with detailed accounts of the progress of the Christian Missions, exhibiting the influence of Christianity in promoting civilization, Londen, 1828. Sien ook C.O. 48/152: T. Pringle aan T. F. Buxton, 19 Aug. 1833 (P.R.O.).

10. C.O. 48/151: Wade aan Stanley, 6 Des. 1833 (P.R.O.) en Eybers, *Sel. Const. Docs.*, pp. 26–28. In 1834 sou 'n konsepwetsontwerp teen die landlopery onder filantropiese invloed verwerp word.
11. Theal, *R.C.C.*, XXVI, pp. 468–491 (Ord. van 19 Junie 1826); *I.B.*, no. 8 (1830); *C. of G.H. Gov. Gazette,* 17 Aug. 1832, waar die Bevel-in-rade van 2 Nov. 1831 deur Cole se Proklamasie van 14 Aug. 1832 van krag gemaak word.
12. 3 en 4 Will. IV, Cap. 73. Vir die volledige dokument sien *C. of G.H. Gov. Gazette,* 10 Jan. 1834. Terwyl daar op 31 Desember 1834 39 021 slawe op die Kaapse slaweregister was, het die waardeerders hulle op slegs 35 745 gewaardeer. Kyk B. J. Liebenberg, *Die Vrystelling van die Slawe in die Kaapkolonie en die implikasies daarvan* (ongep. M.A.-verh., U.O.V.S., 1959), pp. 153–154. Volgens *I.B.*, no. 420 (1835), LI, p. 289 was daar in die vroeë jare dertig 38 427 slawe.
13. Uit die toenmalige Staatsekretaris van Kolonies, lord Stanley, se private korrespondensie blyk dit dat die Britse regering van twee kante aangeval is: die ondersteuners van die Wes-Indiese slawe-eienaars (in besit van verreweg die meeste Britse slawe), wat 'n volle vergoeding opeis, en Buxton se filantrope, wat enige vergoeding teenstaan. En dit blyk verder dat, indien die regering op 'n onbevredigende kompromis sou besluit, die twee uiterste vleuels dalk kon saamspan om die maatreël te verwerp en tegelyk met opposisielede kon saamwerk om die regering te laat val. Vgl. Confidential, Stanley aan Earl of Mulgrave, Carlton Gardens, 5 April 1833 en Conf., *ib.* aan *ib.*, Col. Office, 11 Mei 1833 in Lett. Book, 5 April 1833 – 26 Feb. 1834, pp. 1 en 23–24. Derby Papers, Box X18, Knowsley, Prescot, Lancs., Engeland.

het op Britse handelsvoordele gewys, die verligting van die grensverdediging beklemtoon, en besparingsmotiewe sterk na vore gebring. Sowel Philip as die Wesleyaan Boyce het gehoop op die uitbreiding van die Britse gesag tot in die trope as die enigste effektiewe middel om die inboorling te beskerm, te beskaaf en te kersten.[14] Van 1830 het Philip hom begin beywer vir die afskaffing van die kommandostelsel en spoedig sukses behaal. 'n Goed georganiseerde filantropiese perspropaganda het in Engeland verskyn. In November 1833 het Stanley vir D'Urban aangesê om die kommandostelsel finaal te staak en 'n nuwe stelsel te ontwerp. Onder filantropiese invloede is die nuwe sisteem van verdrae met buitekoloniale inboorlinghoofde aanvaar. Oorkant die Kaapse Oosgrens is die sterkste aandag van die filantrope nou gekonsentreer. Vroeg in 1835 het Philip talryke skrifstukke aan die Londense Sendinggenootskap, Buxton, Stephen en Glenelg gestuur.[15] In die Laerhuis het Buxton doeltreffende gebruik gemaak van die argument „that kindness would be far preferable – that it would be far safer, far cheaper, and far more profitable, than coercion."[16] Buxton word as voorsitter van die „Aborigines Committee" aangestel en gedetailleerde getuienis word ontvang en aangehoor. In Desember 1835 verwerp Stanley D'Urban se oosgrensreëlings, die verowerde gebied moet ontruim word, en die ongewilde, ontaktvolle Stockenstrom moet as Luitenant-goewerneur van die oostelike distrikte verdrae met onafhanklike inboorlinghoofde sluit.[17]

Soos hierbo reeds aangetoon, het die handelsbelangrikheid van die Suid-Afrikaanse binneland, veral sedert die koms van die Setlaars, aanmerklik toegeneem. Intussen het die Kaapse Blankes van 43 097 in 1820 ook tot 66 000 in 1832 gegroei. Met die gevolglike toename in produsente en verbruikers het die druk van handelskringe op die Britse koloniale administrasie aangegroei om 'n beleid teenoor Suid-Afrika te volg wat hulle nog verdere kommersiële voordele sou besorg. Soos die filantrope het die handelskringe steeds sterker pleidooie gelewer vir die uitbreiding van Britse beheer na die noorde, noordooste en ooste.[18] Deur middel van *The Graham's Town Journal* het die handelshuise van Maynard, Norton, Thompson en andere dikwels hul saak bepleit. „We have the immense profits to be drawn," lui dit in hierdie koerant

14. Kyk verskillende skrifstukke deur Philip, aangehaal in Macm., *C.C.Q.*, p. 107 en *B.B.B.* (1ste ed.), pp. 119 en 140, asook sy verklaring voor die „Aborigines Committee" in *I.B.*, no. 538 (1836), p. 631. Boyce se idees kan in sy *Notes on South African Affairs from 1834 to 1838*, Londen, 1839, teruggevind word op pp. 193–194. Vgl. ook G.J. Schutte se bespreking van P.H. Kapp se „Dr. John Philip: Die grondlegger van Liberalisme in Suid-Afrika" (Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 48ste jg., 1985, II) in *Zuid-Afrika*, jg. 63, no. 10, Okt. 1986, p. 121.
15. C.O. 48/151: Stanley aan D'Urban, 27 Nov. 1833 en C.O. 48/170: Buxton aan Stephen, 16 Maart 1836 (P.R.O.); Macm., *B.B.B.* (1ste ed.), pp. 111, 119, 120 en 124.
16. Hansard, *Parl. Debates*, XXIX, 3de Serie, 14 Julie 1835, kol. 549.
17. G.H. 1/22: no. 1588, Glenelg aan D'Urban, 26 Des. 1835 en ook *ib.*: no. 1599, *ib.* aan *ib.*, 11 Feb. 1836, met bylae.
18. Muller, *Britse Owerheid*, p. 41.

op 15 Junie 1832, „from inland trade, as well by the manufacturer and merchant of England as by the Colonial Trader, who may here find a station whence he may penetrate to the very heart of the continent." In 1834 word 'n geesdriftige pleidooi aan die Imperiale regering gerig om Port Natal en die aangrensende gebied te beset en 'n bestuur daar in te rig met voldoende militêre mag „for the protection of the trade with that place".[19]

Die grootste gedeelte van die invoer van die Kaapkolonie was van Brittanje afkomstig; die uitvoer van die Kolonie na Brittanje was egter deurgaans veel minder. Slegs één van die vier vernaamste koloniale grondstowwe – tee, suiker, katoen en wol – waaraan Brittanje nou veral behoefte gehad het, is deur die Kolonie gelewer, naamlik wol, maar ook slegs in geringe hoeveelhede. Veral as afsetgebied was die Kaap dus van betekenis en eers daarna as leweransier van grondstowwe. Die kommersiële faktor sluit hier weer nóu aan by die filantropiese: soos die filantroop beklemtoon die koopman ook die inboorling as verbruiker van Britse fabrikate. Lynreg daarteenoor benadruk die kolonis die inboorling as arbeider.[20]

Die faktor wat ons as „imperialisme en ryksbeveiliging" omskryf, raak sedert 1820 die Britse Anglisasiebeleid en sy grensverdediging. Albei beleidsrigtings word nou voortgesit en uitgebrei. „Community of language", skryf Onderregeringsekretaris Ellis aan die Onderstaatsekretaris in 1821, „is the simplest and best security for intimate connection with distant possessions . . ."[21] In opdrag van Bathurst proklameer Somerset in Julie 1822 dat Engels tussen 1823 en 1827 as amptelike taal aan die Kaap ingevoer moet word. Deur twee regsoktrooie is die Engelse juriestelsel ingevoer en is die strafreg, bewysleer en hofprosedure nou hoofsaaklik op Engelse lees geskoei: Engelse resident-magistrate en siviele kommissarisse vervang die Hollandse landdroste en heemrade. En ook wat die geldwese betref, is dieselfde rigting ingeslaan. Britse silwermunte is in 1825 in die Kaapkolonie in omloop gebring, om sodoende 'n silwerskakel met Brittanje te smee.[22]

Naas die konsolidasie van die Britse gesag binnekant die koloniale grense, het die verdediging van dié grense steeds ernstiger aandag geverg. Agter meer uitgebreide grense het Shaka en Dingane se veldtogte jare lank groot beroeringe

19. P. R. Kirby (red.), *Andrew Smith and Natal: Documents relating to the early history of that province*, V.R.V. 36, p. 155.
20. *I.B.*, no. 73 (1831) en no. 300 (1829); Muller, *Britse Owerheid*, p. 42.
21. Theal, *R.C.C.*, XIV, p. 183. Kyk ook Scholtz, *Die Afrikaner en sy Taal* (1ste uitgawe), p. 15.
22. Muller, *Britse Owerheid*, p. 43.

opgewek.[23] Buiteterritoriale buffers is nou op die noord- en die oosgrens opgewerp. Noordwaarts is gepoog om met gebruikmaking van geakkrediteerde agente, handelaars en sendelinge 'n breë gordel van die grensstreke te pasifiseer. Ten einde 'n stewiger buffer op te bou, word in Desember 1834 die bekende verdrag met Andries Waterboer as bondgenoot gesluit; opgevolg, twee jaar later, deur 'n soortgelyke verdrag met Moselikatse, 330 myl noord van die Oranjerivier.[24] Ooswaarts het die snelle opeenvolging van die verdedigingskemas van Somerset, Bourke, Cole, Wade en D'Urban die erns van die verdedigingsprobleem blootgelê. Stanley het D'Urban in 1833 aangesê om „prudent and intelligent men" as agente by die vernaamste grenshoofde te plaas om hulle tot rus en orde aan te maan. Teen die einde van 1835 skryf Glenelg aan D'Urban dat „the only sure defence is to be found in a wise system of border policy. Without this the strongest frontier that nature or art can supply is miserably weak . . ."[25] In ooreenstemming hiermee word D'Urban se Kei-grens vervang deur die 1829-grens. Op die buitekoloniale bufferstroke wat Stockenstrom geskep het deur sy beleid van bondgenootskappe in Desember 1836 aangegaan, word nou vertroue gevestig.[26]

Van drie kante is daar dus druk op die Britse koloniale administrasie uitgeoefen om 'n sterker beleid in die Suid-Afrikaanse binneland te volg: van die kant van die filantrope, van handelskringe en van persone en liggame wat daarna gestreef het om die Britse gesag in die Kolonie hegter te vestig en die koloniale grense beter te beskerm. Dit was die finansiële faktor wat teen hierdie druk weerstand gebied het. Die finansiële toestand van Groot-Brittanje, en ook van die Kaapkolonie, het 'n kragtige besparingsmotief by die Britse regering geskep wat enige sterk Suid-Afrikaanse beleid sorgvuldig laat ondersoek het met die oog op finansiële implikasies. Die werking van die finansiële faktor was gevolglik gedurig op te merk wanneer beslissings oor aksie in die Suid-Afrikaanse binnelande geneem moes word: baie van die beslissings gedurende die vyftien jaar voor die Groot Trek getuig dan ook van kompromisse met die ander drie faktore getref.

23. C.O. 48/125: no. 38, Bourke aan Huskisson, 1 Aug. 1828, pp. 67–69 en no. 43, *ib.* aan *ib.*, 26 Aug. 1828, pp. 155–196, met bylaes (P.R.O.). Aan bewerings dat ander moondhede soos die Verenigde State van Amerika en Frankryk Brits-Suid-Afrika sou bedreig het, het die Britse owerheid weinig aandag gewy. Kyk G.H. 23/11: Conf., D'Urban aan Glenelg, 4 Des. 1835, pp. 156–158. Vgl. ook A. R. Booth, *Americans in South Africa, 1784–1870* (ongep. Ph.D.-proefskrif, Boston Univ., 1964) en K. A. MacKirdy, „The fear of American intervention as a factor in British expansion: Western Australia and Natal" (in *Pacific Historical Review*, XXXV, 2, Mei 1966, pp. 123–139).
24. Muller, *Britse Owerheid*, p. 44.
25. *I.B.*, no. 252 (1835), pp. 64–66 en Bell en Morrell, *S. Docs.*. p. 472 resp.
26. G.H. 23/11: no. 17, D'Urban aan Staatsekretaris, 19 Junie 1835, pp. 126–140 en *I.B.*, no. 279 (1836), pp. 58–73.

Die ekonomiese basis van die Kaapse welvaart was nou relatief armoedig en daar was dus 'n chroniese gebrek aan openbare inkomste. Brittanje was in dié jare nie in staat om finansiële steun te verleen nie; inteendeel, die buitengewoon duur administrasie van Somerset het onder 'n sterk soeklig gekom. Nie alleen is die Imperiale troepemag aan die Kaap van 4 032 tot 2 400 man verminder nie, maar die Kaapse skatkis is aangesê om alle kommissariaatkoste van die garnisoen self te dra. Die bekamping van die gedurige militêre uitgawes ter verdediging van die afgeleë Kaapse Oosgrens blyk nou uit baie maatreëls. Die plasing van die Setlaars in Albanie is een en die aanstelling van die kommissarisse van ondersoek 'n ander. Die eerste moes grensverdediging aanhelp en dus goedkoper maak en die tweede moes voorsorgmaatreëls tref dat duur oorlogsoperasies nie ligtelik onderneem sou word nie. Met die verdere agteruitgang van die Kaapse finansiële toestand sedert 1825 en met die opeenvolging van een Oosgrensoorlog op die ander (steeds met dieselfde uitslag), is daar nie meer soseer gelet op die gevaar wat dit werklik vir die Kolonie ingehou het nie, maar veral op die gedurige uitgawes wat daaruit voortgevloei het. Sedert 1828 is 'n steeds meer drastiese besparingsveldtog in die Kaapkolonie gevolg. Nie slegs is die Goewerneur se salaris uiteindelik gehalveer nie; in die besparingsproses is daartoe oorgegaan om die aantal poste in so 'n mate te verminder, die nuwe poste so te oorlaai met pligte en die bekleërs daarvan sulke lae salarisse toe te sê, dat die koloniale administrasie ernstig daaronder begin ly het. Waar nuwe bronne van inkomste onverkrygbaar was, is dit verstaanbaar. Hierdie besondere werking van die finansiële faktor het egter onvoldoende beheer meegebring oor sowel die koloniste as die inboorlinge in die oostelike grensgebiede, en op sy beurt, ter vermindering van uitgawes daaraan verbonde, het dit gelei tot allerhande wisselende skemas om die vrede tussen hulle te bewaar.[27]

Toe die jare dertig 'n verdere strawwe Imperiale besparingsveldtog inlui, tesame met finansiële beheermaatreëls, word strakke aandag dadelik op militêre uitgawes in die kolonies toegespits. „The strictest economy should be observed," benadruk 'n Parlementêre gekose komitee, „in every branch of the Military Expenditure of the Colonies; and any surplus Revenue that may remain after defraying their Civil Expenses, should . . . be applied to the payment of their Military charges."[28] Die Kaapkolonie was dadelik in die kalklig. Teen 1832 het die Imperiale militêre uitgawes ten behoewe van die Kaapkolonie bykans £100 000 bedra, terwyl daar op die Britse troepemag, wat nou reeds tot 1 778 man verminder was, nie nog verder besuinig kon word nie. Die toevlug is nou geneem tot „new Principles" waarop die Kaapse verdediging in die vervolg gevoer sou moes word.[29] Soos reeds aangedui, het dit beteken die skepping, en instandhouding op die mees ekonomiese wyse van 'n gepasifiseerde en relatief beskaafde gordel rondom die grense, wat as buffer moes

27. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 32–37.
28. *I.B.*, no. 570 (1834), p. iii.
29. *Ibid.*, pp. v en 112.

dien om geldrowende militêre maatreëls uit te skakel. Omdat die kommandostelsel (ook onder invloed van die filantropiese propagandiste) onder die ou stelsel verantwoordelik gehou is vir die swaar Imperiale militêre uitgawes, is die hoop nou op geskikte en goedkoop agente gevestig.[30]

Die reeds kragtige werking van die finansiële faktor is aansienlik versterk toe nog £154 000 aan addisionele uitgawes deur die Sesde Oosgrensoorlog van die Imperiale Tesourie geverg is. Dit was een van die redes waarom Glenelg D'Urban se grensreëling omvergewerp het. „Colonies which it is attempted to maintain in the neighbourhood of savage tribes on any other principles" (dan waarop die verdragstelsel gebaseer was), so spreek Glenelg sy oortuiging uit, „must either be destroyed by that vicinity, or be upheld at a cost utterly disproportionate to their real value."[31] Ontoereikende finansiële middele word nou voorsien, ook vir 'n behoorlike administrasie van die uitgestrekte grensdistrikte. Die gevolge vir die Britse prestige was rampspoedig: veels te groot wyke en distrikte, onbekwame en onwillige beamptes, 'n hoë persentasie onuitgereikte grondbriewe (naas baie onakkurate opmetings), groot vertragings in die uitbetaling van vergoeding vir gelewerde oorlogsvoorrade en in die waardering van slawe. Die veldkornet, die skakel tussen die owerheid en die boer, is dikwels totaal in die duister gehou aangaande die jongste regulasies wat hy moes toepas. Vir die bewaking van die Oosgrens was polisiepatrollies heeltemal ontoereikend. Die toestand het verder meegebring dat die geleenthede waarop die boer verplig was om met sy owerheid in verbinding te tree, buitensporige swaar uitgawes van hom geverg het.[32]

Gesien die ontoereikendheid van die finansiële middele vir die behoorlike administrasie en doeltreffende verdediging van die Kaapkolonie, is dit verstaanbaar dat geen verdere uitbreiding van die Kolonie toegelaat is nie. Teen die finansiële faktor het die filantropiese en kommersiële faktore, imperialisme en ryksbeveiliging nou niks vermag nie. Die Transoranje-trekboere het herhaaldelik tevergeefs gevra dat die Britse gesag daarheen uitgebrei word. Omtrent die anneksasie van Port Natal is oor 'n dekade sterker vertoë gerig deur koopmans en handelskringe asook imperiale stratege. Daar is in een stadium bereken dat slegs 100 man daar benodig sou wees om dit teen die Zoeloes te beskerm. Selfs daartoe was die Britse regering nie bereid nie. Nòg Gardiner se filantropiese vertoë nòg D'Urban se argumente, gebaseer op imperiale oorwegings, kon die Britse koloniale administrasie daartoe beweeg. „His Majesty's Government are so deeply persuaded of the inexpediency of engaging in any scheme of colonisation, or of acquiring any further enlargement of territory in Southern Africa" – so antwoord Glenelg – „that I feel myself precluded from

30. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 37–38.
31. Bell en Morrell, *S. Docs.*, p. 472 (Glenelg aan D'Urban, 26 Des. 1835).
32. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 38–40.

offering any encouragement of the Project."[33] Dit was die kleurlose en oneffektiewe *Act for the Prevention and Punishment of Offences Committed by His Majesty's Subjects within certain Territories adjacent to the Colony of the Cape of Good Hope,* in 1836 aangeneem deur die Britse Parlement, waaronder Gardiner as vrederegter na Port Natal moes gaan.[34] Nie met enige ander Britse steun nie. By die aanvang van die Groot Trek illustreer dit die oorwegende krag van die finansiële faktor.

Die samewerking, teenwerking en wisselwerking van al vier die faktore wat ons agter die Britse beleid onderskei het, het bygedra tot die vasstelling van die finale resultate. Dit was die finansiële en filantropiese faktore wat die toon aangegee het; en van die twee was die finansiële faktor per slot van rekening dominerend.

Wat was nou die uitwerking van dié beleid op die Kaapkolonie? Soos reeds aangetoon, is die meeste groepe ernstig geraak deur dié besondere soort beleid. Dit was so ten eerste omdat bykans alle klasse in alle dele van die Kolonie deur die arbeidsprobleme wat deur die Britse beleid veroorsaak is, getref is. En ten tweede was dit die geval omdat die beleid onrus, onsekerheid en onveiligheid in alle Oosgrensdistrikte meegebring het.

Dwarsdeur die Kolonie is Blanke dienshere se beheer oor hul vry gekleurde arbeiders aansienlik verswak. As gevolg van filantropiese druk is deur wetgewing veel meer klem gelê op die persoonlike regte van die gekleurde arbeider as op sy verpligtinge teenoor sy diensheer. Met die groot afstande en min beamptes, was dit dikwels uiters moeilik vir die diensheer om 'n doelbewuste ontduiking van pligte deur sy gekleurde diensnemers van ampsweë te laat straf. 'n Ander vorm van gedwonge arbeid, die ou inboekstelsel, is insgelyks ongunstiger vir die diensheer gemaak. Deur dieselfde filantropiese druk is die beheer van alle slawebesitters oor hul slawe-arbeid tegelyk sterk aan bande gelê. Teen Desember 1834 het slegs ingeboekte arbeiders oorgebly, en vier jaar later sou 'n nuwe groep vrye Nie-Blanke arbeiders in die Kolonie geskep wees. Al hierdie beleidsrigtings het meegewerk om die heersende Kaapse arbeidsgebrek te vererger. Produksie *moes* belemmer word. Dit was veral die boer wat in die maak van 'n behoorlike bestaan getref is.

Die Oosgrensbewoner in die besonder is in gevaar gestel om deur die twee meulstene van die finansiële en filantropiese faktore fyn gemaal te word. Aan die een kant (weens die besparingsmotief) wou die Britse owerheid hom nie met Britse troepe beskerm nie; aan die ander kant (weens die humanitêre motief) wou die Britse regering hom nie langer toelaat om homself met sy beter wapens en organisasievermoë te beskerm nie. Heelwat dorpsbewoners in die

33. C.O. 48/170: Downingstraat aan D'Urban, 29 Maart 1836 (P.R.O.), en kyk verder Muller, *Britse Owerheid*, p. 40.
34. 6 en 7 Will., IV, Cap. 57. Vgl. *I.B.*, no. 471 (1836), vol. I, pp. 537–538 en G.H. 1/23: Desp. Rec., 1836, no. 1661, Glenelg aan D'Urban, 12 Sept. 1836.

oostelike grensdistrikte was, as gevolg van hul plaasbelange, ook betrokke in die plattelandse onveiligheid. Dit was egter die Oosgrensboer, in besonder, wat nie in staat gestel is om onder rustige en veilige toestande 'n behoorlike bestaan te maak nie. En waar die arbeid van sy gekleurde bediende en swart slaaf ook van hom weggeneem is, was die uitwerking van die Britse beleid op hom dubbeld so swaar. Die reaksies van die Oosgrensboere – Afrikaans- en Engelssprekend – is belangrik. Albei is op stoflike en op geestelike gebied byna rampspoedig getref.

Dit was die Afrikaanse grensboer wat deur die Britse beleid in 'n Voortrekker omgeskep sou word. Sy besondere reaksies op die Britse beleid interesseer ons dus in die eerste instansie.

Onder die familielede en afstammelinge van die slagoffers van die Slagtersnek-rebellie is die lot van hul verwante lank na 1815 nog as 'n grief aangevoel. As egter in ag geneem word dat duisende ander grensboere om ander redes verhuis het, was die kringe van hierdie gegriefdes uiters beperk. Ons soek tevergeefs (ook in die stukke van Beaufort-Wes, waar baie van die mense toe gewoon het) na eerstehandse getuienis ter bevestiging dat heelwat gesinne weens herinnerings aan Slagtersnek getrek het. In individuele gevalle, soos van die De Beers en De Klerks, kon dit as prikkel gedien het om te emigreer. Onmiddellik vóór die Groot Trek het die Britse beleid in verband met Slagtersnek nie meer ernstige en wydverspreide ontevredenheid nagelaat nie.[35]

Die Britse Anglisasiebeleid, in die hele Kolonie, soos die gedeeltelike vervanging van die Romeins-Hollandse regskode en regsgebruike deur die Engelse kode en gebruike, die verruil van Hollandse bestuursinstellings soos die landdroste en heemrade deur Engelse resident-magistrate en siviele kommissarisse, en die invoer van Engels in die staatsdiens, skool en kerk, het nie diepgaande ontevredenheid veroorsaak nie. Teen 'n Engelse stelsel as sodanig het die grensboere dit skynbaar nie in die eerste instansie gehad nie. In hulle Republiek Natalia is die Britse juriestelsel juis ingevoer. Getuienis oor Anglisasie as oorsaak van die Groot Trek moet nie oorbeklemtoon word nie. Met die werklikheid dat die Kolonie nog so deur en deur Hollands was dat die owerheid dit onmoontlik gevind het om met sy beperkte fondse sy beleid konsekwent deur te voer, moes terdeë rekening gehou word.[36] Dit geld sy beleid ten opsigte van skool, kerk en algemene landsadministrasie. Daar was ontevredenheid oor Engelstaligheid van skole in grensdorpe, maar die meeste grensboere het hulle kinders in elk geval nie lank laat skoolgaan nie, of het private skoolmeesters ge-

35. Vir meer besonderhede kyk Muller, *Britse Owerheid*, p. 60. Getuienisse van De Klerks en De Beers is afgedruk in Preller, *Vm.*, I, pp. 209 en 215; *Vm.*, IV, p. 121. Nadat ek hierdie gedeelte geskrywe het, het ek prof. C. J. Uys se „Die Bezuidenhout-opstand: 1813/16", 'n manuskrip gedateer 1958, gelees, wat my gevolgtrekkings bevestig (kyk die Uys-biblioteek, Unisa, Pretoria. Vgl. ook Hoofstuk VI). My dank aan dr. J. A. Heese, wat besig was met sy *Slagtersnek en sy Mense*, vir gedagtewisselings hieroor.
36. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 61–62.

bruik.[37] Van die Anglisasiebeleid in die Hollandse Kerk het in die praktyk min tereggekom. In die grensgemeentes het so weinig lidmate Engels geken dat die Skotse predikante self nie gehoor gegee het aan die regeringsinstruksies om hul gemeentelede Engels te help leer nie. Toe die Sinode van 1834 die preek in Engels oorweeg, is die voorwaarde gestel dat dit sou geskied „zonder nadeel aan die Hollandsche gemeente, en met voorafgegane kennis aan den Kerkeraad omtrent het gebruik van het kerkgebouw."[38] Soos regeringsekretaris Bell in 1839 gekla het, het die predikante en kerkrade hulle nie deur die regeringsbeleid laat voorskrywe nie.[39]

Nieteenstaande die verklaarde Anglisasiebeleid, word nog heelwat amptelike stukke tydens die Groot Trek in Hollands gedruk en word briefwisseling deur regeringskantore in dié taal gevoer. Terwyl gedrukte passe aan Nie-Blanke immigrante in die distrik Graaff-Reinet aanvanklik skynbaar in Engels uitgereik is, word teen 1834 ook Hollandse vorms gebruik. Indien die persone wat Ordonnansie No. 49 in die grensadministrasie moet toepas, nie die dokumente wat daarvolgens uitgereik word, kan verstaan nie, stort die immigrasiebeheer in duie. Praktiese oorwegings oorheers in baie gevalle die verklaarde teorie van Anglisasie.[40] Hoe ver die praktyk van die teorie hier verskil het, blyk onder meer uit 'n brief van die eentalige siviele kommissaris van Somerset, P. R.

37. W. S. van der Westhuizen, *Onderwys onder die Algemene Skoolkommissie: die periode 1804–39* (in Arg.-jrb., 16de jrg., II, 1953, pp. 215–224). Kyk verder D. H. Cilliers, *Die Stryd van die Afrikaanssprekende in Kaapland om sy eie Skool (1652–1939),* Kaapstad, 1953, pp. 36–37.

M.i. was die tekort aan bekwame, tweetalige onderwysers met die te karige salarisse wat aangebied is, 'n opvallend belangrike faktor in die mislukking van die Engelse skole. Weens die swak vergoeding vir veeleisende werk kon geskikte onderwysers nie verkry en behou word nie: daar was afdanking vir die hopeloses en bevordering vir die uitstekendes na ander poste.

38. *De Handelingen . . . der Synoden* (1834), p. 89, aangehaal deur B. Booyens, *Kerk en Staat, 1795–1843* (in Arg.-jrb., 28ste jrg., II, 1965, p. 79).

39. C.O. 5101: Letts. Desp., Bell aan dr. Robertson, 22 Okt. 1839, verwysing deur Booyens, pp. 188–189. Hoe maklik sommige ingevoerde Skotse predikante hulle by hul gemeentes aangepas en self aandadig geword het aan die verydeling van die regeringsbeleid om alle amptelike korrespondensie in Engels te voer, blyk uit die teregwysing deur die Kaapse Regeringsekretaris van die Skotse grenspredikant ds. Colin Fraser oor sy Hollandse briewe. Kol. Bell noteer op Fraser se brief aan homself, gedateer Beaufort, 12 Okt. 1839: „Strange that a Scots parson will insist on sending us *Dutch* documents!" Napier het toe die brief laat terugstuur „to be translated according to rule" (C.O. 485: Consistories, Clergymen and Missionaries, 1839, no. 185). M. Boucher gee 'n verdere voorbeeld uit die Graaff-Reinetse Gemeente in sy *The Frontier and Religion* (in Arg.-jrb., 31ste jrg., II, 1968, p. 19).

40. Vgl. veral die stukke van die Kommissaris-generaal en Luitenant-goewerneur sedert 1827 in die Argiefgroep L.G. in die K.A. Kyk die pasopgawes in C.O. 2742 en C.O. 2749. Veldkornet H. P. Meeding van Tsitsikamma se woorde aan siviele kommissaris Gilfillan te Cradock is tipies van die gemiddelde Hollandstalige beampte: „Neemt myn niet kwalijk dat ik hollands schrijf ik ben onbekwaam Engels te schrijven" (Cradock 8/42: Letts. from Fieldcornets, 1821–1891, ongenommer).

Marillier, aan die Kantoor van die Luitenant-goewerneur, gedateer 24 Oktober 1843: hy is dikwels genoodsaak om van die dienste van 'n tolk gebruik te maak „on occasions of having to communicate in the Dutch language with the Dutch Field Cornets, which is absolutely requisite, although no provision has been made for payment of such service."[41] Uit die geskiedenis van dié aangeleentheid in Somerset blyk dat 'n vorige siviele kommissaris verplig was om uit sy eie sak £25 per jaar vir hierdie dienste te betaal.[42] Uit die siviele kommissaris se kantoor te Uitenhage blyk dat hy die amptelike sirkulêres gedurende 1836–1837 op groot skaal in Hollands aan sy veldkornette stuur. Hy is verplig daartoe, anders word belangrike regeringsinstruksies, bv. ter bekamping van die meeneem van gewese slawe oor die koloniale grense, nie verstaanbaar oorgedra nie.[43] Nieteenstaande die verklaarde Anglisasiebeleid was dit teen Oktober 1841 nog „to an inconvenient degree" praktyk om Hollandse skrifstukke selfs na die Goewerneur te stuur. Vandaar dat in 'n regeringskennisgewing nou 'n aanmaning gepubliseer is dat daar aan vorige amptelike kennisgewings in dié verband nie gehoor gegee is nie. In die vervolg sou stukke wat nie in Engels opgestel is nie, of van 'n Engelse vertaling voorsien is nie, aan die voorleggers teruggestuur word.[44] Die werklike posisie blyk uit 'n vertroulike missive van Napier aan staatsekretaris Russell: „Without the Services of the Field Cornets, the Government of this Colony could not be effectually carried on, and . . . it is not possible to find people to fill these situations who can write and speak the English language . . ."[45]

In hul opgawe van redes waarom hulle verhuis het, wy Voortrekkergetuies self omtrent geen aandag aan die Anglisasiebeleid nie.[46] Soos reeds aangetoon, kon dié beleid nie met krag deurgevoer word nie. Dit het dus in die praktyk nie so 'n mate van gegriefdheid verwek dat dit as 'n vername oorsaak van die Groot Trek beskou kon word nie. Of die Boere die beleid toe nog nie so deeglik deursien het en die implikasies daarvan nog nie begryp het nie, doen nie af van hierdie feit nie.

41. L.G. 272: Letts. Received from C. C. Somerset, 1843, p. 128.
42. L.G. 270: Letts. Received from C. C. Somerset, 1841, Ziervogel aan Hudson, 6 Januarie 1841, pp. 5–6. Vgl. verder L.G. 271: Marillier aan Hudson, 9 Februarie 1842, pp. 11–12.
43. L.G. 277: no. 12, Van der Riet aan Stockenstrom, Uitenhage, 26 Sept. 1836, pp. 48–50. Vgl. ook *ibid.*, no. 47, Van der Riet aan Hudson, 28 Feb. 1837, p. 147 vlg.
44. L.G. 76: no. 68, J. Moore Craig aan Act. Secy. to Lt.-Govr., 1 Okt. 1841, p. 56. Kyk ook „Government Advertisement", 30 Sept. 1841 in *C. of G. H. Govt. Gazette,* 1 en 8 Okt. 1841.
45. G.H. 23/13: Desp. Bk., 1840–'42, 8 Sept. 1841, p. 252.
46. Vgl. egter F. P. van Gass in Preller, *Vm.,* I, p. 53; en L.G. 529: no. 434, pp. 180–181 waar twee boere uit Albanie, A. J. Espag en I. S. Buys, op 23 Mei 1838 aan Napier kla dat hulle dit uiters moeilik vind om hul griewe behoorlik voor te lê „because they are withheld from doing so in the only language which they understand".

Die besondere werking van die finansiële en filantropiese faktore het die Afrikaners op stoflike gebied verarm en geestelik diep aangegryp. Op materiële gebied is hulle getref deur 'n gebrek aan grond, kapitaal en arbeid, asook deur 'n algemene onbestendigheid en onsekerheid van bestaan.

Oor die gebrek aan grond as oorsaak van die Groot Trek het daar tydens die begin van die emigrasie baie uiteenlopende menings ontstaan. Vandag is daaroor nog groot verskil van opinie. Skrywers aan die een uiterste sien dit as die hoofoorsaak van dié beweging: die emigrasie sou plaasgevind het grotendeels omdat die boerebevolking van die Kolonie, wat aan ruim, maklik verkrygbare leningsplase gewoond was, dit nou nie meer binne die koloniale grense kon bekom nie. Skrywers aan die ander uiterste sien weinig direkte verband tussen grondgebrek en die rasegte Voortrekker. Laasgenoemde meen dat die reeds eeue-oue grondhonger geen eintlike verklaring vir die splinternuwe Voortrekker-verskynsel bied nie.

Laat ons die kontemporêre getuienis ondersoek. Die Voortrekkerleier Piet Uys skryf van die Oranjerivier op 7 Augustus 1837 aan D'Urban dat hy met heelwat van die meer as 3 000 Trekkers daar gesels het oor die redes vir hul landverlating. Onder andere rapporteer sy segsmanne: „onse plaatse hebbe wij duur moete late op mete en foor een klijne plaats (moes ons) van feertig tot twe hondert rijkdaalders rekognietrie(sic)" betaal.[47] Omtrent 'n noordelike distrik kry ons die volgende berig in Oktober 1836 van C. Hattingh uit Agter-Sneeuwberg toe hy aan die Luitenant-goewerneur rapporteer dat 70 waens die Oranje deur is: „Zy zeggen dat hunne plaatsen te duur zyn getaxeert. Klyn zwakke vonteintjes voor 200 Ryksd. zoo zyn ze mees alle daar zy de Kaarten van hebt. Zy zeggen dan zoude ze hun leven voor slaven moeten dienen want zy kunt het niet opbrengen; de Contrey zyn te slegt."[48] Onvoldoende goedkoop grond word dus as oorsaak deur albei getuies aangegee.

Uit die mees suidelike flank van die Oosgrens, die wyk Onder-Boesmansrivier van die distrik Uitenhage, ontvang ons weliswaar nie soortgelyke getuienis nie. Na 'n sorgvuldige studie van honderde stukke in die Kaapse Kantoor van Aktes, die amptelike korrespondensie met die Britse owerhede, die betrokke Opgaafrolle en woonplekke op verlieslyste in verband met die Sesde Oosgrensoorlog aangegee, kan die volgende vier feite gekonstateer word: (1) slegs 'n relatief klein aantal boere was grondbesitters; (2) die dokumente van grondtransaksies was gewoonlik jare agterstallig; (3) daar was 'n besonder lewendige

47. Acc. 519: D'Urban Papers, III, no. 21 (K.A.).

48. My punktuasie. L.G. 493: Misc. Letts., 1836–1837, no. 10, 15 Oktober 1836. Hattingh was vermoedelik veldkornet of oud-veldkornet in die distrik Somerset. Vgl. C.O. 8473: Christian Hattingh se oorspronklike memorie, 1 Des. 1835. Dit val moeilik om te bepaal of Hattingh na Trekboere of na werklike Voórtrekkers verwys het.
Sien verder Sarel Cilliers se bekende Joernaal, opgestel aan die end van sy lewe (Gerdener, *Sarel Cilliers*, Aanhangsel I, p. 131).

wedywering om enige stuk oopliggende grond; en (4) groot gesinne het op een plaas gewoon, soms selfs tesame met ander gesinne.[49] Tog kry ons die gebrek aan goedkoop grond nie as 'n uitdruklik geformuleerde grief by Uitenhage-Trekkers nie.[50]

Ons beskik oor heelwat getuienis dat grondpryse in Trekkerdistrikte skerp gedaal het, in sommige gevalle laer as die koste van die geboue wat daarop opgerig is. Richard Southey skryf op 19 Augustus 1837 aan kol. Smith dat sy broer George twee plase vir £375 naby die dorp Graaff-Reinet gekoop het, bestaande uit 15 000 akkers, met geboue, steenkrale, tuine en ander verbeterings. Dié plase, sê hy, sou kort tevore nie vir 20 000 riksdaalders (£1 500) verkoop gewees het nie.[51]

Uiteenlopende vertolkings kan uit ons gegewens gemaak word. Daar kan geredeneer word dat die Voortrekkers hul plase teen baie lae pryse verkoop het juis omdat hulle gemeen het om die onbesette grond in die noorde en noordooste te betrek. Die teenoorgestelde kan ook beweer word. Dat die Afrikanerboere nie die beskikbaarstelling van volop goedkoop grond in die Kolonie benut het nie, dui daarop dat hulle hoofsaaklik om ander redes getrek het.

Wat ook al ons opvatting is oor die probleem of grondgebrek 'n vername oorsaak van die Groot Trek was, een ding is duidelik: binne en ook buite die Kaapkolonie het die finansiële en filantropiese faktore in die Britse beleid die grensboer voldoende goedkoop grond ontsê. In die vyftien jaar onmiddellik vóór die Groot Trek is die normale behoefte aan grond dus minder bevredig as waarskynlik ooit tevore. Ons sal binnekort daarop wys dat die Britse owerheid die boer arbeid met kapitaal ontneem het. Die boer moes nou eenvoudig

49. Soos blyk uit die Opgaafrol vir die distrik Uitenhage in 1826 (J. 374, die laaste beskikbare voor die Groot Trek), was daar 133 enkelinge of gesinne in die wyk Onder-Boesmansrivier. Slegs 33 persone het die 42 erfpagplase daar besit.

50. I.v.m. studies oor Karel Landman en Piet Uys het ek die beskikbare Uitenhaagse stukke deeglik gefynkam. Uitenhaagse transportstukke wat 'n basis van vergelyking in die Kaapse Kantoor van Aktes van die vroeë jare twintig tot die vroeë jare veertig bied, toon 'n taamlike skerp prysstyging van die jare twintig na die vroeë jare dertig. Dan, tydens die ontplooiingsjare van die Groot Trek, neig pryse slegs effens laer. Dit weerspieël vermoedelik sowel verbeterings daarop aangebring as die gesogtheid van grond aldaar. Nieteenstaande heelwat plase snel na mekaar in die mark kom, word daar ook 'n merkbare aanvraag gehandhaaf. Deurdat nuwe finansiële instellings (soos die „S.A. Fire and Life Assurance Co.") geld leen en kopers verder tot gunstige kredietvoorwaardes instem, is daar nie 'n merkbare skerp prysdaling in Uitenhage nie. Teen die vroeë jare veertig styg pryse daar weer skerp. Vgl. o.a. Transfers and Mortgages, 13–17 July 1838, vol. 18, nos. 81, 82, 83 en 84, *Wolvenkop;* 24–31 July 1838, vol. 19, II, no. 254, en 19–30 Mei 1848, vol. 15, no. 239, *Dekzelrivier;* 1–15 Sept. 1837, vol. 12, nos. 35 en 36, *Klipfontein;* 17–26 Oct. 1838, nos. 135 en 136, *Elandsjagt.* Kyk verder Muller, *Britse Owerheid,* p. 63 en noot 17.

51. C.O. 48/175: bylae in no. 71, D'Urban aan Glenelg, 9 Okt. 1837 (P.R.O.). Kyk ook H. M. Robertson, „The Cape of Good Hope and 'Systematic Colonization' " (in *The S.A. Journal of Economics,* vol. 5, no. 4, Des. 1937, p. 375).

sy behoefte aan genoeg en goedkoop grond bevredig. Ons moet dan bevind dat 'n gebrek aan grond 'n betreklik belangrike rol gespeel het om sommige Trekkers tot verhuising te beweeg. Die presiese gewig van grondhonger kan egter nie afsonderlik vasgestel word nie. Aan ander griewe (waarby nog stilgestaan sal word) was dit onafskeidbaar verbonde: die rol daarvan kan slegs in same- en wisselwerking met ander griewe bepaal word.[52]

'n Reeks regeringsmaatreëls het die heersende gebrek aan kapitaal in die Kolonie vererger. In die arm, jong land met 'n ongunstige handelsbalans, was daar betreklik min geld in omloop. Vandaar dat die jaarlikse betaling van noemenswaardige bedrae as erfpaggeld nie vir die Afrikanerboer maklik was nie. So is in die groot en ryk wyk Onder-Boesmansrivier van die distrik Uitenhage in 1826 nie eers £115 aan belastings betaal nie en net £12 aan kerkgeld.[53] Die blote feit dat die boer dikwels deur groot afstande van sy amptenare geskei was, het hom addisionele geldelike laste besorg. Uitenhaagse Boere het dan ook die uitgawes verbonde aan die skut van vee en die aangaan van kontrakte met naturelle as „een groote belasting" bestempel.[54]

Die vrystelling van die slawe het vir die Kolonie in die algemeen byna 'n £1¼ miljoen aan kapitaal in vloeibare vorm besorg. Alhoewel die Kaapse slawe op meer as £3 miljoen gewaardeer is, is sowat 80% van die slawe in die Kolonie gebore, waar hulle ook grootgeword het. Die eienaars het hul arbeidskragte dus hoofsaaklik teen onderhoudskoste geniet. Daar kan weliswaar nie gesê word dat 'n groot kapitale bedrag die Kolonie uitgegaan het nie,[55] nietemin is dit duidelik dat die Afrikaner-grensboer ernstig gegrief gevoel het oor die verlies aan kapitaal wat hom so berokken is. Die Afrikaners was by uitstek die slawebesitters, maar dit was die westelike Afrikaners wat die grootste aantal slawe gehad het. Inderdaad bereken Theal dat slegs 16% van die slawe in distrikte gewoon het waaruit 98% van die Voortrekkers gekom het.[56] Tog het die omstandighede waaronder vergoeding uitbetaal is, hewige

52. Kyk Van der Merwe, *Noordwaartse Beweging*, pp. 381–384 en Muller, *Britse Owerheid*, pp. 64–65. Vgl. o.a. hieronder die titelvoorwaardes ingevoer in dele van die distrik Somerset dat slawe-eienaars binne afsienbare tyd òf van hul grond òf van hul slawe moes afstand doen. L. C. Duly gee daaraan aandag in sy *British Land Policy at the Cape, 1795–1844*, Durham, 1968, op pp. 89–94, 115–116 en 128–129. Die koppeling van slawebesit aan grondbesit kan met vrug verder ondersoek word.
53. J. 374: Opgaafrol Uitenhage, 1826.
54. L.G. 281: Moolman en andere aan Siv. Kom., 26 Des. 1837, bylae in no. 36, pp. 157–158. In Oktober 1835 nog is die geweldig uitgestrekte veldkornetskap Tarka, met 'n bevolking van 2 908 siele, slegs deur een veldkornet bedien (Theal, *Em. Docs.*, pp. 63–64).
55. B. J. Liebenberg, *Die Vrystelling van die Slawe* (ongep. M.A.-verh., U.O.V.S.), pp. 193–199.
56. Dié persentasie geld slegs vanaf 1 Jan. 1836 tot 31 Des. 1839 (*History since 1795*, II, p. 271).

reaksies onder grensboere uitgelok. Aan hul versoek dat vergoeding tegelyk met die vrystelling van die slawe moes geskied, en daarby in die Kolonie self, is nie voldoen nie. Inteendeel, daar is bitter gekla dat twee keer geld inbetaal moes word vir sertifikate alvorens enige bedrag uitbetaal is. By die grensboere is twyfel opgewek of hulle ooit vergoeding sou ontvang. Onder dié omstandighede (en weer eens as gevolg van die groot afstande) het handelshuise en rondreisende agente dit nie moeilik gevind om boere te oorreed om hul eise spotgoedkoop vir handelsware in te ruil nie.[57] Goewerneur Napier self het die kommissie wat agente op die eise geneem het, op sowat 20% geskat.[58] Talle grensboere het dus in werklikheid slegs sowat een vyfde van die waarde van hul slawe ontvang, en met 'n gevoel van onreg, want die Kaapse amptenare het so lank gesloer dat die kompensasiegelde eers van Februarie 1837 die Kolonie begin inkom het. Dat kapitaal gevolglik gedurende 1837–1838 tydelik so volop geraak het dat 'n oorvloed van oorsese goedere ingevoer is en nuwe finansiële instellings ingestel is, het die grensboer se lot eintlik nie veel verbeter nie. Diegene van hulle wat nog nie getrek het nie, kon hulle plase nou miskien makliker verkoop en diegene wat reeds getrek het, kon miskien makliker kontantgeld van agente bekom om hulle trekke te finansier. Dit is baie twyfelagtig of die baie Trekkers wat voor Februarie 1837 verhuis het, enigsins in dié voorspoed kon gedeel het. Maritz, wat Graaff-Reinet in September 1836 verlaat het, het 'n persoonlike verlies van £908 gely; en Piet Uys, wat uit die distrik Uitenhage in April 1837 verhuis het, kla daaroor in Augustus aan D'Urban namens talle Voortrekkers.[59]

Die swaarste kapitaalverlies is ongetwyfeld deur die bykans onophoudelike reeks diefstalle deur die Hottentotte en Bantoes aan die grensboer berokken. Uit oorvloedige getuienis blyk dat talle inboorlinge binnekant die grense rondgedwaal en van die boer se vee gelewe het. Terselfdertyd het Bantoediewe selfs in vredestyd die grense oorgesteek en byna onophoudelik die kuddes van die boere verder uitgedun. William Hartley skryf in Julie 1836 uit die Tarka (waaruit Hendrik Potgieter sowat ses maande tevore getrek het) aan siviele kommissaris D. Campbell aangaande die groot skade wat die boere byna daagliks deur rondlopende Tamboekies (Thembus) en Xhosas berokken word. Solank „marauders . . . are permitted to traverse the Country unmolested, we do not expect that our property will be safe". Dit is „the principal cause why so many of the Farmers are leaving this frontier and unless some means be adopted for

57. L.G. 493: no. 74, Hart aan Stockenstrom, 1 Feb. 1837; Theal, *Em. Docs.*, pp. 5–14, 72 en 95.
58. C.O. 48/191: Napier aan Glenelg, 18 Mei 1838 (P.R.O.).
59. Acc. 519: D'Urban Papers, III, no. 21; C.O. 5979: Cape of Good Hope Blue Book, 1837, pp. 44–45; Thom, *Gert Maritz*, pp. 68–69. Daar behoort verder ondersoek te word in hoeverre van die kompensasiegeld, uitbetaal desnoods in goedere deur sakebewuste agente, heelwat van die Voortrekkers sedert Februarie 1837 juis in staat gestel het om hulleself beter gereed te maak en uit te rus vir hul lang reis.

the protection of property, many more will certainly remove". Die slawevrystelling hier is van min belang, maar „the insecurity of their property", beklemtoon hy, is die duidelik waarneembare oorsaak van die trek.[60] Nog 'n Engelssprekende het in Augustus 1837 van die Oranjerivier getuig dat baie persone wat voorheen nie sulke planne gekoester het nie, nou wil trek. Aan hom is algemeen meegedeel die eintlike oorsaak, van die Visriviermond tot by die Oranjerivier is *„the very insecure measures adopted by the Lieutenant-Governor for the protection of property and the impunity with which the natives residing over the boundary may commit depredations, and all kinds of excesses upon the white inhabitants.*"[61] Hierdie onophoudelike, ruïnerende verliese op die grense word vier maande later deur 'n naamlose persoon, wat deur *De Zuid-Afrikaan* beskryf word as voorheen een van die eerbaarste en rykste Uitenhaagse boere, van oorkant die noordgrens treffend geskets: „Wat hebben die grensbewoners van tyd tot tyd niet van de Kaffers te verduuren gehad . . .? Ik heb het Britsche Gouvernement gedurende vele jaren, sedert 1811, met de grootste wakkerheid en zonder het minste loon, als burger gediend. Ik heb met myne handen gearbeid, en getracht myn huisgezin fatsoenlyk optebrengen; en toen ik my in den toestand bevond om zulks te doen, kwamen de Kaffers en beroofden my van álles, zoals het geval was in 1819 en wederom in 1834. By den laatsten inval heb ik slechts 5 ossen en 7 kalven overgehouden, en geen enkelde koe hebben de Kaffers my overgelaten, uit de 74 melkkoeijen, van het beste vaderlandsche ras, en welke elk Rds. 50 waard waren. Wat is my derhalwe over gebleven, na vele jaren arbeids en gezwoegs? Letterlyk niets!"[62]

Vir die Oosgrensboere was die Sesde Oosgrensoorlog duidelik die hoogwatermerk van hulle kapitaalverliese. Dit was nie net die enorme verliese wat as gevolg van onvoldoende beskerming in die inval self gely is, wat die boer se kapitaal verteer het nie. Sy owerheid het voorrade, waens, beeste en perde vir die oorlogspoging opgekommandeer. Hiervoor is in die reël nie vergoeding betaal nie; en waar dit wel gedoen is, is dit lank vertraag en tog nog as onvoldoende beskou.[63] In Februarie 1836 rapporteer veldkornet Van Wyk uit Cradock aan die siviele kommissaris van Albanie: „It is now a year that the Burgers are plauging (*sic*) me for the payment, many of whom I am personally aware are in indigent circumstances and who should they not be enabled to pay their debts will be prosecuted according to Law."[64]

Die groottotaal van die kapitaalverlies met die Sesde Oosgrensoorlog gely, is op meer as £290 000 gestel. Slegs £15 801 is voorsien om die boere weer

60. L.G. 420: kopie gedateer 1 Julie 1836, pp. 77–78.
61. Chase, *Natal Papers*, I, p. 102. Kursivering deur Chase.
62. *De Zuid-Afrikaan*, 16 Feb. 1838; afgedruk, met onbelangrike wysigings, in Preller, *Vm.*, VI, pp. 4–5.
63. Acc. 519: D'Urban Papers, II, no. 17 en III, no. 21.
64. Ay. 8/87: Misc. Letts. Received, 1836, 2 Feb. 1836, ongenommer.

op die been te bring.[65] Engelssprekende Thomas Robson het op 3 Maart 1836 aan D'Urban geskryf dat hy die geplunderde boere besoek het en bygevoeg: „I . . . assure you that they are in a most deplorable condition, having nothing to subsist upon, and in many cases are actually starving . . ., and if some means are not shortly made use of to relieve them I certainly am afraid there will be very bad work."[66] Wat sake vererger het, was dat vergoeding aanvanklik in die vooruitsig gestel is, maar tog nie toegeken is nie. Toe die boere stellig verwag het dat die agterstallige belastings van die oorlogsjare afgeskryf sou word, en selfs dít nie van owerheidsweë vergun is nie, het hulle baie skerp gereageer.[67] Soos duidelik blyk in die geval van Olifantshoek in die distrik Uitenhage, het die swaar kapitaalverlies deur die Sesde Oosgrensoorlog meegebring, ongetwyfeld 'n uiters vername rol in die veroorsaking van die Groot Trek gespeel.

Soos in die meeste pionierslande was daar ook in die Kaapkolonie 'n chroniese arbeidsgebrek. Aanvanklik is die inboorlinge onproduktief bevind, en die aankoop van slawe het veel kapitaal geverg. 'n Beter opleiding en beheer oor kinders met die gemengde bloed van Hottentotte en slawe is deur die inboekstelsel verskaf. Mettertyd is ontstamde inboorlinge, groot en klein, deur die landswet en landsgebruike al meer as arbeiders in die blanke gemeenskap ingeskakel. Die vryheid van die inboorling is beperk, maar die Blanke diensheer is van 'n beter gehalte arbeider verseker. Kort voor die Groot Trek is dié patroon van arbeidsvoorsiening deur die Britse beleid drasties gewysig. Slawe-eienaars het veel minder gebruik van hul slawe gehad en het hewig teen die slawe-wetgewing geprotesteer. Die inmenging met die slawe deur die Slawebeskermers, byvoorbeeld, is deur 'n beampte, W. Smith, as 'n hoofoorsaak van die Groot Trek bestempel.[68]

Teen 1828 het die Blanke diensheer deur Ordonnansie No. 50 reeds baie van die voordele van die inboekstelsel ingeboet. Benewens dié verlies aan arbeid

65. Volgens die mening van die Onderstandskommissaris van die regering is die verlieslyste sowat een derde te hoog opgegee. Kyk Hudson aan Regeringsekretaris, 27 April 1836, in L.G. 13: Govt. Com., General Statement, 1835–1836. Vir besonderhede van die byna 3 000 eise vgl. L.G. 14–44: Govt. Com., 1835–1836.

Daar moet rekening mee gehou word dat, deur die aangaan van talle militêre kontrakte en die aankoop van groot hoeveelhede voorrade benodig vir oorlogvoering, weer groot somme deur die militêre kas in die Kolonie ingepomp is. Dit het o.a. prysstygings tot gevolg gehad wat op hul beurt die Oosgrensboere wat vee en landbouprodukte te verkoop gehad het, bevoordeel het. Onder na-oorlogse toestande het die baie verarmde boere dit nou egter moeiliker gevind om weer op hul plase op die been te kom.

66. Theal, *Em. Docs.*, p. 97.

67. Kyk bv. C.O. 6088: no. 899, 11 Maart 1836 en Theal, *Em Docs.*, Somerset aan D'Urban, 20 Nov. 1835, p. 81.

68. Aan D'Urban, 2 April 1843, D'Urban Papers, II, no. 17. Vir meer besonderhede oor aspekte van arbeidsgebrek vgl. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 69–72.

is ook die aantal vry gekleurde arbeiders en die heer se beheer oor hulle ingekort. Die toenemende aantal sendingstasies het steeds meer Hottentotarbeiders gelok. Die vry Gekleurde is deur Ordonnansie No. 50 volkome van sy pligte as gedwonge arbeider onthef. Vir alle kontrakte langer as een maand met sy bediende gesluit, moes die boer na 'n klerk of vrederegter reis om dit te laat beskryf, en na 'n jaar moes dit herhaal word. Terselfdertyd is die passtelsel afgeskaf, wat beteken het dat landlopery nie meer 'n oortreding was nie.[69] Binne enkele jare is 'n sosiaal-ekonomiese ommekeer in die Kolonie teweeggebring: in die filantropiese poging om die arbeider volkome op gelyke voet met sy meester te stel, is van laasgenoemde te veel mag weggeneem. Gevolglik was die beheer van die heer oor sy arbeider tussen 1828 en 1842 losser as waarskynlik ooit tevore of ooit daarna. Nie alleen is die pligte van die diensnemer nie behoorlik omskryf nie, maar voldoende voorsiening is ook nie vir strafuitoefening gemaak nie. Arbeiders sou hul pligte kon verwaarloos, hul werkgewers se eiendom skade kon berokken en verskillende vorms van verset kon openbaar, sonder dat wetlike stappe maklik gedoen sou kon word.[70] Beheerde, produktiewe arbeiders het nou landlopers geword, sowel as 'n baie ernstige belemmering vir alle boerderybedrywighede. Toe aan 'n konsepwetsontwerp teen rondlopery, vroeg in 1834 opgestel, nie deur die Britse regering wetsgeldigheid verleen is nie, en daarby nog veldkornette wat dit reeds begin toepas het, ontslaan is, het 'n heftige boerereaksie gevolg.[71]

Uit baie en wyd uiteenlopende oorde kry ons getuies om te bevestig, nie slegs die chroniese arbeidsgebrek nie, maar die ommeswaai van dié vraagstuk in 'n boerdery-ontwrigtende rondlopersprobleem. Die Wesleyaanse sendeling W. B. Boyce het in ongeveer 1836 bereken dat van die sowat 32 000 vry Gekleurdes in die Kaapkolonie 8 000 of 10 000 sonder vaste werk oor die land rondgeswerf het.[72] Twee jaar later skryf Napier aan Glenelg dat Luitenant-goewerneur Stockenstrom erken dat landlopery bestaan en die Goewerneur voeg self daarby „and it is within my own knowledge and observation that it does exist in an alarming degree".[73] Die goed opgevoede Engelssprekende boer J. Collett rapporteer in September 1836 uit die omgewing van Fort-Beaufort aan die Luitenant-goewerneur: „The principal grievance, of the Farmers in my Neighbourhood, is . . . their having to support such incredible numbers of Hottentots, Bechuanas and Fingoes, that daily vagabondize the Country, and I do myself declare that at no period within the last fifteen years have I ever

69. Eybers, *Sel. Const. Docs.*, pp. 26–28.
70. Ordonnansie No. 1 van 1841, deur die Imperiale regering in 1842 goedgekeur, het hierdie leemtes aangevul.
71. G.H. 1/21: no. 1524, Aberdeen aan D'Urban, 11 Maart 1835. Vgl. die reaksies in 1834 in die pers, veral in *De Zuid-Afrikaan* van 16 en 30 Mei, 18 en 25 Julie, 8, 15 en 22 Aug., 5 Sept. en 10 Okt.
72. *Notes on South African Affairs from 1834 to 1838* (1839), p. 119.
73. G.H. 23/12: no. 40, 22 Junie 1838, p. 104.

seen them in such numbers as they are at present, . . . 10 or 15 Idle vagabonds in a day . . ."[74]

Dat die grensboere in 'n belangrike mate deur „onze geprivilegeerde reizigers, de landloopers"[75] tot trek beweeg is, is uit baie dele van die Kaapkolonie beklemtoon. J. Bodenstein skryf bv. in *De Zuid-Afrikaan* uit Beaufort-Wes in Oktober 1837: „Wanneer, myns dunkens, Doctor Philips gezindheid niet wordt beteugeld, geen vagebonds wet wordt daargesteld, . . . zal het verhuizen of vertrekken nimmer ophouden."[76] Namens inwoners van Winterberg en Koonap het Retief aan sy siviele kommissaris die jaar voor sy vertrek die verskillende fasette van die, vir die grensboer, tergende arbeidsprobleem, saamgevat: „The increasing insubordination and desertion of these manumitted slaves, now Apprenticed labourers, and others of the Colored Classes, on entering into service, are other grievances of great magnitude, . . . the great distance of the seat of magistracy from their habitations . . . has a powerful effect in producing this insubordination, it being impossible that the masters for every offence . . . can undertake a journey of 2 or 3 days . . . The only alternative is they are deprived in most cases of the services of their Servants, and which in the present distressing times cannot fail to have a most prejudial (prejudicial?) effect upon their Agricultural pursuits in general." Aan die einde van die brief word dit duidelik gestel dat, tensy die boer deur die aansuiwering van die arbeidsgebrek, o.a., in staat gestel word om 'n lewensbestaan te maak, hy sy plaas sou moes verlaat.[77]

Hoe ernstig die diepgaande verstoring van die tradisionele verhouding tussen meester en arbeider die Afrikaner in sy strewe om 'n fatsoenlike bestaan getref het, is deur die Volksraad van die Republiek Natalia in 1842 aan goewerneur Napier verduidelik. Die Volksraad toon aan dat die Kolonie oopgestel is „voor rondswervende Vagabonden, die in eene werkelooze woeste levenswyze verkeerden en van de kudden en andere eigendommen van den . . . boer leefden, waardoor de boer zelf van arbeiders ontbloot, of indien hij ze al had van alle noodiege gezag ontstooken was . . . hem den moed geheel ontnoomen werd, zo dat hy . . . de donkerste vooruitzigten had."[78]

Benewens die gebrek aan grond, kapitaal en arbeid wat dit vir die Afrikanerboer baie moeilik gemaak het om 'n bestaan te vind, is hy nog verder op stof-

74. L.G. 493: no. 5, 17 Sept. 1836.
75. Gebruik in anonieme brief uit Graaff-Reinet, 23 Januarie 1838, *De Zuid-Afrikaan*, 16 Feb. 1838.
76. *De Zuid-Afrikaan*, 8 Des. 1837.
77. Aan Campbell, 11 April 1836, in Ay. 8/87: ongenommer, Misc. Letts. Received, 1836. Vgl. dr. W. Robertson se brief aan J. Fairbairn, 13 Maart 1836, waarin hy rapporteer dat Swellendamse boere bevrees is dat hulle nie meer bediendes sal kan bekom na die finale vrystelling van hul slawe nie (Dreyer, *Die Kaapse Kerk en die Groot Trek*, p. 7).
78. *Notule van die Natalse Volksraad . . . , 1838–1845* (J. H. Breytenbach red.), p. 392.

like gebied getref deur 'n algemene onbestendigheid en onveiligheid in die grensdistrikte. Veral in die dertigerjare sou dit hewige reaksies van sy kant uitlok.

Oor sy grondbesit was daar groot onsekerheid. Sy grond is dikwels so verkeerd opgemeet dat bure oor grense tussen plase rusie gemaak het. Groot dele van die Oosgrensdistrikte moes heropgemeet word, nadat eers jare van onsekerheid deurgemaak was. Na die ontslag van die landmeter Azerond het byvoorbeeld geblyk dat die betrokke boere reeds vir die foutiewe opmetings deur hom gemaak, betaal het, met gevolglike onsekerheid oor die suiwerheid van die regering se bedoelings en beleid.[79] In ander gevalle, waar die opmetings korrek was, is die boer se kaart en transport dikwels eers lank daarna aan hom besorg. So skryf die siviele kommissaris van Somerset op 10 Oktober 1837 aan Hudson dat J. J. Durand 'n geruime tyd tevore die plaas *De Plat* aan Louis Tregardt verkoop het. Tregardt het dit verkoop aan J. M. de Beer, wat dit weer aan B. D. Bouwer verkoop het. Eers op 11 Maart 1837 het die transport, uitgemaak in naam van Durand, in Somerset aangekom.[80] Uit Tregardt se dagboek weet ons dat hy op daardie dag reeds besig was om vee te ruil in die verre Soutpansberg. Onbekwame, lakse beamptes het heelwat bygedra tot die gevoel van onsekerheid en onbestendigheid wat onder die Oosgrensboere posgevat het. Soos ds. Taylor, predikant van Cradock, dit in 1836 verduidelik het, was dit hierdie gevoel van onsekerheid wat boere laat huiwer het om langtermyn-verbeterings aan te bring en hulle sodoende stewiger op hul plase te vestig.[81]

In dele van die sentrale sektor van die Oosgrens, soos in die wyk Oos-Rietrivier (waar Louis Tregardt en sy seun Karel voor hul trek gewoon het), het die Britse owerheid grondbesit gekoppel met slawevrystelling. Soos die Britse Setlaars nie daar slawe mog besit nie, so is bepaal dat ook die Afrikanerboere daar binne afsienbare tyd van hulle slawe moes afstand doen; anders kon hulle nie hul plase behou nie. Later sal aangetoon word hoe mobiel Louis Tregardt, die eienaar van tien slawe, hier geword het.[82]

79. S.G.O. 50: Land Board, Reports upon Lands, 1834–1851, no. 31, W. F. Hertzog se verslag, 29 Jan. 1842; S.G.O. 1/2/1: Letts. from Civ. Comrs. Eastern Province, A-C, 1824–1859, Campbell aan Hudson, 18 Nov. 1836 (albei voorlopige bandnommers); J. C. Visagie, *Willem Fredrik Hertzog, 1792–1847* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1971), pp. 199–201.

80. L.G. 266: no. 60, pp. 98–99. Vgl. ook C.O. 2742: no. 42, Campbell aan Waarn. Regeringsekr., 28 Junie 1833; en Franken, *P.R.*, pp. 389–390.

81. L.G. 495: no. 1, aan Regeringsekretaris, 20 Mei 1836.

82. Somerset East 9/2: Lêer Memorials, 1826–1907, ongenommerde, ongedateerde memorie, onderteken deur veldkornet P. R. Erasmus, Louis Tregardt, Hans de Lange en ander inwoners van die Veldkornetskap Oos-Rietrivier; C.O. 8460: no. 37, ongedateerde (1827) memorie, onderteken deur veldkommandant J. J. Durand, provisionele veldkornet Louis Tregardt en 121 ander inwoners van Oos-Rietrivier. Vgl. ook Duly, *British Land Policy at the Cape*, pp. 89–94, 115–116 en 128–129.

Uit baie oorde van die Oosgrens kry ons getuienis dat die Afrikaner-grensboer se gevoel van onsekerheid deur sy onbekendheid met die wette, regulasies en maatreëls van sy owerheid, aansienlik verhoog is. Sommige veldkornette het nie die regeringskennisgewings en proklamasies wat hulle as nuwe instruksies moes bekend maak, ontvang nie. Vir heelwat burgerbeamptes was die draagwydte van sekere maatreëls in die regeringskoerant glad nie duidelik nie; terwyl sekere hoëre beamptes te laks was of nie daartoe in staat was om hulp te verleen nie. Waar die amptelike burgerleiers nie behoorlike inligting kon voorsien nie, sou dit vanself spreek dat gewone grensboere kon verklaar „we leave the Colony because we know of neither Government nor Law . . . the Law never reaches us except to fine or otherwise punish, often for acts which we did not know to be wrong. Our Field Cornets can give us no assistance as they are as much in the dark as ourselves. We are like lost sheep".[83] In November 1835 het kolonel Somerset aanbeveel dat regeringsinstruksies aan die boere verduidelik behoort te word; as die oogmerke van die regering opgehelder word, sou „feelings of anxiety in many cases excited by matters which they do not fully comprehend", gekalmeer kan word.[84]

Uit baie Oos- en Noordoosgrensdistrikte kry ons getuienis dat inboorlinge, veral van buite die Kolonie, die eiendomme en lewens van die plaasbewoners bedreig. Onafgebroke veeverliese skep 'n atmosfeer van chroniese onsekerheid oor die toekoms. In 1836 gee veldkommandant Van Wyk uit die Tarka as 'n oorsaak van die Groot Trek aan „dat gekleurde uit landers sowel te paart als met draag ossen en te voet bij grote en klyne partyen van de een tot den ander plaats omdoolt . . . waar door bewoonders der grensen niet aleen en levens gevaar gesteld ben maar sodanig van hun goet beroof datse ten laatsten van honger moet vergaan, en geen magt hep sulks tegen te gaan".[85] Twee jaar later kla 'n boer uit die distrik Beaufort-Wes dat daar om dié rede reeds baie Boere getrek het. Dit is onmoontlik om dit daar langer uit te hou: „daar mijn Plaats door de Kaffers Vhee beset is; . . . Beesten Paarden Bokken en Schapen . . ."[86] Oor die chronies onrustige Olifantshoek, op die uiterste suiderflank van die Oosgrens, skryf die Engelssprekende Walter Currie in April 1836 aan D'Urban dat die Afrikanerboere min hoop het vir die toekoms: „one said that in his father's lifetime and his own they had been 5 times clean swept out by the Kaffirs, . . . that for protection, the future would be like the past, indeed he thought they were worse off than fifty years ago; in those old times when they were robbed they redressed themselves, but now their hands were

83. G.H. 8/1: no. 34, Stockenstrom aan D'Urban, 25 Okt. 1836. Kyk ook D'Urban Papers, IA, no. 1, Conf., D'Urban aan Campbell, 17 Nov. 1835; Ay. 8/85: alles ongenommer, ds. J. Taylor aan Campbell, 14 Okt. 1834; Franken, *P.R.*, pp. 288–293.

84. Theal, *Em. Docs.*, p. 77.

85. L.G. 493: no. 4, aan Luit.-goewr., 16 Sept. 1836.

86. B.W. 9/51: Letts. Rec., 1830–1846, D. de(?) Wit aan veldkornet C. de Clercq, 30 Aug. 1838.

tied while the Kaffirs were loose."[87] Selfs Currie sien geen ander raad as om te trek nie. So 'n „continued yearly loss and harassment by interior and exterior plunderers . . .", voeg hy by, „must crush the energies of any people."[88]

Onder die Afrikanerboere het daar ook 'n basiese wantroue in die Britse regering ontwikkel oor die vraag of die regering hulle wou en kon beskerm. Die beplanning van 'n burgermilisie om die grense beter te kan beveilig, is dadelik met skerp wantroue bejeën. Hieroor kry ons 'n hele paar onafhanklike getuies, van Louis Tregardt later in Lourenço Marques, tot vername Oosgrensbeamptes soos Stockenstrom en Campbell.[89] Die ernstige bedenkinge van die boere teen die milisie was daarop gegrond dat hulle bevrees was dat nuwe militêre pligte hulle baie besig sou hou, hul landbou- en veeteeltbedrywighede sou onderbreek, en veral dat dit hulle sou verplig om so lank uithuisig te wees dat hul gesinne onbeskermd aan die talle grensgevare blootgestel sou wees. Hulle was arm aan geld en bediendes; derhalwe moes hulle persoonlik oor hul verminderende veestapel toesig hou. Die nuwe milisieplanne net na die helfte van 1835 het hulle bereik toe die pas ervare oorlogsontberings nog heel vars in die geheue was. Vir die boere het dit dus geskyn asof die nuwe militêre eise wat aan hulle gestel sou word, die lewe van hul gesinne en hul stoflike welvaart te veel aan gevaar gaan blootstel.[90]

Deur twee ordonnansies wat gedurende 1833-1834 die aankoop en vervoer van buskruit in die grensdistrikte streng beperk het, is die indruk by die grensboer gewek dat hy nie met buskruit vertrou word nie. Die owerheid se oogmerk was om die besonder winsgewende smokkelhandel in buskruit doeltreffender teen te gaan. Omdat die Witman se vuurwapen so opvallend beter was as die assegaai van die Bantoe, het laasgenoemde daarvoor beeste en ivoor ver bo sy koloniale handelswaarde aangebied. Blanke grensbewoners wat onmiddellike stoflike gewin bo die langtermyn-belange van hul gemeenskap gestel het, was bereid om die aanbiedinge te aanvaar. Nie slegs om koloniale verdediging te bevorder nie, maar ook om nog verdere bloedvergieting deur middel van die verspreiding van vuurwapens onder die buitekoloniale inboorlinge te

87. Theal, *Em. Docs.*, p. 114 (26 April 1836).

88. *Ibid.*, p. 117.

89. *Dagboek van Louis Trigardt* (Preller-ed.), p. 176; L.G. 230: Campbell aan Kaapse Regeringsekr., 25 Maart 1836, pp. 235–242; Stockenstrom, *Autobiography*, II, pp. 59, 62 en 73. Vgl. verder Preller, *Vm.*, I, p. 114 (getuienis van J. H. Hatting, Sr.).

Prof. J. S. Galbraith sien nie die eintlike beswaar van die grensboer hierteen raak nie. In sy *Reluctant Empire* skryf hy dat, terwyl D'Urban nie oor voldoende troepemagte beskik het om orde in die grensdistrikte te handhaaf nie, „the perverse Boers, while they complained of lack of protection, violently opposed the suggestion that they be enrolled in a militia" (p. 180).

90. L.G. 54 en 55 verskaf die werklike lyste van name van die burgermilisie soos voorsien deur die plaaslike beamptes aan die owerheid. Vertragings met die instuur van die lyste, asook hul onvolledigheid, blyk ook hier.

bekamp, is streng maatreëls ontwerp.[91] Alhoewel die uitvoer daarvan nie geslaag het nie, het die feit dat die maatreëls nou juis in 'n tyd van na-oorlogse onrus sterker toegepas is, op die veldkommandante en veldkornette (die grensboerleiers) 'n bevreemdende indruk gelaat; en dit is gou op die grensboer oorgedra. Dat die owerheid hom moontlik nie in staat wou stel om genoeg van dié artikel, so essensieel vir sy verdediging, te bekom nie, het beslis die Boer se agterdog gewek.[92] Die ouer grensboere het weer gedink aan die rampspoedige tyd van Maynier se bewind, toe hulle met min regeringshulp teen die Bantoe en die Hottentot moes veg.[93]

'n Olifantshoekse boer wat nie self getrek het nie, skryf in Augustus 1837 dat 'n berig dat Stockenstrom Kafferstamme toegelaat het om hulle wes van die Visrivier te vestig „Eene angstvaliigheid" onder die inwoners daar veroorsaak het, in so 'n mate dat van die ou inwoners nou ook wil trek „van wegens de Onvyligheid dezelve". Dié boere sê „datze niet Langer en Zo Een vrees ken verkeere".[94] Die missive van Glenelg waarin hy die grensboere vir die Sesde Oosgrensoorlog geblameer het, het, soos blyk uit die latere president Boshof se brief in *The Graham's Town Journal,* hul vertroue geskok. Boshof vra: „. . . what was now wanting to confirm the suspicions which they had long entertained, that the total ruin or annihilation of the white population would be looked upon with indifference . . . Bitter were the complaints of many of the emigrants at Natal on this head; . . . What confidence would we longer have in such a Government?"[95]

As grensverdedigingstelsel het die boere die verdrae wat met die Xhosahoofde gesluit is, basies gewantrou. 'n Nuwe en verwoestender oorlog is stellig verwag, en dan sou die boer dit nie meer durf waag „zyn huisgezin en zyne bezittingen alleen te laten, om ter verdediging van anderen behulpzaam te zyn". Die een sou hier en die ander daar moet sneuwel – so skryf 'n naamlose

91. Ordonnansies No. 101 van 11 Nov. 1833 en No. 7 van 3 Des. 1834, afgedruk in *Statute Law of the Cape of Good Hope, comprising the Placaats, Proclamations and Ordinances* . . . , Kaapstad, 1862, pp. 352–364. Vgl. verder Acc. 519 (17) D'Urban se „Memorandum for the Civil Commissioner for Albany & Somerset", 7 Julie 1835, pp. 15–16.
92. Theal, *Em. Docs.*, p. 91; Muller, „Waarom die Groot Trek geslaag het", p. 5.
93. Dat ouere grensboere in nuwe krisistye na drie dekades in die 19de eeu nog aan die ontroerde tye van Maynier en Bresler gedink het, blyk o.a. uit C.O. 2735: ongenommer, Campbell aan Bell, 10 Feb. 1832. Dit was toe dat die grensboere gevoel het dat hul owerheid met hul Nie-Blanke vyande saamgespan het. Oud-landdros Bresler self het die tye ook nog in herinnering geroep toe hy in later jare op Rondgang sy tafelgeselskap wou vermaak met 'n beskrywing „of the ludicrous revolutionary scenes". Kyk C.O. 373: no. 47, Stockenstrom aan Bell, 21 Okt. 1830, p. 407 (mnr. J. C. Visagie het my laasgenoemde verwysing verskaf).
94. L.G. 279: J. A. Rens aan Siv. Koms. Uitenhage, 10 Aug. 1837, bylae in no. 169, 11 Aug. 1837.
95. Brief van 17 Feb. 1839, in Bird, *Annals,* I, pp. 508 en 509.

korrespondent in *De Zuid-Afrikaan* – „daar het niet in de magt des Gouvernements is, om met al deszelfs troepen, hen te beschermen; en dit schynt my toe de *voornaamste beweegreden by de vrouwen te zyn* . . ."[96]

Die kumulatiewe uitwerking van al die elemente wat onsekerheid en onveiligheid veroorsaak het – onbestendigheid van grondbesit, onbekendheid met die landswette, onafgebroke vee- en ander verliese, en wantroue aangaande die wil en vermoë van die owerheid om die grensboer doeltreffend te beskerm –, het 'n atmosfeer van chroniese onrus geskep. Soms het dit in vooruitgeskowe gebiede in paniek oorgegaan, soos G. Jarvis, 'n „Commissionary to the Burgher Force", in die kritieke maand Januarie van 1836 oor die Visrivierstreek getuig: „An extraordinary feeling of panic . . . seemed to pervade the minds of many of the inhabitants . . ." Berigte van betreklik onbelangrike insidente, voeg hy by, „have diffused a general panic throughout nearly the whole of this extensive field-cornetcy. I heard of several who were preparing to move immediately, . . . it appeared to me that they dwelt with an almost gloomy foreboding upon circumstances which, in happier times, would have been laughed at or unnoticed."[97]

So 'n atmosfeer van paniek in uitgestrekte, afgeleë grenswyke sou 'n vrugbare aarde bied vir propageerders van die trekgedagte. Juis in die vroeë maande van 1836 was daar aanduidings dat die eerste bekeerlinge tot die trekgedagte naarstig gepoog het om in wyer kringe hul oortuiging te laat posvat dat grensonsekerheid slegs deur 'n konkrete, positiewe trekdaad beëindig kon word.[98] So sou die trekgedagte begin ontvlam in die trekdaad.

96. Brief gedateer 23 Jan. 1838, in *De Zuid-Afrikaan*, 16 Feb. 1838. Kyk ook J. Boshof se getuienis in Bird, *Annals*, I, pp. 509–510.

97. *I.B.*, no. 503 (1837), p. 338, verslag van Jarvis, 12 Jan. 1836.

98. Kyk Hoofstuk IX.

VI Oorsake van Die Groot Trek

„Imperialism scattered the revolutionary seeds of Western civilization in haphazard fashion over the surface of the globe and started them on the first phases of their growth. Its most important result, ironically enough, was to rouse against itself the nationalisms – and in some instances even to create the nations – which worked to make its continuance impossible."
R. Emerson, *From Empire to Nation,* Cambridge, Mass., 1962, p. 20.

„Gij hebt, ô Kaapsche Boer! u dus ten lange . . . . . . *leste,*
Onttrokken aan uw land en oude Riebeeks . . . . . . *veste,*
Geen ingang vond uw klagt, geen luist'ring uw . . *gebed,*
Gij werdt door Kaffertuig van goed en bloed . . . *ontzet.*
Gij wist in uw gemoed, 'geene uitkomst was te . . *hoopen, . . .*"
„De Uitgewekenen van Port Natal", in J. Suasso de Lima, *Nieuwe Gedichten,* Kaapstad, 1840, p. 174.

„We hope it will not be said . . . that we deserted our Government but that our Government deserted us in not affording us that protection which alone binds a people to it."
J. D. Nell en andere in wyke Visrivier, Koonap en Winterberg, vermoedelik in 1840, pp. 149–150, no. 835 in L.G. 535.

Die Afrikanerboer is ook op geestelike gebied diep deur die Britse beleid geroer. Alhoewel ons tussen geestelike en stoflike terreine onderskei, het hulle (soos in hierdie hoofstuk sal blyk) dikwels baie nou by mekaar aangesluit. In die breë moet twee geestelike strominge ondersoek word: die gelykstelling van die Blanke met die inboorling en daarna die gebrek aan selfregering.

Ons het reeds daarop gewys dat, terwyl die filantrope daarna gestrewe het om differensiasie tussen Blank en Nie-Blank af te skaf, dit om finansiële oorwegings nie moontlik was om dit baie kragtig deur te voer nie. Die mate waarin gelykstelling wel toegepas is, het die Afrikanerboer in sy siel geraak, want differensiasie tussen Blank en Nie-Blank was in minstens drie vername verskille gewortel.

Die godsdiensbewuste Afrikaner wat getrou sy Bybel gelees het, het vroeg reeds op godsdienstige gronde 'n verskil gemaak tussen die Nie-Blanke Heiden en die Blanke Christen. Dit het 'n inherente deel van sy bestaanstryd as grensboer geword. Dat sy God in sy stryd aan sy kant gestaan het, het 'n inspirasie aan die grensboer verleen om te volhard. Teen die uitgang van die agtiende eeu is die benamings „Christen" en „heiden" as sinonieme vir Blanke en Nie-Blanke deur die Afrikaner gebruik.[1] Dit is egter nie raadsaam om op

1. Vgl. verder Muller, *Britse Owerheid,* p. 76.

grond van enkele voorbeelde te sterk te veralgemeen nie. Goewerneur Janssens verneem van 'n grensboer wat die Hottentotte as die vervloekte afstammelinge van Cham beskou, en sy verdere gevolgtrekking is: „dus ter dienstbaarheid en mishandeling door een almagtigen God zijn gedoemd".[2] 'n Moderne sielkundige wat ook 'n historiese studie daarvan gemaak het, waag die verklaring dat die grensboer sy beweerde reg om oor die heiden rondom hom gesag te voer, op godsdienstige gronde gebaseer het. „They fell outside the pale," lui MacCrone se stelling, „and their claims, therefore could never compete on equal terms with those of the Christian group. The idea that Christians and non-Christians were, in any sense, equal, even before the law, or that an offence by a Christian against the person or property of a non-Christian should be taken as seriously or be dealt with as vigorously as a similar offence by a non-Christian, was entirely foreign to frontier mentality."[3]

Die fisiese verskille tussen die Europese en inboorlingrasse was 'n verdere grond waarop differensiasie gebaseer is. Van die opvallendste verskille is die kleur van die vel en die voorkoms van die hare. In 1788 reeds kom ons 'n geval teen waar burgers geweier het om onder 'n korporaal te dien „vermits denselven Swartagtig van Couleur, en van Heydenen afkomstig zou zyn."[4] Die hoë amptenaar W. S. van Ryneveld verduidelik in 'n memorandum oor toestande in die Kolonie net voor die eerste Britse verowering daarvan dat die burgers van Kaapstad en omgewing in ses militêre eenhede („companies") verdeel is, maar dat enige jare tevore alle „bastards and mistiches" in 'n aparte eenheid gegroepeer was.[5]

'n Sosiale klasseverskil was die derde komponent van ongelykheid tussen Blank en Nie-Blank. In die oë van die Afrikaner was daar dikwels 'n groot gaping tussen die meester en sy bediende, die slaaf of Hottentot. Dat die gebruik van die woorde „baas" en „meid" in die jare sewentig van die agtiende eeu in hul huidige betekenis posgevat het, dui daarop dat dié maatskaplike verskil toe reeds aan die Kaap ingeslaan het. Om as werknemer op te tree, het in baie gevalle beteken dat die persoon hom tot die slawe of Hottentotarbeidersklas verneder het. Die skeepskaptein De Jong verklaar kategories dat weinige Blankes „zullen een hand aan den landbouw slaan of den arm in het pakhuis gebruiken; 't is slavenwerk! waar zijn de slaven voor? is het andere woord."[6]

2. Sien Janssens se brief aan De Mist uit Algoabaai op 12 Mei 1803, in *Bel. Hist. Dokt.*, III, p. 219. Daar moet in ag geneem word dat Janssens nou nog sterk onder filantropiese invloed was.
3. *Race Attitudes in South Africa, Historical Experimental and Psychological Studies*, Londen ens., 1937, p. 127.
4. Aangehaal deur MacCrone, p. 133.
5. Theal, *R.C.C.*, I, p. 249.
6. C. de Jong, *Reizen naar de Kaap de Goede Hoop, Ierland en Noorwegen, in de jaren 1791 tot 1797*, Eerste Deel, brief gedateer 20 Des. 1792, Haarlem, 1802, pp. 134–135. Kyk ook *ibid.*, brief gedateer 20 Januarie 1793: „Maar geene ambachtslieden werken.

Die ingewikkelde verhouding tussen die Afrikaner-grensboer en die Nie-Blanke het dwarsdeur die agtiende eeu en die vroeë negentiende eeu uitgekristalliseer; en uiteindelik was dit die grondslag waarop die hele maatskaplike struktuur van die Oosgrensgemeenskap gerus het, en in so 'n mate dat dit daarsonder nie as 'n Europese gemeenskap kon voortbestaan nie.

Uit briewe van een van die penvoerders van die burgerstryd teen W. A. van der Stel straal reeds baie vroeg in die agtiende eeu die gevoel van bedreiging van die nog klein Blanke gemeenskap vanweë die Nie-Blankes. Vryburger Adam Tas skryf aan die Here XVII oor die vrees van die burgers dat, terwyl hulle deur die amptenare verdruk word, die Hottentotte daarin sou kon slaag om „alle de christenen, soo goede als quade, sonder onderscheijd op 't lijf vallen en ons verdelgen". Dan voeg Tas, aangaande die slawe, by dat van hulle ook nie veel beter verwag kan word nie, en vry minder van al die soorte Gekleurdes „onder ons woonende en met Europeaanse en Africaanse Christenen door huwelijken en andere vermengingen vermaagdschapt, dewelcke in vermoogen, getal en hoogmoet t' onser uijterste verwondering aangegroeid, en neffens de Christenen tot allerhande wapenhandeling en krijgsoefening toegelaten, geven ons nie duijsterlijk door haar trotze bejegeningen te kennen dat se ons haar slag waarnemende, wel den voet op den nek souden konnen en willen setten". Eindelik volg 'n ietwat onduidelike sinspeling dat die „swart volkje doorgaans voorgetrokken en bevorderd wierd" ten nadele van die „Christelike onderdane" van die State-Generaal. In hierdie heel vroeë jare, toe die grensbewoners nog betreklik ná aan die Skiereiland gewoon het, kry ons dus uit die pen van 'n plattelander die bewustheid van verskille in kleur wat ook rasseverskille en godsdiensverskille aandui.[7]

Toe in die jare negentig van die agtiende eeu die boer in die afgeleë oostelike grensdistrikte tussen groot getalle Hottentotte verkeer het, tref ons heftige reaksies aan oor die gebrek aan voldoende differensiasie tussen Blank en Nie-Blank. Alhoewel die Hottentotte soms 'n belangrike rol gespeel het in die vroeë oosgrensoorloë, het van die grensboere beswaar gemaak teen die skenk van gebuite vee aan hulle. Kort daarop het die opstandige grensboere daarop aangedring dat die Hottentotte nie langer vuurwapens moes hanteer nie, dat hulle die Hottentotte in hul diens self moes kon verhoor en straf, en

De slaven doen alles; bakkers-slaven bakken, kleermakers slaven naaijen; schilders-slaven verwen; die der timmerlieden timmeren, en de bazen zijn heeren en rijden maar" (p. 148). Dié Nederlandse skeepskaptein was egter slegs met die Kaapse Skiereiland en sy onmiddellike omgewing persoonlik vertroud. Waar hy hom oor Blanke en Nie-Blanke verhoudings in grensstreke uitlaat, skyn hy filantropies georiënteerd te wees (brief gedateer 1 Mei 1793, pp. 192–194). Vir 'n verdere bespreking hiervan vgl. Van der Merwe, *Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie,* pp. 186–187.

7. Aangehaal en weergegee deur A. J. Böeseken in *Simon van der Stel en sy Kinders,* Kaapstad ens., 1964, p. 183, uit Kol. Arch., 4035: Derde Deel der Brieven en Papieren van de Cabo de Bonne Esperance overgecomen in 1707, p. 1035 (verso), in R.A.

dat die Morawiese sendelinge nie langer onderwys aan die Hottentotte moes gee nie.[8] Volgens die Morawiese sendelinge self het rebellerende Swellendammers verklaar dat hulle die onderrig van Hottentotte nie langer sou duld nie, aangesien daar baie Christene was wat dit nie ontvang nie en „it is not proper that the Hottentots should be made wiser than the Christians, but they must remain what they were formerly".[9] Die bekende sendeling Van der Kemp skryf aan die begin van die negentiende eeu dat grensboere kla dat Hottentotte „were instructed by us in reading, writing and religion and thereby put upon an equal footing with the Christians; especially that they were admitted in the Church of Graaff-Reinet . . ." Toe is daar besluit om dienste vir Hottentotte elders te hou.[10]

Differensiasie tussen Blank en Nie-Blank is minstens twee geslagte voor die Groot Trek onder die hoogste geestelike waardes van die grensboere gereken. Gelykstelling moes dus hartstogtelike reaksies uitlok. MacCrone verklaar tereg dat die wortels van die Groot Trek gesoek moet word „in the history of race contacts and the development of race attitudes during the eighteenth century".[11] 'n Franse geskiedkundige, H. Dehérain, spreek ook die mening uit dat „Les faveurs accordées par le gouvernement britannique aux gens de couleur, faveurs que les Boers considérèrent comme incompatibles avec leur propre existence, furent la cause de cet exode".[12] Hierdie menings word deur 'n Voortrekker bevestig. „'t Hoofdbezwaar," sê Karel Tregardt, „tegen de aanstaande nieuwe gang van zaken was de gelijkstelling van kleurlingen met de blanken."[13]

Die ingrypende inwerking van differensiasie het die drie vername verskille tussen Blank en Nie-Blank, waarin die ongelykheid gewortel het, na vore gebring. Die Voortrekkervrou Anna Steenkamp het die reaksie van die Afrikaner op die aantasting van sy godsdiensopvatting hier die sterkste in haar bekende woorde saamgevat: „De schandelijke en onregvaardige handelwijs van de vrijhijt van onser slaven en nogtans heeft de vrijhijt ons so seer niet ver-

8. Muller, *J. F. Kirsten oor die toestand van die Kaapkolonie in 1795,* Pretoria, 1960, p. 60; Marais, *Maynier and the First Boer Republic,* Kaapstad, 1944, pp. 52–53.

9. Dagboek van die Morawiese sendelinge, 20 Julie 1795, afgedruk in *Quarterly Bulletin of the South African Library,* VIII, no. 2, Des. 1953, p. 57.

Vgl. die toestand op die Noord-Amerikaanse grens. 'n Gesaghebbende skryf dat godsdiens daartoe meegehelp het om betekenis aan die moeilike grensbestaan te verleen. „The hazards of a wilderness occupied by hostile Indians," verklaar R. E. Riegel, „became more supportable if one felt that God watched over each of his creatures. Incidentally a strong Christian could feel that, since the Indian was an unbeliever, his destruction was a victory of right over the powers of darkness." (*America Moves West,* 3de ed., New York, 1957, p. 107).

10. Marais, *Maynier and the First Boer Republic,* p. 127.

11. *Op. cit.,* p. 136.

12. In *La Géographie,* XI, no. 5, 15 Mei 1905, p. 337, „L'attraction physique et économique du Natal sur les Boers".

13. Preller, *Vm.,* II, p. 4.

dreven als de geleijkhijt de gelijkstelling met de Christenen, strijdig met de wetten van God en het natuurlik onderschijt van afkomst en geloof. Dat het onverdraaglijk was voor elk fatsoenlijk Christen onder sulk een last te buijgen waarom wij dan ons liever verwijderen des te beter ons geloof en leer in suyverheijt te behouden."[14] As die oudste kind van François Retief, die oudste broer van Piet Retief, het sy in vooraanstaande Trekkerkringe beweeg. Sy was goed ingelig en het haar herinneringe reeds op 46-jarige leeftyd kort na haar aankoms in Natal (1843) aangeteken. Die betroubaarheid van haar herinneringe moet dus hoog aangeskrewe staan.[15]

'n Soortgelyke uitgesproke mening kan nie onder kontemporêre getuies teruggevind word nie. Dat die gebrek aan differensiasie op godsdienstige gronde 'n rol in die veroorsaking van die Groot Trek gespeel het, kan egter van ander kontemporêre getuienis afgelei word. In die oosgrensgemeente Uitenhage tref ons ernstige besware aan teen die gelykstellingsbeleid in die Hollandse Kerk. Die predikant was 'n Skot, ds. Alexander Smith, en in die kerkraad het gedien as ouderling, J. J. Uys (die vader van die Voortrekker Piet Uys), as nog 'n ouderling, J. A. Landman ('n ouer broer van die Trekkerleier Karel Landman), en as diaken Karel Landman self.[16] Die twee ouderlinge het reeds vroeg in 1837 getrek en die diaken laat in dieselfde jaar; en voor en na hulle het 'n breë stroom Voortrekkers uit Uitenhage gevloei. Ons verneem dat daar op 'n kerkraadsvergadering gehou op 7 April 1834 te kenne gegee is „dat er een groote ontevredenheid onder die gemeente plaats vindt om dat Houwelyksgeboden van Hottentots in de Kerk afgekondigd worden en in bezonder om dat hen de namen van Jongemannen en Jongedochters gegeven werden".[17]

Die resident-magistraat aan wie die gevoelens van die gemeente meegedeel is en wat ook versoek is om van die besware uit die weg te ruim, het drie dae later geantwoord dat, aangesien Ordonnansie No. 50 en die Bevel van die Koning-in-rade van 1829 die Hottentotte op absolute gelyke voet met die Blanke Britse onderdane plaas, die gewone kerklike gebruike i.s. huweliksvoornemens ook op hulle van toepassing gemaak moet word. Aan hulle moet presies dieselfde regte as aan Blankes in dieselfde posisie verleen word en geen afwyking van die algemene reëls kan deur hom goedgekeur word nie. „I am satisfied," beklemtoon hy, „that the Banns of Marriage of all persons should be published in the Church." Die regering kan egter goedkeur dat ander benaminge gebruik kan word, in plaas van Jongeman en Jongedogter, in gevalle waar die sedelike lewe van pare swak bevind is.[18]

14. „'n Paar Saamwerkers", *Die Dagboek van Anna Steenkamp*, Pietermaritzburg, 1939, p. 10. Vgl. ook die teks wat in die Potchefstroomse Museum berus, goedgunstiglik deur prof. D. W. Krüger onder myaandag gebring.
15. Thom, *G.M.*, p. 53.
16. Uitenhage 1/1: Kerkraadsnotule, 1817–1842, o.a. pp. 123–150 (K.K.A.).
17. *Ibid.*, p. 146.
18. Uitenhage 2/1: Kladnotule met bykomende briewe ens., Hudson aan ds. Smith, 10 April 1834, oorspronklike, bladsye ongenommer.

Die aangeleentheid het nou die hoogste regeringskringe bereik, waar die Goewerneur die advies van die Prokureur-generaal ingewin het. Laasgenoemde het die benaming „ongehuud" voorgestel. „With regard to the not permitting the Banns of Marriage of Hottentots to be published in Church," bevestig hy, „such an idea cannot be entertained for a Moment".[19]

Met hierdie finale antwoord van die regering aan die gemeente van Uitenhage was van die gemeentelede nie tevrede nie. Sowat 'n jaar later word 'n versoekskrif uit Olifantshoek ('n wyk wat deur die Groot Trek feitlik ontvolk is) aan die Uitenhaagse kerkraad in die kerkraadsnotule vermeld. Dit bevat 'n klag „over de afkondiging van Huwelyksch voorstellen en het bevestigen van Huwelyke band der Hottentoten in de Kerk". Die beswaardes, wie se klag nou skynbaar nog verder strek, word nou na die eerste ringsvergadering verwys, wat in November 1835 te Graaff-Reinet gehou sou word.[20] Aangesien geen beswaar by die ring teruggevind kan word nie, is die waarskynlikste verklaring van die uitkoms van dié aangeleentheid dat die beswaardes, in die besef dat hul inderdaad met regeringsbeleid te kampe gehad het en dat die gelykstellingsbeleid, ook in hul eie kerk, nie gewysig sou word nie, die land verlaat het. En tot dié beslissing sou die boer se godsdiensopvatting waarteen die gelykstellingsbeleid in die Kerk lynreg ingedruis het, wel 'n rol gespeel het.

Dat hierdie gelykstellingsbeleid in die Kaapse Kerk ook beswarend elders in die Kolonie ingewerk het, blyk uit enkele ander voorbeelde. Die *Quaker* James Backhouse het op 'n buitepos in die gemeente Swellendam in Oktober 1838 gevind dat besware teen prediking aan Hottentotte in dieselfde gebou as Blankes ingebring is. In afwesigheid van dr. Robertson, die predikant, het 'n toegewyde jongman in 'n klein kerkie as prediker opgetree. Nadat hy die oggenddiens vir die Blankes gehou het, het hy versoek dat die Hottentotte in die namiddag in die kerkie moes vergader. Sommige van die lidmate wat meegewerk het om die gebou op te rig, vertel Backhouse, „were much disturbed at the idea of the Hottentots coming into the 'kerk'; and they afterwards got up a protest against their being allowed to assemble there". Met die daaropvolgende geleentheid het die prediker aangetoon dat dit sy plig was om ook 'n boodskap aan die Hottentotte te bring „as fellow-heirs of salvation . . ." Nou het hy daarop aangedring dat die persone wat beswaar gemaak het dat Hottentotte toegelaat word, hom in die konsistorie moes ontmoet, sodat hul besware, tesame met hul name, in die kerkboeke aangeteken kon word. Twintig persone het dit gedoen en daar was rede om te glo dat daar nog ander persone was van dieselfde gesindheid maar wat nie bereid was om hul besware te laat registreer nie. Backhouse rapporteer dat daar ook sommige ten gunste van toelating van die Hottentotte was. Die prediker het toe die Hottentotte aan die buitekant van die konsistorie opgeroep en na die konsistorie self die Blan-

19. *Ibid.*, Brink aan Hudson, 6 Mei 1834, met bylae, mening van Oliphant, 30 April 1834.
20. Uitenhage 1/1: Kerkraadsnotule, 1817–1842, p. 157 (6 Julie 1835).

ke lidmate uitgenooi wat begerig was om teenwoordig te wees. Omdat meer Blankes opgedaag het as waarvoor die konsistorie ruimte gehad het, het die orige Blankes aan die buitekant van die Hottentotte plek ingeneem.[21]

Alhoewel ons die bovermelde beswaar nie kon terugvind in die kerklike stukke wat in die Swellendamse gemeente bewaar gebly het nie, het ons geen rede om die basiese juistheid van die *Quaker* Backhouse se verslag te betwyfel nie. Naas Beaufort-Wes was Swellendam miskien die westelike distrik waaruit die meeste Voortrekkers geëmigreer het; en dr. Robertson was juis algemeen daarvoor bekend dat hy hom beywer het om talle gekleurde lidmate daar aan te neem en dat hy daarby toegesien het dat hulle „onaangezien kleur of afkomste . . . in alle Christelike voorregten" gedeel het.[22]

Dat sommige Swellendammers inderdaad hieroor getrek het, blyk uit 'n verslag van J. Kretzen, 'n rondgaande sendeling in die gemeente, sewe jaar later uitgebring aan die kerkraad. In Mei 1845 reis Kretzen na Anysberg en op dié plaas tref hy 'n huisvrou aan wat kla oor die parmantige luiheid van die Gekleurdes en in 'n argument later beweer sy: „het staat toch ook in den Bijbel, dat dat Volk ons dienen moet." Waar kon sy egter nie sê nie.[23] Die volgende paar dae tref Kretzen in baie plaashuise 'n algemene ontevredenheid aan „dat de gekleurden met ons in de Kerk gaan, en hunne Kinderen daar in gedoopt worden en met ons het Avondmaal gebruiken . . ."[24] Hy het geswyg, maar die daaropvolgende Sondag Johannes 10 vers 16 as teks geneem om, soos hy dit stel, die mense te probeer oortuig van hul verkeerdheid.[25] Met uitsondering van 'n paar, was alle toehoorders hieroor ontevrede en het met hom geargumenteer totdat hulle skynbaar versoend geraak het. Op sy verdere reis kom Kretzen by 'n huis aan waarvan die man en vrou sy Sondagdiens bygewoon het. Die man spreek die sendeling weer teen en sê: „Dat Volk hoort niet bij ons in de Kerk, zij behoren alleen te zijn". Op verdere argumente voeg die man by dat as Kretzen so praat, niemand hom meer sal ontvang nie. Uiteindelik maak die vrou die Swellendamse kerkraad sleg (en haar man stem daarmee saam) en gaan verder: „dat al haar leven daar zoo slechte Kerkeraad geweest is, en uit die oorzaak had haar Vader deze Colonje ver-

21. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, Londen, 1844, pp. 118–119; sien ook Backhouse, *Extracts from the journal of James Backhouse . . . to South Africa*, 7th Part, Londen, 1840, pp. 27–28 (29 Okt. 1838).
22. Swellendam 3/8: memorie deur C. Hermans en andere aan Kerkraad, 11 Feb. 1856 (K.K.A.).
23. Swellendam 3/8: Kretzen aan Kerkraad, 4 Julie 1845, p. 1. Op gesag van ds. G. L. van Heerde se *Twee Eeue van Sendingwerk* (Kaapstad, 1952, p. 85) beskryf prof. C. J. Kriel (*Die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika 1881–1956*, p. 41) Kretzen in 1845 as pas toegelate godsdiensonderwyser onder die ring van Swellendam. Uit Swellendam 3/8 blyk dit dat hy sy werk as rondgaande sendeling in Swellendam op 17 Januarie 1844 begin het.
24. *Ibid.*, pp. 4–5
25. „Ek het nog ander skape wat nie aan hierdie stal behoort nie. Ek moet hulle ook lei, en hulle sal na my stem luister, en dit sal wees een kudde, een Herder."

laten." Sagte woorde van die sendeling was nutteloos. Van diegene daar teenwoordig het nog meer persone met die vrou saamgestem.[26]

Met die toename in die aantal gekleurde Christene, veral gedurende die tweede en derde dekades van die negentiende eeu, het die gesamentlike bediening van die Nagmaal besware uitgelok. Sekere kerkrade het voorkeur begin gee aan die afsonderlike bediening van die sakramente aan Blank en Gekleurd. Hoeveel kerkrade so gehandel het, en hoeveel kerkrade van grensgemeentes daaronder was, kan ons nie vasstel nie. Ons kan egter aanneem dat daar ook lidmate was uit gemeentes waar die kerkrade tevrede was om die sakramente gesamentlik te bedien wat besware daarteen gehad en dit somtyds geopper het.

Op die sinode van die Kaapse kerk is die kleurkwessie vir die eerste keer in 1829 pertinent bespreek. 'n Beskrywingspunt van die kerkraad van Swartland het voor die vergadering gedien: „Of personen van de kleur, die door het doen van de belydenis en de toediening van den H. Doop tot leden van de Kerke zijn aangenomen – gelijk met geborene Kristenen het Avondmaal zal bediend worden". Dieselfde aangeleentheid is reeds in April 1829 op die Eerste Ringsressort bespreek, toe besluit is „dat men, volgens de leer des Bijbels en den geest des Christendoms, verpligt is zoodanige persoonen *tegelijk* met geboren Christenen tot het Avondmaal toe te laten".[27] Die ringsbesluit het meegebring dat meer gemeentes 'n uniforme gebruik sou moes handhaaf. Dáár sou dit voortaan nie meer mog geskied dat Hottentotte, basters, vry swartes en slawe eers nadat die gebore Blanke Christene Nagmaal klaar gebruik het, daartoe toegelaat word nie.

Dié kwessie is op die Sinode van 1829 bespreek en die kommissarisse-politiek, sir J. A. Truter en D. F. Berrangé, het uitdruklik verklaar dat hulle die voorstel „oordeelen te wezen derogatoir aan de waardigheid van den Kristelyken Godsdienst, volgens welks leer geen onderscheid of aanzien van perzoonen by het bedienen en ontvangen van het Sacrament des Avondmaals mag worden erkend; dat de beslissing op zoodanige punt derhalve een twyfel zoude veronderstellen die niet bestaan kan . . ." Die verteenwoordigers van die Staat het selfs hul verwondering oor die voorstel voor die Sinode uitgespreek. Eenparig het die Sinode besluit om „te verklaren, dat men dit voorstel tot geen onderwerp van deliberatie of beslissing by de Synode behoord te maken, maar hetzelve als een onwrikbaren stelregel op het onfeilbaar woord van God gegrond behoord aan te merken; dat by gevolg alle Kristen Gemeenten en elk Kristen in het byzonder verpligt is ooreenkomstig dezelve te denken en te handelen."[28]

26. Swellendam 3/8: Kretzen aan Kerkraad, 4 Julie 1845, pp. 4–7.
27. C. J. Kriel, *Die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika 1881–1956*, p. 55 en noot. Vgl. verder A. P. Smit, *Gedenkboek van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Swartland, Tweede Eeufees (1745–1945)*, Kaapstad, 1945, p. 296 vlg.

Deur dié sinodebesluit is herbevestig dat aan alle Nie-Blanke Christene in alle grensgemeentes hul lidmaatskapregte verseker word. Dit sou lynreg teen die opvatting van verreweg die meeste grensboere indruis: Nie-Blankes wat deur doop en aanneming Christene geword het, moes *nie* met „gebore Christene" gelyk gestel word nie. Daar was grensboere wat die Nie-Blanke as sonder siel of vervloek beskou het en dus alle sendingwerk teengestaan het;[29] daar was egter baie ander wat glad nie so 'n mening gehuldig het nie en sendingwerk onder Nie-Blankes op verskillende maniere gesteun of bevorder het.[30] Laasgenoemdes was in die reël glad nie ten gunste van gelykstelling in hul Kerk nie. Hulle het skriftuurlike gronde daarteen in hul Bybels gevind en hulle nie lig van die teenoorgestelde laat oortuig nie. Baie en ernstige bedenkings is deur hulle gekoester of die talle Nie-Blanke bekeerlinge sonder meer in die Blanke Christengemeentes op gelyke voet opgeneem moet word; volgens hulle oortuiging was die lewe (en veral op sedelike vlak) van die nie-gebore Christene daarvoor nog te bedenklik. In elk geval sou hulle glad nie wou sien dat soveel Nie-Blanke Christene die gevestigde Blanke kerke sou volpak nie.

28. A. Dreyer, *Boustowwe vir die Geskiedenis van die N.G. Kerke in Suid-Afrika,* III, 1804–1836, pp. 315–316. Sien die oorspronklike Acta Synodi, 1829, in S 1/3, p. 317 vlg. (K.K.A.).
29. Daar was verskillende verklarings vir teenkanting teen sendingwerk. Van die Oor-Vaalse grensboere het David Livingstone in 1852 verklaar „the general belief they entertain (is) that black people are soulless" (Schapera-ed., *Livingstone's Missionary Correspondence 1841–1856,* Londen, 1961, aan Tidman, 2 Nov. 1852, p. 232). 'n Halfeeu vroeër het eerw. A. A. van der Lingen (vader van die bekende ds. G. W. A. van der Lingen) aan die Direkteure van die Londense, Rotterdamse en Z.A. Sendinggenootskappe aangaande die Graaff-Reinetse grensboere geskryf: „Niet tegenstaande anderen door den Haat die zij tegen de Heidensche Natiën hebbe, mij lastig vielen door vraagen of de Heidenen wel behoorde onderweesen te worden, in den Godsdienst, of het wel mogelijk was, dat zij tot God konde bekeerd worden, en of ze niet vervloekt waaren, en wat dies meer is, het welk zeer lastig viel, door dien het zelfde, mij op zoo veele differente plaatsen gevraagd wierd, dog aan de andere kant geleegenheid gaf, om dezulke van haare dwaalinge te rug te brengen" (gedateer 5 Feb. 1802 in S.A.S.G. 2/3: Inkomende Briewe van A. A. van der Lingen, 1800–1805, K.K.A.). Dat van die Britse Setlaars, na nog nie 'n kwarteeu op die Kaapse Oosgrens, soortgelyke menings gehuldig het, blyk uit J. M. Bowker se brief aan 'n vriend in Engeland ongeveer die einde van 1842: „A *savage* is not to be made a Christian of, and civilization . . . must make great advances among them before they can ever understand or appreciate the doctrines of Christianity . . . it is a hopeless case, and a thankless office, to endeavour to instil genuine Christianity into the mind of a thorough savage, such as the Kafir" (*Speeches, Letters and Selections from important papers of the late John Mitford Bowker,* Faksimilee-herdruk, Kaapstad, 1962, pp. 109 en 110).

    Dat onder die Noord-Amerikaanse grenskoloniste dieselfde houding aangetref is, blyk o.a. uit D. E. Leach, *The Northern Colonial Frontier 1607–1763,* New York ens., 1966, pp. 185–186 en 190.
30. J. du Plessis, *A History of Christian Missions in South Africa,* Londen, 1911, p. 107 vlg.; F. A. Steytler, „Dag Verhaal van Eerw. Erasmus Smit", 1815, en andere dokumente in *Hertzog-Annale,* jg. V, Des. 1956, pp. 116–117.

Dit kon ook standaarde verlaag – so het hulle gemeen – en aldus die karakter van die kerk ten kwade verander. Met die nuwe Nie-Blanke lidmate wou hulle in elk geval nie verplig word om te meng nie. Liefs wou hulle nie in dieselfde kerkgebou (en veral nie deurmekaar nie) dieselfde erediens bywoon nie; en beslis nie die sakramente met hulle deel nie.[31] En aangesien die Afrikaanse grensboer nou geen bevrediging van Kerk en Staat kon kry nie, sou hy trek.[32]

Behalwe die vername godsdiensverskil, het gelykstelling die Afrikaner ook die rasse- en maatskaplike verskille waarop differensiasie gebaseer is, sterk laat aanvoel. Die blanke meester het die plasing van die swart slaaf, die gekleurde Hottentot en die persoon van gemengde bloed op gelyke voet met homself as 'n groot vernedering beskou. Onder hul redes vir emigrasie noem die Natalse Trekkers in November 1838 aan Napier „die aanstotelyke en voor ons vernederende Ordonnantie No. 19, en vele daarop gevolgd zynde wetten . . ."[33] „Wy zoodanige regulatien zullen vaststellen," sê Retief in sy Manifes, „die . . . de behoorlyke betrekking tusschen meester en dienaar zullen bewaren".[34]

Uit vier uithoeke van die Kolonie word getuienis gelewer dat ook hierdie aspekte van gelykstelling hewige reaksies van boerekant uitgelok het. In 1837 skryf die Britse reisiger kapt. Alexander aan D'Urban dat hy by die Klein-Bergrivier 'n boer, C. Smit, teengekom het wat hom soos volg uitgelaat het: „What a Governt. is this English one, who would live under it if they cd.

31. Dat hierdie soort van besware nog wyer versprei was, blyk uit gebeure in die Stellenbosse gemeente (hoewel dit skynbaar glad nie in die Kerkraadsnotule vermeld is nie). By twee doopgeleenthede het van die Blanke lidmate in so 'n mate aanstoot geneem oor die aanvaarding deur ds. Herold van dopelinge van gekleurde moeders wat 'n baie aanstootlike lewe sou gelei het, dat talle Blankes uit die diens gestap het. Vgl. die brief deur „Tien uit de Gemeente", en *De Meditator* van 20 Maart 1838. Dit word deur die dagboek van eerw. P. D. Lückhoff bevestig. Die Rynse sendeling vertel dat ds. Herold sy optrede sou geregverdig het op grond van 'n regeringsbevel dat hy Gekleurdes moes doop. Van die beswaardes het so sterk gevoel oor die saak dat hulle Lückhoff skriftelik wou versoek om vir hulle in die week te preek (oorspronklike dagboek van eerw. Paul Daniel Lückhoff, met Afrikaanse vertaling, Private Argief, ongeorden, K.K.A.).

32. Latere president J. Boshof, toe nog amptenaar in Graaff-Reinet, skryf op 17 Februarie 1839 van daar aan die redakteur van *The Graham's Town Journal* dat hy onder die mindere redes wat grensboere tot trek beweeg het o.a. wil gee: „That the blacks are encouraged to consider themselves upon an equal footing with the Whites in their religious exercises in church, though the former are heathens and no members of such church or community, because they have already been married by the ministers of the reformed congregations in church at the same time with members of that congregation, and by the same forms, thereby showing a disrespect for the religious institutions of the people" (Bird, *Annals of Natal,* I, p. 512). Die feit dat Boshof dié oorweging ook in die kringe waarin hy beweeg het, aangetref het, toon hoe algemeen in die Kolonie dit moet gegeld het, alhoewel dit moontlik in Graaff-Reinet nie so belangrik was nie. Kyk verder Hoofstukke VIII en IX hieronder.

33. *De Zuid-Afrikaan,* 7 Junie 1839, ook afgedruk in *Not. Natalse Volksraad,* p. 264.

34. *De Zuid-Afrikaan,* 17 Feb. 1837, gedateer 22 Jan. 1837 (oorspronklik in Engelse vertaling in *The Graham's Town Journal,* 2 Feb. 1837).

help it! . . . they disgrace themselves as White men . . . and send us out their own children as slaves . . . I wont live under such a Government. but mean to *trek*."[35]

'n Jaar later benadruk P. J. Swanepoel aan die siviele kommissaris en resident-magistraat van Beaufort-Wes dat die Afrikaanse burgers die onreg hulle deur gelykstelling aangedaan, baie sterk aantrek. Provisie-veldkornet H. Oosthuysen het opgetree teenoor parmantige Hottentotte wat geweier het om Swanepoel se plaas te verlaat en moes as gevolg daarvan voor die magistraat verskyn. Swanepoel vra nou vir Meintjes om die saak af te wys, want as Oosthuysen gestraf sou word, dan sien die inwoners „bebliek dat hier Voor de burgers geen reg meer ben. Maar alleenlijk Voor de Swarte". Dit is hieroor dat die mense emigreer: „dat Weij geen reg meer hebbe op onse Eijgendom, dat de Swarte doenen kan Wat of sij Wel en Weij moeten daaronder gebukkend gaan om reede dat hier geen reg Voor ons meer te vinden is." Indien die Hottentotte in die gelyk gestel word, verklaar Swanepoel, „sal weij genootsaak Weesen om onse Eijgendomen te verlaate en ook Wegtetrekken; Want u Weet niet hoe dat de Swarte met ons handelen en over ons heerschen". Ten slotte beklemtoon hy weer dat „als dat sl(e)g uijt Valt dan kan u gedenken dat u de menschen sal tot trekken brengen sonder Eijnde" want dan sal hulle verplig wees om publiek bekend te maak „dat hier geen Reg meer Voor ons is in dit land".[36]

Uit die refrein dat daar vir die burger geen reg meer is nie, maar slegs vir die Swartes, straal helder die geskokte verontwaardiging van die Afrikaanse grensboere.

In Julie 1836 skryf P. Retief openhartig aan Jarvis, 'n betroubare vriend en simpatiseerder, om die mening van die inwoners van sy wyk mee te deel. Die antwoord lui: „Weij gelooft dat weij in Engeland so veragtelik gekend word dat wij nu moed leijden dat de gecoleurde classen na dat se ons van goed en (bloed) berooft hebben, seer reijk beloond word. En weij kan nog sal onse coleur ter veragting van (ons) Maaker en (ter wille van) teijdelik geluk niet verandere . . . En wad nogal het ergst, geen tweijvel meer voor ons of seij (die gekleurde klasse) sullen nog beij alle deese beij het Goever-

35. Notes on the N.W. Frontier of the Colony, 2 Okt. 1837, D'Urban Papers, VIII, no. 45. Dit sien op die jeugdige emigrante deur die „Children's Friend Society" kort tevore na die Kaapkolonie uitgestuur. Sien I.B., no. 323 (1840). Uit Kaapstad berig eerw. J. W. Sanders op 13 Januarie 1840 aan die sekretaris van die „Society for the Propagation of the Gospel" in Engeland dat Stellenbosse boere nie die ingeboekte Blanke seuns kerk toe bring nie omdat hulle nie gewoond was om dit met hul slawe te doen nie. Die jeugdige emigrante word dus as behorende tot die arbeidersklas beskou en behandel (C. T. Wood, „An Experiment that failed", *Quarterly Bulletin of the South African Library,* VI, no. 4, Junie 1952, p. 119). Vgl. die handskrifte in die Argief van die Universiteit van die Witwatersrand, Johannesburg.

36. Beaufort-Wes se Argief, 9/61: Letts. Rec., Private Individuals, 1834–1849 (gedateer 19 Nov. 1838; my punktuasie).

nemind in Engeland waardig geagt worden als overheersters over ons gesteld te worden."[37]

Uit die suidelike flank van die Oosgrens getuig veldkornet Carel Valentyn Buchner van Onder-Boesmansrivier dat bykans alle ou inwoners in sy wyk hulle nou gereed maak om te trek. „Ik gaan nu begin te denken ik in de loop van aanstaande jaar geen 30 man en de wijk hebben sal maar so veel te meer diven en rond zwervende vagenbonden." Buchner, wat tot dusver hard probeer het om die Voortrek te keer, beken nou „dat ik ook al begennen te denken de menschen en hun voor neemens slaagen sal, de tomelose gedrag der Zwarten al hier is strijdig met den murg der Africanders en dat alleen en niet anders Zijn de bewegende oorsak van verhuijsung".[38]

Dat die Afrikaanse boer geen geleentheid gehad het om sy besliste oortuigings oor die verhouding tussen Blank en Nie-Blank in die bestuur van sy land toe te pas nie, het hom diep gegrief. Alhoewel sy nasionale bewussyn op die vooraand van die Groot Trek nog geensins volwaardig ontluik het nie, kon die nasionale ontwaking wat reeds plaasgevind het, nie, as gevolg van die gebrek aan selfregering, behoorlik uitgeleef word nie.

Afrikanernasionalisme het baie langsaam ontkiem en uitgespruit.[39] Aange-

37. Aangehaal deur Franken in *Piet Retief*, pp. 363–4, uit M.O.I.B. 2/719.

38. L.G. 279: no. 169, bylaag, Buchner aan Siv. Kom. Uitenhage, 4 Aug. 1837.

39. Dit is moeilik om te bepaal wat nasionalisme presies behels. Daar is 'n besonder uitgebreide literatuur geproduseer deur geleerdes wat 'n groot deel van hul navorsing daaraan gewy het; en vanselfsprekend bestaan daar heelwat verskil van mening.

Hans Kohn se definisie lui: „Nationalism is a state of mind, in which the supreme loyalty of the individual is felt to be due the nation-state." Dan gaan hy verder: „Nationalities . . . are groups of the utmost complexity and defy exact definition. Most of them possess certain objective factors distinguishing them from other nationalities like common descent, language, territory, political entity, customs and traditions, or religion . . . Although objective factors are of great importance for the formation of nationalities, the most essential element is a living and active corporate will. It is this will which we call nationalism, a state of mind inspiring the large majority of a people and claiming to inspire all its members." (*Nationalism,* Princeton, 1955, pp. 9–10).

C. J. H. Hayes gee in sy *Nationalism: a religion* (New York, 1960, pp. 1–10) 'n definisie gebaseer op Wes-Europese toestande: „a fusion of patriotism with a consciousness of nationality." Dan verduidelik hy wat hy onder nasionaliteit en patriotisme verstaan. 'n Nasionaliteit word gevorm deur kulturele en geskiedkundige kragte soos taal en historiese tradisies. Onder historiese tradisies onderskei hy 'n volk se godsdienstige verlede, territoriale verlede, politieke verlede, militêre verlede, ekonomiese verlede en kulturele verlede. Die liefde vir 'n land is patriotisme, wat die somtotaal van verskillende soorte lojaliteite is, soos lojaliteit aan bekende plekke, bekende persone, bekende denkbeelde en gewoontes. Die instinkmatige patriotisme is beperkend; 'n opvoedkundige proses is dus nodig om 'n plaaslike groep mense behoorlike bewus te maak van hul hele nasionaliteit en oorheersend lojaal daaraan te maak.

'n Derde moderne historikus wat van die nasionalisme 'n intensiewe studie gemaak het, B. C. Shafer, gee tien hipotetiese voorvereistes wat, vir hom, die aard van nasionalisme kan bepaal. „The historical factors," gaan hy voort, „in the formation of the

sien die eerste vryburgers se belange in meeste opsigte lynreg gebots het met die belange van die Kompanjie wat hulle hul vrybriewe gegee het, het die vryburgers vroeg reeds probeer om deur saam te span sekere stoflike vergunnings van hul owerheid af te dwing. Dit het nooit maklik gegaan nie: wanneer die Kompanjie, wat maksimum-winste wou maak, een riksdaalder toegegee het, het hy gewoonlik gepoog om twee terug te kry. Baie van die eerste vryburgers het ook nie aan die Kaap bly woon nie. Eers na sowat 'n halfeeu kry ons die vroegste tekens van samesnoering van Nederlander, Fransman, Duitser en ander mindere Europese volkselemente. Die hewige belangebotsing met die hoogste amptenare het in 'n intense stryd in 1705 teen W. A. van der Stel en sy ondersteuners uitgeloop, wat hul gemeenskapsin bevorder het. Die Hugenote-burger Guilliam du Toit, het nou verduidelik: „'t Schryven dat ik gedaan hebbe is uyt liefde voor die gemeente geschied."[40] Twee jaar later het die jong Hendrik Bibault te Stellenbosch uitgeroep: „Ik ben een Afrikaander."[41] In die agtiende eeu het die geografiese gesteldheid van die Kaapkolonie en die beleid van die Kompanjie aan die veeboer die besondere eienskappe verleen wat hom in baie opsigte onderskei het van die Bolandse landbouer, die stadsburger en die amptenaar. Terselfdertyd, soos die Blankes in plek en belange verder van mekaar verwyder is, het die somtotaal van die gemeenskap meer heterogeen geword. Dit was die grensboer wat die grootste aanpassings moes maak en teen die laat agtiende eeu nie slegs as trek-

nation and nationalism are numerous and extremely complex . . . Nationalism, then, becomes a concept so complex and changing that it defies short, logical definition" (*Nationalism Myth and Reality*, Londen, 1955, Hoofstuk I: „Toward a definition of Nationalism").

In dieselfde trant laat F. Hertz hom uit in *Nationality in History and Politics. A psychology and sociology of National Sentiment and Nationalism*, Londen, 1957, waarin hy o.a. aandag wy aan „The Mystery of Nationalism" (pp. 1–5) en in 'n lang ontleding van nasionale bewussyn die gekompliseerdheid daarvan aantoon (pp. 15–26). Daar is dus heelwat ruimte vir meningsverskil oor die begrip nasionalisme en aanverwante begrippe.

Ook in die Suid-Afrikaanse geskiedskrywing het nasionalisme en verwante verskynsels aandag geniet. F. A. van Jaarsveld se *Die Ontwaking van die Afrikaanse Nasionale Bewussyn, 1868–1881*, Johannesburg, 1957, word gevolg deur M. C. E. van Schoor se proefskrif *Die Nasionale en Politieke Bewuswording van die Afrikaner in Migrasie en sy Ontluiking in Transgariep tot 1854* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 26ste jg., II, 1963), waarin die soeklig op vroeër jare gewerp word. 'n Kort vergelykende studie getiteld *Afrikaner and African Nationalism: South African Parallels and Parameters* (Oxford Univ. Press, Londen, 1967) is deur die Amerikaner E. S. Munger onderneem. Daarop volg D. J. Kotzé se omvattende reeks algemene en besondere studies: *Positiewe Nasionalisme* (Kaapstad, 1968); *Nasionalisme as Historiese Faktor*, Deel I, *'n Vergelykende Studie* (Kaapstad, 1969); Deel II, *Geskiedenis en Pan-Nasionalistiese Bewegings* (Kaapstad, 1970); en Deel III, *Nasionalisme en Kommunisme* (Kaapstad, 1970).

40. L. Fouché, *Het Dagboek van Adam Tas*, Londen, 1914, p. 140. Kyk ook p. 302 daar.
41. J. L. M. Franken, *Die Huisgenoot*, 21 September 1928.

kende boer grensuitbreider nie, maar ook grensverdediger geword het. Offskoon hy in sy afgeleë gemeenskap in die praktyk 'n taamlike mate van selfbestuur geniet het, was hy deeglik bewus van sy afhanklikheid van Kaapstad vir staatkundige, kerklike, en stoflike behoeftes. Sonder morele en tasbare hulp uit die weste kon hy homself as Christen, as Blanke en as diensheer nie behoorlik handhaaf nie. Hy was dus verplig om sy plaaslike, parogiale, grensboer-patriotisme te versoen met sy „Afrikaner"-skap en sy lojaliteit teenoor sy Nederlandse moederland. Geleidelik het die Afrikaner se spreektaal ook al meer begin verskil van sy Nederlandse skryftaal.

Onder die meer gegoede stedelike en omstedelike Afrikaners in die weste het die Kaapse „Patriotte"-beweging in die laaste kwart van die agtiende eeu ontstaan. Terwyl tydens die verset van die burgers teen W. A. van der Stel slegs ekonomiese doelstellings nagestreef is, word nou tewens politieke oogmerke voorgehou. Van die Kaapkolonie word gepraat as „ons Vaderland" en „ons dierbaar Vaderland". „Vryheid" word 'n wagwoord. In 1790 word uitgeroep „Men schreeuwd om vryheid, wy vry burgers."[42] Die Kaapse „Patriotte"-beweging is 'n direkte navolging van die Nederlandse beweging wat dieselfde naam vir hulle toegeëien het. Hoofsaaklik onder gegoede klasse het daar in Nederland kort tevore 'n revolusionêre demokratiese beweging ontstaan wat sy denkbeelde in politieke vlugskrifte en periodieke publikasies versprei het.[43] Die idees wat in die Verenigde State van Amerika sukses behaal het, het nou egter in Nederland misluk en ook aan die Kaap. Toe die Kompanjiesowerheid die Oosgrensboer se bestaan teenoor die Xhosa baie bemoeilik het, het die grensboer, ook onder invloed van revolusionêre idees, die outokratiese gesag van die Kompanjie in 1795 in die twee oostelike distrikte Graaff-Reinet en Swellendam afgewerp, maar lojaliteit aan die Republiek in die Moederland betoon.[44] Aan die Kaap het die demokratiese revolusie geen noemenswaardige seggenskap in die sentrale regering aan die vryburgers verseker nie. Uiteenlopende en botsende belange het meegebring dat 'n baie verdeelde Kolonie in 1795, na 'n oneffektiewe verset, aan Brittanje oorgegee is.

Alhoewel die opstandige grensdistrikte spoedig geswig het, het die roeringe daar nog geruime tyd voortgegis. Daar was egter slegs beperkte dryfkrag in. Die rebellies van 1799 en 1801 was beperk tot 'n groepie Oosgrensboere en het sonder weerstand spoedig in duie gestort. Die leiding was swak.[45] Van

42. Beyers, *Die Kaapse Patriotte, 1779–1791,* Kaapstad ens., 1929, pp. 159 en 165–166.
43. P. Geyl, *De Patriottenbeweging, 1780–1787,* Amsterdam, 1947, p. 42; P. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760–1800: The Challenge,* Princeton, 1959, p. 324 vlg.
44. Graaff-Reinetters verklaar hulle in Februarie 1796 teen „aristocratse regenten" aan die Kaap. „Propositie aan den Weled. Heer Bresler", in B.O. 26, pp. 1–6, aangehaal deur D. W. Krüger (red.), *Geskiedenis van Suid-Afrika,* p. 132. Vir die verloop van sake in Nederland na 1791 en tot 1800, sien P. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution: The Struggle,* Princeton, 1964, p. 69 vlg. en p. 177 vlg.
45. Marais, *Maynier and the First Boer Republic,* pp. 98–104.

die Slagtersnek-rebellie van 1815 kan feitlik dieselfde gesê word. Die teregstelling van vyf persone onder buitengewone omstandighede het griewetradisies in sekere kringe nagelaat. Geen sterk leiers het na vore getree om as werklike nasionale helde voort te leef nie. Alhoewel van die opstandelinge van dieselfde patriotiese en revolusionêre uitdrukkings as wat tevore gebesig is, aanwend om hul medegrensboere te beïnvloed om hulle te help om 'n groot beweging daarvan te maak, misluk hulle jammerlik. Baie grensboere gee daadwerklike steun aan die Britse owerheid om die rebellie spoedig en oorweldigend te onderdruk. Daar is 'n duidelike onwilligheid te bespeur om teen die vreemde outokratiese regering in opstand te kom.[46]

Gedurende die volgende twintig jaar was daar geen herhaling van hierdie opstande nie: trouens, daar is alle aanduidings dat leidende grensboere dikwels onder ondankbare omstandighede die Britse owerheid (en daarmee ook hulle land) getrou as grensbeamptes gedien het. Deur dié voorbeeld het 'n gevoel van lojaliteit aan die gevestigde gesag wat verantwoordelik was vir wet en orde, onder die meeste grensboere posgevat. As getroue Bybellesende Christene is in wye kringe aanvaar dat hul owerheid deur God self oor hulle gestel is;[47] en van hulle Skotse predikante sou hulle verder kon verneem dat dit hul Christelike plig is om hulle owerheid gehoorsaam te wees. Vandaar dat ons, by uitstek, in die noordoostelike grensdistrikte, 'n „Dopper"-konserwatisme kry wat onder andere lojaliteit aan die Britse owerheid aanmoedig.[48] Die ou moederland sowel as die nuwe Britse moederland word nou deur vorstehuise geregeer: hoewel die Noord-Amerikaanse regeringsvorm heelwat aandag trek in die Kaapse pers, is daar tog geen basiese afkeer teen 'n monargie nie. Daar is nog steeds 'n gevoel van afhanklikheid van die beskermende hand van die afgeleë owerheid. Geen pers het in die Kaapkolonie 'n nasionale bewussyn probeer bevorder nie. Die enigste Hollandse nuusblad, *De Zuid-Afrikaan*, het dit as vanselfsprekend aanvaar dat dit die bestemming van die

46. Daar word bv. gewag gemaak van „ons land", „die Volk", die „De Algemene Burgerstem", en „om voor volle vrijheid voor zijn land, met Gods hulp, te vechten" (aangehaal deur Franken, *P.R.*, pp. 438–439). Oor die Slagtersnek-rebellie as nasionale beweging moet nog primêre navorsing gedoen word. Op grond van belangrike dokumente wat deur Leibbrandt in *The Rebellion of 1815, generally known as Slachters Nek*, Kaapstad, 1902, gepubliseer is (vgl. o.a. pp. 49, 51, 185, 731, 756 en 861), skyn dit asof die revolusionêre krete hul trefkrag verloor het, of dat die kringe wat die krete gebesig het om 'n grootskaalse opstand teen die Britse owerheid te organiseer, te beperk was, of te onbelangrik om veel invloed uit te oefen. Vgl. ook die Hollandse tekste in Leibbrandt se *De Rebellie van 1815, algemeen bekend as Slachters Nek*, Kaapstad, 1903.

47. Vgl. bv. die petisie van 34 Oosgrensboere in 1778 om 'n predikant en 'n landdros: „wij soos verre afweesend sijnde van onse magt hebbende, en van Godt verordineerde Overigheid, ook van Godes Huijs, en Kerk . . ." Aangehaal uit C.311: Memorien, Rapporten etc., 1778, pp. 427–436 (K.A.) deur H. B. Thom, „Die Eerste Voortrekkers", in *Die Huisgenoot*, 11 Desember 1936, p. 27.

48. B. Spoelstra, *Die „Doppers" in Suid-Afrika, 1760–1899*, Kaapstad ens., 1963, pp. 27–29.

Afrikaners was om later in 'n ander nasie opgeneem te word. Daar het nog nie 'n ernstige bewussyn onder die Afrikaners posgevat dat hulle hul gemeenskaplike taal moes verdedig nie.[49] Teen die noem van plattelandse dorpe na vooraanstaande Britse figure is geen protes aangeteken nie. Die besonder uiteenlopende bevolkingsgroepe, wat baie verskillende belange ontwikkel het, is deur groot afstande in 'n ylbevolkte kolonie met baie swak verbindinge van mekaar geskei. Selfs die solidariteit van die Oosgrensboere is deur hul uitgesproke individualisme in verskillende afgeleë distrikte (waar die aard van die boerdery ook soms verskil het) verbrokkel. Sover vasgestel kan word, het die afgesonderde grensboer weinig gemeenskaplike *Afrikaner*tradisies besit: die aandag aan sulke gedenkdae en die verering van sulke helde kon nie prominent gewees het nie.

Terselfdertyd moet daar op die vooraand van die Groot Trek reeds 'n beperkte mate van nasionale bewussyn onder die Afrikaners posgevat het. Onder die boerebevolking sou dit die sterkste ontluik het en onder die grensboere waarskynlik weer die verste ontwikkel het. Dit was hulle wat die heftigste weerstand gebied het teen 'n dikwels vyandige ekonomiese beleid van die Nederlandse Oos-Indiese Kompanjie, wat derhalwe ook daarteen gekant was om 'n noemenswaardige mate van selfbestuur aan hulle toe te laat. Vir hulle was enige owerheid in baie opsigte 'n vyand.[50] Dit was hulle wat meer as anderhalf eeu met Hottentotte en Boesmans te kampe gehad het en oor meer as 'n halfeeu reeds ses Oosgrensoorloë met die Xhosa gevoer het. Die langdurige verdediging van eiendom en lewens het ook 'n militêre tradisie help skep waarin meer as twee geslagte se stryd in herinnering geroep kon word. Of baie van die westelike distrikte se burgers met patriotiese geesdrif na die noord- en die oosgrens gery het om 'n gemeenskaplike vaderland te help verdedig – daaroor kan nie 'n kategoriese uitspraak gegee word nie. Dit moet egter betwyfel word of die diensplig gewild was.[51]

As Calviniste was daar onder hulle nie slegs die gemeenskaplike kerkverband nie, maar dieselfde roepingsgevoel en bewussyn het by baie denkendes begin posvat dat dieselfde bestemming vir almal wag. Hulle sou as draers van die Christelike beskawing bestem wees om in Afrika 'n taak te volvoer; maar

49. J. du P. Scholtz, *Die Afrikaner en sy Taal, 1806–1875*, Kaapstad, 1939, pp. 54 en 57–60.

50. Die Afrikaanse boer het dit van die begin van die agtiende eeu nie as sedelik verkeerd beskou om die inhalige owerheid, wat belastings aangaan, te bedrieg nie. Sien die Dagboek van A. Tas, bv., onder datum 7 Januarie 1707, aangehaal deur C. C. Nepgen, *Die Sosiale Gewete van die Afrikaanssprekendes*, Stellenbosch, 1938, pp. 216–217 en vgl. ook die volgende bladsye.

51. Reeds voor 1795 het baie burgers verkies om boetes te betaal liewer as om op kommando te gaan. Boetes moes dus aansienlik verhoog word. Veldwagmeesters is verplig om 'n presiese opgaaf van al die onwilliges te maak sodat hulle opgespoor en gestraf kon word. Sien P. E. Roux, *Die Verdedigingstelsel aan die Kaap onder die Hollands-Oosindiese Kompanjie (1652–1795)*, plek en datum van publikasie onvermeld, p. 179. Ook bv. Marais, *Maynier and the First Boer Republic*, p. 111.

oor die presiese aard van die taak was daar nie helderheid nie.[52] Nuwe intrekkers is gou ingeburger in so 'n gemeenskap waarin feitlik almal 'n geruime tyd as „Afrikaners" bekend gestaan het en 'n eie tipies „Afrikaanse" taal gepraat het. So het die vader van Karel Landman (seun van 'n Hollander) en die vader van Louis Tregardt (seun van 'n Sweed, Tregard) hulle onderskeidelik in die distrikte Uitenhage en Graaff-Reinet volkome met die grensboere daar vereenselwig. Ook die Zietsmans, met 'n Duitse stamvader, was slegs uit die tweede geslag wat in Suid-Afrika gebore is. As resente intrekkers in die grensdistrik Uitenhage het hulle inderdaad Afrikaners geword, meegeleef met die grensboere en meegetrek met hulle na Natal, sonder om in die gees werklik Voortrekkers te word.[53] Die grensboere het nuwe bloed besonder nodig gehad. Op ingewikkelde wyse het grensgesinne gewoonlik ondertrou en met die groot families wat dikwels langs of naby mekaar gewoon het, het 'n hegte, hoewel eng beperkte, samehorigheidsgevoel ontstaan.[54] As 'n geheel genome, het die „clans" op die grense opvallend baie gemeenskaplike eienskappe en belange vertoon.

Die Kaapse Patriotte kon slegs 'n baie beskeie gedeelte van hul demokratiese doelstellings verwesenlik: die verset uit die moederland, die weerstand van die Kaapse amptenare, hul eie verdeeldheid en die feit dat hulle slegs 'n deel van die Kaapse vryburgers verteenwoordig het,[55] het alles tot hierdie resultaat bygedra. Wat hulle nie in die weste kon regkry nie, kon hulle wel in die Oosgrensdistrikte verder deurvoer. Die plaaslike besture van Graaff-Reinet en Swellendam is gedemokratiseer, maar hulle het verkies om onder die Nederlandse Republiek te ressorteer. Dit was egter 'n baie kortstondige uitlewing van die grensboer se nasionale bewussyn in twee Bataafse selfregerende kolonies. Onder die nuwe Britse bewind sou enkele genomineerde burgers in die Raad van Advies en die Wetgewende Raad 'n uiters swak kanaal bied vir die uiting van die Afrikaanssprekendes se nasionale wil. Liggame wat vir die burgers belangrik was, soos die ou Raad van Justisie en die Bur-

52. Vgl. F. A. van Jaarsveld se „Die Afrikaner se idees oor uitverkorenheid, geroepenheid en bestemming" in *Lewende Verlede*, p. 228 vlg.
53. Muller, „Veertig jaar uit die lewe van die Voortrekkerleier Karel Landman," in *Historiese Studies*, jg. IV, 1, Maart 1943, pp. 7–8 en 32.
54. 'n Studie van die laaste opgaafrolle voor die Groot Trek toon duidelik aan hoe oorweldigend sekere families in bepaalde grensdistrikte gekonsentreerd was. Kyk die reeks J. in K.A. In die wyk Onder-Boesmansrivier, distrik Uitenhage, het daar in 1826 uit 126 Afrikaanssprekende gesinne en selfstandige individue 26 volwassenes die van Scheepers gevoer (J. 374: Opgaaf Rolle, K.A.). Uit die Graaff-Reinetse opgaafrolle blyk dit baie duidelik hoeveel lede van die Pretorius-familie in en om die Sneeubergstreek gewoon het.
55. Presies hoeveel steun die vroeë Kaapse „Patriotte" ontvang het uit die geledere van die 2 913 manne en 1 922 vroue wat in die opgaafrolle vir 1780 verskyn, kan uiters moeilik vasgestel word. Goewerneur van Plettenberg beweer in 1781 dat niemand uit die Swellendamse distrik, bv., die Burgermemorie van 1779 ondersteun het nie (Beyers, *Die Kaapse Patriotte*, pp. 42–43).

gersenaat, het ook verdwyn. Toe die grensboer se eie landdroste en heemrade ook verdwyn en die bevoegdhede van sy veldkornette verminder word, is die uitlewing van sy nasionale gevoel ernstig gedwarsboom.[56] Soos reeds aangetoon, is op die vooraand van die Groot Trek nie alleen geen nuwe bestuursinstellings geskep nie, maar die ou tradisionele liggame afgeskaf waardeur die mate van bestaande nasionale bewustheid uitgeleef kon word.

By geskiedskrywers bestaan daar vanselfsprekend baie uiteenlopende menings oor die probleem of die gebrek aan selfregering waardeur die soort Afrikaanse nasionale gevoel wat reeds bestaan het, uitgeleef kon word, as oorsaak van die Groot Trek beskou moet word.

Dr. A. Coetzee stel dit kort en kragtig: „Die groot oorsaak van die Groot Trek was iets van *binne* die groep. Dit was 'n Nasionale Bewuswording".[57] Prof. D. W. Krüger omskryf die standpunt sorgvuldiger: „Die alles omvattende faktore wat die hele beweging innerlik gebind, nasionale betekenis en karakter gegee het, was die drang om onder eie wette 'n eie Staat te stig, in watter vorm aan die Trekkers gewaarborg sou word . . . daardie burgerlike vryheid en nasionale onafhanklikheid wat hulle in die Kaapkolonie ontbeer het. Hierdie lewende drang, wat die uiteindelike bewegende oorsaak van die massaemigrasie was . . ."[58] Prof. M. C. E. van Schoor sluit hom hierby aan: „Nie net die grensboere se gemeenskaplike historiese agtergrond en ontwikkeling van meer as 'n anderhalf eeu onderskryf die feit dat die Trek sy hele dryfkrag aan 'n ontluikende vryheidsdrang ontleen het nie, maar ook die hele verloop van hierdie beweging lewer onteenseglik bewys dat dit die oorheersende motief moes gewees het." Sy slotsom is dus „dat 'n ontluikende Afrikanervolksbesef wel die rol van 'n belangrike medespeler in die veroorsaking van die Groot Trek vervul het."[59]

Aan die ander kant beweer prof. C. J. Uys kategories die Voortrekkers „were utterly wanting in those elements which could have transformed them into a nation and, above all, they developed no national consciousness."[60] In *Die Ontwaking van die Afrikaanse Nasionale Bewussyn 1868–1881* meen prof. F. A. van Jaarsveld: „In die selfbewussyn van die landverlatendes het nasionaliteit ook nog 'n baie geringe rol gespeel. Die vraag na wie hulle was en waar hulle vandaan kom, het nog nie op die voorgrond getree nie . . . 'n Mens wonder of daar, sonder 'n prikkel soos die Bantoe op die grens en 'n Glenelg, ooit 'n Groot Trek sou gewees het. Die groei en ontwikkeling van nasionale selfbewussyn was eerder 'n *gevolg* van die Groot Trek as

56. Sien *De Zuid-Afrikaan*, 11 Julie en 17 Oktober 1834 en 4 Augustus 1837.

57. *Politieke Groepering*, p. 27.

58. *Die Weg na die See* (Arg.-jrb., I, 1938), p. 51.

59. *Die Nasionale en Politieke Bewuswording van die Afrikaner in Migrasie en sy ontluiking in Transgariep tot 1854* (Arg.-jrb., II, 1963), pp. 48 en 50. Vgl. ook J. C. Visagie, *Willem Fredrik Hertzog, 1792–1847* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1971).

60. *In the Era of Shepstone*, p. 6.

wat dit oorsaak daarvan was. Die mate van volksbewussyn wat voor die Uittog bestaan het, was swak ontwikkel en het in direkte verband met die vele griewe teen die Owerheid gestaan. Dit sal m.i. te veel wees om te verklaar dat die Voortrekkers as ‚nasionaalbewuste' mense uit die Kolonie weg is.''[61]

Getuienis kan aangehaal word dat die gebrek aan selfregering medeverantwoordelik was vir die Groot Trek-reaksie van die Afrikaanse grensboere. Onder die oorsake van die Groot Trek deur die ervare grensamptenaar Stockenstrom opgegee, was dat „the Boers . . . disapproved of the administrative change by which the Board of Heemraden was abolished and the Colony deprived of the only shadow of representation in it; . . .''[62] In 'n hoofartikel skryf *De Zuid-Afrikaan* op 16 Februarie 1838 die Groot Trek toe aan die feit dat die Kaapse wetgewende mag nie volgens die stem van die volk optree nie.

„Koloniste'' skryf in 1839 in *De Zuid-Afrikaan* onder die leuse „Het einde van alle goede regeringen – is het voordeel der geregeerd wordende'' dat, as daar op vermelde spreuk gelet is, die Groot Trek nie sou plaasgevind het nie.[63] Op 21 Februarie 1842 skryf die President en lede van die Volksraad van Natal aan Napier om die verskillende oorsake van die Voortrek op te noem, soos die vrystelling van hul slawe, en voeg daarby: „En dat op eene wijze dat wy zelfen geen de minste stem hadden omtrend de beste of mees geschikte wijze waar op zulks zoude kunnen geschieden; . . .'' Dan besluit hulle: „Alle deeze euvelen schryven wy toe aan deeze enkele oorzaak, Namentlyk het gebrek van een vertegenwoordiegend Gouvernement, dat ons geweigerd is geworden . . .''[64]

Kom ons ondersoek die stelling dat 'n geestelike drang na vryheid die Afrikaanse grensboere beweeg het om te verhuis. „Nationalism,'' skryf Boehm, „can most certainly raise existing tensions to the point of war or revolution. Moreover it not only nourishes a people's yearning for freedom but also steels their powers of resistance and their capacity for collective performance . . .''[65] Soos by die Noord-Amerikaanse grensstreke was daar 'n spontane drang om hulself te bestuur.[66] Baie skaapboere van die dorder Kaapse binnelande was

61. Pp. 20 en 21.
62. *The Autobiography of the late Sir Andries Stockenstrom,* II, p. 62. Stockenstrom was sestien jaar landdros en ses jaar Kommissaris-generaal van die oostelike distrikte (*ibid.*, I, p. 431).
63. Aan die redakteur, in die koerant van 20 Desember 1839.
64. *Not. Nat. Volksraad,* p. 392.
65. „Nationalism'' (in *Encycl. of Soc. Sciences,* XI), p. 239.
66. Sien die tydgenootlike voorbeeld van Texas (1835–1836) in R. A. Billington, *The Westward Movement in the United States:* „Dissatisfaction was increased by Mexico's refusal to cater to their normal desire for self-rule, always strong among frontier peoples'' (p. 54). Vgl. ook W. P. Webb, *The Texas Rangers, A century of Frontier defence* (Boston ens., 1935), waar 'n knap Mexikaanse generaal op inspeksie rap-

bereid om hiervoor op die vogtige Natalse kusstreke die aard van hul boerdery heelwat te wysig. Die idee dat 'n gebied vir hul staat gekies moes word met vrye toegang tot die see, het die Trekkers begeester.[67] Vroeg in 1836 is planne in Olifantshoek beraam vir die inrigting van 'n eie bestuur: wanneer hulle in die nuwe land aangekom het, sou hulle 'n algemene vergadering belê om 'n leier te kies om die wette te administreer wat daarna opgestel sou word.[68] Die vryheidsgees wat onder die Voortrekkers vaardig was, blyk uit hierdie uiters demokratiese bestuursinstellings. Soos die Graaff-Reinetse grensboere teen die uitgang van die agtiende eeu die „Volkstem" laat spreek het, so het die individuele Voortrekkers die hoogste wetgewende mag uitgeoefen. Om veel direkte skakels te smee tussen die mislukte „Patriotte"-beweging in die westelike Kaap en die Trekkers uit die oostelike grensdistrikte is nie so maklik nie. Ons herken dieselfde terminologie. Die Goewerneur van die Trekkers, Piet Retief, se vader, ooms en ander familie was nou gemoeid met die „Patriotte"-beweging.[69] In sy Manifes maak Retief algemeen bekend: „Wy hebben besloten dat alwaar wy ook gaan mogen, wy de regtvaardige grondregelen van vryheid zullen ophouden; . . . Wy verlaten deze kolonie in de volle overtuiging dat het Engelsch Gouvernement . . . ons zal vrylaten ons zelve te regeren, zonder deszelfs bemoeying in het toekomende."[70] Retief en Maritz skryf kort daarna in dieselfde gees aan D'Urban: „wy . . . als een Vrye en onafhankelyk Volk willen Erkend worde."[71] Nog uit die distrik

porteer dat elke Amerikaner in Texas „carried his political constitution in his pocket . . ." (p. 22).

In sy *Westward Expansion* (New York, 1963) beklemtoon R. A. Billington dat die nuwe Amerikaanse regering met die verkryging van onafhanklikheid in 1783 met „the rebellious attitude of westerners" geworstel het. Hy gaan voort: „Frontiersmen . . . demanded the right to shape their own destiny. What did self-satisfied easterners know of life on the frontier, of the need for protection, easy land laws, and less burdensome taxes? Moreover, when demands were ignored, these colonists of the West showed a dangerous tendency to take matters into their own hands. Separate statehood movements flourished and died in the West . . ." (p. 215).

Vir 'n Kanadese parallel vgl. F. Ouellet, „Le Nationalisme canadien-français: de ses origines à l'insurrection de 1837" in *The Canadian Historical Review*, deel XLV, no. 4, Des. 1964, pp. 277–292, en in besonder „La naissance du Nationalisme canadien-français: son caractère et ses premières évolutions (1802–1837)", p. 284 vlg. Op die rol van ekonomiese faktore word gewys (p. 287 vlg). „Le *parti canadien*," word verklaar, „devient le *parti patriote* et, dès lors, un esprit républicain inavoué chemine sous le masque réformiste. On prend maintenant conscience que la nationalité canadienne-française ne pourra pas s'épanouir sous l'écran protecteur des constitutions britanniques . . . Aussi les constructions politiques des *patriotes* s'inspirent-elles après 1830 du modèle américain (pp. 291–292).

Vgl. verder R. Pattee, *África do Sul vizinha de Portugal*, p. 43.

67. Krüger, *Die Weg na die See*, pp. 52–53.
68. W. Currie aan D'Urban, 26 April 1836, in *Em. Docs.*, p. 116.
69. Beyers, *Die Kaapse Patriotte*, p. 166 noot 3.
70. *De Zuid-Afrikaan*, 17 Feb. 1837.

Graaff-Reinet skryf Pretorius, 'n derde, besonder vername Voortrekkerleier, byna presies 'n jaar later aan die predikant aan die Paarl, ds. G. W. A. van der Lingen: „Maar soo dese van den Almagtige is, soo het syne wyse wil en welbehaagen is soo sullen wy daar tot een volk worden en ter syner eere leeven."[72] A.H. Potgieter, 'n vierde vername Trekkerleier, skryf op 3 Desember 1838 van die Sandrivier aan die Kaapse Goewerneur, „wy bescouwen ons als vreye burgers om te kunnen gaan waar wy verkiest sonder iemant te benadelen daar alle Naatsies vrey seyn en gaat ook waar sy wel..."[73]

Hoe voller die Groot Trek ontplooi het na die slag van Bloedrivier, hoe meer gloedvolle uitlatings kry ons onder die Trekkers. Dit is begryplik, want die roerende gemeenskaplike ervarings op trek het heelwat daartoe bygedra om 'n samehorigheidsgevoel te laat ontluik. Daar was gedurig swaar druk op die Trekkers deur Moselikatse, Dingane en die Britse owerheid; die gemeenskaplike lyding en prestasies wat daaruit voortgevloei het, het meegebring dat Afrikanertradisies teen 'n tot nog toe ongeëwenaarde tempo geskep is: die hardnekkige verweer te Vegkop, die marteldood van Retief, Marthinus Oosthuysen se helderit, die heldedood van Dirkie Uys, 'n Trekkerbelofte aan die Here, gevolg deur 'n wonder-oorwinning te Bloedrivier. Dikwels word nou gewag gemaak van vryheid wat deur hul eie bloed ten duurste gekoop is. Sterk voornemens word nou uitgespreek om die onafhanklikheid van hierdie deur bloed gekoopte Trekkerland te verdedig.[74] Teen 1848 kom Andries Pretorius nog verder onder invloed van die revolusionêre tydsgees en spoor die Trekkers aan om hul reg van vryheid te verdedig „welk aan alle schepselen op den aar(d)boodem is geschonken".[75] In Bybelse taal verklaar hy drie maande later „sy sullen veel ligter een Berg in den see kon werpen als om den Stroom van Vryhyd langer tegen te gaan."[76]

Teenoor die standpunt dat 'n spontane vryheidsdrang 'n oorsaak van die Groot Trek was, is beweer dat die sug na vryheid slegs gespruit het uit drangge om van drukkende stoflike laste verlos te word en bevry te word van gelykstelling tussen Blank en Nie-Blank.

Op die vooraand van die Groot Trek (soos reeds op gewys) was die nasionale bewussyn van die Afrikaner aan besliste beperkings onderhewig. By

71. Gedateer 21 Julie 1837, tussen Sand- en Valsrivier (Faksimilee in Preller, *Vm.*, II, p. 280).
72. Gedateer 23 Julie 1838, in *V.-Arg.*, p. 27 Daar moet egter op gelet word dat Pretorius, na 'n lang reis deur al die vernaamste Trekkergebiede, reeds Voortrekkeraspirasies en ideale ingeasem het. Sien Muller, „Andries Pretorius se Verkenningstog gedurende Oktober 1837 tot Januarie 1838" in *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, jg. I, 1, 1961, pp. 3–21.
73. *Ibid.*, p. 29.
74. *Ibid.*, pp. 51, 58 en 137.
75. *Ibid.*, p. 314.
76. G. H. 22/4: High Commissioner, Misc. Papers, 1848, no. 36 aan veldkornet Erasmus, Winburg, 12 Julie 1848. Vgl. ook B.J. Liebenberg, *Andries Pretorius in Natal*, p. 282 vlg.

vername leiers soos Piet Retief en Piet Uys vind ons nie uitlatings wat getuig van 'n spontane vryheidsdrang nie. Retief verseker die siviele kommissaris van Albanie in 1832 dat ontevrede grensboere wat verlof gevra het om 'n vergadering te belê, ongeveins probeer om hul griewe vreedsaam in die Kolonie op te los. Sover hy hulle leer ken het, sou hulle liewers as om „kwaadaardige rebellen" te word, hulle „met toestemming van het goevernem(en)d haar dan eer in een woeste land ter woon sal begeven als met haare overheijd te twisten".[77] Vier jaar later, toe die eerste Voortrekkers reeds noordwaarts is, skryf Retief in 'n familiebrief met verwysing na hulle en die „overstroomende misnoegen" van die boere, dat alhoewel hy toenmalige grenstoestande as „geheel onverdragelyk" beskou, hy aanbly „op hoop van verbetering".[78] 'n Spontane vryheidsdrang voer dus nie die latere hoofleier van die Groot Trek uit die Kolonie nie. Dieselfde geld vir Piet Uys, leier van die vername verkenningkommissie van 1834–1835 na die streek waaraan die Voortrekker vroeg reeds voorkeur gegee het. Na sy terugkeer verklaar hy onder eed in 1835 dat hy nie voornemens was om onder die Britse gesag uit weg te trek nie.[79] Inderdaad sou hy nie trek voordat Retief reeds 'n paar maande noordwaarts was nie. 'n Paar maande later betuig Uys van die Oranjerivier sy gehegtheid aan die Britse goewerneur, sir B. D'Urban.[80] In 'n tot nog toe onbekende, maar baie belangrike, laaste brief aan D'Urban, geskryf op 24 Januarie 1838 van „Justinus Berg" in die oostelike Vrystaat, sluit Uys by sy vorige brief aan. Hy veroordeel Retief se onafhanklikheidsverklaring en betuig sy eie en sy hele laer se lojaliteit teenoor die Britse Goewerneur.[81] Al sou daar toegegee word dat Uys en sy volgelinge 'n sterk persoonlike toegeneentheid teenoor D'Urban gekoester het, strook dié briewe van Uys glad nie met 'n spontane vryheidsdrang wat hom en sy groot trek uit die Kaapkolonie sou gevoer het nie.

Met hierdie uitlatings wat die houding van leiers van die grensboere illustreer, kan ons nie verwag dat daar 'n sterk, spontane vryheidsdrang onder die deursnee-boer op die grense en in die Kolonie in die algemeen kon gewees het nie. Per slot van rekening, gesien die ernstige aard van hul griewe, het 'n verbasende klein persentasie van die somtotaal van die Oosgrensboere getrek;[82] veel minder van die noordgrensboere, bitter min van die westelike boere en feitlik niemand uit die Kaapse Skiereiland en sy omliggende gebied nie. Natuurlik moet in ag geneem word dat die Afrikanerboere vóór die Groot Trek nog versigtig sou gewees het om uit te praat; omdat hulle nog nie on-

77. Gedateer 25 Aug. 1832; aangehaal deur Franken, *P.R.*, uit Albany 8/83: Misc. Letters, 1832.
78. *De Meditator*, 15 Mei 1838. Hierdie brief het nog nie tevore die aandag van historici getrek nie.
79. C.O. 2755: Letts. Rec., Uitenhage and George, 1835, no. 84, verklaring van P. Uys.
80. Acc. 519: D'Urban Papers, gedateer 7 Aug. 1837 (K.A.).
81. C.O. 3999: Memorials Rec., 1838, S–Z, no. 103.
82. Sien die Inleiding, p. 13.

der die Britse regering uit was nie, sou hulle moontlik van opstandige gedrag aangekla kon word, soos uit die ondersoek aangaande Piet Uys se beweerde uitlatings geblyk het.[83]

Indien 'n onweerstaanbare drang om as 'n onafhanklike volk in die Noorde te ontwikkel, die oorwegende oorsaak van die Groot Trek was, hoe moet ons dan die uitlatings en dade van ander Trekkerleiers (benewens dié van Retief en Uys) verklaar? Daar moet tog aanvaar word dat leiers die sienswyse van hul volgelinge vertolk het, anders sou hul leiding nie aanvaar gewees het nie. Waarom het Karel Landman geweier om teen kaptein Smith te veg en onder die Britse vlag in Natal bly woon? Hoekom was die onverskrokke verkenner, kommandant Johannes de Lange (Hans Dons), skynbaar tevrede om die res van sy lewe in Natal te slyt? Waarom het die „profeet" van die Groot Trek, Sarel Cilliers, Natal eers in 1847 verlaat, twee jaar nadat 'n nuwe Britse bestuur reeds die oud-republiek beheer het? En waarom het Pretorius (soos ook in die Kaapkolonie laat in 1838) eers getrek (in 1848) nadat die emigrasie reeds 'n paar jaar aan die gang was? Toon sy onderwerping aan die Britse bewind in Natal en sy pogings om Trekkergriewe daar uit die weg te ruim, 'n spontane vryheidsdrang? Sy woorde op 12 Januarie 1849 uit die Magaliesberg aan die redakteur van *De Zuid-Afrikaan* gerig, spreek baie duidelik: „Het sal niet noodig syn te seggen, toen ik stil en aangenaam met myne dierbaare famielie een uur te paard van den Pieter Marits Burg als een stille Britssche onderdaan woonde, en beslooten had daar te sterven . . ." Dit was toe die Boere allerskandeliks verdruk is deur die indringing van die naturelle – so beweer hy vervolgens – dat hulle begin wegtrek en hy begin optree het.[84] „Ik hebbe my stil op myn plaats neder gezit", bevestig hy in Maart 1850 aan die redakteur van dieselfde blad, „om als een Brits onderdaan myn leven te slyten", maar toe die lewe daar weer swaar en onmoontlik word as gevolg van swerwende, rowende naturelle, het hy verskeie kere tevergeefs vertoë tot die owerheid gerig. Toe Pretorius sien dat sy landgenote op die punt staan om die land te verlaat, het hy weer tevergeefs sy nood by sir Henry Pottinger gaan kla. Daarop het hy eers uit Natal getrek.[85] Ons vind dus geen spontane vryheidsdrang selfs by die held van Bloedrivier nie. Hy is tevrede om as stille Britse onderdaan 'n aangename lewe in Natal te slyt, met voornemens om daar te sterf. Toe die lewe daar, na sy mening, onrustig en onmoontlik begin word het, het Pretorius besluit om vertoë tot die owerheid te rig; en dit was eers nadat die vertoë misluk het, dat hy onder die Britse vlag uitgetrek het.

Dat dit nodig was om die trekgedagte te propageer (soos later verduidelik sal

83. Vgl. voetnoot 79.
84. *V.-Arg.*, R.164/49, p. 351.
85. Krynauw en Pretorius (reds.), *Transvaalse Argiefstukke, 1850–1853*, R200/50, p. 14 (ongetekende brief, gedateer Magaliesberg, 16 Maart 1850).

word), dui daarop dat sake nie somaar spontaan verloop het nie. By talle latere Trekkers was daar aanvanklik groot huiwering om onder die Britse bewind uit te trek. Dit skyn asof die sentrifugale kragte (nl. om uit die Kolonie van hul talryke griewe weg te kom) swaarder geweeg het as die sentripetale kragte: om in die eerste instansie 'n selfstandige staat onder eie vlag in te rig. Vryheid was nie bloot 'n doel op sigself nie en ook nie net 'n middel tot 'n doel nie. Noodwendig moes daar same- en wisselwerking gewees het tussen die beperkte mate van nasionale bewussyn wat op die vooraand van die Groot Trek bestaan het[86] en die vele en ernstige griewe van die Afrikaner-grensboere. As gevolg van die Voortrek is die nasionalisme gevoed by diegene wat daaraan deelgeneem het.

Die verskillende, soms wydeenlopende en van mekaar ver verwyderde, bevolkingsgroepe in die Kaapkolonie is deur die Britse beleid op 'n hoogs ingewikkelde wyse getref. Die slawe wat ingeboekte arbeiders geword het en binnekort volkome vry sou word, was met vreugde vervul oor hul verhoogde status. So ook was die tweede Nie-Blanke groep in die Kolonie, die Gekleurdes, baie ingenome met hul ongekende vryheid van beweging en die gemak waarmee hulle van werkkring kon verander. Hulle kon nou met rasse skrede op velerlei terreine hoop om in die Blanke gemeenskap opgeneem te word.

Die baie verskillende Blanke groepe het in 'n mindere en meerdere mate ontevrede reaksies getoon: aan die een uiterste was daar die inwoners van die Kaapse Skiereiland en sy omliggende gebied, wat relatief min ontevredenheid getoon het, en aan die ander uiterste die Afrikaner-oosgrensboere waarvan verreweg die meeste so heftig gegrief was dat hulle intensiewe samesprekings gevoer het oor watter soort oplossing hulle moes aangryp. Omdat die inwoners van die Skiereiland gedeel het in die toenemende Kaapse industrialisasie en in die instroming van die slawernykompensasiegelde, was hulle nie te ernstig gegrief oor die gebrek aan selfregering, die skerp prysstyging en onvoldoende kompensasie vir die slawe nie. Die boere in die westelike distrikte, wat in 'n baie groot mate Afrikaanssprekend was, is ook getref deur die pas vermelde faktore, maar is op hul plase by uitstek deur 'n nypende tekort aan doeltreffende arbeid getref. Toe swak beheer oor hul arbeiders ook nog oorslaan in grootskaalse landlopery en diefstal deur hul gekleurde bediendes en ander Nie-Blankes, het daar dikwels hewige proteste opgeklink. Gelykstelling in Staat en Kerk het hul verder teen die bors gestuit; plaaslike beswaarders het dan ook periodiek na vore gekom.

Die Britse Setlaars was weliswaar nie slawebesitters nie, en baie van hulle het op die vooraand van die Groot Trek reeds dorpsberoepe beoefen. Onder die onbeheerste arbeidstoestande en rondlopery het hulle wel deeglik gely; feitlik almal van hulle het die spit afgebyt teen Xhosa-aanvalle op die suidpunt van die Oosgrens, wat in die 1834–'35-oorlog tot enorme verliese en

86. Prof. H. B. Thom het geskryf: „Die binnelandse burgers . . . was die eerste egte Afrikanernasionaliste" (*G.M.*, p. 52).

groot onsekerheid oor die toekoms gelei het. Hulle het in uiterste gramskap teen die filantrope en hul organe in sowel Brittanje as Suid-Afrika losgebars. Om hul standpunt te stel, is 'n veldtog in die pers, in pamflette en boeke, op vergaderings, in petisies en allerlei proteste van 'n konstitusionele aard gevoer. Hulle het heelwat steun geniet (benewens van hul Afrikaanssprekende medeburgers) van hoë amptenare in die Kolonie soos D'Urban en Bell, en ook in betreklik invloedryke kringe in Brittanje.[87] Gevolglik het hulle steeds hul hoop op dié soort reaksies gevestig en hul proteste naarstig voortgesit. Dit sou 'n bykans permanente afwagtende houding beteken.

Die Afrikaanse boere op die koloniale Noordgrens is deur al die griewende faktore geraak behalwe die direkte verliese deur Xhosa-invallers berokken. Sommige van hulle is tewens deur Boesmanrowers en Bantoevlugtelinge geteister; maar hulle kon in sommige gevalle as Trekboere na die Transoranje gaan en 'n groot deel van die jaar 'n eie Nie-Blanke-beleid daar opstel en deurvoer, sonder te veel Britse kennisname van hul optrede en praktiese ingryping in hul sake. Daar was botsings met die Griekwas en ander Nie-Blankes en klagtes van sendelinge daaroor, asook regeringseise dat hulle na die Kolonie moes terugkeer. So ondraaglik was die lewe nog nie dat hulle nie meer raad geweet het nie. Met betreklik min regeringsbeheer oor hulle kon hulle redelik vry beweeg, 'n skaflike lewe ly, en slegs op baie ernstige eise gehoor gee.[88] Hoewel ons uit die distrik Beaufort-Wes Voortrekkers kry, tref ons oor die algemeen nie groot getalle Trekkers in die noordelike distrikte aan nie.

Dit is die Afrikaanse Oosgrensboere wat verreweg die meeste Voortrekkers gelewer het. Hulle is deur al die griewe getref, en swaar getref. In die reël sou konstitusionele proteste hulle nie juis aantrek nie: van petisies sou hulle nie meer veel verwag nie. Hulle het geen Oosgrensnuusblad in hul eie taal gehad nie; en geen simpatieke kontakte in Brittanje nie. Hul heftige, ontevrede reaksie sou 'n totaal ander vorm aanneem. Die historiese ontwikkeling wat die Afrikaanse grensboere deurgegaan het, het hulle fisies en psigologies mobiel gemaak.[89] Die heel oorspronklike reaksie van die minderheid van die Afrikaanse grensboere was dan 'n massaverhuising. In sy wese was die ek-

87. Sien o.a. die redakteur van *The Graham's Town Journal* se *Introductory Remarks to a Narrative of the Irruption of the Kafir Hordes into the Eastern Province of the Cape of Good Hope, A.D. 1834–35,* Part I (Grahamstad, 1835) en die vervolg daarop: *A Narrative of the Irruption of the Kafir Hordes . . .* (Grahamstad, 1836). Eersgenoemde werk neem as leuse op die titelblad woorde uit dr. Philip se *Researches* juis in basiese weerlegging van die leier van die Filantrope se standpunt: „There are questions affecting the highest interests of society on which it is criminal to be silent. There are crimes and conspiracies against man . . . ; and to know that such combinations exist and not to denounce them, is treason against the throne of Heaven and the immutable principles of Truth and Justice."

88. Van der Merwe, *Die Noordwaartse Beweging van die Boere voor die Groot Trek (1770–1842).*

89. Van der Walt, „Exodus van die Boerevolk" (in Eeufeesnommer van *Koers*), p. 5. Dieselfde verskynsel word op die Noord-Amerikaanse grens aangetref. Thistle-

sodus egter 'n opstand wat dié bepaalde vorm aangeneem het; hulle het hulself en alles waarvoor hulle as pioniers van die Westerse Christelike beskawing gestaan het, tot in hul diepste wese deur die soort Britse beleid wat ons hierbo aangetoon het, bedreig gevoel. Dié geniale oplossing is deur die Afrikaanse grensboere ontwerp en uitgevoer, en die lede van ander bevolkingsgroepe wat meegegaan het, was min in getal en het weinig invloed op die ontplooiing van die Groot Trek gehad. 'n Handjievol Engelssprekendes het Trekkers geword.[90] Dieselfde geld vir inwoners van die Skiereiland. Uit die westelike distrikte het baie min, in verhouding tot die totale Afrikaanssprekende bevolking aldaar, gemene saak met die Trekkers gemaak.[91] Swellendam het die meeste hier gelewer soos Beaufort-Wes weer uit die noordelike distrikte die meeste gelewer het.

In die dunbevolkte Oosgrensdistrikte was daar in die middel van die dertigerjare so 'n ernstige ontevredenheid onder 'n aantal invloedryke grensboere dat daar in sekere kringe reeds geglo is dat hul toestand ondraaglik geword het: daar moes tot aksie oorgegaan word. Die getal van dié persone was nog gering; en daar was onsekerheid oor hul presiese optrede. Uit die resultate van verkenning in Suid-Afrika het 'n voor die hand liggende oplossing vir die probleem te voorskyn gekom: 'n permanente onttrekking uit die Kaapkolonie (sonder toestemming van die Britse owerheid) en 'n vestiging in aantreklike en relatief dunbevolkte streke noord en noordoos van die Kolonie. Omdat wette oortree sou word, moes daar geheimhouding wees. Oor watter gebiede gekies moes word en presies hoe die verhouding van die nuwe nedersettings teenoor die Britse moederkolonie sou wees – daaroor sou heelwat onderlinge bespreking moes plaasvind. Leierskapprobleme sou ook uitgestryk moes word. Allereers sou die taak van die klein groepie aanvoerders van die onderneming wees om genoeg ander grensboere te oortuig van die uitvoerbaarheid van die trekgedagte; want om te slaag, moes daar 'n redelike groot aantal grensboere binne 'n redelike kort tydsbestek in Voortrekkers omgeskep word. Meer en beter inligting oor die binnelande van Suid-Afrika sou hierin 'n vername rol speel, soos vervolgens aangetoon sal word.

thwaite skryf aangaande die voorste Amerikaanse grensboer: „The advance guard, the frontiersmen proper, were a rare breed, indigenous to the forest; solitaries, shy of human contact; nomads for ever moving on, dressed in deer and coon skin, hunting game for food, trapping for barter, living much as the Indians whom they knew and hated like vermin in a game preserve" (*The Great Experiment,* p. 93).

90. Met Retief het James Edwards en Alfred Smith saamgetrek (kyk *The Graham's Town Journal* van 2 Februarie 1837). William Cowie, wat met 'n mej. Laas, dogter van 'n Voortrekker, getroud was, het vermoedelik 'n Uitenhaagse trekkersgroep na Natal vergesel (J. W. Fairbridge aan J. Fairbairn, 6 Mei 1840, in S.A.B. Mss., *Supplement to the Natal Star,* 12 Nov. 1856 en *The Times,* Pietermaritzburg, 7 Januarie 1857).

91. Vgl. o.a. L.G. 298: Letts. Rec. from Civ. Com. Worcester, 1838, aan Hudson, 24 Julie 1838, pp. 99–101; en L.G. 276: Letts. Rec. from Civ. Com. Stellenbosch, 1838, aan Hudson, 29 Mei en 13 Aug. 1838, met bylaes, pp. 181–186.

VII Blanke Verkenning Van Suidelike Afrika

„We were now about to penetrate a country at least two thousand miles in width, on which the foot of civilized man had never trod. The good or evil it had in store for us was for experiment yet to determine . . . the picture which now presented itself to me was a most pleasing one . . . I could but esteem this moment of my departure as among the most happy of my life." Lewis se dagboek, 7 April 1805, op die vooraand van sy vertrek na Yellowstone op sy groot ontdekkingstog na die onbekende, geheimsinnige Amerikaanse Weste. *The Journals of Lewis and Clark.* A new selection with an Introduction by John Bakeless, a Mentor Book, New York ens., 1964, p. 127.

„There is everywhere a wide domain of the unknown around us: it is easy anywhere to reach the boundaries of what we know, and find something conjectured which needs to be searched into . . . The small beaten spot which men have secured amidst the immensity of attainable information, is comparatively far less here than in other districts of the world."
The South African Quarterly Journal, no. 1, Oktober 1829 – Januarie 1830, p. 5.

„3322 . . . Captain Campbell jokingly observed to me, 'If they only leave them alone, they will discover where the mouth of the Niger is before any men from the northward, and that they will make greater discoveries in the interior of Africa than any others."
„3323 What class of persons were those? – They were the sons of Dutch farmers."
W. Gisborne in sy getuienis voor die „Aborigines Committee", 27 April 1836, *Report,* band I, deel 1, p. 360.

Vroeë noordwaartse verkenning

Die Afrikaanse grensboere het hul oë nie op totaal onbekende streke in die Suid-Afrikaanse binnelande gerig nie. Die meeste gebiede was bekend aan baie van hulle en met sommige, soos 'n breë gordel noord van die Oranjerivier, was die deursnee-grensboer uit die noordelike distrikte deeglik vertroud. Omtrent uitgestrekte streke langs die Vaalrivier tot in die verre Wes-Transvaal asook omtrent die Suid-Afrikaanse ooskus, noord en suid van Port Natal, kon heelwat grensboere veral mondelinge, maar ook af en toe skriftelike en gedrukte inligting bekom. Hoe lank hierdie inligting reeds verkry is en oor presies welke buite-koloniale dele, blyk as ons 'n paar grepe uit verkenningstogte in Suidelike Afrika en die verspreiding van kennis deur hulle bekom, vlugtig skets.

Vandat die eerste beamptes, en kort daarna ook die eerste koloniste, hulle aan die voet van Tafelberg gevestig het, het hulle op verkenningstogte uitgegaan. Dit is begryplik, want hulle het per skip aan die suidpunt van 'n baie

onbekende vasteland aangeland en die motief van die Nederlandse stigtersmaatskappy was wins uit enige moontlike artikel. Verder kon daar nie volstaan word met vleisvoorsiening deur plaaslike Hottentotte nie, skipbreukelinge moes gehelp en skeepsvragte geberg word. Daarby moet die natuurlike nuuskierigheid van die mens (met sy individuele winsmotief) om die onbekende te ken, in ag geneem word. Oor land en oor see is dus vroeg reeds 'n hele reeks ondekkingsgeselskappe deur die Kompanjie se gesagvoerders uitgestuur. In dié geselskappe het vryburgers wat plaaslike toestande geken en daarin belang gestel het, gewoonlik 'n bedrywige aandeel gehad. Om verskeie redes het vryburgers ook selfstandig die onbekende verken: ter wille van handelsverkeer met inboorlinge, ter wille van die jag in afgeleë streke waar wild nog volop was, om 'n nuwe plaas of beter water en weiveld uit te soek, of om bloot hulle nuwe vaderland se binnelandse beter te leer ken.[1]

Daar kan 'n paar betekenisvolle voorbeelde gegee word van die vernaamste rigtings – oos, noord en wes – wat ingeslaan is, sonder om noodwendig op die vroegste reise te let.

'n Honderd jaar voordat die Groot Trek in alle erns begin het, het 'n groepie burgers op 'n ondernemende jagtog om ivoor ooswaarts gegaan. Dié geselskap, waaronder H. Scheffer die jongere, Coenraad Scheffer, De Vries en Hubner, het in Mei 1736 met ossewaens vertrek na die land van 'n sekere nasie, anderkant die Kaffers of Xhosas, genaamd „Tambugis".[2]

Hulle het nog verder gereis na 'n land genaamd „Adera diera de Natal" waarvan die inwoners as „Namotis" bekend was. Nadat die geselskap in die Transkei, op pad na Natal, nie minder as dertien waens met ivoor gelaai het, is hulle deur die Xhosas digby die Amatolaberge aangeval en beroof. Vyf van hulle is gedood en sonder waens moes hulle terugsukkel.[3]

Hierdie mislukte tog was ongetwyfeld maar een van baie soortgelyke jagekspedisies waarvan geen of weinig inligting bewaar gebly het. Dit was omdat dié geselskap moeilikheid ondervind het dat hul reis amptelik aangete-

1. In 1719 neem die Politieke Raad kennis dat die Burgerkrygsraad genotuleer het dat vryburgers geneig is om herhaaldelik „op landtogten of elders verre landwaart in reijsende te gaan"; en sonder om hul hoofoffisier daarvan kennis te gee en selfs sonder om hul wagverpligtinge na te kom. Resolusie van 5 September 1719, in C.14, pp. 128 vlg., afgedruk in *Suid-Afrikaanse Argiefstukke*, Kaap, No. V, *Resolusies van die Politieke Raad*, V, 1716–1719, G. C. de Wet, red., Kaapstad, 1964, p. 362.

   Soos met landtogte deur grensboere in die dekades voor die Groot Trek, het vryburgers in die heel vroeë dekades nog baie meer dikwels die binnelande ingegaan as wat amptelik geboekstaaf is. Dit was dan ook gewoonlik wanneer van hul onwettige praktyke aan die lig gekom het dat dokumente daarvan begin getuig.
2. Vermoedelik Tamboekies, wat, volgens prof. J. A. Louw, 'n Hottentotswoord vir Thembu is. In die kaart deur Wentzel van Beutler se ekspedisie in 1752 word noordoos van „Het Cafferland" aangegee „Tamboegies Land" (V.S. Forbes, *Pioneer Travellers of South Africa*, Kaapstad en Amsterdam, 1965, Kaart 1).
3. E. E. Mossop (red.), *The Journals of Brink and Rhenius . . .* ' V.R.V. 28, Kaapstad, 1947, p. 116, waar die gegewens gebaseer word op C. 345 (K.A.), p. 313.

ken is. In hierdie rigting is ook van ampsweë van die burgers se vaardigheid gebruik gemaak. 'n Opvallend belangrike voorbeeld is die vername rol wat grensboere gespeel het in die kommissies wat deur die Transkei gestuur is om oorlewendes van die *Grosvenor*-skipbreuk gedurende 1782-1783 op te spoor.[4]

Onder oosgrensboere het gedeeltes van die roete na Natal op dié wyse bekend geword; en dié kennis sou 'n paar dekades later, op die vooraand van die Groot Trek, nog in herinnering geroep word.

In 1738 kry ons 'n voorbeeld van 'n onwettige handelsekspedisie wat tot ver oorkant die noordwestelike koloniale grens onderneem is. In die geheim het 'n geselskap burgers tien waens gelaai met buskruit, lood, yster, koper, messe, krale en tabak en dwarsdeur Namakwaland tot by die sogenaamde Grootrivier getrek. Terwyl hulle 'n maand dáár vertoef het, het hulle nog 'n persoon, ene Pieter de Bruyn, op 'n olifantjag, ontmoet. In teenstelling met die groter geselskap, was De Bruyn daar met verlof van die owerheid. Ter wille van die handel het 'n hele aantal Blanke burgers toe oënskynlik die Oranjerivier oorgesteek.

In hierdie tyd is daar beslis heelparty onwettige handelsekspedisies en olifantjagtogte deur boere in dié rigtings onderneem, waarvan sommige in die suidelike dele van die huidige Suidwes-Afrika moet ingedring het. Vanselfsprekend kan nie verwag word om veel inligting oor dié ekspedisies terug te vind nie. Soos reeds vermeld, ontleen ons ons kennis van sulke togte gewoonlik aan gevalle waar owerhede rede gehad het om daarvan kennis te neem.[5]

Ook in amptelike ontdekkingsekspedisies het boere in die noordwestelike rigting 'n baie belangrike rol gespeel. Onder burgerkaptein Hendrik Hop se geselskap wat in 1761 die Oranjerivier oorgesteek het en tot in die suidelike Suidwes-Afrika deurgedring het, was daar 'n hele aantal burgers. Vermeldingswaardig is veral Jacobus Coetsee, Johannesseun, wat in 1760 reeds op 'n olifantjag was en slegs met sy bediendes die Oranjerivier oorgegaan het;[6] Tieleman Roos, een van die latere leiers van die Kaapse Patriotte, en Hendrik Krüger, 'n voorouer van die latere president Krüger.

Verskeie lede van die bekende Van Reenen-familie het in die jare negentig van die agtiende eeu belangrike bydraes gelewer tot die amptelike verkenning van die suidelike gedeelte van Suidwes-Afrika. Willem van Reenen het in 1791 oor die Grootrivier gegaan en is voort tot by „de natie genaamd Damras".[7] Twee jaar later het Dirk en Sebastiaan Valentyn van Reenen in die

4. P. R. Kirby (red.), *A source book on the wreck of the Grosvenor East Indiaman*, V.R.V. 34, Kaapstad, 1953, pp. 159–195.

5. Mossop, *The Journals of Brink and Rhenius*, V.R.V. 28 pp. 94–95.

6. Vgl. N. A. Coetzee. „Jacobus Coetsee: die boerepionier van Groot-Namakwaland" in *Historia*, 3de jrg., nr. 3, Sept. 1958, pp. 169–177.

7. E. E. Mossop (red.), *The Journal of Hendrik Jacob Wikar (1779)* . . . ' V.R.V. 15. Kaapstad, 1935, pp. 310–317.

vaartuig ***Meermin*** na Walvisbaai gevaar ten einde 'n potensiële myn daar te ondersoek. By hierdie geleentheid het Namakwas hulle meegedeel dat daar Witmense in hulle land woonagtig was. Sebastiaan van Reenen se gevolgtrekking was dat die boer Gideon Visagie een van dié persone moes gewees het.[8]

Etlike dekades voor die Groot Trek het koloniale burgers dus ook oor dele van Suidwes-Afrika oor heelwat betroubare inligting beskik; en dié inligting sou nie heeltemal verlore gaan nie.

In die derde hoofrigting is landverkenning ook vroeg reeds onderneem. Hierdie rigting, dié na die noorde, wat deur die driwwe van die Oranjerivier na die Transoranje gelei het, was die heel belangrikste van al drie rigtings. Daarlangs sou die Voortrekkers hul pad na die verdere en verre noorde baan. Ofskoon nie veel spesifieke voorbeelde van vroeë verkenningsreise in dié rigting gegee kan word nie, moet talle vryburgers in die loop van die agtiende eeu jagtogte, veral om ivoor te verkry, en ook veeruiltogte, daarheen onderneem het. Die Kompanjiesowerhede kon die boere in die afgeleë binneland nie verhinder om op dergelyke winsgewende ekspedisies te gaan nie. So moes die koloniale boere algaande 'n beter kennis van die streke oorkant die Oranjerivier opgedoen het. Die kennis het in 1777 vir kolonel Robert Gordon en die Britse reisiger William Paterson goed te pas gekom. Toe hulle 'n gedeelte van die Oranjerivier noord van die Sneeuberge verken, kon hulle die kennis benut.[9]

Presies hoe ver die boere die Transoranje binnegedring het, is moeilik om vas te stel. Natuurlikerwyse sou hulle nie geredelik inligting oor voordelige jag- en handelsmoontlikhede aldaar wou laat uitlek nie. Dit sou beperkende maatreëls tot gevolg kon hê wat toekomstige voordelige operasies in 'n skynbaar onbeperkte binneland kon bemoeilik. Gedurende die laaste kwart van die agtiende eeu het vae gerugte Kaapse regeringskringe bereik oor inboorlinge oorkant die Grootrivier wat as Betsjoeanas bekend sou staan.

Teen 1801 het die eerste Britse bewind besluit om 'n amptelike ekspedisie daarheen te stuur. Die direkte motivering was om, weens die heersende gebrek aan slagvee in die Kolonie, beeste daar te probeer ruil. Die bevel oor die ekspedisie is gesamentlik gevoer deur P. J. Truter, 'n lid van die Hooggeregshof en dr. W. Somerville, die assistent-kommissaris van Graaff-Reinet.[10]

8. *Ibid.*, pp. 316–317.
9. V. S. Forbes, *op. cit.*, p. 123 en Kaart 19; en C. J. Barnard, *Robert Jacob Gordon se loopbaan aan die Kaap*, Arg.-jb., 1950, I, p. 330 vlg. Vgl. ook Gordon Papers, V.C. 592–598 in die Kaapse Staatsargief.
10. As skoonseun van Truter het die bekende skrywer J. Barrow die ekspedisie se bevindings internasionaal versprei. Verder het die kunstenaar Samuel Daniell se tekenpen en kwas inwoners en tonele noord van die Oranjerivier – soos hy hulle persoonlik gesien het – verewig in sy *African Scenery and Animals*, 2 dele, Londen, 1804–1805, en ook in Barrow se werke. Vgl. J. Barrow, *A Voyage to Cochinchina* . . . , Londen, 1806, p. 361 vlg., met 'n kaart van suidelike Afrika teenoor p. 361.

Later het sewe boere uit die Roggeveld (waaronder Pieter Jacobs, naamgenoot van die latere Voortrekkerleier uit Beaufort-Wes) hulle by die ekspedisie aangesluit. Van die Prieskadrif oor die Oranjerivier het die Londense sendeling eerw. W. Edwards verder saamgereis. Oorkant die Oranje- en wes van die Vaalrivier het hulle ander sendelinge, Kicherer, Anderson en Kramer, aangetref. Verder noord, op die Kurumanrivier, het Edwards agtergebly om sy werk onder die Betsjoeanas te begin. By die groot inboorlingstat nog verder noord, Lattakoo, het die ekspedisie besluit om om te draai.

Die ekspedisie het nie daarin geslaag om vee te ruil nie, maar heelwat verdere inligting oor die binneland ingewin en bekend gemaak. Met die Londense sendelinge het sekere sendingbewuste burgers aktief meegewerk en belangrike hulp verleen, juis omdat hulle die afgeleë streek en sy mense reeds redelik goed leer ken het. Burgers het dus deur jagtogte, handelsekspedisies en sendingwerk inboorlingtale aangeleer en betroubare inligting ingewin aangaande die toegange tot die hart van Suidelike Afrika. Hierdie inligting het getuig van 'n gekompliseerde rassetoestand: nie slegs van Boesmans, Hottentotte en Bantoes nie, maar ook van Basters en rowerbendes wat, van verder langs die Oranjerivier af, almal bedreig het.[11]

Die kontak van die sendelinge met inboorlinge oorkant die Oranjerivier was die hoofrede vir 'n nuwe reis van ampsweë daarheen onderneem. Dit is deur die Bataafse owerhede in 1805 aangepak en was onder bevel van landdros H. van de Graaff van Tulbagh, vergesel deur dr. H. Lichtenstein, chirurg van die Hottentotskorps. Hierdie geselskap, wat ondersoek moes instel na die toestande wat deur die koms van die Londense sendelinge onder die Betsjoeanas ontstaan het, het ook deur die Prieskadrif gegaan. In Betsjoeanaland is heelwat Basters en ander emigrante uit die Kaapkolonie teengekom. By Lattakoo (die latere Kuruman), die mees noordelike punt deur hulle bereik, is geen sendelinge meer aangetref nie. Daar is bevind dat die toestand van die stamme vloeibaar was en dat baie gevare in die afgeleë streek die inwoners bedreig het. Gerugte is gehoor van Blankes wat van die ooskus daarheen sou gekom het.[12]

Om die onbekende gebied tussen Betsjoeanaland en die Portugese nedersetting aan die ooskus te verken, het lord Caledon drie jaar later weer 'n ontdekkingsekspedisie uitgestuur. Die leiers, dr. Cowan (assistent-chirurg van die 83ste Regiment) en luitenant Donovan (van die Hottentotskorps), moes vanaf Lattakoo noordwaarts afreis. Weer was dit 'n burger, ene Kruger, met 'n Baster, wat albei reeds baie jare onder die Betsjoeana- en Korannastamme rondgeswerf het, wat as tolke en gidse meegestuur is. Die sendeling Anderson, wat ook 'n hele ent saamgereis het, het die laaste tyding aangaande die reisigers teruggebring, want geeneen van hulle het teruggekeer nie. Of tropie-

11. Theal, *History since 1795*, I, pp. 98–103; Du Plessis, *Christian Missions*, pp. 101–107.
12. E. C. Godée Molsbergen, red., *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse Tijd* (Van Linschoten-Vereeniging, XII), II, p. 193 vlg.; Theal, *op. cit.*, I, pp. 184–188.

se siektes of 'n gewelddadige dood daarvoor verantwoordelik was, kan nie vasgestel word nie. Geen betroubare inligting oor die Transvaalse gebied en sy verbinding met Portugees-Oos-Afrika is dus in 1808 ingewin nie.[13] Jare daarna sou reisigers in hierdie rigting nog inligting oor die verlorenes probeer verkry.

Volgehoue belangstelling in die Betsjoeanastreek kenmerk die jare 1811 tot 1813. Gedurende 1811–1812 besoek die reisiger W. J. Burchell Klaarwater en Lattakoo. In 1813 het eerw. J. Campbell, wat deur die Londense Sendinggenootskap uitgestuur is om die genootskap se stasies in Suid-Afrika te ondersoek, Klaarwater tot Griekwastad herdoop. Oor Lattakoo het Campbell ander afgeleë inboorlingstatte besoek en heelwat nuwe inligting ingesamel. Albei hierdie reisigers het uitvoerige verhale van hul ervarings met lewendige beskrywings van Betsjoeanaland gepubliseer.[14] Afbeeldinge van mense, artikels en tonele word gegee, asook kaarte. Campbell se kaart (wat ook in 'n Hollandse edisie van 1817 verskyn het) dek Betsjoeanaland en vermoedelik ook dele van Wes-Transvaal. Die verskeie Engelse uitgawes van Campbell se *Travels in South Africa* is wyd versprei en kon as gids dien vir belangstellendes.[15]

Met verloop van tyd sou die pad deur Griekwaland, Betsjoeanaland en Wes-Transvaal, verleng en verbreed, al belangriker word vir die bekendstelling van die onbekende binneland. Dit was 'n weg oor die gesonde en relatief droë plato wat toegang tot die hart van Suid-Sentraal-Afrika sou verleen.

Latere verkenning na die Transoranje

Die derde hoofrigting oor die Oranjerivier het oos van dié rivier se aansluiting by die Vaalrivier en noordwaarts gelei. Van dié rigting moet deeglik kennis geneem word. Die Oranje het hier die verste suidwaarts gekronkel, juis teenoor die noordoostelike dele van die Kolonie wat weer 'n betreklik goed bewoonde uitloper in daardie rigting uitgestoot het. 'n Hele aantal grensboere het in hierdie streek derhalwe taamlik naby aan die driwwe van die Oranje gewoon. Van die boere het dus in 'n vroeë stadium reeds, met verskillende motiewe, die Transoranje verken en nog later begin bewoon.

Die gebied wat later as die Suidoos-Vrystaat bekend sou staan, geleë aan die bolope van o.a. die Oranje-, die Caledon-, die Riet- en die Modderrivier,

13. Theal, *R.C.C.*, VI, pp. 508–509 en Theal, *op. cit.*, I, pp. 227–8. Vgl. ook S. Bannister, *Humane Policy*, Londen, 1830, kaart teenoor Appendix no. 9 agterin, waar die plek aangetoon word, noordwes van Delagoabaai, waar dr. Cowan veronderstel is om in 1810 gedood te gewees het.
14. Burchell, *Travels in the interior of Southern Africa*, 2 dele, Londen, 1822–1824; en Campbell, *Travels in South Africa, undertaken at the request of the Missionary Society*, 2de ed., Londen, 1815.
15. Campbell, *Travels* en J. Werninck, *Onderzoekingen naar den toestand des Christendoms in Zuid-Afrika, getrokken uit de reis van den eerwaardigen heer J. Campbell*, Groningen, 1817.

was 'n aantreklike landstreek met standhoudende water en uitstekende weiveld, waar wild baie volop was. Heel vroeg het Afrikanerboere die gebied verken om beter jagveld of beter weivelde te soek.[16] Dat Blankes reeds gedurende 1804–1809 die Oranjerivier ver oorgesteek het, kan van grafstene van ene Heyla de Beer en 'n mev. Olivier afgelei word.[17] Van 1819 af is dit bekend dat groot jaggeselskappe soos dié van G. P. N. Coetzee, O. J. van Schalkwyk, J. H. Snyman en L. J. Fourie, byna jaarliks die gebied besoek het. Deeglike verkenning is onderneem tot in die huidige distrik Thaba Nchu en tot aan die voet van Thaba Bosigo. So word die driwwe oor die versperrende riviere goed bekend en deur die jagters se waens word selfs paaie na die binneland oopgetrap. Voor 1830 kon daar reeds van verskillende roetes na die noorde gepraat word. Dié aantreklike, maklik bereikbare gebied, het ook bekend geword as 'n grotendeels ontvolkte streek, waar benewens Boesmans, rondswerwende Bantoes aangetref kon word.[18]

Inderdaad het Trekboere hulle minstens sedert 1821 tydelik oorkant die Oranjerivier gevestig. Weens gedurige somerdroogtes en die vernieling van hul weiveld in die Kolonie deur sprinkane en rondtrekkende wildsbokke, het grensboere in die twintigerjare, nieteenstaande die afkeur van regeringsbeamptes, met hul vee deur die Oranjedriwwe uitkoms gaan soek. Sommige boere het in 1825 bv. hul tydelike bewoning van die Transoranje as „een kleijn uijtvlug" van die owerheid afgesmeek.[19] As noodmaatreël moes die owerheid dit toestaan, maar onder die uitdruklike verstandhouding dat die boere binne 'n beperkte tyd na die Kolonie moes terugkeer. Ofskoon kommissarisgeneraal Stockenstrom dit die boere graag heeltemal wou verbied, het hy besef dat hulle in elk geval sou trek en dat hy hulle dan nie sou kon keer nie. Om moeilikhede in die toekoms te voorkom, het hy die Trekboere laat onderneem om geen permanente geboue in die Transoranje op te rig of grond daar te verbou nie; handel mog hul ook nie dryf nie en aan die inboorlinge mog geen skade berokken word nie.

Toe Stockenstrom twee jaar later nie weer verlof wou gee nie, het die grensboere tog maar oor die Oranje getrek. En die jaar daarop is nie weer om verlof gevra nie, maar is die owerheid bloot van hul trekvoornemens, of die feit dat hulle reeds oorkant die Oranje was, in kennis gestel. In dié jaar, 1828, was toestande in die Kolonie so swak dat die Trekboere eenvoudig op groot skaal oorkant die rivier gebly het. Die grensbeamptes moes hulle maar

16. Vgl. J. J. Oberholster se *Die Suidoos-Vrystaat: 'n historiese oorsig,* 'n ongepubliseerde studie, deur die skrywer goedgunstiglik aan my geleen. Kyk p. 4 en sy Kaart I teenoor p. 5.
17. Oberholster verwys na grafstene in die Nasionale Museum, Bloemfontein.
18. Oberholster bou op pp. 5–9 sy studie op verklarings in Theal se *Basutoland Records,* I, p. 232 en II, pp. 242–439.
19. Versoekskrif deur G. H. Kruger en ander veldkornette aan Stockenstrom, 19 Sept. 1825, aangehaal deur P. J. van der Merwe, *Die Noordwaartse Beweging van die Boere voor die Groot Trek (1770–1842),* Den Haag, 1937, p. 208.

daarmee versoen dat die noodtoestand waarin die boere verkeer het, hulle nie toegelaat het om terug te keer nie. Onder dié omstandighede kon die wet wat hulle sou moes terugdwing, nie toegepas word nie.[20]

Toe in 1829 gerugte die owerheid bereik het dat die Trekboere met die Griekwas sou gebots het, dat die boere noord van die Oranje sou begin ploeg en saai het, dat sommige selfs al tot aan die Hartsrivier sou voortgetrek en afgebakende plase sou aangelê het – het die regering ondersoek laat instel. Intussen het boere uit Graaff-Reinet versoekskrifte ingestuur waarin hulle om plase langs die Modder- en Rietrivier aansoek gedoen het. Dit het inderdaad die vermoede bevestig dat boere hulle permanent in Transoranje wou vestig. Hierdie „spirit of expatriation", het die owerheid gevrees, sou die toeëiening van inboorlinggrond tot gevolg hê. Die Trekboere is dus gelas om terug te keer. Sommige boere het nietemin aangebly. Dié noordwaartse beweging van die boere het verder meegebring dat smouse en slagtersknegte daar sake gaan doen het.

Dit is dus duidelik dat baie grensboere in die laat twintigerjare in 'n besonder gunstige posisie was om uitgestrekte dele van die suidelike Transoranje deeglik te verken. Daar kan verder aanvaar word dat, gedurende hul langdurige verblyf, streke aanliggend aan die suidelike Transoranje ook minstens om die jag en die handel verken sou gewees het. Dan merk ons 'n groter verskeidenheid in die besoekerstroom: smouse en slagtersknegte deurreis en verken ook die Transoranje. In verskillende kringe word heelwat kennis dus ingesamel en in wyer kringe, veral in die koloniale grensdistrikte, weer versprei.[21]

Toe toestande in die Kolonie teen 1830 verbeter het, het die Transoranje-trekboere op sterk owerheidsdruk reageer en na die Kolonie teruggekeer. Stockenstrom het hom die swak posisie van die Boesmans in die Transoranje aangetrek en sy hoop op die stigting van sendingstasies daar gevestig. Deur die aanlê van die Londense sendingstasie *Philippolis* (1823) het hy gehoop dat sendelinge die nodige opheffingswerk sou doen en beskerming kon verleen. Die boere moes nie permanente regte noord van die Oranje verkry nie. Verder moes die sendingnedersettings poog om Griekwas, Korannas en ander inboorlinge te verhinder om die Boesmans te veronreg. Die Griekwas, net soos die Trekboere, emigrante uit die Kolonie, het hulle egter na 'n paar jaar, met sendingtoestemming, ook op *Philippolis* gevestig en sodoende mettertyd daarvan 'n Griekwa-nedersetting gemaak. Dit was onder bearbeiding van eerw. Wright dat Adam Kok en talle volgelinge hulle daar gevestig het. Stockenstrom se Boesmanbeleid het misluk. Die swakkere Boesmans kon hulle belange nie teenoor die sterkere Griekwas handhaaf nie; nòg teen die nog sterkere Trekboere, wat onvermydelik sou terugkeer, en van wie sommige hulle reeds permanent daar gevestig het.

Transoranje-trekboere het gedurende 1829–1830 ooreenkomste met Boes-

20. Van der Merwe, *op. cit.*, pp. 208–230; *Vm.*, I, p. 10 vlg.
21. *Ibid.*, pp. 231–236 (aanhaling op p. 234).

mans gesluit waarkragtens laasgenoemdes groot stukke grond langs die Rietrivier vir vee verruil het. Dit het nie die goedkeuring weggedra van die Britse owerheid wat die boere nie as grondeienaars daar wou erken nie. Oor die teenwoordigheid van die boere daar het Adam Kok en sy Griekwas teen 1829 begin kla, maar die Kaapse Goewerneur het getwyfel of die regering die boere kon verplig om na die Kolonie terug te keer. Al wat gedoen kon word, is om dit sterk onder die boere se aandag te bring dat hul veiligheid daar uitsluitlik daarvan sou afhang hoe hulle hul teenoor die inboorlinge gedra.

In 1830 het Stockenstrom self op 'n inspeksiereis na Transoranje gegaan en bevind dat die Griekwas eintlik die vernaamste aantasters van die regte en lewens van die Boesmans en Betsjoeanas was. Teen die Griekwas se perde en vuurwapens was dié inboorlinge nie bestand nie. Stockenstrom moes verder erken dat die Britse owerheid nòg die Griekwas uit die Transoranje kon verdryf nòg die Trekboere kon verhinder om daarheen te trek. Die Britse regering sou dus maar sy invloed moes probeer gebruik om te verhoed dat Trekboere en Griekwas oor grond in die suidelike Transoranje slaags sou raak.

Dat twee groepe emigrante uit die Kolonie nou reeds noord van die Oranje op die vooraand van 'n dreigende botsing oor die gronde waarop hulle hul daar permanent wou vestig, gestaan het, toon duidelik die besondere mate waarin die gebied reeds die aandag getrek het. Terwyl baie soorte persone in die Kolonie se belangstelling daarin gaande gemaak is, was dit by uitstek die Trekboer wat sy belangstelling in die binneland ten beste verder kon uitlewe. Vanaf hul vooruitgeskowe basis was die Trekboere uitnemend in staat om belangrike verkennings in die binnelande van Suidelike Afrika te onderneem en die resultate ook onder hul rasgenote en dikwels familielede, die koloniale oosgrensboere, bekend te stel.[22]

'n Nuwe trekvlaag na die Transoranje het in 1830 plaasgevind en in baie gevalle het die boere getrek sonder om verlof te vra. Deur ondervinding geleer, het die boere gemeen dat dit nie werklik gevaarlik was nie, alhoewel siviele kommissaris Van Ryneveld hulle met vervolging gedreig het.

Volgens dr. Philip het die boere teen dié tyd al jaarliks in sulke groot getalle oor die Oranje getrek dat dele van die Kolonie onverdedigbaar begin leeg loop het. „The farmers," gaan dr. Philip voort, „generally proceed with 3, 5, 10 or even more wagons, to a great distance up the Caledon, Orange, Reed and Modder rivers, and continue at the different ravines, interspersed throughout the country, for many hundreds of miles. Each farmer brings nearly his whole stock of cattle with him, including often the herds of one or two friends, who have remained at home." Ook die feit dat die boere jaggeselskappe organiseer om die wildryke dele van die Transoranje op te soek, sê dr. Philip, is 'n rede vir hul besoeke: „A farmer and his son proceeded last year so far as 10 long days' journey (about 250 miles) from the Orange

22. *Ibid.*, pp. 237–278.

river to the source of the Modder River (d.w.s. na die Drakensberge). They shot 18 Hippopotami; sold from their skins a load of samboks, even with the sides of the waggon, the large at 3 Rixdollars and the smaller at 4 skillings, besides 180 lbs. of bacon of the animals at 4 skillings the pound."[23]

Die Trekboere het nou ongehinderd gereelde seisoensmigrasies na Transoranje gemaak, al was daar ook goeie jare in die Kolonie. Met die groot droogte van 1833 is die noordelike dele van die Kolonie feitlik ontvolk: 'n onkeerbare stroom boere is die Oranje oor. Op 'n bevel om terug te keer en 'n amptelike dreigement dat ernstige gevolge uit 'n aanklag by die Goewerneur sou voortspruit, het veldkornet M. A. Oberholzer in 1834 geantwoord dat geeneen „uijt halstaaregheijd tegen het Gouvernement" getrek het nie. Dit sou onmoontlik wees om op daardie tydstip terug te keer. Omdat Adam Kok hulle nie aan die Rietrivier wou duld nie, het die mense waaroor Oberholzer gerapporteer het, noordwaarts na die Modderrivier voortgetrek. Dáár was die veld te swak en was die getal Trekboere so groot dat sommige nog verder noord, en selfs tot by die Vaalrivier, gegaan het. Weliswaar was die Trekboere bereid om hulle aan die wette en bevele van die koloniale owerheid te onderwerp, maar hulle moes noodgedwonge trek ter wille van 'n bestaan, en in dié proses het hulle so diep in Transoranje ingedring dat hulle die Vaalrivier bereik het.[24] Gevolglik kon hulle redelik maklik die noordelike Transoranje en Wes- en Suid-Transvaal besoek om te jag en handel te dryf met die inboorlinge. Aldus het betroubare inligting oor die belangrikste van alle verkenningsrigtings in Suid-Afrika op 'n breë front onder die grensboere op die koloniale noord- en oosgrens bekend geword. En hierdie inligting sou aan belangstellende boere verder suidwaarts meegedeel word.

Latere verkenning na die Ooskus

Dit was die koms van die Britse Setlaars na die suidoostelike dele van die Kaapkolonie wat 'n beslissend belangrike rol gespeel het in die opening van die roete oor see en oor land deur die huidige Transkei na Natal. Waar Afrikaanssprekende Oosgrensboere reeds kennis gedra het van gedeeltes van die roete na Natal, sou dit by uitstek Engelssprekende handelaars en Wesleyaanse sendelinge wees wat finaal na Port Natal deurgebreek het.

Gedurende die vroeë jare twintig het die Britse Admiraliteit die suidooskus van Suidelike Afrika laat verken. Kaptein W. F. Owen het met die *Leven* en *Barracouta* tydens 1822–1823 Delagoabaai, Inhambane, Sofala en aangrensende kusdele besoek.[25] Toe Owen in 1825 weer die Kaap aandoen, kon die in-

23. *Ibid.*, pp. 279–282 (aanhaling op p. 282) uit C.O. 1778: Sir R. S. Donkin's Collection of Missionary Complaints: Dr. Philip, Return of Missions, 1830.
24. *Ibid.*, pp. 282–290 (aanhaling op p. 288).
25. W. F. W. Owen, *Narrative of Voyages to explore the shores of Africa, Arabia, and Madagascar* (H. B. Robinson red.), 2 dele, Londen, 1833; en T. Boteler, *Narrative of a Voyage of Discovery to Africa and Arabia*, 2 dele, Londen, 1835.

woners heelwat betroubare inligting oor Suidoos-Afrika inwin. Daar is reeds pogings aangewend om met klein handelsvaartuie uit Tafelbaai en Algoabaai kommersiële betrekkinge op dié kus te probeer open; maar die hawens van Portugees-Oos-Afrika het te ongesond geblyk en J. R. Thompson, F. G. Farewell en J. S. King het te Port Natal 'n basis gevind. Die streek om die enigste goeie hawe op dié deel van die kus is grotendeels ontvolk deur die uitdelgingsoorloë van Shaka, wat nou ingestem het dat van die setlaars hulle daar kon vestig. Die klein handelsnedersetting het egter nie daarin geslaag om Britse beskerming te verkry nie.[26] Later is hulle versterk deur N. Isaacs en ander persone, wat verdere handelsbelange verteenwoordig het. Mettertyd het van die vlugtelingnaturelle hulle om sommige van die setlaars geskaar, wat nou feitlik as stamhoofde begin leef het.[27]

Saam met die Britse Setlaars het in 1820 'n energieke en bekwame Wesleyaan aangekom, eerw. William Shaw, wat hom op Salem in die distrik Albanie gevestig het. Shaw het hom glad nie beperk tot die geestelike bearbeiding van Britse Setlaars nie, maar het sy blik ver na die noordooste gerig. Uit Salem het hy spoedig geskryf: „. . . *there is not a single Missionary Station* between the place *of my residence,* and *the northern extremity* of the *Red Sea* . . . Here, then, is a wide field, – the *whole eastern coast of the continent of Africa.*"[28]

In 1823 het 'n eensame Wesleyaanse sendeling, Threlfall, by die ongesonde Delagoabaai geland (destyds verreweg die mees noordoostelike sendingstasie) en daar begin werk, maar hy is siek aan koors deur 'n walvisvaarder daarvandaan na Tafelbaai teruggebring.[29] Dieselfde jaar het Shaw oorkant die koloniale oosgrens sy droom van 'n ketting van stasies deur Kafferland begin verwesenlik deur die stigting van *Wesleyville.* Sewe jaar later, in 1830, is die ketting deur Kafferland voltooi toe *Buntingville* tweehonderd myl verder op pad na Port Natal in Pondoland aangelê is. Eerw. W. Boyce het Faku se stam hier bearbei. Langs hierdie stasies is 'n bruikbare weg oorland van Grahamstad na Port Natal geopen waarlangs nie alleen pos vervoer is nie, maar handelaars, sendelinge, jagters en ontdekkers met nie te groot gevaar kon afreis.[30]

26. Aanvanklik was Josias Hoffman met sy seun J. P. Hoffman, later die eerste President van die Oranje-Vrystaat, onder die eerste Port Natalse Setlaars. N.844: Notarial Acts and Deeds, G. Cadogan, II, no. 2011, 8 Januarie 1825 en no. 2182, 7 Junie 1825 (K.A.). In die Local History Museum te Durban berus 'n tekening deur Josias Hoffman Sr. van hul vroeë kamp. Kyk Janie Malherbe, *Port Natal,* Kaapstad, 1965, pp. 13–15 en H. F. Fynn, *The Diary of Henry Francis Fynn* (Stuart en McK. Malcolm reds.), Pietermaritzburg, 1950.
27. N. Isaacs, *Travels and Adventures in Eastern Africa* (L. Herman & P. R. Kirby reds.), Kaapstad, 1970, pp. x-xiii.
28. W. Shaw, *Memoir of the Rev. William Shaw* (W. B. Boyce red.), Londen, 1875, p. 95.
29. T. Cheeseman, *The Story of William Threlfall,* Kaapstad, 1910, pp. 35–60.
30. Shaw, *Memoir,* Hoofstuk IV; Williams, *The Missionaries on the Eastern Frontier of the Cape Colony,* Hoofstuk 3; *S.A. Almanac,* 1832, pp. 187–188.

Toe Shaka in 1828 afgesante as vriendskapsgebaar oorsee na die Kolonie gestuur het, is verdere belangstelling in Natal opgewek. Die volgende jaar het 'n ontdekkingsekspedisie onder dr. Cowie, 'n mediese dokter van Albanie, en 'n Grahamstadse handelaar, Benjamin Green, deur Natal na Delagoabaai afgereis. Aangesien albei ontdekkers op hul terugreis oorlede is en 'n relaas van hul ervarings tog die Kolonie bereik het, is heelwat prominensie nou aan Suidoos-Afrika gegee. Boere van Albanie, Uitenhage en Somerset se belangstelling sou vanselfsprekend geprikkel word.[31]

Drie jaar later, in 1832, het dr. Andrew Smith (nog 'n mediese dokter) 'n belangrike tog deur die Transkei onderneem om Dingane te gaan besoek ten einde 'n vriendskaplike verhouding te bewerkstellig. Op sy terugkeer het Smith in *The Graham's Town Journal* van 24 Augustus 1832 sy roete na Natal gepubliseer ter inligting van diegene wat begerig mog wees om die gebied te besoek.[32] Onder Smith se geselskap was 'n Hermanus Berry oor wie gerapporteer is dat hy besonder ingenome sou gewees het met die prag van Natal. Hy sou uitgeroep het dat hy nog nooit so 'n mooi plek gesien het nie. Indien die Britse regering van Natal 'n drosdy wou maak, sou hy bygevoeg het, sou hy nooit weer in die Kolonie wou woon nie. Bes moontlik het Berry, wat 'n Afrikaanssprekende moeder gehad het, kontak deur Swellendammers met Piet Uys en sy vader en hul groot familie gehad.[33]

Steeds meer inligting oor Natal, Delagoabaai en ander Portugese hawens het oor land by Grahamstad uitgekom en oor see by Port Elizabeth. Handels- en seevaartnuus oor dié streke is wyd versprei omdat dit dikwels in koerante en tydskrifte gepubliseer is. Dieselfde het gebeur met sendingnuus en nuus oor woelinge onder die Zoeloes en ander Bantoestamme. In *The South African Commercial Advertiser, The Graham's Town Journal* en *De Zuid-Afrikaan* is in die begin van die jare dertig heelwat berigte te vind waarin belangwekkende inligting oor gebeure en toestande in Suidoos-Afrika gelees kon word. Die meeste berigte was ook in Hollands beskikbaar en dus maklik bekombaar vir grensboere. Mondeling is sulke inligting ook redelik maklik versprei, want waar die landweg oor Grahamstad gegaan het, het die seeweg veral oor Port Elizabeth gegaan. 'n Baie groot aantal grensboere sou later uit die distrikte Albanie en Uitenhage trek; hulle kon dikwels in persoonlike kontak met Natalse reisigers gekom het.[34]

In 'n doelbewuste poging om die inwoners van die Kaapkolonie, sowel as die Imperiale regering, te oortuig dat daar verdere aandag aan gegee moes

31. J. C. Chase se kommunikasie aan die *South African Institution*, gepubliseer in die *South African Quarterly Journal*, Julie–Sept. 1830. Vgl. Kirby, *Sir Andrew Smith*, pp. 128–129.
32. Vgl. P. R. Kirby (red.), *Andrew Smith and Natal*, V.R.V. no. 36, pp. 1–56.
33. *Ibid.*, pp. 5, 12 en 32.
34. Vgl. o.a. Ethel Campbell's Notes „C", 27675 en „E", 27677, in Killie Campbell-Biblioteek, Durban.

word, is die handelsbelangrikheid van die aantreklike Natal vroeg en herhaaldelik onder die aandag gebring. Waar die Britse regering konsekwent geweier het om dit te annekseer, moes die grensboere, wat oorweeg het om hulle aan die Britse gesag in die Kaapkolonie te onttrek en in die noorde en noordooste 'n eie staat te stig, aan Natal emstige aandag gee. Inderdaad sou 'n eie, goeie hawe daar beskikbaar wees.[35]

Latere verkenning na Suidwes-Afrika

Wesleyaanse sendelinge het sorg gedra dat die roetes na die huidige Suidwes-Afrika nie vergeet sou word nie. Reeds voor 1820 was hulle te *Bethany* (oos van die huidige Lüderitz) werksaam. Van hier reis eerw. B. Shaw in 1820 in 'n noordoostelike rigting om swakbekende stamme te besoek.[36] Die later baie bekende eerw. James Archbell word nou aangestel as sendeling vir die verlate Londense sendingstasie *Warmbad*, maar weens inboorlingtwiste verhuis hy na Transoranje se sogenaamde Betsjoeanastreek. Archbell het in 1824 'n artikel onder die opskrif „Beschryving der Walvischbaai en omleggende plaatsen aan de westkust van Afrika" in *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift* gepubliseer waarin hy inligting oor die Damaras en hul land meegedeel het en verklaar het dat 'n baie voordelige handelsverkeer met hulle gevoer kon word om vee en olifantstande te bekom. Op kaarte van die tyd word Damaraland gewoonlik duidelik aangegee en dikwels as 'n land baie geskik vir vee beskryf. Heelwat riviere word aangedui, asook „vrugbare vlaktes". Dit word skynbaar beskou as 'n goeie land te midde van groot woestyne en dorre streke, of die begin van 'n beter deel van Afrika wat verder op langs die weskus sou strek.[37]

Latere verkenning na Betsjoeanaland en aangrensende streke

In die jare twintig van die negentiende eeu is besonder betekenisvolle verkenningswerk in die Betsjoeanalandse rigting gedoen. Nie alleen het ontdekkingstogte Betsjoeanaland verder noord bekend gestel nie, maar verkenning na die weste het die moeilik-begaanbaarheid van 'n uitgestrekte halfwoestyn bevestig. Dit was ooswaarts dat die belangrikste togte gemaak is in streke waar die Voortrekkers hulle binnekort sou kom vestig. In 'n voortgesette strewe om 'n goeie weg na die ooskus te baan, het verkenners ver in Suid-, Noord- en Oos-Transvaal ingedring. Waar die Transoranje deur Trekboere tot by die Vaalrivier intensief vanuit die suide verken is, het sendelinge nou ook vanuit die weste ooswaarts na Basoetoland die omgewing verken en daarheen verhuis.

'n Belangrike ontdekker in hierdie rigting was die Londense sendeling Ro-

35. Kirby (red.), *Andrew Smith and Natal*, pp. 145–177; Immelman, *Men of Good Hope*, p. 129.
36. B. Shaw, *Memorials of South Africa*, Londen, 1820, pp. 54 vlg., 89 en 127–128.
37. No. II, Mei–Junie 1824, deel I, pp. 145–151.

bert Moffat, wat hom in 1820 by die goeie basis Lattakoo gevestig het. Saam met Moffat het Campbell op sy tweede reis gegaan en van Lattakoo oor die Moloporivier die groot stat Kurreechane bereik. Daar is verneem dat krale van noordooswaarts verkry is, digby die „Groot Water". Toe Campbell die relaas van sy reis in 1822 gepubliseer het, het hy 'n kaart wêreldkundig gemaak, benewens gekleurde illustrasies van inwoners en artikels van Betsjoeanaland. In die kaart word die hele streek tussen Betsjoeanaland en die ooskus blanko gelaat; wes van die Kalahari word die „Great Southern Zahara Desert" aangetoon.[38] Die handelsbewuste reisiger George Thompson, wat Lattakoo in 1823 besoek het en sy ervarings bekend gemaak het in sy *Travels*, wat in 1827 twee edisies belewe het, vertel van 'n wegloperslaaf wat die roete van Delagoabaai beskryf het as 'n maklike reis van sowat tien dae.[39]

Betsjoeanaland is nou oor verskillende roetes bereik. Een van die vernaamstes het oor Graaff-Reinet en Colesberg, oor Philippolis na die Vaalrivier gelei en dan oor Griekwaland noordwaarts. Al hoe meer boere uit die noordelike en noordoostelike grensdistrikte kon dus van die steeds toenemende aantal reisigers inligting omtrent die Transoranje en Wes-Transvaal bekom. Dit kon boere wat reeds geneig was om jag- en handelstogte noordwaarts te onderneem, verder daartoe aanspoor om ook intensiewe verkenningswerk aan te pak.[40] So het Carel Hendrik Kruger gedurende 1824 tot 1828 verskeie memories oor ontdekkingsreise aan die owerheid gerig;[41] en het G. S. Bronkhorst van die distrik Beaufort-Wes in 1824 reëlings getref om met vier ander persone olifante te gaan skiet.[42]

38. J. Campbell, *Travels in South Africa, undertaken at the request of the London Missionary Society; being a narrative of a second journey in the interior of that country*, 2 dele, Londen, 1822; R. Moffat, *Missionary Labours and Scenes in Southern Africa*, Londen, 1842. Kyk ook C. Northcott, *Robert Moffat: Pioneer in Africa 1817–1870*, Londen, 1961.
39. G. Thompson, *Travels and Adventures in Southern Africa*, Londen, 1827 (faksimileeherdruk, 1962), pp. 117–119. Die slaaf Arend was 'n ruk saam met Coenraad de Buys, wat hom sowel in Betsjoeanaland as in die latere Transvaal opgehou het. 'n Poging om laasg. te beweeg om terug te keer en inligting oor die binneland mee te deel, het misluk. Vgl. A. E. Schoeman, *Coenraad de Buys*, p. 94 vlg.
40. Dat die Oranjerivier hier geen wesenlike belemmering was nie, blyk uit die talle driwwe daardeur. Kyk o.a. F. Rawstorne se „Map of the Division of Colesberg", Kaart 2/44. Paaie in die noordelike wyke van die distrik Graaff-Reinet vir ongeveer 1825 word aangegee in Kaarte 831 en 832; en in 'n latere kaart (431) word roetes oorkant die Oranjerivier aangedui (almal in K.A.).
41. S. H. Pellissier, *Jean Pierre Pellissier van Bethulie*, Pretoria, 1956, pp. 210–212.
42. C.O. 4320: Book of Memorials, 1823–1825, no. 1250, versoek gedateer 19 November 1824. G. S. Bronkhorst is blykbaar 'n neef van die meer bekende J. G. S. Bronkhorst wat vroeg reeds uit Beaufort-Wes getrek het om 'n vername lid van die Potgietertrek te word, en later met sy broer Lucas Cornelis by Groenkloof, Pretoria, gewoon het. Sien De Villiers, *Geslacht-Register*, A–J, p. 121; S. P. Engelbrecht en andere reds., *Pretoria (1855–1955)*, Pretoria, 1955, pp. 2 en 245–255; P. J. van der Merwe, *Nog verder Noord*, p. 4.

Sover bekend was dit by uitstek handelaars soos David Hume, A. G. Bain en J. B. Biddulph wat in dié rigting die verste noord en noordoos verken het. Nie alleen het hulle belangrike ontdekkings gemaak nie, maar inligting is ook geredelik op afgeleë boereplase en deur nuusblaaie en tydskrifte versprei. Op die mees resente kaarte van daardie tyd, destyds deur Arrowsmith in Londen gepubliseer, tref ons die roetes aan deur hulle gevolg en dus sommige resultate van hul reise. In 1826 het die twee Graaff-Reinetters Bain en Biddulph noordoos van Lattakoo oor die Moloporivier en ver noord van Mosega, tot by ongeveer 24° Suiderbreedte gereis. Soveel inligting moontlik oor die winsgewende ivoorhandel was hul oogmerk. Gedurende 1826–1830 is heelwat van die ingewonne inligting in die Kaapse periodieke literatuur bekend gemaak.[43] Deurdat die Skot Hume hom te Lattakoo gevestig het, was hy in 1830 in staat om daarvandaan baie ver noordwaarts deur te dring in 'n onsuksesvolle soektog na goud noord van die Limpopo. Op sy terugtog het hy waarskynlik langs die Waterberg, noord van die huidige Pretoria en oor Mosega na sy hoofkwartier gegaan.[44]

Ongeveer in 1827 het die vennote Robert Scoon en William McLuckie op hul eerste jag- en handelstog op die waspore van eerw. J. Campbell gegaan wat hulle langs die ryk Bahurutzi-mynstreek na die oorsprong van die Maricorivier gevoer het. Die winsgewendheid van hierdie tog het hulle aangespoor om twee jaar later van die Moloporivier ooswaarts die latere Transvaal in te reis. Deur Moselikatse uitgenooi om in sy gebied, wes van die huidige Zeerust, te kom handel dryf en te jag, het hulle die Matebeleryk goed leer ken. In dié ivoor- en beesryke gebied dryf hulle 'n baie winsgewende handel wat bykans £1800 bedra. Die reis het die sendelinge Robert Moffat en James Archbell aangespoor om Moselikatse ook te besoek. 'n Uittreksel van Scoon se joernaal is teen die middel van 1830 te Kaapstad voorgedra en in *The Cape of Good Hope Literary Gazette* gepubliseer. Dit het meegebring dat Scoon en McLuckie se reis tesame met dié deur Bain en Biddulph nog lank op kontemporêre kaarte aangebring sou word.[45]

43. M. H. Lister (red.), *Journals of Andrew Geddes Bain,* V.R.V. 30, pp. XV en pp. 3 vlg. Gedurende Nov.–Des. 1826 het Bain self in die *S.A. Com. Adv.* belangwekkende gebeure op hierdie reis beskryf. Later, in Julie en tot Sept. 1830, is 'n deel van sy joernaal in *The S.A. Quarterly Journal* gepubliseer.
44. L.G. 108: Letts. Rec. from Col. Sec., 1858, Brief statement of affairs as they exist between Mr. D. Hume and the Kuruman missionaries, p. 167 (K.A.); S. D. le Roux, *Baanbrekers en Jagters van Suid-Afrika,* Kaapstad, 1940, pp. 29–30; *S.E.S.A.*, deel 5, p. 656.
45. *The Cape of Good Hope Literary Gazette,* 21 Julie 1830, pp. 402–407; Steedman, *Wanderings,* II, pp. 185–188; A. Smith, *Diary,* I, pp. 263, 266–267; Moffat, *Matabele Journals,* I, p. 4 vlg. Vgl. verder Muller, „Robert Scoon, 'n vroeë Suid-Afrikaner", *S.A.H.J.*, nr. 4, Nov. 1972.